

**RIGA NORDIC
UNIVERSITY**

Riga Nordic University

**СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА**

**Sumy State Pedagogical
University named
after A. S. Makarenko**

**GLOBAL TRANSFORMATIONS
OF THE 21ST CENTURY: HISTORICAL
EXPERIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS,
WORLDVIEW DIMENSIONS,
AND EDUCATIONAL PRACTICES**

Scientific monograph

**IZDEVNIECĪBA
BALTIJA
PUBLISHING**

2026

*Recommended for printing and distribution via Internet
by the Academic Council of Baltic Research Institute
of Transformation Economic Area Problems according
to the Minutes № 7 dated 29.07.2026*

EDITORIAL BOARD:

Romans Djakons – Dr.sc.ing., Professor, Academician, Chairman of the Board of Riga Nordic University;

Kuchuk Andrii Mykolaiovych – Doctor of Law, Professor, Professor at the Department of Law and Public Administration, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko;

Ivanii Olena Mykolaivna – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Head of the Department of Law and Public Administration, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko;

Myroslavskiy Serhii Volodymyrovych – PhD in Law, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Law and Public Administration, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko

REVIEWERS:

Andrii Hrytsenko – Doctor of Pedagogy, Professor, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University;

Nataliia Ihnatenko – Doctor of Pedagogy, Professor at the Department of World History and Religious Studies, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University;

Serhii Dieniezhnikov – PhD in Philosophy, Associate Professor, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko;

Tetiana Meleshchenko – PhD in History, Professor, Dean of the Faculty of History, Dragomanov Ukrainian State University.

Global Transformations of the 21st Century: Historical Experience, International Relations, Worldview Dimensions, and Educational Practices : Scientific monograph. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2026. 508 p.

CONTENTS

TRANSFORMATIONS IN THE BORDER INSTITUTION OF UKRAINE (HUMANITARIAN DIMENSION) IN THE CONDITIONS OF SECURITY CHALLENGES 2014–2021: HISTORICAL EXPERIENCE (Ananin O. V.).....	1
1. Transformation of the system of professional training, human resources and staffing	1
2. Ideological changes and national-patriotic education.....	10
THE COGNITIVE GEOMETRY OF SUFISM IN THE CONTEXT OF THE SYNERGETIC WORLDVIEW (Bilokopytova N. I., EL Guessab K.)	24
1. Theoretical and Methodological Foundations for the Study of Sufi Cognition	28
2. Spatial Structures of Sufi Consciousness	32
3. Cognitive Geometry of the Mystical Path.....	36
4. Cognitive Geometry of the Unity of Being.....	49
5. Theoretical Definition of the Cognitive Geometry of Sufism	53
ECONOMIC INTEGRATION IN EAST ASIA: HISTORICAL BACKGROUND AND CURRENT TRENDS (Velychko V. V.).....	63
1. The essence, forms, and stages of regional integration in East Asia	63
2. Main Development Directions of East Asia Integration Process	77
3. East Asia free trade arrangements	79
4. Regional economic integration: prospects for East Asia	85
PARLIAMENTARY AND REGIONAL ELECTIONS IN KOSOVO 2025 (Horobets I. V.)	94
1. Elections in February	94
2. Elections in October and December	99
THE IMPACT OF GLOBAL CRISIS PROCESSES ON BEHAVIORAL FINANCIAL DECISIONS AND BANKING MANAGEMENT IN UKRAINE (Humenyuk O. H.).....	108
1. Theoretical Foundations of Research into the Impact of Global Crisis Processes on Behavioral Financial Decisions and Banking Management.....	108
2. Analysis of the Impact of Global Crisis Processes on Behavioral Financial Decisions and the Development of Banking Management in Ukraine	112
3. Directions for Improving Banking Management and Developing Effective Behavioral Financial Decisions in the Context of Global Crisis Transformations.....	119

THE ORIGIN OF RUS' AND THE FORMATION OF THE UKRAINIAN STATE TRADITION (Deshko P. P.)	126
1. Rus' as the Historical Foundation of Ukrainian Statehood: Problems of Historical Continuity	127
2. The Scientific Relevance and Verifiability of the Norman Theory	129
3. An Examination of Linguistic Evidence	133
4. An Analysis of Universal Patterns of Mobility and "Conservation" among the Peoples of Eurasia	135
THE FAR EASTERN VECTOR OF BRITISH FOREIGN POLICY AMID COLONIAL RIVALRY WITH THE RUSSIAN EMPIRE AT THE TURN OF THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES (Zhukov O. V.).....	141
1. Russian and British Foreign Policy and Diplomacy in the Context of the First Sino-Japanese War, 1894–1895	145
2. Changes in the International Situation in the Far East in 1895–1896: Britain's Loss of Leading Positions and the Rise of Russian Influence	165
2025 PARLIAMENTARY AND REGIONAL ELECTIONS IN KOSOVO: POLITICAL IMPLICATIONS AND INTERNATIONAL CONTEXT (Krytskaliuk N. I., Pankul D. O.).....	174
1. Historical and political prerequisites of election processes in Kosovo	175
2. Course and results of parliamentary elections in Kosovo in 2025	180
3. Political consequences of the elections and their international context	186
ASEAN AS A CONFLICT-PREVENTION MECHANISM: THE MALAYSIAN APPROACH TO REGIONAL DIPLOMACY (Krupenya I. M.).....	195
1. Mechanisms of ASEAN Preventive Diplomacy	197
2. "The ASEAN Way" as a conflict-prevention instrument.....	200
3. Malaysia as a middle power in ASEAN: consensus diplomacy and conflict prevention	202
THE CRIMEAN WAR (1853–1856) AS A MANIFESTATION OF THE SYSTEMIC CRISIS OF THE FOREIGN POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE (Mykhtunenko V. V.).....	209
1. The Origins of the Crimean War: Historiography, Methodology and the Causes of the Conflict.....	210
2. The International Context and Preconditions of the Crimean War of 1853–1856.....	219
3. The Crimean War as a Consequence of the Structural Features of the Foreign Policy of the Russian Empire	226

NEW DIMENSIONS OF SOLIDARITY IN THE CONTEXT OF GLOBAL TRANSFORMATIONS OF THE 21ST CENTURY (Mordzynska N. A.).....	236
1. Etymology and conceptualization of the concept of solidarity.....	237
2. Institutionalization of solidarity as the basis of the European social model	239
3. Constructing solidarity as cross-border risk sharing	241
4. Formation of political and ideological boundaries of modern solidarity	244
5. Factors of the global transformation of modern solidarity	246
WORLD TRANSFORMATIONAL PROCESSES: HISTORICAL CONTEXT (Motsak S. I.)	253
1. Genesis and Historical Evolution of World Transformational Processes	255
2. Theoretical and Methodological Foundations of the Study of World Transformations	257
3. Technological Progress as a Factor of Contemporary World Transformations: Trends and Development Prospects	260
WIDOWHOOD AS A CONSEQUENCE OF RECRUITMENT MOBILIZATION DURING THE CRIMEAN WAR: THE SOCIO-DEMOGRAPHIC DIMENSION OF THE FOREIGN POLICY CRISIS OF THE RUSSIAN EMPIRE (Mulyar A. M.)	269
1. The Scale of Mobilization and Demographic Shifts: The Emergence of a Stratum of Military Widows.....	270
2. Legal Status and Administrative Oversight: Imperial Policy Toward Military Widows.....	280
3. Economic Adaptation and Social Survival Strategies	289
GLOBAL CHALLENGES FACING HUMANITY AND MECHANISMS FOR ENSURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT (Riabinina N. O.).....	303
1. Strategies and Approaches to Ensuring Sustainable Development in Countries Around the World	304
2. Global Challenges Facing Humanity and Ways to Address Them (Using Ukraine as an Example).....	311
3. Prospects for overcoming the problems of Ukrainian society and assistance from the UN.....	316
MEDIA RESOURCES AS A FACTOR IN SHAPING POLITICAL WORLDVIEW IN THE CONTEXT OF DIGITAL COMMUNICATION (Salnikova N. V., Tryma K. A.).....	325
1. Theoretical Foundations: The Synthesis of Classical Mass Communication Theories and Their Transformation in the Digital Environment.....	326

2. Media Influence Technologies: The “Fourth Estate”, Social Engineering, Algorithmic Targeting, and the Transformation of Propaganda	330
3. Social Media as an Arena of Political Discourse: Democratization and Polarization of the Public Sphere	332
4. Methodological Limitations of the Study and Prospects for Further Research	334
TRANSFORMATION OF THE AGE OF CRIMINAL RESPONSIBILITY AND THE PHENOMENON OF ADOLESCENT COURTS IN THE UNITED STATES: HISTORICAL EXPERIENCE AND STRATEGIC DIMENSIONS FOR THE NATIONAL MODEL (Svietlichnyi I. V.).....	
1. Doctrinal and Praxeological Importance of Transforming the Age of Criminal Responsibility and Its Critical Analysis	339
2. Neurobiological Justification for Introducing the “Young Adults” Category in Criminal Justice	346
3. The Strategic Paradigm of Juvenile Delinquency Reduction: The Experience of U.S. Teenage Courts.....	351
THE DETERMINANTS OF THE INTERNATIONAL INFLUENCE OF QATAR AND THE UAE IN THE EARLY TWENTY-FIRST CENTURY (Seheda O. O.).....	
1. Parameters of the influence of Qatar and the UAE within the international system.....	359
2. The historical context of state formation in Qatar and the UAE	362
3. The political and economic modernization of Qatar and the UAE after 1971.....	364
4. The foreign policy strategies of Qatar and the UAE in shaping their international influence	371
SYNERGETIC WORLDVIEW: FROM ANCIENT WORLD PERCEPTION TO THE MODERN NONLINEAR UNDERSTANDING OF THE WORLD (Sniehirov I. O.)	
1. The Dialectics of Order and Chaos in the Ancient Worldview	383
2. Determinism and Stochasticity: Concept Evolution from the Middle Ages to Modern Times	386
3. The Synergetic Understanding of the World in Social Cognition.....	400
STATUS CRYSTALLIZATION AND POLITICAL ENGAGEMENT OF CITIZENS: A CROSS-NATIONAL ANALYSIS (Tashchenko A. Iu., Horobchuk B. D., Fedorenko O. O.).....	
1. Transformations of affected societies: Ukraine, the Philippines, and Iraq...410	
2. Transformations of aggressor states: Russia, Iran, and the United States....	458

ТРАНСФОРМАЦІЇ В ПРИКОРДОННІЙ ІНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ (ГУМАНІТАРНИЙ ВИМІР) В УМОВАХ БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ 2014–2021 РОКІВ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД

Ананьїн О. В.

ВСТУП

У період з 2014 по 2021 роки Україна зіткнулася з безпрецедентними безпековими викликами: окупація та анексія Криму; бойові дії у східних прикордонних областях з проросійськими незаконними збройними формуваннями та підрозділами збройних сил Російської Федерації; критичний дефіцит боєздатних сил у секторі безпеки і оборони; антиукраїнські інформаційно-психологічні операції та пропаганда; енергетичний та економічний шантаж тощо. У науковому дискурсі все перераховане стало складовими дефініції – гібридна війна Російської Федерації проти України. В тих умовах українське державне керівництво оперативно здійснювало пошук ефективних форм і способів протистояти російській гібридній агресії. Одночасно керівництво прикордонної інституції, яка перебувала в статусі правоохоронного органу та в сфері контролю Міністерства внутрішніх справ остаточно переконалося в тому, що продовжувати організовувати охорону українсько-російської ділянки державного кордону тільки правоохоронними методами стало неможливим. Стала очевидною нагальна необхідність у стрімкому відновленні військового потенціалу національної прикордонної інституції, який під час її попереднього реформування із військового формування в правоохоронний орган європейського зразка було значно знижено. Відновлення військового потенціалу означало повернення на деяких ділянках державного кордону до військового способу охорони, запровадження структурних та функціональних змін. Такі зміни вимагали відповідного забезпечення якісним людським ресурсом. Отже, в представленому дослідженні автор під трансформаціями в гуманітарному вимірі пропонує розуміти перетворення в системі професійної підготовки персоналу, комплектуванні кадрами та ідеології в прикордонній інституції України – Держаній прикордонній службі.

1. Трансформація системи професійної підготовки, кадрового забезпечення та комплектування персоналом

До 2014 року система професійної підготовки персоналу в Держаній прикордонній службі України (далі – Держприкордонслужба) будувалася на врахуванні європейських стандартів, що було визначено

в концептуальних державних документах, зокрема Програмою розвитку системи комплектування, підготовки та роботи з персоналом Державної прикордонної служби України на період до 2015 року¹. Але, в умовах гібридної агресії з боку Російської Федерації суттєво позначилися розбіжності між європейськими підходами та реаліями України, в яких довелося діяти Держприкордонслужбі. З 2014 року прикордонна інституція на українсько-російській ділянці кордону була вимушена відмовитися від правоохоронних контрольних функцій та повернутися до оборони державного кордону.

У травні 2015 року з урахуванням, актуальних на той час, викликів та загроз національній безпеці держави Президентом України було схвалено Стратегію національної безпеки України², в якій визначалося ряд ключових напрямів і завдань, зокрема щодо нарощування в Держприкордонслужбі військової компоненти. З цього приводу, експерти зазначали, що відповідно до вищезазначеної Стратегії в прикордонному відомстві передбачалося: формування належних умов для комплектування фаховим персоналом, реалізацію принципу екстериторіальності, створення електронного реєстру військовозобов'язаних; формування потужного, багаточисельного, навченого резерву, приписаного до визначених органів охорони державного кордону, готового до швидкого розгортання і здатного виконувати завдання за призначенням; підвищення престижу військової служби, поліпшення фінансового і соціального забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей³.

Варто відзначити, що в квітні 2015 року Президентом України було внесено зміни в Закон України «Про Державну прикордонну службу України», які дозволили збільшити в ній чисельність військовослужбовців з 50 000 до 53 000⁴. Це дозволило, на законодавчому рівні, керівництву прикордонної інституції сформувати та укомплектувати

¹ Соляр В. С. Основні заходи щодо реформування системи комплектування та підготовки молодшого персоналу Державної прикордонної служби України відповідно до вимог європейських стандартів. *Науковий вісник Державної прикордонної служби України*. 2009. № 1. С. 25.

² Стратегія національної безпеки України : Указ Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015. *Food and Agriculture Organization* : веб-сайт. URL: <https://faolex.fao.org/docs/ukr175635.pdf> (дата звернення: 27.04.2026).

³ Щепетков О. М. Удосконалення системи управління персоналом відповідно до нової Стратегії розвитку Державної прикордонної служби України. *Історія, сучасність та перспективи розвитку Державної прикордонної служби України та охорони державного кордону* : тези міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 26 трав. 2015 р. Хмельницький : НАДПСУ, 2015. С. 154.

⁴ Про внесення зміни до статті 6 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» : Закон України від 09.04.2015 р. № 306-VIII. Верховна Рада України. *Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/306-19#n5> (дата звернення: 11.05.2026).

ряд підрозділів охорони кордону, які надалі брали активну участь в бойових діях в районі антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил на території Донецької та Луганської областей. Разом з цим прикордонна інституція стикнулася з деяким дефіцитом кадрів. Пошуки виходу із цієї ситуації актуалізували дискусійне питання щодо необхідності поновлення призову на строкову військову службу, оскільки прикордонна інституція з 2008 року комплектувалася виключно на контрактній основі⁵.

У свою чергу забезпечення вищезначених заходів відповідно до нової Стратегії національної безпеки України вимагало від керівництва прикордонної інституції модернізацію системи професійної підготовки персоналу. Зазначимо, що станом на 2014 рік в прикордонній інституції професійне навчання військовослужбовців здійснювалося за традиційною схемою. Підготовку офіцерського складу здійснювала Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Підготовка молодших спеціалістів відбувалася в профільних навчальних центрах. До агресії Російської Федерації в прикордонних навчальних закладах системно відбувалося збільшення тематики правоохоронної діяльності, одночасно скорочувалися заняття з загальновійськових дисциплін за зразком Збройних Сил України. Однак бойова обстановка на східному державному кордоні упродовж 2014 року обумовила перегляд підходів до тактики застосування прикордонних підрозділів проти незаконних збройних формувань та російських регулярних військових підрозділів. Це потребувало внесення змін до програм підготовки у навчальних закладах Держприкордонслужби та тематичних планів поточної підготовки персоналу в органах охорони державного кордону. З цього приводу експерти Державної прикордонної служби України виокремлювали основні напрями удосконалення професійної підготовки прикордонників, які спрямовувалися: «...як на подальший розвиток європейської спеціалізованої системи підготовки, так і на розвиток засад бойового застосування органів та підрозділів охорони державного кордону»⁶.

⁵ Щепетков О. М. Удосконалення системи управління персоналом відповідно до нової Стратегії розвитку Державної прикордонної служби України. *Історія, сучасність та перспективи розвитку Державної прикордонної служби України та охорони державного кордону* : тези міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 26 трав. 2015 р. Хмельницький : НАДПСУ, 2015. С. 156.

⁶ Савін С. В. Стан та основні напрями удосконалення професійної підготовки персоналу Державної прикордонної служби України. *Історія, сучасність та перспективи розвитку Державної прикордонної служби України та охорони державного кордону* : тези міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 26 трав. 2015 р. Хмельницький : НАДПСУ, 2015. С. 47.

У свою чергу в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького було здійснено модифікацію навчально-виховного процесу. Вона полягала в: максимальному посиленні загальновійськової підготовки; використанні бойового досвіду антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей; впровадженні рекомендацій щодо дій в умовах виконання бойових завдань тощо⁷. Як зазначали Б. Олексієнко та О. Шинкарук, актуальності набули питання поглибленого вивчення слухачами і курсантами питань силового захисту державного кордону в межах правоохоронних функцій прикордонних підрозділів; збільшення кількості польових занять; забезпечення академії сучасними зразками озброєння, транспортних засобів і спеціальної (бойової) техніки; подальше впровадження передових технологій освіти та професійної підготовки (обмін досвідом з методики проведення занять, тренінгів, семінарів з країнами ЄС, США та Східного партнерства)⁸. Тобто, основна освітня діяльність Національної академії була спрямована на відновлення військової компоненти у професійній підготовці прикордонників, зокрема впроваджено уніфіковану військово-прикордонну складову, відповідно до спеціально розробленої Стратегії розвитку Національної академії Державної прикордонної служби імені Богдана Хмельницького на період до 2021 року⁹.

У той же час, кардинальні зміни, що відбувалися в українському суспільстві на хвилі демократичних перетворень, яку здійняла Революція гідності наприкінці 2013 – початку 2014 років, вимагали від військових формувань і правоохоронних органів країни відповідного переформатування діяльності стосовно підходів до організації службової діяльності, боротьби з корупцією, громадського контролю, соціальних комунікацій тощо.

Так у серпні 2015 року в прикордонній інституції в рамках виконання завдань, поставлених Урядом України щодо реформ в Міністерстві

⁷ Олексієнко Б. М., Шинкарук О. М. Концепція освітньої діяльності Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. *Історія, сучасність та перспективи розвитку Державної прикордонної служби України та охорони державного кордону* : тези міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 26 трав. 2015 р. Хмельницький : НАДПСУ, 2015. С. 19.

⁸ Там само. С. 21.

⁹ Стратегія розвитку Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького на період до 2021 року. Хмельницький : НАДПСУ, 2015. 32 с.

внутрішніх справ¹⁰ на базі ряду органів охорони кордону було розпочато пілотний проєкт «Нове обличчя кордону»¹¹. За даними прикордонної інституції участь у конкурсі на заміщення вакантних посад міг взяти кожен військовослужбовець відомства віком від 20 до 35 років. Головними критеріями відбору були знання іноземної мови, психологічна стійкість та належна фізична підготовка. Із 373 кандидатів комісія відібрала 160 прикордонників¹². Навчальна підготовка відбувалася на базі Навчального центру Державної прикордонної служби України, що поблизу Черкас, та тривала до 20 жовтня 2015 року. До підготовки персоналу долучилися і спеціалісти з міграційних питань США, Німеччини, Естонії та представники Консультативної Місії ЄС. Залучення іноземних інструкторів, з-поміж іншого, також сприяло вдосконаленню англійської мови прикордонників¹³.

На урочистостях, що відбувалися 20 жовтня 2015 року під час випускних заходів перший заступник Голови Державної прикордонної служби підкреслив: «Це перший випуск пілотного проєкту підготовки прикордонників нової формації. Ця подія є значним досягненням у процесі інтеграції України до Європейського співтовариства, доказом визнання українцями європейських цінностей і запровадження нових стандартів прикордонного контролю. Високий професіоналізм сучасного вартового рубежу, підвищення довіри суспільства до його роботи, створення максимально комфортних умов для законослухняних громадян, які перетинають державний кордон України, є нашими пріоритетами»¹⁴.

Варто відзначити, що за наступні півтора роки своєї служби прикордонники започаткованого проєкту оформили на кордоні майже 1,3 мільйона осіб та 16,5 тисяч транспортних засобів. Завдяки їхнім професійним діям в Україну не пропущено більше 200 потенційних незаконних мігрантів, виявлено значну кількість підроблених

¹⁰ Питання реформування органів внутрішніх справ України : розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.10.2014 р. № 1118-р. *Національна громадська платформа «Реформуємо МВС: прозорість та відповідальність»* : веб-сайт. URL: <https://police-reform.khpg.org/library/rozporядzhennya-kmu-v-d-22.10.2014-1118-r-schodo-pitannya-reform> (дата звернення: 30.03.2026).

¹¹ Прикордонна служба почала реформу за прикладом патрульної поліції. *LB.UA* : веб-сайт. URL: https://lb.ua/news/2015/07/30/312379_pogransluzhba_nachala_reformu.html (дата звернення: 09.05.2026).

¹² Нове обличчя. Служити, захищати, допомагати. *Кордон*. 2015. № 7. С. 12.

¹³ Прикордонники пілотного проєкту «Нове обличчя кордону» завершили навчання та направляються до місць несення служби. *Урядовий портал* : веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/248564826> (дата звернення: 19.05.2026).

¹⁴ Нове обличчя. Служити, захищати, допомагати. *Кордон*. 2015. № 7. С. 13.

документів, складено 1,5 тисячі протоколів про адмінправопорушення та накладено штрафів на 2,2 мільйона гривень¹⁵.

Позитивний досвід реалізації першого етапу проекту «Нове обличчя кордону» 2015 року створив відповідне підґрунтя для продовження кардинального реформування підрозділів кордону. Так наприкінці березня 2017 року в масштабі Держприкордонслужби розпочався другий етап набору до реформованих прикордонних підрозділів в рамках проекту «Нове обличчя кордону». Цей другий етап був більш масштабний ніж перший етап 2015 року. За повідомленням МВС України відбір проводився до підрозділів Окремого контрольно-пропускного пункту «Київ» та відділу прикордонної служби «Краківець» Мостиського прикордонного загону. Загалом планувалося відібрати близько 800 осіб, більшість яких з числа цивільної молоді¹⁶. Партнерами другого етапу проекту виступили Посольство США в Україні та Міжнародна організація з міграції. 28 березня 2017 року в міжнародному аеропорту «Бориспіль» відбувся брифінг, під час якого було оголошено про початок відбору кандидатів. На ньому Голова прикордонного відомства України повідомив: «США виділяють 1,4 млн доларів допомоги. Це не лише система підготовки персоналу, а це й поліграфи – система перевірки на доброчесність, це нова форма одягу, це нові технології»¹⁷. Всього, на той час, до проекту зареєструвались більше 2550 осіб, з яких з числа цивільної молоді – 1580 та 970 – з числа діючих прикордонників. Наприкінці листопада 2017 року 600 прикордонників закінчили курс підготовки та приступили до служби в міжнародному аеропорту «Бориспіль», залізничному вокзалі «Київ-пасажирський» та в пункті пропуску «Краківець» (кордоні з Польщею). Наступними етапами планувалося реформування

¹⁵ «Нове обличчя кордону». В найближчий час розпочнеться масштабний відбір у реформовані прикордонні підрозділи. *Державна прикордонна служба України* : веб-сайт. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/nove-oblichchya-kordonu-v-nayblizhchiy-chas-rozpochnetsya-masshtabniy-vidbir-u-reformovani-prikordonni-pidrozdili> (дата звернення: 25.05.2026).

¹⁶ «Нове обличчя кордону»: Під час конкурсу відберуть близько 800 кандидатів до реформованих підрозділів (ВІДЕО). *МВС України* : веб-сайт. URL: https://mvs.gov.ua/uk/press-center/news/Nove_oblichchya_kordonu_Pid_chas_konkursu_vidberut_blizko_800_kandidativ_do_reformovanih_pidrozdiliv_VIDEO_6619 (дата звернення: 25.05.2026).

¹⁷ США дають \$1,4 мільйона на проект «Нове обличчя кордону». *Укрінформ* : веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2201406-ssa-daut-14-miljona-na-proekt-nove-oblicca-kordonu.html> (дата звернення: 30.05.2026).

підрозділів в аеропортах у Львові, Одесі, Дніпрі, Харкові та в пунктах пропуску «Рівне», «Шегині» та «Рава-Руська»¹⁸.

01 лютого 2018 року стартував третій етап проєкту «Нове обличчя кордону». Поточний набір проводиться в підрозділи «Львів-аеропорт» і «Рава-Руська», що на Львівщині та Окремий контрольно-пропускний пункт «Київ». Конкурс на займання посад офіцерського складу проводиться серед військовослужбовців, а на посади сержантів – серед цивільної молоді¹⁹. Загалом заявки подали майже 900 кандидатів, серед яких на посади планувалося відібрати 300 осіб²⁰.

Згідно аналітичних документів Державної прикордонної служби, в рамках двох етапів проєкту «Нове обличчя кордону»: впроваджено інноваційний механізм комплектування підрозділів, де зосереджувалися значні пасажиропотоки; поліпшено умови несення служби в пунктах пропуску шляхом регулювання службового навантаження та покращення матеріально-технічної бази; підвищено стандарти культури прикордонного контролю шляхом внесення змін в алгоритми дій прикордонників та регулярних заходів антикорупційного контролю²¹.

Але, не дивлячись на певні успіхи щодо вирішення питання добору персоналу, все ж такі, у 2016 році Держприкордонслужба вимушена була повернутися до здійснення призову на строкову службу. За словами начальника управління професійної підготовки Адміністрації Державної прикордонної служби: «У 2016 році Державна прикордонна служба України відновлює призов військовослужбовців на строкову службу. Ми плануємо в період з квітня по червень цього року призвати близько 4 тис. військовослужбовців строкової служби. Акцентую увагу на тому, що це тимчасовий захід. Наш основний пріоритет – це професійна служба, яка передбачає комплектування військово-

¹⁸ Прикордонники проєкту «Нові обличчя кордону» приступили до служби. *Militaryni* : веб-сайт. URL: <https://mil.in.ua/uk/prykordonnyky-proektu-novi-oblychchya-kordonu-prystupyly-sluzhby/> (дата звернення: 30.05.2026).

¹⁹ Прикордонна служба почала новий етап проєкту «Нове обличчя кордону». «5». *Перший. Український. Інформаційний* : веб-сайт. URL: <https://www.5.ua/ukrayina/prykordonna-sluzhba-pochala-novyi-etap-proektu-nove-oblychchia-kordonu-164147.html> (дата звернення: 25.05.2026).

²⁰ «Нове обличчя кордону» розпочинає відбір в підрозділи в Одесі та Волинській області. *Україно-польська медіаплатформа* : веб-сайт. URL: <https://upmp.news/bez-kategoriyi/nove-oblichchya-kordonu-rozpochinae-vidbir-v-pidrozdili-v-odesi-ta-volinskij-oblasti/> (дата звернення: 25.05.2026).

²¹ Біла книга – 2017. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки. Київ : Видавництво «Фенікс», 2018. С. 27.

службовців за контрактом»²². Голова Державної прикордонної служби пояснював такий крок очікуваною масовою демобілізацією у березні 2016 року та необхідністю доукомплектування прикордонних підрозділів. Одночасно очільник прикордонного відомства запевнив, що строковики не направлятимуться в район антитерористичної операції²³. Вже на наступний 2017 рік здійснювати черговий призов строковиків в прикордонній інституції не планували. У відомстві це пояснювали тим, що прикордонникам збільшили зарплати, і це призвело до збільшення кількості військовослужбовців за контрактом²⁴. Відновили призив строковиків в лави прикордонників тільки на весні 2018 року.

Як відомо, основні завдання кадрового забезпечення державних інституцій, якою є і прикордонна інституція, зосереджуються на підтриманні рівня укомплектованості персоналом, який здатен забезпечити виконання завдань за призначенням. Співробітник Держприкордонслужби М.Маланчій у своїх дослідженнях визначив структуру персоналу Держприкордонслужби, станом на 01 січня 2017 року Так, за його розрахунками, в прикордонні інституції України працювало 38 950 осіб, з них 7 253 особи (19%) персоналу становили офіцери; 21 021 особи (54%) – молодший персонал, 3 648 осіб (9%) – військовослужбовці строкової служби та 7 028, осіб (18%) – цивільні працівники²⁵.

За даними підсумкової колегії Держприкордонслужби за 2016 рік, укомплектованість відомства персоналом у 2016 році складала 76% від планової штатної чисельності²⁶. Крім того, разом із значним дефіцитом кадрів у Держприкордонслужбі, спостерігався значний відтік персоналу. Зокрема, протягом 2016 року, було звільнено 7750 осіб, з них: 6779 осіб – у зв'язку зі звільненням військовослужбовців, призваних по 4-6 хвили мобілізації на особливий період та які виступили встановлені терміни служби; 971 особа – з інших підстав, з них 929 осіб – за негативними статтями. Отже, загальна кількість звільнених складає 19%, а це

²² Прикордонники кличуть на службу. *Укрінформ* : веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/1983160-prikordonne-vidomstvo-timcasovo-vidnovlue-prizov-vijskovosluzbovciv-strokovoi-sluzbi.html> (дата звернення: 09.05.2026).

²³ Держприкордонслужба України у 2016 році відновлює призов на строкову службу. *Інтерфакс-Україна* : веб-сайт. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/310927.html> (дата звернення: 09.06.2026).

²⁴ Прикордонна служба України не планує повертати строкову службу. *Інтерфакс-Україна* : веб-сайт. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/393388.html> (дата звернення: 09.05.2026).

²⁵ Маланчій М. О. Концептуальні засади розвитку системи кадрового менеджменту Державної прикордонної служби України. *Університетські наукові записки*. 2017. № 62. С. 185.

²⁶ Матеріали підсумкової колегії Державної прикордонної служби України за 2016 рік. (17 січня 2017 року, м. Київ). Київ : Адміністрація ДПСУ, 2017. 28 с.

означає, що у 2016 році лави Держприкордонслужби залишив кожен п'ятий військовослужбовець²⁷. Одночасно в 2016 році на військову службу за контрактом було зараховано 4585 осіб, з них: із запасу через центри комплектування залучено 2568 осіб (86% від запланованих показників); 1946 військовослужбовців, призваних по мобілізації; 71 військовослужбовець строкової військової служби. У цілому оборот по прийому становив 11%, а загальний оборот кадрів складав 31,66%²⁸. Згідно результатів дослідження М.Маланчія, в період 2016 року зазначені показники руху персоналу були достатньо високими і свідчили про його надлишкову плинність, що негативно позначалося на кадровому складі прикордонної інституції. Разом з цим така ситуація свідчила про незадоволеність працівників умовами праці, неналежну дисципліну (звільнення за негативними статтями) та відсутність дієвих важелів для закріплення кадрів²⁹.

З метою недопущення зниження рівня укомплектованості органів (підрозділів) охорони кордону Адміністрацією Державної прикордонної служби України протягом 2016 року були застосовані відповідні заходи: проводилося комплектування військовослужбовцями строкової служби; здійснено модернізацію системи комплектування, за рахунок чого вдалося значно збільшити показники добору на службу порівняно з попередніми роками, що надало можливість замість прогнозованого на початку року зниження укомплектованості персоналом на 10–15% фактично утримати показник зниження укомплектованості на рівні 4%; призову на військову службу за контрактом громадян України через окремі регіональні центри комплектування; зарахування на військову службу за контрактом військовослужбовців строкової служби³⁰.

У 2019 році продовжувалася реалізація проєкту «Нове обличчя кордону» за підтримки Міжнародної організації з міграції в Україні. Започатковано відомчий проєкт «Нове обличчя керівного складу», за результатами якого 2019 року призначено 13 нових начальників прикордонних загонів і 14 перших заступників начальників органів Держприкордонслужби. До кадрового резерву зараховано понад 250 офіцерів³¹.

²⁷ Матеріали підсумкової колегії Державної прикордонної служби України за 2016 рік. (17 січня 2017 року, м. Київ). Київ : Адміністрація ДПСУ, 2017. С. 20.

²⁸ Маланчій М. О. Концептуальні засади розвитку системи кадрового менеджменту Державної прикордонної служби України. *Університетські наукові записки*. 2017. № 62. С. 185.

²⁹ Там само. С. 185.

³⁰ Там само. С. 186.

³¹ Біла книга – 2019. Державна прикордонна служба України. Київ : Типографія «Від А до Я», 2020. С. 34.

У 2020 році в рамках чергового етапу реалізації проєкту «Нове обличчя кордону» підібрано більше 200 прикордонників для доукомплектування реформованих підрозділів охорони державного кордону. Особлива увага приділялася добору кандидатів для комплектування посад керівного складу органів Держприкордонслужби та зарахування їх до кадрового резерву на керівні посади в рамках реалізації проєкту «Нове обличчя керівного складу». За результатами проведеної роботи сформовано кадровий резерв для призначення на посади начальників органів охорони державного кордону, їх заступників та начальників головних оперативно-розшукових відділів³².

2. Ідеологічні зміни та національно-патріотичне виховання

Щодо стану вирішення ідеологічних питань, то тут варто нагадати про те, що ще до агресії Російської Федерації в прикордонній інституції України було сформовано та запроваджувалися підходи до цього надзвичайно важливого процесу. Зокрема, основні з таких підходів та напрямів було визначено наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України від 08.11.2010 № 841, що затверджував систему формування базової професійної мотивації до служби в прикордонному відомстві. На цей наказ звертав увагу один із експертів прикордонної інституції, О. Примаченко, коли у своїй публікації про систему роботи з персоналом визначав підходи до виховання громадянина та патріота: «... усвідомлення унікальності геополітичного становища України, значимості її ролі та місця у світовому співтоваристві; самоідентифікацію себе як члена українського суспільства, усвідомлення особистої відповідальності за долю України; ... знання історії і традицій прикордонного відомства, адекватне їх сприйняття та використання в процесі особистої службової діяльності»³³. Разом з цим в системі національно-патріотичного виховання персоналу прикордонної інституції ще залишалася на міцних позиціях ідеологічна складова, що ґрунтувалося на вшануванні пам'яті про Другу світову війну (1939–1945). Зокрема прикордонників-українців – учасників радянсько-німецької війни. Так, ще у 2012 році в м. Кілія, що на Одещині, відбулися урочистості, присвячені річниці, так званого, Дунайського десанту в червні 1941, основу якого складали

³² Біла книга – 2020. Державна прикордонна служба України. Вінниця : ТОВ «Консоль», 2021. С. 39.

³³ Примаченко О. М. Система роботи з персоналом Національної академії та навчальних центрів Державної прикордонної служби України. *Науковий вісник Державної прикордонної служби України*. 2011 № 3. С. 41.

прикордонники Ізмаїльського загону Прикордонних військ СРСР³⁴. Практично, напередодні російської агресії, на базі Центрального музею Державної прикордонної служби України відбулося три науково-практичні конференції присвячені 70-й річниці визволення України від нацистських загарбників (27 квітня, 29 жовтня 2013 року та 14 березня 2014 року), де обговорювався внесок прикордонників в загальну Перемогу над нацизмом³⁵. Також в Держприкордонслужбі велася активна підготовка до вшанування в 2014 році чергової річниці Західного прикордонного округу Прикордонних військ, який в часи СРСР охороняв західний кордон сучасної України³⁶.

Після початку російської агресії ситуація з ідеологічною складовою національно-патріотичного виховання прикордонників зазнала кардинальних змін. Сучасний український вчений О. Шинкарук з цього приводу писав: «Грунтуючись на принципі відповідності національним інтересам України та пріоритетності духовних, національно-історичних і військових цінностей та традицій українського народу, командири, відповідні посадові особи ... використовують зразки прикордонної історії, здійснюючи своєрідний вплив на свідомість, підсвідомість і поведінку особистості майбутнього офіцера-прикордонника і на психологію військового колективу в процесі їхньої життєдіяльності з метою формування в них високих громадянських, військово-професійних, соціально-психологічних, психічних і фізичних якостей, необхідних для успішного виконання в будь-яких умовах конституційного обов'язку щодо захисту Української держави»³⁷.

Патріотичні заходи із використанням зразків української прикордонної історії розпочалися з Центрального музею Державної прикордонної служби України (смт Оршанець). В його залах було створено одну із перших експозицій в державі, що розповідала про трагічні події 2014 року, пов'язані з російською агресією. Зокрема, було організовано виставку «Герої не вмирають», розгорнуто повноцінну експозицію,

³⁴ Дунайському десанту присвячується... *Кордон*. 2012. № 6. С. 4.

³⁵ Ананьїн О. В., Горелов В. І. Центральний музей Державної прикордонної служби України: історія і сучасність. До 25-річчя створення. *Воєнно-історичний вісник*. 2020. № 4 (38). С. 162.

³⁶ Ананьїн О. В. Персоналії в історії прикордонної служби: М. М. Бистрих. *Науковий вісник Державної прикордонної служби України*. 2013. № 4. С. 28–31.

³⁷ Шинкарук О. Патріотичне виховання курсантів Національної академії Державної прикордонної служби України на зразках прикордонної історії: психологічний аспект. *Психологічні перспективи*. 2019. Вип. 34. С. 274.

присвячену антитерористичній операції на території Донецької та Луганської областей, а також інсталяцію «Блокпост»³⁸.

На рівні керівництва держави теж відбулося запровадження перетворень в ідеології прикордонників. На деяких з них варто зупинитися окремо, враховуючи їхнє надзвичайне значення для історії національної прикордонної інституції. Зокрема, підписання Президентом України Указу від 27 квітня 2018 року про відзначення дати «Дня прикордонника України» – 30 квітня³⁹. Так на державному рівні відбувся відхід від святкування радянської дати 28 травня «Дня прикордонника» – професійного свята особового складу Прикордонних військ КДБ СРСР. Ця дата була радянською традицією, яку в прикордонній інституції України відновили на офіційному рівні в 2003 році. Історичним обґрунтуванням нової дати «Дня прикордонника України» стали військові події 1918 року під час Української революції (1917 – 1921), коли війська Української Народної Республіки звільнили від більшовиків Донбас та вийшли на державний кордон з радянською Росією та Всевеликим Військом Донським⁴⁰. Перехід до нової дати професійного свята українських прикордонників був здійснений у рамках виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»⁴¹.

Також, на виконання вищезазначеного Закону, в рамках так званої декомунізації, в прикордонній інституції було скасовано раніше присвоєні радянські назви. Так, зважаючи на перейменування певних населених пунктів, назви загонів та підрозділів, які знаходяться в межах цих пунктів також змінилися. Отже, Котовський прикордонний загін було перейменовано на Подільський, а відділ прикордонної служби «Іллічівськ» Одеського прикордонного загону –

³⁸ Ананьїн О. В., Горелов В. І. Центральний музей Державної прикордонної служби України: історія і сучасність. До 25-річчя створення. *Воєнно-історичний вісник*. 2020. № 4 (38). С. 160–161.

³⁹ Про День прикордонника України : Указ Президента України від 27.04.2018 р. № 111/2018. Верховна Рада України. *Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/111/2018#Text> (дата звернення: 27.05.2026).

⁴⁰ Сікевич В. Сторінки із записної книжки. Том III. Вінніпег, Канада, 1945. С. 63–64.

⁴¹ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII. Верховна Рада України. *Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 27.05.2026).

на «Чорноморськ»⁴². З метою увічнення історичної пам'яті про участь українських прикордонників в антитерористичній операції на території Донецької та Луганської областей, патріотичного виховання військовослужбовців Держприкордонслужби та цивільної молоді на героїчних прикладах боротьби за незалежність, Президент України своїм Указом присвоїв звання Героїв України (посмертно) полковнику Є. Пікусу⁴³ та старшому лейтенанту В. Семенову⁴⁴. Крім того, Могилів-Подільському прикордонному загону було присвоєно ім'я Героя України старшого лейтенанта В. Семенова з правом надалі іменуватися – Могилів-Подільський прикордонний загін імені Героя України старшого лейтенанта В'ячеслава Семенова Південного регіонального управління Державної прикордонної служби України⁴⁵.

Щодо найменування прикордонних підрозділів на честь загиблих прикордонників, а також вулиць в населених пунктах, то з цього приводу одна із перших пропозицій пролунала від голови Ради організації ветеранів Держприкордонслужби Волинської області генерал-лейтенанта у відставці А. Яворського. Про це ветеран повідомив 15 серпня 2014 року під час урочистого мітингу, присвяченому поверненню прикордонників оперативно-бойової застави Луцького прикордонного загону із району проведення антитерористичної операції. «Зараз, на наших очах, ви створюєте нові бойові традиції прикордонного відомства. Я пропоную, і якщо треба, виступлю від імені ветеранської організації ініціатором присвоєння

⁴² У Державній прикордонній службі України, на виконання указів Президента України, Уряду та у відповідності до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», проводяться заходи щодо ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму. *Державна прикордонна служба України* : веб-сайт. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/V-ramkah-provedennya-dekomunizacii-nazvi-deyaki-prikordonnih-pidrozdiliv-pereymenovani-na-chest-ukrainskih-diyachiv/> (дата звернення: 28.05.2026).

⁴³ Про присвоєння Є. Пікусу звання Герой України : Указ Президента України від 26.04. 2018 р. № 109/2018. Президент України : веб-сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1092018-24050> (дата звернення: 27.05.2026).

⁴⁴ Про присвоєння В. Семенову звання Герой України Указ Президента України від 11.03.2016 р. № 86/2016. Верховна Рада України. *Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86/2016#Text> (дата звернення: 27.05.2026).

⁴⁵ Про присвоєння імені Героя України старшого лейтенанта В'ячеслава Семенова Могилів-Подільському прикордонному загону Південного регіонального управління Державної прикордонної служби України Указ Президента України від 23.08. 2017 р. № 233/2017. *Президент України* : веб-сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2332017-22418> (дата звернення: 27.05.2026).

прикордонним заставам імена сержантів Луцького прикордонного загону – С. Голюка та С. Киричука, які стояли поряд з вами і героїчно загинули в боях», наголосив очільник ветеранської організації⁴⁶.

У серпні 2015 року біля відділу прикордонної служби «Красна Талівка», що на Луганщині, було урочисто відкрито пам'ятник прикордонникам – підполковнику Є. Пікусу, старшому прапорщику Д. Арнауту, старшому прапорщику В. Фірсову, та молодшому сержанту О. Сороченку. Вони загинули 25 серпня 2014 року. в бою з російськими диверсантами, але не допустили їх на територію України⁴⁷.

1. З 2016 року ім'я генерал-майора Ігоря Момота носить Черкаська середня школа № 26 та один із теплоходів ПАТ «Українське Дунайське Пароплавство». Всього було перейменовано 29 вулиць у 14 населених пунктах України на честь героїв-прикордонників, загиблих під час антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей. Протягом 2016⁴⁸ – 2017⁴⁹ років в багатьох населених пунктах України було встановлено іменні меморіальні дошки на знак пошани пам'яті загиблих прикордонників (Вінниця, Бердичів, Бобринець, Ізмаїл, Київ, Кропивницький, Луцьк, Малога, Мукачево, Овідіополь, Суми, Черкаси). Відкрито меморіали пам'яті та пам'ятні знаки в Білгород-Дністровському та Могилів-Подільському прикордонних загонах, а також в Києві та Черкасах. Міжнародний продюсерський центр «Форпост» зняв документальний фільм «Перехрестя Балу», який відображає події лютого 2015 року на ключовому блоку Дебальцевського напрямку. Фільм знято на замовлення Держагентства з питань кіно України за підтримки Держприкордонслужби та Збройних Сил України. Стрічка присвячена пам'яті капітана Збройних Сил України І. Багірова та прикордонника Героя України старшого лейтенанта В. Семенова, а також усіх полеглих захисників України. Представники від Адміністрації Державної прикордонної служби взяли

⁴⁶ Прикордонні застави Волині перейменують на честь героїв АТО. *Волинські новини* : веб-сайт. URL: <https://www.volynnews.com/news/zagiblinashodivolinyani/prykordonni-zastavy-volyni-pereymenuiut-na-chest-heroyiv-ato/> (дата звернення: 25.05.2026).

⁴⁷ Перемога ціною в чотири життя. *Державна прикордонна служба України* : веб-сайт. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/peremoga-cinoyu-v-chotiri-zhittya/> (дата звернення: 26.05.2026).

⁴⁸ Біла книга – 2016. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України. Адміністрація ДПСУ. Київ : Арт Економі, 2017. С. 117.

⁴⁹ Там само. С. 109.

участь в написанні Книги пам'яті працівників органів МВС, до якої увійшли імена 67 загиблих прикордонників⁵⁰.

Таким чином, варто відмітити, що в період 2014–2022 років ідеологія в прикордонній інституції набула суто національного концепту, який позбувся застарілих ідейних штампів, які на початку ХХІ ст. вже зжили себе для незалежної держави – України.

Надалі, варто констатувати, що виклики російської гібридної агресії значно посилили актуальність національного концепту і в символіці прикордонної інституції, що позначилося на змінах в уніформі та знаках розрізнення особового складу⁵¹. Соціально-політичні умови періоду 2014 – початку 2022 років надали потужний поштовх для формування нових бойових традицій національної прикордонної інституції. Разом з цим відбулося значне посилення ролі національних символів, як інструменту означення державної приналежності відомств сектору безпеки і оборони України, та їхнього принципового відокремлення від радянсько-російської мілітарної традиції, яка на той час ще панувала в прикордонній інституції. Так, в суспільстві гостро постало питання – відродження національних символів, що уособлювали б багатотомове історичне прагнення українського народу до незалежності.

Варто нагадати, як у перші два десятиліття незалежності України відомча прикордонна символіка була продовженням радянських традицій, що заперечували запровадження та подальший розвиток українського національного концепту. Такий незадовільний та, безумовно, шкідливий для української національної ідеї стан справ обумовив необхідність подальшого опрацювання та запровадження зразків уніформи та системи знаків розрізнення відповідно до вимог європейської геральдики, фалеристики та уніформістики. Тобто поєднання українських прикордонних традицій та сучасних європейських стандартів, з їх відображенням у зовнішньому образі українського прикордонника.

Відомо, що роботу над зовнішнім іміджем особового складу у прикордонній інституції розпочали ще на початку 2012 року, коли проводилася активна робота з підготовки до чемпіонату Європи з футболу – Євро-2012⁵². Ще у той час відбувалися чергові спроби

⁵⁰ Біла книга – 2017. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України. Адміністрація ДПСУ. Київ : «Фенікс», 2018. С. 109.

⁵¹ Ананьїн О.В. Національний концепт символіки Державної прикордонної служби України. *Українське військо : сучасність та історична ретроспектива* : зб. матеріалів І Міжнар. наук.-практ. конф. м. Київ, 27 лист. 2020 р. Київ : НУОУ, 2020. С. 113–114.

⁵² Євро – 2012: досвід та уроки : навчальний посібник. Хмельницький : НАДПСУ, 2013. С. 338–341.

впровадити в прикордонну уніформу європейські стандарти. Зокрема, разом із багатьма нововведеннями, прикордонники отримали сучасну форму одягу, подібну до уніформи співробітників прикордонних відомств Європейського Союзу. У той уніформі українські прикордонники зустріли російську гібридну агресію 2014 року.

Після початку російської агресії, вперше про розробку нової форми одягу в прикордонній інституції оголосили в серпні 2015 року. коли розпочався перший етап пілотного проекту «Нове обличчя кордону»⁵³. Протягом наступних двох років прикордонний формений одяг набував незначних змін з урахуванням вимог українського законодавства⁵⁴. Відповідно до цих вимог у відомствах сектору безпеки і оборони України виробили єдиний підхід до розробки форми одягу, який було враховано і в прикордонній інституції⁵⁵.

Отже, вже на початок 2018 року в прикордонній інституції сформувалася система власної відомчої символіки⁵⁶. Її основою залишився знаковий традиційний смарагдово-зелений колір рівнокутового хреста – емблеми прикордонного відомства. В європейській геральдиці зелений колір символізує надійність та присутній на одностроях та символіці прикордонних відомств ряду держав Європейського Союзу. Таким чином, сам прикордонний однострій набув українських мілітарних елементів та інтегрувався до загальної системи символів відомств сектору безпеки і оборони України⁵⁷. Зокрема, як і в Збройних Силах

⁵³ ДПСУ показала форму нових прикордонників. *LB.UA* : веб-сайт. URL: https://lb.ua/news/2015/08/05/312853_gpsu_pokazala_formu_novih.html (дата звернення: 29.06.2026).

⁵⁴ Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення порядку речового забезпечення військовослужбовців : Закон України від 01.07.2015 р. № 567-VIII. Верховна Рада України. *Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567-19#Text> (дата звернення: 25.06.2026).

⁵⁵ Правила носіння форми одягу та знаків розрізнення військовослужбовцями та ліцеїстами Державної прикордонної служби України : наказ МВС України від 02.10.2017 р. № 808, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 25.10.2017 р. за № 1302/31170. Верховна Рада України. *Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1302-17#Text> (дата звернення: 24.05.2026).

⁵⁶ Про внесення змін до наказу Міністерства внутрішніх справ України від 02.10.2017 № 808 : наказ МВС України від 23.05. 2018 р. № 437, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 06.06.2018р. за № 681/32133. Верховна Рада України. *Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0681-18#Text> (дата звернення: 24.05.2026).

⁵⁷ Про затвердження Зразків знаків розрізнення військовослужбовців та ліцеїстів і Правил носіння форми одягу та знаків розрізнення військовослужбовцями та ліцеїстами Державної прикордонної служби України : наказ МВС України від 02.10.2017 р. № 808, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 25.10. 2017 р. за № 1301/31169. Верховна Рада України. *Законодавство України* : веб-сайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1301-17#Text> (дата звернення: 20.05.2026).

України, в якості знаків розрізнення для офіцерського складу було встановлено так звані зубчатка Української Галицької Армії (1918–1921) та гетьманська зоря ромбічної форми. Ці елементи уособили історичний зв'язок з Окремим корпусом кордонної охорони УНР (1918–1922). Його вояки стали першими у розбудові прикордонної охорони під час Української революції (1917–1921). Підсумовуючи зазначене, варто наголосити на тому, що з 2014 року національний концепт у форменому одязі прикордонників став забезпеченням важливої зовнішньої ознаки, що надавала можливості вирізнити українського прикордонника серед правоохоронців інших країн. В ідеологічному сенсі варто вважати, що головним практичним завданням національного концепту стало виховання пошани до статусу прикордонника-українця, який виконує на кордоні державні завдання із захисту територіальної цілісності та незалежності України.

У результаті збереження та нарощення кадрового потенціалу, адаптації системи професійної підготовки персоналу до існуючих військових реалій та зміцнення україноцентризму в ідеології, прикордонній інституції України до часу повномасштабного збройного вторгнення Російської Федерації у 2022 році вдалося створити й забезпечити функціонування оперативно-військового управління Держприкордонслужби у м. Краматорськ (Донецька область), а також сформувати за уніфікованою структурою бойові резерви – прикордонні комендатури швидкого реагування. Станом на 2020 рік у районі проведення Операції об'єднаних сил забезпечено виконання завдань силами угруповання Держприкордонслужби у складі трьох прикордонних загонів Східного регіонального управління та загону Морської охорони (м. Маріуполь). Здійснювався контроль та пропуск осіб, транспорту та вантажів у контрольних пунктах в'їзду-виїзду на лінії розмежування в окремих районах Донецької та Луганської областей. Організовано та здійснено заходи з охорони узбережжя Азовського моря в межах Донецької області та українсько-російського кордону в межах Луганської і Донецької областей. Забезпечено охорону і захист адміністративної межі в Херсонській області з тимчасово окупованою територією Автономної Республіки Крим⁵⁸.

⁵⁸ Біла книга – 2020. Державна прикордонна служба України. Вінниця : ТОВ «Консоль», 2021. С. 59–61.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи результати дослідження, можливо зробити певні висновки та звернути увагу на історичний досвід трансформаційних процесів (гуманітарний вимір), які відбулися в прикордонній інституції України в умовах безпекових викликів періоду 2014–2021 років.

Головним підсумком дослідження трансформаційних процесів буде справедливо вважати – збереження правоохоронного статусу прикордонної інституції (згідно європейських стандартів) на тлі одночасного відновлення та поступового нарощування її військової складової із відповідним кадровим, професійним та ідеологічним забезпеченням. Трансформації, які інтенсифікувала російська гібридна агресія надали національній прикордонній інституції України здатності виконувати свої функції в 2014–2021 роках.

Історичний досвід підтвердив, що пріоритетні напрями в побудові системи прикордонної безпеки держави завжди будуть залежати в першу чергу від актуальних викликів та загроз національній безпеці. Із їхньою зміною будуть відбуватися і відповідні трансформації в системі забезпечення прикордонної безпеки загалом та в національній прикордонній інституції, зокрема. У сучасних та на значний період у майбутньому геополітичних реаліях України її державному керівництву не варто позбавляти прикордонну інституцію військової складової. Доцільно знайти розумний баланс між військовим способом охорони (захисту) державного кордону від імовірного збройного вторгнення або локального збройного конфлікту в прикордонні, та правоохоронними методами для протидії невоєнним загрозам (нелегальна міграція, транскордонна злочинність, міжнародний тероризм, контрабанда тощо).

У перспективі для побудови ефективної національної прикордонної інституції, здатної надавати адекватну відповідь реальним викликам та актуальним загрозам державі, необхідне проведення всебічного наукового аналізу різних аспектів забезпечення національних інтересів України на державному кордоні. Для якісного проведення такого аналізу необхідне відповідне наукове забезпечення з різних галузей знань, зокрема – історичних. Без ретельного вивчення історичного досвіду через призму трансформацій у різних вимірах та його зв'язків з глобальними трансформаціями ХХІ століття неможливо створити у майбутньому ефективну модель прикордонної безпеки.

АНОТАЦІЯ

Досліджено трансформації у гуманітарному вимірі, що відбулися в прикордонній інституції України в умовах безпекових викликів, пов'язаних з періодом російської гібридної агресії 2014–2021 років. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислення

історичного досвіду адаптації національної прикордонної інституції до нових загроз національній безпеці. Основну увагу зосереджено на змінах у системі професійної підготовки персоналу, кадровому забезпеченні та ідеологічних засадах діяльності прикордонного відомства. Зазначено, що початок російської гібридної агресії обумовив повернення прикордонної інституції до військового способу охорони державного кордону та відновлення її військової складової. Проаналізовано модернізацію системи професійної підготовки прикордонників, спрямовану на посилення загальновійськових компетентностей з врахуванням сучасного бойового досвіду. Розкрито: особливості кадрових трансформацій, зокрема заходів щодо комплектування особовим складом та формування кадрового резерву; формування сучасних підходів до національно-патріотичного виховання персоналу та впровадження національної символіки прикордонників. Доведено, що гуманітарні трансформації стали важливим чинником збереження спроможності прикордонної інституції ефективно виконувати завдання із захисту державного кордону. Зроблено висновок, що поєднання правоохоронного статусу прикордонного відомства з відновленою військовою складовою забезпечило її адаптацію до умов гібридної війни та створило передумови для подальшого розвитку системи прикордонної безпеки України.

Література

1. Ананьїн О.В. Національний концепт символіки Державної прикордонної служби України. *Українське військо : сучасність та історична ретроспектива* : зб. матеріалів І Міжнар. наук.-практ. конф. м. Київ, 27 лист. 2020 р. Київ : НУОУ, 2020. С. 113–114.
2. Ананьїн О. В. Персоналії в історії прикордонної служби: М. М. Бистрих. *Науковий вісник Державної прикордонної служби України*. 2013. № 4. С. 28–31.
3. Ананьїн О. В., Горелов В. І. Центральний музей Державної прикордонної служби України: історія і сучасність. До 25-річчя створення. *Воєнно-історичний вісник*. 2020. № 4 (38). С. 144–167.
4. Біла книга – 2016. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України. Київ : Арт Економі, 2017. 120 с.
5. Біла книга – 2017. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України. Адміністрація ДПСУ. Київ : «Фенікс», 2018. 120 с.
6. Біла книга – 2019. Державна прикордонна служба України. Київ : Типографія «Від А до Я», 2020. 78 с.
7. Біла книга – 2020. Державна прикордонна служба України. Вінниця : ТОВ «Консоль», 2021. 100 с.

8. Держприкордонслужба України у 2016 році відновлює призов на строкову службу. *Интерфакс-Україна* : веб-сайт. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/310927.html>

9. ДПСУ показала форму нових прикордонників. *LB.UA* : веб-сайт. URL: https://lb.ua/news/2015/08/05/312853_gpsu_pokazala_formu_novih.html

10. Дунайському десанту присвячується... *Кордон*. 2012. № 6. С. 4.

11. Євро – 2012 : досвід та уроки : навч. посіб. Хмельницький : НАДПСУ, 2013. 352 с.

12. «Нове обличчя кордону». В найближчий час розпочнеться масштабний відбір у реформовані прикордонні підрозділи. *Державна прикордонна служба України* : веб-сайт. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/nove-oblichchya-kordonu-v-nayblizhchiy-chas-rozpochnetsya-masshtabniy-vidbir-u-reformovani-prikordonni-pidrozdili>

13. «Нове обличчя кордону»: Під час конкурсу відберуть близько 800 кандидатів до реформованих підрозділів (ВІДЕО). *МВС України* : веб-сайт. URL: https://mvs.gov.ua/uk/press-center/news/Nove_oblichchya_kordonu_Pid_chas_konkursu_vidberut_blizko_800_kandidativ_do_reformovanih_pidrozdiliv_VIDEO_6619

14. «Нове обличчя кордону» розпочинає відбір в підрозділи в Одесі та Волинській області. *Україно-польська медіаплатформа* : веб-сайт. URL: <https://upmp.news/bez-kategoriyi/nove-oblichchya-kordonu-rozpochinaye-vidbir-v-pidrozdili-v-odesi-ta-volinskij-oblasti/>

15. Нове обличчя. Служити, захищати, допомагати. *Кордон*. 2015. № 7. С. 12–13.

16. Маланчій М. О. Концептуальні засади розвитку системи кадрового менеджменту Державної прикордонної служби України. *Університетські наукові записки*. 2017. № 62. С. 183–194.

17. Матеріали підсумкової колегії Державної прикордонної служби України за 2016 рік. (17 січня 2017 року, м. Київ). Київ : Адміністрація ДПСУ, 2017. 28 с.

18. Олексієнко Б. М., Шинкарук О. М. Концепція освітньої діяльності Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. *Історія, сучасність та перспективи розвитку Державної прикордонної служби України та охорони державного кордону* : тези міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 26 трав. 2015 р. Хмельницький : НАДПСУ, 2015. С. 19–21.

19. Перемога ціною в чотири життя. *Державна прикордонна служба України* : веб-сайт. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/peremoga-cinoyu-v-chotiri-zhittya/>

20. Питання реформування органів внутрішніх справ України : розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.10.2014 р. № 1118-р. *Національна громадська платформа «Реформуємо МВС: прозорість та*

відповідальність» : веб-сайт. URL: <https://police-reform.khpg.org/library/rozporядzhennyya-kmu-v-d-22.10.2014-1118-r-schodo-pitannya-reform>

21. Правила носіння форми одягу та знаків розрізнення військово-службовцями та ліцеїстами Державної прикордонної служби України : наказ МВС України від 02.10.2017 р. № 808, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 25.10.2017 р. за № 1302/31170. Верховна Рада України. *Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1302-17#Text>

22. Прикордонники кличуть на службу. *Укрінформ* : веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/1983160-prikordonne-vidomstvo-timcasovo-vidnovlue-prizov-vijskovosluzbovciv-strokovoi-sluzbi.html>

23. Прикордонники пілотного проекту «Нове обличчя кордону» завершили навчання та направляються до місць несення служби. *Урядовий портал* : веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/248564826>

24. Прикордонники проекту «Нові обличчя кордону» приступили до служби. *Militaryni* : веб-сайт. URL: <https://mil.in.ua/uk/prykordonnyky-proektu-novi-oblychchya-kordonu-prystupyly-sluzhby/>

25. Прикордонна служба почала новий етап проекту «Нове обличчя кордону». «5». *Перший. Український. Інформаційний* : веб-сайт. URL: <https://www.5.ua/ukrayina/prykordonna-sluzhba-pochala-novyi-etap-proektu-nove-oblychchia-kordonu-164147.html>

26. Прикордонна служба почала реформу за прикладом патрульної поліції. *LB.UA* : веб-сайт. URL: https://lb.ua/news/2015/07/30/312379_pogransluzhba_nachala_reformu.html

27. Прикордонна служба України не планує повертати строкову службу. *Интерфакс-Україна* : веб-сайт. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/393388.html>

28. Прикордонні застави Волині перейменують на честь героїв АТО. *Волинські новини* : веб-сайт. URL: <https://www.volynnews.com/news/zagiblinashodivolinyani/prykordonni-zastavy-volyni-pereymenuiut-na-chest-heroyiv-ato/>

29. Примаченко О. М. Система роботи з персоналом Національної академії та навчальних центрів Державної прикордонної служби України. *Науковий вісник Державної прикордонної служби України*. 2011 № 3. С. 41–44.

30. Про внесення змін до наказу Міністерства внутрішніх справ України від 02.10.2017 № 808 : наказ МВС України від 23.05. 2018 р. № 437, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 06.06.2018р. за № 681/32133. Верховна Рада України. *Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0681-18#Text>

31. Про внесення зміни до статті 6 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» : Закон України від 09.04.2015 р.

№ 306-VIII. Верховна Рада України. *Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/306-19#n5>

32. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення порядку речового забезпечення військовослужбовців : Закон України від 01.07.2015 р. № 567-VIII. Верховна Рада України. *Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567-19#Text>

33. Про День прикордонника України : Указ Президента України від 27.04.2018 р. № 111/2018. Верховна Рада України. *Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/111/2018#Text>

34. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII. Верховна Рада України. *Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>

35. Про затвердження Зразків знаків розрізнення військовослужбовців та ліцеїстів і Правил носіння форми одягу та знаків розрізнення військовослужбовцями та ліцеїстами Державної прикордонної служби України : наказ МВС України від 02.10.2017 р. № 808, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 25.10. 2017 р. за № 1301/31169. Верховна Рада України. *Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1301-17#Text>

36. Про присвоєння Є. Пікусу звання Герой України : Указ Президента України від 26.04. 2018 р. №109/2018. *Президент України* : веб-сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1092018-24050>

37. Про присвоєння імені Героя України старшого лейтенанта В'ячеслава Семенова Могилів-Подільському прикордонному загону Південного регіонального управління Державної прикордонної служби України Указ Президента України від 23.08. 2017 р. № 233/2017. *Президент України* : веб-сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2332017-22418>

38. Савін С. В. Стан та основні напрями удосконалення професійної підготовки персоналу Державної прикордонної служби України. *Історія, сучасність та перспективи розвитку Державної прикордонної служби України та охорони державного кордону* : тези міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 26 трав. 2015 р. Хмельницький : НАДПСУ, 2015. С. 46–49.

39. Сікевич В. Сторінки із записної книжки. Том III. Вінніпег, Канада, 1945. 73 с.

40. Соляр В. С. Основні заходи щодо реформування системи комплектування та підготовки молодшого персоналу Державної прикордонної служби України відповідно до вимог європейських

стандартів. *Науковий вісник Державної прикордонної служби України*. 2009 № 1. С. 25–29.

41. Стратегія розвитку Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького на період до 2021 року. Хмельницький : НАДПСУ, 2015. 32 с.

42. Стратегія національної безпеки України (уведена в дію рішенням РНБО від 06 травня 2015 року) : Указ Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015). Верховна Рада України. *Законодавство України* : веб-сайт. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>

43. США дають \$1,4 мільйона на проєкт «Нове обличчя кордону». *Укрінформ* : веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2201406-ssa-daut-14-miljona-na-proekt-nove-oblicca-kordonu.html>

44. У Державній прикордонній службі України, на виконання указів Президента України, Уряду та у відповідності до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», проводяться заходи щодо ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму. *Державна прикордонна служба України* : веб-сайт. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/V-ramkah-provedennya-dekomunizacii-nazvi-deyakih-prikordonnih-pidrozdiliv-pereymenovani-na-chest-ukrainskih-diyachiv/>

45. Шинкарук О. Патріотичне виховання курсантів Національної академії Державної прикордонної служби України на зразках прикордонної історії: психологічний аспект. *Психологічні перспективи*. 2019. Вип. 34. С. 261–277.

46. Щепетков О. М. Удосконалення системи управління персоналом відповідно до нової Стратегії розвитку Державної прикордонної служби України. *Історія, сучасність та перспективи розвитку Державної прикордонної служби України та охорони державного кордону* : тези міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 26 трав. 2015 р. Хмельницький : НАДПСУ, 2015. С. 153–157.

Information about the author:

Ananin Oleh Valeriyovich,

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior researcher,

Deputy Head of the Scientific-Methodical and Organizational-

Management Support Department

The Main Expert Forensic Center State Border Service of Ukraine

30 Volodymyrska Str., Kyiv, 01601, Ukraine

THE COGNITIVE GEOMETRY OF SUFISM IN THE CONTEXT OF THE SYNERGETIC WORLDVIEW

Bilokopytova N. I., El Guessab K.

INTRODUCTION

The problem of the nature of consciousness, the mechanisms of cognition, and the possibilities of spiritual experience belongs to the range of fundamental questions of contemporary philosophy. Over the past decades, interest in the study of mystical traditions has grown significantly not only in religious studies but also in cognitive science, philosophy of mind, psychology, neurophenomenology, and the theory of complex systems. Particular attention has been drawn to those spiritual practices that offer alternative models of cognition and consciousness transformation. One of the most developed of these traditions is Sufism, the mystical dimension of Islam, within which a sophisticated system of spiritual anthropology, epistemology, and metaphysics has evolved.

At the same time, contemporary interpretations of Sufism take place within the context of a profound transformation of the scientific worldview. Throughout the 17 to 19 centuries, European thought was largely grounded in a mechanistic model of reality, according to which the world was understood as a collection of stable objects connected by rigid cause-and-effect relationships. Within this paradigm, consciousness was often interpreted as a passive instrument for reflecting external reality, while human development was viewed as a linear process of accumulating knowledge.

However, the discoveries of the twentieth century in physics, biology, cybernetics, information theory, and the study of complex systems demonstrated the limitations of the mechanistic approach. Reality was revealed to be nonlinear, open, process-oriented, and capable of self-organization. In the works of Hermann Haken¹, Erich Jantsch² and other scholars, a new mode of scientific thinking was developed *the synergetic worldview*, centered on the processes of self-organization, emergence, instability, recursion, and the formation of new levels of order.

¹ Haken H. *Synergetics: An Introduction. Nonequilibrium Phase Transitions and Self-Organization in Physics, Chemistry and Biology*. 3rd ed. Berlin : Springer, 1983. 390 p.

² Jantsch E. *The Self-Organizing Universe: Scientific and Human Implications of the Emerging Paradigm of Evolution*. Oxford : Pergamon Press, 1980. 343 p.

The synergetic paradigm has opened new possibilities for understanding not only natural phenomena but also cultural, social, and spiritual processes. Its application to the analysis of mystical traditions is particularly promising, as the inner transformation of the individual appears as a complex dynamic process. In this context, Sufism demonstrates a remarkable conceptual affinity with contemporary theories of self-organization. Sufi conceptions of the spiritual path, the purification of the heart, the multilayered structure of consciousness, the unity of being, and the interconnectedness of the human being and the cosmos can be reinterpreted through the categories of synergetics and complex systems theory.

Despite the considerable number of fundamental studies devoted to the history, doctrines, and practices of Sufism (by A. Schimmel³, W. Chittick⁴, S. H. Nasr⁵, H. Corbin⁶, C. Ernst⁷, A. Knysh⁸ and other scholars), the question of the internal architectonics of Sufi cognition and the structural organization of mystical experience remains insufficiently explored. Traditionally, Sufi concepts have been examined primarily within historical-religious or theological contexts, while their cognitive, spatial, and systemic potential has yet to be adequately revealed.

In this regard, the study proposes an original concept of the *cognitive geometry of Sufism*, based on the integration of phenomenological, hermeneutic, and synergetic approaches. It proceeds from the assumption that Sufi mystical experience can be described as a distinctive cognitive space structured through centers, trajectories, transitions, recursive cycles, and multidimensional networks of spiritual interaction.

Within the framework of the proposed concept, consciousness is understood not as a passive container of knowledge but as an open system capable of self-organization. The central principle of synergetics is the emergence of order through the internal dynamics of a system finds a direct reflection in the Sufi understanding of the spiritual path. Spiritual development is not imposed upon the individual from the outside; rather, it

³ Schimmel A. *Mystical Dimensions of Islam*. Chapel Hill : University of North Carolina Press, 1975. 535 p.

⁴ Chittick W. C. *The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-Arabi's Metaphysics of Imagination*. Albany : SUNY Press, 1989. 478 p.

⁵ Nasr S. H. *Sufi Essays*. New York : State University of New York Press, 1991. 184 p.

⁶ Corbin H. *Alone with the Alone: Creative Imagination in the Sufism of Ibn Arabi*. Princeton : Princeton University Press, 1981. 423 p.

⁷ Ernst C. W. *The Shambhala Guide to Sufism*. Boston : Shambhala Publications, 1997. 256 p.

⁸ Knysh A. *Sufism: A New History of Islamic Mysticism*. Princeton : Princeton University Press, 2017. 408 p.

represents a process of the gradual unfolding of the potentialities inherent in being.

It is precisely within this context that the concept of *syntopotentialism*, proposed in this monograph, is developed. According to this concept, spiritual development consists in the actualization of latent configurations of consciousness. A person does not acquire an entirely new essence; rather, they gradually unfold the potentials already inherent within their own existence.

The synergetic approach also makes it possible to reinterpret key elements of Sufi anthropology and metaphysics in a new way. Thus, the heart (*qalb*) may be understood as the center of self-organization of spiritual experience; the system of *lataif* as a multilevel network of interacting subsystems of consciousness; the practice of *dhikr* as a mechanism of cognitive reconfiguration and the formation of a new attractor of consciousness; *maqāmāt* and *aḥwāl* as phase states within the dynamics of spiritual transformation; recursion as a principle for increasing the complexity of spiritual experience; and the doctrine of *Wahdat al-Wujūd* as a model of the self-organized unity of being.

Of particular significance is the connection between Sufi metaphysics and contemporary concepts of fractality. The Sufi idea of the correspondence between the microcosm and the macrocosm, according to which the human being reflects the structure of the universe and the universe reflects the structure of the human being, demonstrates a profound affinity with the principle of self-similarity that underlies the fractal worldview. From this perspective, the doctrine of *Wahdat al-Wujūd* may be interpreted as an ontological model of fractal unity, in which each part contains a reflection of the whole.

Thus, the *cognitive geometry of Sufism* emerges as a synergetic model of mystical cognition that makes it possible to describe spiritual experience through the categories of self-organization, nonlinearity, recursion, attractor dynamics, network interaction, and fractal wholeness. Such an approach opens new possibilities for integrating the intellectual heritage of Sufism into contemporary discussions concerning the nature of consciousness, spirituality, and human cognition.

The object of the study is Sufism as a form of mystical cognition and spiritual transformation of consciousness.

The subject of the study is the cognitive-geometric and synergetic structures of Sufi consciousness, the mechanisms of self-organization of mystical experience, and the models of spiritual development within the Sufi tradition.

The aim of the study is to develop a philosophical concept of the cognitive geometry of Sufism as a synergetic model of mystical cognition that explains the structural organization, dynamics, and mechanisms of self-organization of spiritual experience.

Main Research Objectives

- = to analyze the theoretical and methodological foundations for the study of Sufi cognition;
- = to investigate the spatial structures of Sufi consciousness;
- = to interpret *maqāmāt* and *aḥwāl* as a topology of spiritual development;
- = to reveal the role of *dhikr* as a mechanism of cognitive reconfiguration;
- = to substantiate the concept of the recursive self-organization of mystical experience;
- = to develop the *concept of syntopotentialism* as a model of spiritual becoming;
- = to provide a philosophical reconstruction of the doctrine of *Wahdat al-Wujūd* through the categories of cognitive geometry and synergetics;
- = to substantiate a fractal model of the relationship between the human being, consciousness, and the Absolute;
- = to determine the place of the cognitive geometry of Sufism within the context of contemporary philosophy of mind and the synergetic worldview.

Scientific Novelty of the Research

The scientific novelty of the study lies in the creation of a comprehensive philosophical concept of the cognitive geometry of Sufism as a synergetic model of mystical cognition. In particular, the study:

- = introduces for the first time the concept of the “cognitive geometry of Sufism”;
- = proposes a synergetic interpretation of Sufi consciousness as a self-organizing system;
- = develops the concept of the recursive self-organization of mystical experience;
- = substantiates the original theory of syntopotentialism as a process of the actualization of potential structures of consciousness;
- = provides a topological interpretation of the concepts of *maqām* and *ḥāl*;
- demonstrates the possibility of interpreting *dhikr* as a mechanism for the formation of cognitive attractors.
- proposes a fractal model for the interpretation of the doctrine of *Wahdat al-Wujūd*;

– demonstrates the heuristic potential of synergetics for the study of mystical traditions and the philosophy of consciousness.

Therefore, the proposed research is aimed at developing a new interdisciplinary approach to the study of Sufism, in which classical Islamic mysticism is understood not merely as a historical-religious phenomenon but as a complex system of the self-organization of consciousness that can be explored through the conceptual frameworks of contemporary philosophy, cognitive science, and the synergetic worldview.

1. Theoretical and Methodological Foundations for the Study of Sufi Cognition

Sufism as a Subject of Philosophical Inquiry. Sufism is traditionally defined as the mystical dimension of Islam, aimed at attaining a direct experience of the Divine presence and the inner spiritual transformation of the human being. However, reducing Sufism solely to a religious practice or a form of piety significantly narrows its intellectual potential. Over many centuries, Sufi thinkers developed a sophisticated conceptual system encompassing questions of the nature of being, the structure of consciousness, the mechanisms of cognition, the relationship between the human being and the world, as well as the paths leading to the attainment of truth. For this reason, Sufism may be regarded not only as a religious phenomenon but also as an independent subject of philosophical inquiry.

The philosophical interpretation of Sufism originates in medieval Islamic thought. Thinkers such as al-Ghazālī⁹ (1058–1111), Ibn ‘Arabi¹⁰ (1165–1240), Suhrawardī¹¹ (1154–1191) and others developed original conceptions of being and cognition that transcended the boundaries of dogmatic theology.

Within the Western humanities tradition, Sufism was for a long time studied primarily as a historical and religious phenomenon. The works of Henry Corbin, Annemarie Schimmel, William Chittick, Seyyed Hossein Nasr, Carl Ernst, and other scholars significantly expanded the understanding of the intellectual heritage of Sufism. However, most studies focused on the analysis of particular doctrines, the biographies of mystics, or the symbolism of Sufi texts. Considerably less attention was devoted to the

⁹ Al-Ghazali. *The Alchemy of Happiness*. Translated from Hindustani by Claud Field. London : John Murray, Albemarle street, 1910. 123 p

¹⁰ Ibn Arabi, Muhyiddin. *al-Futuhāt al-Makkiyah* (The Meccan Revelations) Abd al-Aziz al-Mansub edition, Volume 1–37, *al-Jumhūrīyah al-Yamanīyah* : Wizārat al-Thaqāfah, 2010.

¹¹ Suhrawardi. *The Philosophy of Illumination*. Provo : Brigham Young University Press, 2000. 323 p.

question of the internal organization of Sufi cognition as a distinctive cognitive system.

Contemporary philosophy increasingly turns to the analysis of forms of experience that cannot be fully explained through the categories of classical rationalism. In this context, Sufism emerges as a unique mode of reflection on consciousness. Unlike traditional epistemology, in which cognition is understood as the representation of an external object by a subject, the Sufi tradition is grounded in the principle of transformative cognition. A person does not merely acquire knowledge about reality but undergoes a transformation in their very mode of being.

Accordingly, the subject of philosophical inquiry encompasses not only Sufi doctrines but also the cognitive mechanisms that make the formation of mystical experience possible. It is precisely this approach that opens the possibility of analyzing Sufism through the conceptual frameworks of contemporary philosophy of mind, phenomenology, and cognitive science.

Epistemology of Mystical Experience in the Islamic Tradition. The problem of cognition occupies a central place in Islamic intellectual culture. As early as the formative period of Islam, various approaches emerged concerning the nature of knowledge (*‘ilm*), its sources, and the criteria of truth. Within Sufism, a distinctive form of epistemology developed, grounded in the distinction between rational knowledge and direct spiritual cognition.

Classical Sufi tradition distinguishes several levels of knowledge. The first level is associated with rational thought and discursive analysis. The second level encompasses knowledge acquired through moral and spiritual practice. The highest form of cognition is considered to be *ma‘rifā* (gnosis), the direct knowledge of God that arises through spiritual purification and the inner transformation of the individual.

According to al-Ghazālī, the human intellect possesses limited capacities for comprehending transcendent reality. Rational thought can prepare a person for the truth, but it cannot ultimately lead one to it. Genuine knowledge arises through *kashf* (unveiling), an inner disclosure or illumination in which truth becomes directly present to consciousness.

Of particular importance is the concept of the heart (*qalb*). In Sufi anthropology, the heart is not understood as a physical organ but as the center of spiritual perception. It is through the heart that a person is able to perceive aspects of reality that remain inaccessible to ordinary intellect. Al-Ghazālī describes the heart as a kind of mirror that reflects the Divine light, provided it has been purified from passions and egocentrism.

An important role in Sufi epistemology is also played by the concepts of spiritual states (*aḥwāl*) and spiritual stations (*maqāmāt*). Cognition is not

viewed as a single act but rather as a gradual process of transforming the structure of consciousness. Each stage of the spiritual path opens new levels of understanding reality.

Thus, the epistemology of Sufism constitutes a model of transformative cognition, in which knowledge is inseparably connected with the transformation of the subject itself. Cognition here is not a representation of the world but a process of the ontological becoming of the person.

The Cognitive Turn in Contemporary Humanities. At the end of the twentieth and the beginning of the 21 century, philosophy and the humanities underwent what has become known as the cognitive turn. Its essence lies in a shift of attention from the analysis of completed bodies of knowledge to the investigation of the processes through which knowledge is formed. Mechanisms of perception, thinking, memory, embodiment, and consciousness became central objects of scholarly interest.

Particularly significant developments occurred in the fields of cognitive science, neurophilosophy, and phenomenology, which provided new conceptual frameworks for understanding the nature of cognition and conscious experience. The works of F. Varela, E. Thompson, and E. Rosch¹² laid the foundations of the enactive approach, according to which cognition is the result of an active interaction between the organism and the world. Human beings do not passively represent reality; rather, they enact or bring it forth through their ongoing activity.

For the study of mystical experience, the concept of embodied cognition is of significant importance. It argues that consciousness is shaped not only by brain activity but also by the entire complex of bodily, emotional, and cultural interactions. Such an approach opens new possibilities for analyzing spiritual practices that involve the systematic engagement of the body, attention, and emotions.

The cognitive turn has also contributed to the development of interdisciplinary studies of religious experience. Mystical practices have come to be understood as specific technologies of consciousness capable of transforming human cognitive structures. From this perspective, dhikr, muraqaba, and other Sufi practices can be interpreted as mechanisms of cognitive reconfiguration.

At the same time, contemporary cognitive science faces difficulties in explaining phenomena of transcendent experience. Most models are oriented toward the description of neural processes, while the phenomenological content of mystical experiences often remains beyond the scope of analysis.

¹² Varela F., Thompson E., Rosch E. *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge : MIT Press, 1991. 309 p.

For this reason, it becomes necessary to integrate cognitive approaches with philosophical hermeneutics and phenomenology.

In this study, the cognitive turn is understood not as an alternative to traditional approaches to the study of Sufism, but as an additional methodological resource that makes it possible to reinterpret mystical experience within the categories of contemporary philosophy of mind.

Geometrical Models of Thought as a Tool of Philosophical Analysis. Spatial images and geometrical models play an important role in the development of philosophical thought. From the ancient tradition to contemporary cognitive science, spatial structures have been used to describe complex processes of thinking and cognition. In contemporary cognitive theory, concepts such as cognitive spaces, conceptual maps, topological structures, and network configurations are increasingly widely used. G. Lakoff and M. Johnson¹³ have shown that a significant part of human thought is grounded in spatial metaphors. We describe knowledge through categories such as path, boundary, level, center, distance, and motion.

The philosophy of Gilles Deleuze and Félix Guattari¹⁴ proposed new ways of describing processes of thought through the concepts of the rhizome, multiplicity, and topological organization. Within these approaches, thinking is not understood as a linear sequence of operations but as a complex system of interconnected structures.

The application of geometrical models to the analysis of Sufism has deep foundations. Sufi texts are rich in spatial symbolism. The spiritual path is described as a journey (*sulūk*), the heart functions as the center of the spiritual world, spiritual states are defined through categories of closeness and distance from God, and cosmological concepts often exhibit a concentric structure.

Within this monograph, the concept of “cognitive geometry” is used not as a metaphor but as an analytical model for describing the internal organization of mystical experience. It involves the consideration of consciousness as a multidimensional space in which certain centers of attraction, developmental trajectories, transitions between states, and mechanisms of self-organization exist. Of particular importance are the categories of topology, recursion, and fractality¹⁵. The topological approach makes it possible to analyze the spiritual path as a system of transitions between different configurations of consciousness. Recursion explains the

¹³ Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago : University of Chicago Press, 2003. 193 p

¹⁴ Deleuze G., Guattari F. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1987. 629 p.

¹⁵ Білокопитова, Н., Ель Гюессаб, К. Суфізм як фрактальна структура свідомості: аналіз через теорію фреймів та послідовність Фібоначчі, *Вісник гуманітарних наук*, (10) – 2025. <https://doi.org/10.5281/zenodo.16916870>

cyclical nature of spiritual development, while the fractal model opens up the possibility of interpreting the Sufi doctrine of the unity of being as a relationship between part and whole.

Thus, geometrical models of thought provide a methodological foundation for the formation of the concept of cognitive geometry of Sufism, which enables the integration of classical Sufi heritage with contemporary approaches to the study of consciousness.

In this study, three levels of analysis are fundamentally distinguished: historical-philosophical reconstruction, hermeneutic interpretation, and original conceptual construction. The first level includes concepts directly attested in the classical Sufi tradition. The second level involves their interpretation through the categories of contemporary philosophy of mind, phenomenology, and cognitive science. The third level encompasses the author's conceptual constructions, such as cognitive geometry, multidimensional consciousness, cognitive attractors, and syntopotentialism, which do not claim to be historical elements of Sufism but constitute independent philosophical models developed through a creative dialogue between Sufi intellectual heritage and contemporary theories of complexity, consciousness, and potentiality.

2. Spatial Structures of Sufi Consciousness

The Symbolism of Center and Periphery in Sufi Anthropology. One of the fundamental features of Sufi anthropology is the spatial character of the description of the human inner world. Unlike rationalist conceptions of consciousness, which often reduce mental life to the functioning of discrete cognitive mechanisms, the Sufi tradition views the human being as a multilayered spiritual reality organized around a certain inner center. For this reason, the categories of center and periphery occupy a special place in Sufi symbolism.

In classical Sufi texts, the human being is described as a microcosm (*al-‘ālam al-ṣaḡhīr*), which reflects the structure of the macrocosm (*al-‘ālam al-kabīr*)¹⁶. Just as the universe has its own ontological center, the human being also possesses an inner locus of spiritual integration. In the Sufi tradition, this center is represented by the heart (*qalb*), whereas the periphery consists of multiple layers of bodily, emotional, and psychic manifestations of the self.

The idea of the center is inseparably linked to the concept of unity. The center always symbolizes order, wholeness, and the presence of the

¹⁶ Ibn Arabi, Muhyiddin. *al-Futuhat al-Makkiya* (The Meccan Revelations) Abd al-Aziz al-Mansub edition, Volume 1–37, *al-Jumhūriyah al-Yamanīyah : Wizārat al-Thaqāfah*, 2010.

Divine, whereas the periphery is associated with multiplicity, dispersion, and the fragmentation of consciousness. Ordinary human existence is characterized by the predominance of peripheral modes of perception. Human attention is dispersed among numerous external objects, desires, fears, and social roles. The Sufi path begins precisely with the recognition of this inner fragmentation.

In this context, spiritual development can be understood as a gradual movement from the periphery toward the center. Sufi practices are aimed not at the accumulation of new knowledge, but at the restoration of the inner unity of consciousness. *Dhikr*, *muraqaba*, self-observation, and spiritual guidance function as mechanisms for the re-centering of the individual's inner space.

Of particular importance is the symbolism of the circle, which frequently appears in Sufi literature. The circle is a geometric image of unity, in which all points on the periphery are equidistant from the center. From a cognitive-geometrical perspective, this symbol can be interpreted as a model of consciousness in which all aspects of psychic life are integrated around a single spiritual core.

Thus, the dichotomy of center and periphery constitutes one of the basic principles of Sufi anthropology. It establishes the spatial logic of the spiritual path and provides a foundation for understanding processes of inner transformation.

The Heart (qalb) as a Cognitive Center of Spiritual Perception. In the Sufi tradition, the concept of the heart (*qalb*) belongs to the key categories of spiritual anthropology and epistemology. In Islamic mystical thought, the heart is not identified with the physical organ and is not merely a symbol of emotional life. Rather, it is regarded as the central organ of spiritual cognition through which the human being is capable of perceiving transcendent reality.

Etymologically, the Arabic word *qalb* derives from a root meaning "to turn," "to invert," or "to change." This etymology itself indicates the dynamic nature of the heart as a structure in constant movement between different states of consciousness. Al-Ghazālī emphasized that the heart is the locus where the human and divine dimensions of existence meet. It is through the heart that a person is able to perceive truth directly.

Within the cognitive geometry of Sufism, the heart can be interpreted as a kind of coordinate center of the spiritual space. It performs the function of integrating different levels of experience and ensuring the unity of consciousness. Whereas the intellect (*'aql*) carries out analytical differentiation, the heart provides a holistic perception of reality. In Sufi texts, the metaphor of the mirror is frequently used: the heart is like a mirror

capable of reflecting divine light. However, due to egoism, egocentrism, passions, and attachments, the surface of this mirror becomes covered with “dust.” The aim of spiritual practice is therefore the purification of the heart, which restores its capacity for reflection.

From the perspective of contemporary cognitive science, such a model can be interpreted as a process of attentional reconfiguration. The heart functions not merely as a symbol of spirituality but as a structural principle organizing experience. It directs attention and determines the way consciousness interacts with the world.

It is particularly important that, in Sufism, the heart is not opposed to the intellect. Rather, there is a hierarchical relationship of interaction between them. The intellect is capable of analyzing and classifying phenomena, whereas only the heart opens access to the direct experience of the unity of being.

Thus, *qalb* functions not merely as a symbolic image but as a central cognitive structure of Sufi anthropology. It is around the heart that the entire architecture of spiritual experience is organized.

The Lataif as a Multidimensional Architecture of Consciousness. One of the most complex models of the internal organization of the human being in Sufism is the concept of the *lataif* (plural *lataif*, singular *latifa* -“subtlety,” “subtle center”). In different Sufi schools, the number and functions of the *lataif* may vary; however, the general idea is that human consciousness consists of several interconnected levels of spiritual perception. In the Naqshbandi tradition, six main *lataif* are typically distinguished: *qalb*, *ruh*, *sirr*, *khafi*, *akhfa*, and *nafs*. Each of these centers corresponds to a specific mode of experiencing reality and a particular level of spiritual development.

From the perspective of cognitive geometry, the system of *lataif* can be described as a multidimensional architecture of consciousness. Unlike linear models of the psyche, it presupposes the existence of multiple interacting centers, each of which opens access to a distinct dimension of experience.

A key feature of this system is its non-linear character. Spiritual development does not imply a simple transition from one center to another. On the contrary, all levels are in constant interaction and mutual influence. The activation of one center changes the configuration of the entire system. Within the proposed framework, the *lataif* can be interpreted as nodes in a cognitive network that ensure the integration of different types of experience. Such a model brings Sufi anthropology closer to contemporary conceptions of complex adaptive systems.

Of particular importance is the principle of nestedness. Each subsequent level does not negate the previous one but incorporates it into a broader structure. In this respect, the architecture of the *lataif* demonstrates fractal

characteristics: the structure of the whole is repeated at different levels of organization.

Thus, the concept of the *lataif* represents one of the most developed models of multidimensional consciousness in the world mystical tradition. It provides a foundation for understanding spiritual experience as a complex networked system.

The Space of the Spiritual Path: From Multiplicity to Unity. One of the central themes of Sufism is the notion of the spiritual path (*sulūk*). Unlike static conceptions of spirituality, the Sufi tradition views the human being as an entity engaged in a continuous process of becoming. Accordingly, spiritual life is described through the imagery of movement, journey, or ascent.

From a cognitive-geometrical perspective, the spiritual path can be interpreted as a trajectory of consciousness transformation. The initial human condition is characterized by internal multiplicity, contradictory desires, and the fragmentation of attention. Consciousness operates in a peripheral mode, lacking a unified center of integration.

The aim of the Sufi path is the attainment of inner unity. This process does not imply the destruction of individuality but rather the harmonization of different levels of human existence around a spiritual center. Movement toward God is simultaneously a movement toward one's own ontological wholeness.

In classical texts, the spiritual path is often described as a journey through a series of stations (*maqāmāt*) and states (*aḥwāl*). Each station represents a relatively stable configuration of consciousness, while states are temporary in nature. Together, they form a complex map of the spiritual landscape.

A distinctive feature of this path is its non-linearity. The Sufi does not move along a straight line toward the final goal. Instead, one repeatedly returns to previously experienced stages, each time at a new level of awareness. This structure resembles a spiral or a recursive cycle of development.

The ultimate horizon of the spiritual path is the experience of unity (*tawḥīd*) and the realization of the presence of God in all dimensions of existence. In the tradition of Ibn ʿArabī, this perspective receives its ontological formulation in the doctrine of *Wahdat al-Wujūd* – the unity of being.

From the standpoint of cognitive geometry, the movement from multiplicity to unity can be described as a process of increasing cognitive integration. Consciousness gradually shifts from a fragmented organization

to an increasingly holistic structure capable of encompassing multiplicity within a unified field of perception.

Thus, the spiritual path in Sufism is not merely moral or religious refinement but a complex process of spatial reconfiguration of consciousness. It is through this reconfiguration that the human being approaches the experience of the ontological unity of existence.

3. Cognitive Geometry of the Mystical Path

Maqāmāt and Aḥwāl as a Topology of Spiritual Development. One of the central categories of the Sufi tradition is the concept of the spiritual path (sulūk), which describes the process of gradual approach of the human being to God through inner transformation. Classical Sufi authors such as al-Qushayrī¹⁷, al-Hujwīrī¹⁸, al-Ghazālī,¹⁹ and others developed a sophisticated conceptual system for describing this process. The most important among these concepts are *maqām* (spiritual station) and *ḥāl* (spiritual state). In traditional interpretations, these notions are primarily considered within ethical and ascetic contexts. However, within the framework of cognitive geometry, they can be reinterpreted as elements of the topology of spiritual space.

The term *maqām* literally means “station” or “place of standing.” In the Sufi tradition, it denotes a relatively stable level of spiritual development attained through personal effort, discipline, and spiritual practice. Classical *maqāmāt* include repentance (*tawba*), patience (*ṣabr*), trust in God (*tawakkul*), contentment (*riḍā*), and others. Each of them characterizes not only a specific moral quality but also a particular mode of organizing consciousness.

From the perspective of cognitive geometry, a *maqām* can be defined as a stable topological configuration of cognitive space. It does not refer to an isolated psychological trait but rather to a specific mode of interrelation between attention, perception, memory, emotions, and spiritual intentionality. The transition from one *maqām* to another implies a restructuring of these interrelations.

In contrast to *maqāmāt*, *aḥwāl* (spiritual states) are temporary in nature. They are understood as states that cannot be acquired through individual effort but are granted to the individual as manifestations of divine grace.

¹⁷ Qushayri A. Al-Risala al-qushayriyya fi ‘ilm al-tasawwuf. (Al-Qushayri’s Epistle on Sufism) Translated by A. Knysh, Reading: Garnet Publishing Limited, 2007. 460 p

¹⁸ Al-Hujwiri A. Kashf al-Mahjub: The Oldest Persian Treatise on Sufism. Translated by Reynold A. Nicholson. London : Luzac & Co., 1911. 456 p

¹⁹ Al-Ghazali. Ihya’ ‘ulūm al-dīn (The Revival of religion sciences), vol. 1–4, Beirut: Dār al-Ma‘rifah 1982

These include states such as love (*maḥabba*), proximity (*qurb*), ecstasy (*wajd*), inspiration (*ilhām*), or spiritual tranquility (*sakīna*)²⁰.

From a cognitive-topological perspective, aḥwāl can be understood as dynamic fluctuations of the spiritual space. If maqāmāt constitute the structural framework of the mystical path, then aḥwāl function as temporary changes in the configuration of this space. They do not cancel the existing structure but temporarily modify it.

A distinctive feature of the Sufi path is that maqāmāt and aḥwāl form a single dynamic system. Spiritual development does not proceed linearly but unfolds through a complex interaction of stable and unstable states. This allows the mystical path to be described not as a staircase with fixed steps, but as a multidimensional topological space in which different configurations of consciousness are in constant motion and interaction.

Thus, maqāmāt and aḥwāl can be interpreted as fundamental elements of the cognitive topology of Sufi experience. They define the structure of spiritual space and determine possible trajectories of inner development.

Dhikr as a Mechanism for Reconfiguring Cognitive Space. Among all Sufi practices, a special place is occupied by dhikr, the ritual remembrance of God through the repetition of sacred formulas, divine names, or Qur'anic verses. Literally, the word *dhikr* means “memory,” “remembrance,” or “recalling.” However, its function extends far beyond verbal repetition.

In traditional Sufism, dhikr is regarded as a means of purifying the heart and drawing closer to God. Within the framework of cognitive geometry, however, it can be interpreted as a mechanism for the reconfiguration of inner conscious space.

In its ordinary state, human attention is characterized by fragmentation. It constantly shifts between numerous external objects and internal experiences. As a result, the cognitive space acquires a chaotic structure. *Dhikr* gradually transforms this condition by forming a stable attractor of attention. The repetition of a sacred formula creates a kind of cognitive attractor. In terms of complex systems theory, an attractor is a state toward which a system tends regardless of initial conditions. During *dhikr*, all cognitive flows begin to organize around a single semantic nucleus, the divine presence.

Of particular importance is the rhythmic dimension of the practice. Many forms of dhikr combine verbal repetition with breathing patterns, bodily movement, or musical accompaniment. This promotes synchronization

²⁰ Білокопитова, Н., Ель Гуессаб, К. Когнітивна модель «чотири брами – сорок стоянок» (dört kapı kırk makam) у бекташизмі: структурний підхід. *Філософія та управління*, 2025. № 6 (10). С. 1–8. DOI: <https://doi.org/10.70651/3041-248X/2025.6.02>

across different levels of human experience and produces an effect of cognitive integration.

From the perspective of neurophenomenology, *dhikr* can be understood as a technology for the modification of attention. It gradually alters the structure of the experience of time, space, and the sense of the “self.” The boundary between subject and object becomes less rigid, and consciousness acquires a greater degree of wholeness.

A distinctive feature of Sufi *dhikr* is that it does not merely concentrate attention but transforms the very architecture of perception²¹. In the process of practice, not only the content of consciousness changes but also the mode of its organization. There is a gradual transition from multiplicity to unity, from dispersion to integration.

Thus, *dhikr* can be defined as a mechanism of cognitive reconfiguration that restructures the inner space of consciousness and creates the conditions for the formation of new structures of spiritual experience.

The Recursive Self-Organization of Sufi Experience. One of the less studied characteristics of the Sufi path is its recursive nature. Traditional accounts of spiritual development often give the impression of a sequential movement from lower to higher levels. However, an analysis of Sufi texts suggests a significantly more complex dynamic.

In the works of Jalāl al-Dīn Rūmī, Ibn ‘Arabī, al-Ghazālī, and other mystics, it is repeatedly emphasized that the spiritual path involves multiple returns to already traversed stages²².

A person repeatedly experiences doubt, purification, love, despair, proximity to and distance from God. However, each return occurs at a new level of awareness. It is precisely this feature that allows Sufi experience to be described through the concept of recursion. In mathematics and complex systems theory, recursion refers to a process in which a given structure repeatedly reproduces itself across different levels of organization. A similar principle can be observed in spiritual life. Each new cycle of spiritual practice contains elements of previous cycles but integrates them into a broader system of meanings. A person does not simply repeat experience but reinterprets it each time from a new perspective. Thus, a process of self-increasing complexity emerges.

Recursivity is particularly evident in the practice of *dhikr*. Each repetition of the formula is simultaneously identical and different from the

²¹ Білокопитова Н, «Зікр» як феномен свідомості: суфійська містика в епоху метамодерної нейроантропології, «Актуальні проблеми філософії та соціології», 2025, № 55. С. 3–11, DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.1>

²² Bilokopytova, N. From Mystical Experience to Spiritual Process: A Metamodern Framework for Sufism, *Spirituality Studies*, 2026. № 12/1. P. 100–117.

previous one. Formally, the action remains the same, yet the internal context of its experience continuously changes. As a result, a cumulative process of spiritual integration takes place.

From the standpoint of self-organization theory, Sufi consciousness appears as an open system capable of self-development without external coercion. New structures of experience emerge not through the mechanical addition of elements but through the internal reconfiguration of the entire system. The recursive model also explains the paradoxical nature of many Sufi utterances. The beginning and the end of the spiritual path are not absolutely distinct states. The path culminates in a return to the primordial nature of the human being, but at the level of full conscious integration.

Thus, Sufi experience can be described as a process of recursive self-organization in which consciousness gradually forms increasingly complex configurations of spiritual perception.

Syntopotentialism as a Model of Mystical Becoming. One of the key tasks of contemporary philosophy of mysticism is the search for a conceptual model capable of explaining the mechanism of spiritual development without reducing it to psychological or sociocultural factors. Within this study, the concept of syntopotentialism is proposed as a new model for interpreting mystical becoming.

The term syntopotentialism is derived from the Greek *syn* (“together,” “unity”), *topos* (“space,” “place”), and *potentia* (“possibility,” “potential”). It denotes the process of actualizing latent structures of consciousness within a unified cognitive space.

Unlike linear models of development, syntopotentialism assumes that all fundamental possibilities of spiritual existence are already potentially present within the human being. The spiritual path does not create a new essence but gradually unfolds hidden dimensions of existence.

The central idea of syntopotentialism can be formulated as follows: the value of an idea is determined not by its truth or falsity, but by the number of new possibilities it opens.

Core propositions:

Any idea is not an answer but a node of potential future states.

The mind develops not through the accumulation of knowledge but through the expansion of the space of possibilities.

False ideas may prove more productive than true ones if they generate new directions of inquiry.

Wisdom is the ability to hold a maximum number of viable possibilities without falling into chaos.

Consciousness is a mechanism for navigating a field of potential realities.

Formula of the theory: Value of an idea = number of newly articulated possibilities $\times$ probability of their realization.

For example, conventional logic asks: “Is this true?”

Syntopotentialism primarily asks: “What new pathways open if this is taken seriously?”

Syntopotentialism distinguishes between two modes of thought. The Euclidean mode is characterized by sequence, causality, deduction, and linearity, and is oriented toward the search for truth. The non-Euclidean mode, by contrast, is characterized by paradox, symbolism, multivalence, and synchronicity, and is oriented toward the generation of new possibilities.

The Sufi tradition systematically demonstrates the use of this second mode of thinking. Sufi texts, parables, poetic imagery, and mystical practices are aimed not so much at formulating final truths as at opening new horizons of understanding and actualizing latent potentials of consciousness. In this sense, Sufi thought can be regarded as an example of a non-Euclidean cognitive logic in which paradox, symbol, and metaphor function as instruments of spiritual cognition and personal transformation.

This new type of thinking, instead of analyzing the past or searching for absolute truth, proposes: the projection of future scenarios, the evaluation of the potential of ideas, and the creation of new possibilities. Such an approach can be understood as a philosophy of the age of artificial intelligence, in which access to information becomes increasingly cheap and easy, while the main scarcity shifts toward the ability to generate unexpected, productive, and forward-looking modes of thought.

Within the context of the cognitive geometry of Sufism, a productive analogy emerges between mathematical concepts in contemporary topology and processes of spiritual cognition. In particular, the Ricci flow²³ can be interpreted as a metaphor for the gradual removal of cognitive distortions, biases, and fragmentations of consciousness, until its underlying topological structure is revealed. Just as in geometry the Ricci flow smooths out irregularities in space and reveals its fundamental properties, spiritual practice in Sufism is aimed at purifying inner perception from illusions that obscure the deeper wholeness of human experience.

Of particular interest in this context is the famous Poincaré conjecture, proven by G.Perelman. In simplified terms, it states that if a three-dimensional space possesses certain properties of connectedness, then it is topologically equivalent to a three-dimensional sphere. Within the proposed philosophical model, a cognitive analogue can be formulated: if all regions

²³ Morgan, John, Tian.Gang. Ricci Flow and the Poincaré Conjecture. Cambridge : American Mathematical Society, 2007.570 pp <https://www.claymath.org/wp-content/uploads/2022/03/Ricci-pdf.pdf>

of consciousness are interconnected without irreducible breaks, then consciousness naturally tends toward a state of internal coherence and unity. Such an interpretation reveals a conceptual proximity between topological thinking and the Sufi doctrine of the unity of being (*Wahdat al-Wujūd*), translating traditional mystical intuitions into the language of modern geometry and complexity theory.

From the perspective of syntopotentialism, what becomes significant is not only the fact of proving a mathematical hypothesis itself, but also the transformation of the space of possibilities that it triggers. In the classical understanding, a scientific discovery is valuable insofar as it provides an answer to a posed question. In syntopotentialism, by contrast, the value of a discovery is determined by the number of new directions of thought, methods, and research perspectives it generates. For this reason, the significance lies not merely in the proof of the Poincaré conjecture, but in the fact that its results opened new horizons for the development of geometry, topology, and the theory of complex spaces. In this sense, what matters is not simply the approximation of truth, but the transformation of the very geometry of the mathematical space of possibilities.

From this follows an important methodological conclusion: great discoveries do not so much answer questions as they restructure the space within which new questions emerge. For this reason, a deep conceptual affinity can be seen between Sufi cognitive geometry, syntopotentialism, and topological ideas. In all three cases, the primary object of inquiry is not an isolated fact, not an individual thought, and not even a single truth, but rather the structure of the space within which facts, meanings, forms of thought, and possibilities become possible at all. Such an approach opens the perspective of a new understanding of consciousness as a dynamic topology of potentials that continuously self-organizes, expands, and generates new horizons of cognition.

Contemporary artificial intelligence systems predominantly operate in a Euclidean mode of thinking. Their functioning is oriented toward optimizing probabilities, predicting the most likely outcomes, and selecting the best answer among existing alternatives. Human beings, however, possess an additional capacity not only to search within an already existing solution space but also to change the geometry of that space itself, creating new semantic connections, conceptual structures, and directions of thought. In the future, artificial intelligence systems may acquire a fundamentally new type of architecture oriented not so much toward finding the correct answer as toward designing the space of possible answers. In such a model, the primary task will not be the selection among given options, but the construction of new cognitive possibilities and developmental scenarios.

Such systems would operate according to the principles of syntopotentialism, where the value of intelligence is determined not by the ability to reproduce known solutions, but by the capacity to open new horizons of the possible and generate productive configurations of the future. This would imply a shift from the logic of optimization to the logic of potentialization, where the key resource is not information as such, but the ability to create new spaces of meaning and possibility.

This idea has deep roots in the Sufi tradition. Ibn 'Arabī repeatedly emphasized that the human being is the locus of manifestation of all divine names. Thus, spiritual perfection does not mean acquiring something external, but rather the actualization of what is already contained within human nature.

In traditional logic, thought proceeds in a continuous and sequential manner. However, many discoveries occur in a discontinuous, leap-like fashion. Metaphor functions as a mechanism of such a transition. It enables consciousness to instantly move between distant regions of the semantic space. In this sense, metaphor is a kind of tunneling through cognitive geometry. This is why Sufi poetry possesses such a powerful transformative potential. It does not merely convey meanings; it creates new connections between different levels of experience, opening unexpected possibilities for knowledge, self-understanding, and spiritual transformation.

From a cognitive-geometrical perspective, syntopotentialism assumes that consciousness is a space of multiple potential configurations. Each spiritual practice opens access to new ways of organizing this space. At the same time, no configuration exists in isolation: all are interconnected within a single system.

Hypothesis of the Multidimensionality of Consciousness. Within the framework of the cognitive geometry of Sufism, a hypothesis is proposed according to which human consciousness has a multidimensional structure and operates in at least seven interrelated dimensions: logical, emotional, symbolic, bodily, social, existential, and transcendental. In everyday life, humans predominantly use the logical and emotional dimensions, through which rational interpretation of reality and immediate experience of events take place. At the same time, Sufi spiritual practices, particularly dhikr, muraqaba, contemplation of symbols, and mystical poetry are aimed at activating other levels of consciousness that are usually latent or insufficiently actualized.

From this perspective, mystical experience can be understood not as a pathological deviation or hallucination, but as a form of access to additional coordinates of cognitive space. Such an understanding allows Sufi descriptions of spiritual illumination, unity of being, and direct experience

of divine presence to be interpreted as manifestations of an expanded configuration of consciousness in which new modes of perception, interpretation, and experience are activated. In this context, mystical experience appears not as an exit beyond consciousness, but as a transition to a more complex and multidimensional form of its organization.

A distinctive feature of syntopotentialism is the combination of dynamics and wholeness. A person is constantly changing, but these changes do not destroy identity. On the contrary, each new actualization of potential deepens the internal integration of the personality. The concept also makes it possible to explain the phenomenon of spiritual creativity. Mystical experience is not a mechanical reproduction of fixed schemes; it is a process of continuous discovery of new dimensions of being, which nevertheless remain connected to a single ontological center.

In a broader philosophical context, syntopotentialism can be understood as an alternative both to rigid determinism and to radical constructivism. It acknowledges the existence of internal potentials of development while emphasizing the openness of the process of their actualization.

If existentialism claimed: "Existence precedes essence," then syntopotentialism advances a different thesis: "Potentiality precedes existence." In this approach, syntopotentialism is a meta-ontological and cognitive concept that understands consciousness as a generator and navigator of a multidimensional space of potentialities, where thought functions as an operator transforming the structure of the possible, and the development of mind consists in increasing the connectivity, dimensionality, and productivity of the field of possibilities.

Within this framework, consciousness does not merely reflect reality but actively shapes new configurations of the possible. Thinking is understood as a process of constructing, combining, and actualizing potentials, while intellectual and spiritual development is seen as an expansion of the accessible space of meanings, relations, and perspectives. Accordingly, the criterion of development is not the volume of accumulated knowledge but the ability to open new horizons of possibility and create conditions for their realization.

In its most concise form, syntopotentialism can be defined as follows: syntopotentialism is a philosophy that understands the universe as a self-unfolding space of possibilities, and consciousness as a mechanism for their detection, synthesis, and actualization.

In this sense, reality is not a collection of static objects but a dynamic field of potentials, where development is a process of transition from the possible to the actual. Consciousness, in turn, performs not only a cognitive function but also a creative one, opening new configurations of meaning,

new modes of being, and new horizons of the possible. For this reason, syntopotentialism shifts the focus from the search for ready-made truth to the exploration and expansion of the space of possibilities within which the becoming of the human being, culture, and the universe takes place.

Thus, syntopotentialism functions as a conceptual model of the cognitive geometry of mystical becoming, allowing spiritual development to be described as a process of spatial actualization of potential structures of consciousness. Through this process, a gradual transition occurs from fragmented experience to the experience of ontological unity of being.

Syntopotentialism in the Context of the Philosophy of Possibility. The proposed concept of syntopotentialism belongs to the field of contemporary ontologies of possibility, i.e., philosophical approaches that regard possibility not as derivative of actuality but as an independent dimension of being. Unlike classical metaphysical systems, where possibility is usually understood as a precondition of actual existence, syntopotentialism assumes that potentiality is a fundamental characteristic of reality. In this approach, the actual appears only as one of the realized configurations of a much broader field of possibilities. Thus, syntopotentialism can be defined as a meta-ontology of potentials that investigates not individual possible states of the world but the structure of the space of the possible itself and the mechanisms of its unfolding.

Syntopotentialism and Aristotle. The earliest concept of possibility in European philosophy is Aristotle's²⁴ doctrine of potentiality (*dynamis*) and actuality (*energeia*). For Aristotle, potentiality is always oriented toward a determinate form of actualization. An acorn is potentially an oak tree. Marble potentially contains a statue. Possibility here has a teleological character: it is defined by the already given essence of the thing.

Syntopotentialism inherits from Aristotle the idea of potentiality as a real dimension of being, but radically expands it. In syntopotentialism, potentiality does not have a single predetermined form of realization; the future is open; and one possibility can generate a multiplicity of new possibilities.

If Aristotelian potentiality resembles a seed of a specific tree, then syntopotentialist potentiality resembles an entire landscape of possible evolutionary trajectories.

²⁴ Aristotle. *Metaphysics*. Translated by W. D. Ross. Oxford: Clarendon Press, 1924. 542 p. URL: <https://ia802806.us.archive.org/30/items/aristotlesmetaph0001aris/aristotlesmetaph0001aris.pdf>

Syntopotentialism and Leibniz. Leibniz²⁵ conceived the universe as a plurality of possible worlds. God actualizes one of them the best of all possible worlds. In this sense, Leibniz became one of the first thinkers of modal ontology. However, for Leibniz, the space of possibilities has a completed character: all possible worlds already exist as logically defined structures. Syntopotentialism takes a different position. Possibilities do not exist as a pre-given catalogue. Rather, they emerge in the process of reality's development. New possibilities can arise through creativity, consciousness, and self-organization. Therefore, syntopotentialism is not a static but a generative ontology of the possible.

Syntopotentialism and Bergson. The closest precursor to syntopotentialism can be considered Henri Bergson²⁶. Bergson criticized the idea of the future as a set of already given possibilities. In his view, reality continuously creates the new, and the *élan vital* is a creative flow of becoming. Syntopotentialism largely shares this position. However, whereas Bergson focused on the creative evolution of life, syntopotentialism extends this principle to consciousness, culture, knowledge, spiritual experience, technologies, and artificial intelligence. In this sense, syntopotentialism can be understood as a cognitive-ontological continuation of Bergsonism.

Syntopotentialism and Whitehead. In Alfred North Whitehead's²⁷ process philosophy, reality is composed not of things but of events. Each event is an act of creative becoming. The future is not determined by the past; it emerges through the process of actualizing possibilities. Of particular importance is Whitehead's category of creativity, which is the closest parallel to the syntopotentialist idea of "potentialization."

However, there is a significant difference. For Whitehead, creativity is a fundamental property of the cosmos. For syntopotentialism, consciousness acquires a special status as a mechanism for navigating and reconfiguring the space of possibilities. Thus, while Whitehead describes the cosmos as a process of creative becoming, syntopotentialism describes consciousness as an agent of this becoming.

Syntopotentialism and Deleuze. The closest contemporary conceptual framework is the philosophy of Gilles Deleuze²⁸. Especially his concepts of the virtual, multiplicity, becoming, and the rhizome. For Deleuze, the virtual is fully real; it is not imaginary or "possible" in the traditional sense. The virtual is a field of potential actualizations. Syntopotentialism largely

²⁵ Leibniz G. W. *Theodicy: Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man and the Origin of Evil*. La Salle : Open Court Publishing, 1985. 448 p.

²⁶ Bergson H. *Creative Evolution*. New York: Mineola Dover Publications, 1998. 419 p.

²⁷ Whitehead A. N. *Process and Reality*. New York : Free Press, 1978. 434 p.

²⁸ Deleuze G. *Bergsonism*. New York : Zone Books, 1991. 144 p.

converges with this intuition. However, there is a fundamental difference between them. Deleuze deliberately avoids any notion of a center; his ontology is radically decentered. In contrast, syntopotentialism preserves the idea of integration and a cognitive center. In the Sufi context, this center is represented by the *qalb* (heart). Therefore, syntopotentialism can be defined as a post-Deleuzian ontology of possibilities with a principle of integrative wholeness.

Syntopotentialism and contemporary modal ontology. In contemporary analytic philosophy, two main modal positions are dominant. David Lewis's *modal realism*²⁹. Lewis held that all possible worlds exist in a fully real sense, and that our world is only one among them. Syntopotentialism does not accept this position. Possibilities do not exist as fully formed alternative worlds; rather, they are open configurations of becoming. Kripke's *essentialism*³⁰. For Kripke, possibility is determined through the essence of an object. Each thing has necessary properties, and these properties define the boundaries of what is possible. Syntopotentialism partially agrees with the existence of structural constraints, but it does not reduce possibility to essence. New possibilities may arise through the emergence of new levels of system organization.

Syntopotentialism occupies an intermediate position between Aristotle's "potentiality," Leibniz's "possible worlds," Bergson's "creative becoming," Whitehead's "process," and Deleuze's "virtual." Syntopotentialism itself can be defined as a "space of potentials."

A close parallel can also be found in Alain Badiou's concept of the event, presented in *Being and Event* (1988)³¹. For Badiou, an event is a source of novelty that disrupts the existing order and opens new horizons of the possible. Within syntopotentialism, the value of an idea is determined not only by its correspondence to an existing state of affairs, but primarily by its capacity to generate new configurations of experience, knowledge, and social reality.

In the field of cognitive science, Gerald Edelman's concept of *Neural Darwinism* (1987)³² is of considerable interest. According to this theory, the brain functions as a system of selection among a multitude of possible neural configurations. In this approach, consciousness appears as a continuous process of generating and selecting potential states. This resonates

²⁹ Lewis D. *On the Plurality of Worlds*. Oxford : Blackwell, 1986. 276 p.

³⁰ Kripke S. *Naming and Necessity*. Cambridge : Harvard University Press, 1980. 172 p.

³¹ Badiou A. *Being and Event*. Translated by O. Feltham. London : Continuum, 2005. 560 p.

³² Edelman G. M. *Neural Darwinism: The Theory of Neuronal Group Selection*. New York : Basic Books, 1987. 371 p.

with the syntopotentialist understanding of consciousness as a dynamic field of possibilities and a cognitive space that is constantly being reconfigured.

Additional support for the multidimensionality of consciousness can be found in Howard Gardner's *theory of multiple intelligences (Frames of Mind, 1983)*³³. In contrast to the reduction of intelligence to a single cognitive capacity, Gardner demonstrates the existence of multiple modes of cognition: logical, spatial, musical, bodily-kinesthetic, interpersonal, and others. From the perspective of syntopotentialism, each of these dimensions opens distinct domains of potential activity and creates new trajectories for the actualization of possibilities.

Also important is the contribution of Daniel Kahneman. (*Thinking, Fast and Slow, 2011*)³⁴, who distinguishes between two modes of thinking: fast, intuitive, and associative thinking (System 1), and slow, rational, and analytical thinking (System 2). Within syntopotentialism, this distinction can be interpreted as the coexistence of different modes of navigation within the space of the possible: a linear, logically structured mode and a nonlinear, heuristic mode that is open to the emergence of new configurations of meaning.

Of particular importance for the formation of a syntopotentialist worldview are modern mathematics and the theory of complex systems. The proof of the Poincaré conjecture demonstrated that geometric flows can transform complex manifolds, revealing their fundamental topological structure. In syntopotentialism, this idea serves as a heuristic analogy for processes of transformation of consciousness, where changes in semantic configurations allow the overcoming of local cognitive constraints and the opening of new horizons of experience.

A similar heuristic role is played by René Thom's theory of morphogenesis (*Structural Stability and Morphogenesis, 1972*)³⁵, according to which small local changes can lead to a radical reconfiguration of the entire system. In the context of syntopotentialism, this allows the description of processes of spiritual and cognitive transformation in which a new meaning or experience changes the global configuration of the personality.

Similarly, Stuart Kauffman's theory of self-organization (*The Origins of Order, 1993*)³⁶ demonstrates that new structures arise not only as a result

³³ Gardner H. *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. New York : Basic Books, 1983. 440 p.

³⁴ Kahneman D. *Thinking, Fast and Slow*. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2011. 499 p.

³⁵ Thom R. *Structural Stability and Morphogenesis: An Outline of a General Theory of Models*. Reading, MA : W. A. Benjamin, 1975. 348 p.

³⁶ Kauffman S. A. *The Origins of Order: Self-Organization and Selection in Evolution*. New York : Oxford University Press, 1993. 709 p.

of external influence but also through the internal interaction of the system's elements. From the perspective of syntopotentialism, the development of consciousness can be described as an increase in the number of connections between cognitive, emotional, symbolic, and existential components of experience, which leads to the expansion of the space of the possible.

An additional dimension of syntopotentialism is opened by contemporary research in artificial intelligence. Judea Pearl's theory of causality (*Causality: Models, Reasoning and Inference*, 2000)³⁷ shows that thinking involves constructing alternative scenarios and modeling the possible consequences of actions. This brings human cognition closer to a process of navigating among multiple potential trajectories of event development.

The works of Yann LeCun, Yoshua Bengio, and Geoffrey Hinton, summarized in the foundational study *Deep Learning* (2015)³⁸, demonstrate the ability of neural networks to form new representations and generate diverse output configurations. In this, one can see a technological analogy of the syntopotentialist principle of generating new possibilities through the reconfiguration of existing knowledge structures.

Finally, modern generative language models, particularly GPT architectures, clearly demonstrate that an intelligent system can not only reproduce existing information but also create new combinations of ideas, strategies, and meanings. In this sense, they serve as a technological illustration of one of the key claims of syntopotentialism: the value of an idea is determined not only by its explanatory power but also by its ability to open new spaces of possibility and generate new configurations of the future.

Thus, syntopotentialism emerges as an interdisciplinary meta-ontological framework that integrates the philosophy of possibility, cognitive science, complexity theory, and contemporary artificial intelligence research into a unified model in which consciousness is understood as a mechanism for constructing, expanding, and exploring the field of potentialities.

Unlike earlier approaches, syntopotentialism views consciousness not merely as a participant in the actualization of possibilities, but as a mechanism for constructing and expanding the very space of the possible. Therefore, it can be defined as a cognitive-processual ontology of potentials, within which reality appears as a network of potential configurations, and the development of the world and consciousness as a process of increasing connectivity, complexity, and productivity of the space of possibilities.

³⁷ Pearl J. *Causality: Models, Reasoning, and Inference*. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 487 p.

³⁸ LeCun Y., Bengio Y., Hinton G. Deep learning // *Nature*. 2015. Vol. 521. No. 7553. P. 436–444. DOI: 10.1038/nature14539

This formulation allows syntopotentialism to be situated within the historical development of world philosophy: from Aristotelian dynamis, through Bergsonian becoming, and Deleuzian virtuality, to contemporary theories of complexity, emergence, and cognitive science.

4. Cognitive Geometry of the Unity of Being

Ontological geometry of the concept of Wahdat al-Wujud. One of the most influential and, at the same time, most complex concepts of Sufi metaphysics is the doctrine of *Wahdat al-Wujud* (“Unity of Being”), which received its most systematic formulation in the works of Muḥyī al-Dīn Ibn ‘Arabī (1165–1240). Despite numerous interpretations, its fundamental meaning lies in the assertion that there is only one absolute reality Divine Being while the multiplicity of the world is a multiplicity of forms of its manifestation.

In traditional scholarship, *Wahdat al-Wujud* is usually analyzed as an ontological or theological doctrine. However, within the framework of cognitive geometry, it can be reinterpreted as a specific model of organizing relations between unity and multiplicity, center and periphery, the absolute and the relative.

From Ibn ‘Arabī’s perspective, being is not composed of independent entities. All forms of existence are manifestations of a single ontological ground. Human beings, nature, the cosmos, and history are different modalities of the self-disclosure of the Divine Reality (*al-Ḥaqq*). Accordingly, multiplicity does not negate unity but rather constitutes a mode of its manifestation.

In terms of cognitive geometry, this model can be described as a concentric structure of being. The Absolute functions as an ontological center, while all levels of reality form a system of concentric circles unfolding around it. However, this center does not exist outside the world; it is present in every point of it. Thus, the geometry of being becomes non-Euclidean and holographic: the center is present within every fragment of the whole.

Of particular importance is the concept of *tajallī* (divine self-disclosure). In Sufi ontology, the world is not a static structure but an ongoing process of the manifestation of the Absolute. Each moment of existence is a new act of divine self-revelation. As a result, reality acquires a dynamic character and can be described as a processual geometry of the infinite unfolding of unity.

Within cognitive geometry, human consciousness occupies a special position. The human being functions as a point of intersection of ontological levels, where the Absolute acquires the capacity for self-knowledge. For this

reason, Ibn ‘Arabī defines the Perfect Human (*al-insān al-kāmil*) as both a “mirror of God” and a “mirror of the world.” Thus, the concept of Wahdat al-Wujud can be interpreted as an ontological geometry in which unity and multiplicity do not oppose each other but form a single system of mutual disclosure.

Metaphysics of the Mirror and the Principle of Reflection. One of the central symbols of Sufi metaphysics is the image of the mirror. From al-Ghazālī to Ibn ‘Arabī and ‘Abd al-Karīm al-Jīlī, the mirror metaphor is used to describe the relationship between God, the world, and human consciousness. Its significance goes far beyond poetic symbolism and constitutes one of the fundamental models of Sufi understandings of knowledge and being.

In the classical Sufi tradition, the heart is defined as a mirror capable of reflecting divine light. However, this capacity depends on the degree of its purification. Ego-centeredness, passions, and attachments form a kind of “layer of dust” that distorts the reflection. Spiritual practice is therefore not aimed at producing new knowledge, but at restoring the original transparency of consciousness.

The philosophical significance of the mirror metaphor lies in the overcoming of the subject–object dichotomy. In Western epistemological tradition, cognition is often understood as a process of representation of an external object by a subject. In Sufism, however, reflection is reciprocal. The human being contemplates God, but at the same time God contemplates Himself through the human being. Ibn ‘Arabī stated that the world is a mirror of the Divine Names, while the human being is a mirror of the world. Thus emerges a multi-layered system of mutual reflections in which each level of reality is revealed through another. Reflection ceases to be passive copying and becomes a form of ontological participation.

Within cognitive geometry, this principle can be interpreted as a network of reflexive relations. Consciousness does not merely register reality; it is involved in the co-creation of reality. Every act of cognition simultaneously transforms the knower.

Thus, the metaphysics of the mirror offers a model of reality in which cognition is not external observation but a process of mutual reflection among different levels of being. This model constitutes one of the key foundations of Sufi cognitive geometry.

Fractality of Spiritual Experience. One of the most promising tools of contemporary philosophical analysis of complex systems is the concept of fractality. In mathematics, a fractal is a structure in which individual parts

reproduce the overall form of the whole across different scales³⁹. Despite the fact that Sufi thinkers did not use this terminology, many aspects of their cosmology and anthropology exhibit properties that can be described through a fractal model. The foundation of this approach lies in the classical Sufi idea of correspondence between the microcosm and the macrocosm. The human being is regarded as a reduced reflection of the universe, while the universe is an expanded image of the human being. Ibn 'Arabi, al-Jili, and other representatives of metaphysical Sufism repeatedly emphasized that all levels of being are organized according to analogous principles.

From the perspective of cognitive geometry, this implies that the structure of consciousness mirrors the structure of being. Processes occurring in the inner world of the human being have their counterparts at the cosmic level. At the same time, cosmic laws are reflected in spiritual experience. The fractal character of Sufi cognition is also manifested in the recursivity of the spiritual path. Each new stage of development repeats the general logic of the entire path. Repentance, purification, love, nearness to God, and self-knowledge are reproduced again and again at new levels of integration. The part repeats the whole, and the whole is revealed through the part.

Of particular importance is the concept of the Divine Names. Each name represents a distinct aspect of the Absolute, yet at the same time contains a reflection of the total divine fullness. Like a fractal, each element of the system carries information about the structure of the whole.

In contemporary science, fractal models are widely used to describe complex self-organizing systems. Their application to Sufi metaphysics helps overcome a simplistic opposition between mysticism and rational knowledge. Fractality thus serves as a conceptual bridge between traditional spiritual symbolism and modern theories of complexity. In this way, spiritual experience in Sufism can be described as a fractal system in which each level of reality reflects the structure of other levels, and the unity of being manifests through an infinite multiplicity of self-similar forms.

Cognitive Geometry of Sufism in the Context of Contemporary Philosophy of Mind and Synergetic Worldview. One of the central tasks of contemporary philosophy of mind is the search for conceptual models capable of explaining the unity of subjective experience. Despite significant advances in cognitive science and neurophilosophy, the problem of consciousness integration remains unresolved. It is precisely in this context that the Sufi tradition acquires new theoretical significance. In contrast to reductionist approaches that reduce consciousness to neural processes, Sufism understands it as a multidimensional space of experiences, meanings,

³⁹ Mandelbrot B. *The Fractal Geometry of Nature*. New York : W. H. Freeman, 1983. 468 p.

and levels of being. Such a perspective reveals an unexpected proximity to several contemporary directions in the philosophy of mind, in particular phenomenology, enactivism, and theories of complex systems. Edmund Husserl's *Phenomenology*⁴⁰ and Maurice Merleau-Ponty⁴¹ philosophy emphasize that consciousness is not a container for representations of the world, but rather a dynamic field of intentional relations. Similarly, in Sufism, consciousness is not conceived as a static entity but as a process of the continuous unfolding of being.

The enactivist approach, developed by Francisco Varela, Evan Thompson, and Eleanor Rosch, understands cognition as an active construction of the world through the organism's interaction with its environment. Sufi practices demonstrate a similar principle: spiritual knowledge does not arise through passive contemplation, but through the transformation of the subject's mode of being itself.

A particularly productive comparison can be made between the Sufi concept of the heart and contemporary theories of integrated consciousness. In Sufi anthropology, the heart functions as a coordinating center of different levels of experience. Similarly, contemporary models of consciousness seek to explain the mechanisms by which multiple cognitive processes are integrated into a unified field of experience.

Within the framework of synergetic worldviews, the spiritual path appears as a process of transition from chaotic and fragmented states toward a higher level of internal order and wholeness. The cognitive geometry of Sufism also opens new possibilities for interdisciplinary dialogue between philosophy, cognitive science, the psychology of religion, and the study of altered states of consciousness. Its conceptual apparatus makes it possible to describe spiritual experience without reducing it to purely biological or social factors.

Thus, the cognitive geometry of Sufism can be regarded as an interdisciplinary model for the study of consciousness that combines phenomenological descriptions of mystical experience, synergetic principles of self-organization, and the Sufi tradition of spiritual knowledge. This allows Sufism to be seen not only as a religious-mystical teaching but also as an original philosophical theory of consciousness relevant to contemporary humanities and cognitive research.

⁴⁰ Husserl E. *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy*. Boston: Kluwer Academic Publishers, 1998. 431 p.

⁴¹ Merleau-Ponty M. *Phenomenology of Perception*. London : Routledge, 2012. 569 p.

5. Theoretical Definition of the Cognitive Geometry of Sufism

Within the framework of this study, the cognitive geometry of Sufism is defined as a philosophical model for describing the structure, dynamics, and organizational principles of mystical experience through spatial categories such as center, periphery, distance, trajectories, nodes, transitions, and multidimensional configurations of consciousness. In contrast to traditional psychological models, which treat consciousness as a collection of discrete functions or mental processes, cognitive geometry interprets consciousness as a dynamic space of interconnected potentials in which experience self-organizes and the subject undergoes transformation.

Structure of the Cognitive Space:

The proposed model assumes at least five interrelated levels of organization:

- = Central Level, represented by the *qalb* (heart). It performs the functions of experience integration, formation of semantic wholeness, and coordination of other levels of consciousness. In geometric terms, it functions as the center of the cognitive system.

- = Topological Level. This level is formed by the system of *maqāmāt* and *aḥwāl*. It determines the configuration of the spiritual space, possible transitions between states, and trajectories of inner development. Each *maqām* represents a relatively stable region of cognitive space, whereas *aḥwāl* function as temporary dynamic modifications of that space.

- = Network Level. Represented by the system of *laṭā'if*. The *laṭā'if* function as nodes within a multidimensional network of consciousness. They enable the circulation of attention, transmission of meanings, and integration of different modes of experience.

- = Dynamic Level. Formed through spiritual practices, primarily *dhikr*, *muraqaba*, and *tafakkur*. These practices operate as mechanisms for the reconfiguration of cognitive space and the transformation of its internal geometry.

- = Ontological Level. Connected to the doctrine of *Wahdat al-Wujūd* (Unity of Being). At this level, consciousness experiences itself as embedded within a broader field of being. Here, a transition occurs from an individual to a cosmological configuration of experience.

Criteria for Describing Cognitive Space:

To avoid a purely metaphorical interpretation of the model, five analytical criteria are proposed:

- = Centrality: the degree of integration of experience around a semantic core. In Sufism, this core is the remembrance of God.

= Connectivity: the degree of interaction between different levels of consciousness. Higher connectivity corresponds to greater experiential wholeness.

= Recursivity: the system's capacity to reproduce its own structures at different levels of complexity. This criterion explains the cyclical nature of the spiritual path.

= Multidimensionality: the number of simultaneously active experiential dimensions (rational, emotional, symbolic, bodily, existential, and transcendental).

= Potentialization: the system's capacity to generate new configurations of experience. This criterion is directly linked to the concept of syntopotentialism.

Difference from Peter Gärdenfors' Conceptual Spaces. In Peter Gärdenfors' theory (*Conceptual Spaces*, 2000)⁴²: a conceptual space is composed of perceptual dimensions; points correspond to concepts; and distance determines similarity between objects. The main task of this framework is to model categorization and knowledge representation. In other words, it is a geometry of concepts.

In contrast, in the proposed model of the cognitive geometry of Sufism, the elements of the space are not concepts but states of consciousness. The key role is played by the transformation of the subject. The space is not representational but transformational. The main object of analysis is spiritual experience itself. If Gärdenfors describes the geometry of knowledge, the cognitive geometry of Sufism describes the geometry of spiritual becoming.

Difference from cognitive topology. Cognitive topology typically studies structures of connectivity, relations of adjacency, and transitions between cognitive states. In such approaches, notions such as center, direction, and hierarchy are not essential; what matters is only connectivity. In contrast, the cognitive geometry of Sufism includes the center (*qalb*), periphery, trajectories of movement, hierarchical levels, and vectors of spiritual development. It is therefore broader than topology and incorporates it as one of its aspects.

Difference from dynamical systems theory. In contemporary cognitive science, consciousness is often described in terms of attractors, phase transitions, and self-organization. The cognitive geometry of Sufism adopts these tools but extends them by adding a phenomenological description of experience, a hermeneutic analysis of symbols, and a metaphysical dimension of unity of being. It therefore cannot be reduced to systems

⁴² Gärdenfors P. *Conceptual Spaces: The Geometry of Thought*. Cambridge : MIT Press, 2000. 328 p.

theory, but rather integrates systemic, phenomenological, and ontological levels of analysis.

Thus, by cognitive geometry of Sufism we understand a multilayered philosophical model of the organization of mystical experience that describes consciousness as a dynamic space of interconnected states, centers, trajectories, and potentials. Unlike Gärdenfors' conceptual spaces, which are oriented toward knowledge representation, the cognitive geometry of Sufism focuses on the transformation of the subject. Unlike cognitive topology, it accounts not only for connectivity but also for hierarchy, centrality, directionality, and the ontological integration of experience. For this reason, it can be defined as a transformational geometry of consciousness aimed at analyzing processes of spiritual becoming and the self-organization of mystical experience.

CONCLUSIONS

A comprehensive philosophical study of Sufism has been conducted through the lens of the author's concept of cognitive geometry, which integrates methodological resources from phenomenology, hermeneutics, contemporary philosophy of mind, and synergetic worldviews. This approach makes it possible to regard Sufi cognition not only as a religious-mystical phenomenon, but also as a specific form of consciousness organization characterized by internal structuring, self-organizing dynamics, and an orientation toward the achievement of ontological wholeness.

The analysis demonstrates that Sufism contains a highly developed model of spiritual cognition in which knowledge (*ma'rifa*) is understood not as the accumulation of information, but as a process of profound transformation of the subject. In contrast to classical epistemological approaches, where cognition is treated as a representational act directed toward external reality, the Sufi tradition links knowing with a transformation of the very structure of consciousness. This allows Sufi mystical experience to be interpreted as a specific form of cognitive organization with its own internal logic and developmental regularities.

The study substantiates the introduction of the concept "cognitive geometry of Sufism," defined as a system of spatial, topological, and dynamic structures through which mystical experience is organized. Sufi consciousness is interpreted as a multidimensional space of relations, centers, transitions, trajectories, and recursive processes. This approach enables the integration of the symbolic apparatus of the Sufi tradition with contemporary concepts from cognitive science and complexity theory.

The analysis of spatial structures of Sufi consciousness reveals that the symbolism of center and periphery occupies a fundamental position in Sufi anthropology. The spiritual path appears as a movement from dispersion toward inner wholeness, from multiplicity toward unity. In this context,

the heart (qalb) is interpreted as the primary cognitive center of spiritual perception, functioning as an integrative principle across different levels of human experience. The concept of laṭāʾif is understood as a model of the multidimensional architecture of consciousness, reflecting the complex structure of the human inner world.

Within the framework of cognitive geometry, a topological interpretation of maqāmāt and aḥwāl is proposed. Spiritual stations are shown to correspond to relatively stable configurations of consciousness, while spiritual states represent dynamic modifications of these configurations. Consequently, spiritual development is not a linear sequence of stages but a complex space of possible transitions between different modes of consciousness.

One of the key results of the study is the formulation of the concept of recursive self-organization of mystical experience. It is shown that the Sufi path is nonlinear and involves repeated returns to previously experienced states at higher levels of integration. This dynamic corresponds to contemporary theories of self-organization in complex systems and allows spiritual development to be understood as an increase in internal complexity and wholeness.

The work also develops the author's concept of syntopotentialism, according to which mystical becoming is a process of actualizing latent potential structures of consciousness. Syntopotentialism and the cognitive geometry of Sufism form a unified metatheory of consciousness, within which thinking, cognition, and spiritual development are understood as processes of generating, organizing, and actualizing possibilities. Within this metatheory, thought functions as a generator of possibilities; meaning bends the space of consciousness, creating new trajectories of cognition; the ego appears as a local attractor organizing individual experience; metaphor functions as a mechanism of cognitive tunneling between distant regions of semantic space; and spiritual development is understood as an increase in the dimensionality of thought and an expansion of the accessible space of possibilities. The main conclusion of the study can be formulated as follows: truth is not a final endpoint of cognition. Truth is a particular geometry of the space of possibilities within which consciousness continuously expands its own potential.

The analysis of Sufi metaphysics allows the doctrine of Wahdat al-Wujūd to be interpreted as a specific ontological geometry of the unity of being. It is shown that multiplicity in Sufi thought does not contradict unity but constitutes a mode of its manifestation. Accordingly, the concept of unity of being is understood as a model of a self-organizing totality in which each level of reality reflects the structure of the Absolute.

A significant contribution of the study is the fractal interpretation of Sufi anthropology and cosmology. The principle of correspondence between microcosm and macrocosm, characteristic of the Sufi tradition, is shown to be describable in terms of self-similarity. The human being appears as a reflection of the cosmos, while the cosmos unfolds as an expanded form of human existence. This enables spiritual experience to be described as a fractal structure in which the part reproduces the properties of the whole.

An important result of the work is the positioning of the cognitive geometry of Sufism within contemporary philosophy of mind and synergetic worldviews. It is demonstrated that the Sufi tradition contains conceptual models consonant with modern ideas of self-organization, nonlinearity, emergence, and complexity. In this context, the heart (*qalb*) can be seen as a center of self-organizing consciousness, *laṭā'if* as a network of interconnected subsystems, *dhikr* as a mechanism of systemic transition to a new order, and *Wahdat al-Wujūd* as an ontological model of self-organized unity of being.

Thus, the study concludes that the *cognitive geometry of Sufism is a synergetic model of mystical cognition* in which spiritual experience appears as a process of self-organization of consciousness oriented toward increasingly higher levels of integration, wholeness, and unity. The proposed concept not only opens new possibilities for interpreting the Sufi tradition but also expands the methodological toolkit of contemporary philosophy of mind, demonstrating the heuristic potential of dialogue between classical mystical heritage and modern complexity theory.

Future research directions may include the development of a comparative cognitive geometry of mystical traditions, a deeper investigation of fractal and recursive structures of spiritual experience, as well as the application of synergetic methodology to the analysis of religious consciousness in contemporary culture and digital civilization.

SUMMARY

A cross-disciplinary study is devoted to the Sufi spiritual tradition and is interpreted through the lens of contemporary philosophy of mind, cognitive science, synergetics, complexity theory, and the ontology of possibility. The work proposes a new conceptual approach to understanding Sufism as a multidimensional system of consciousness transformation that operates according to the principles of self-organization, recursivity, and nonlinear dynamics.

At the core of the study is the author's concept of cognitive geometry of Sufism, according to which the spiritual path is understood as navigation within a multidimensional space of meanings, states, and potentialities. Sufi notions such as *qalb* (heart), *laṭā'if* (subtle centers of perception), *maqāmāt* (stations), *aḥwāl* (states), *dhikr* (remembrance of God), and *Wahdat al-*

Wujūd (unity of being) are interpreted as elements of a complex cognitive architecture that enables the expansion of consciousness and its movement beyond habitual modes of perceiving reality.

The theoretical foundation of the monograph is based on a synthesis of classical Sufi metaphysics with contemporary concepts of self-organization and complexity. Special attention is given to Hermann Haken's and Erich Jantsch's synergetic worldview, René Thom's theory of morphogenesis, Stuart Kauffman's theory of self-organization, Edmund Husserl's and Maurice Merleau-Ponty's phenomenology, Peter Gärdenfors' theory of conceptual spaces, Howard Gardner's theory of multiple intelligences, as well as contemporary artificial intelligence research represented in the works of Judea Pearl, Yann LeCun, Yoshua Bengio, and Geoffrey Hinton.

The study demonstrates that the history of European philosophy contains a continuous trajectory in the development of the ontology of possibility: from Aristotle's doctrine of potentiality (*dynamis*) and actuality (*energeia*), through Leibniz's concept of possible worlds, to contemporary philosophical models of virtuality, multiplicity, and becoming in Gilles Deleuze and Alain Badiou. On this basis, the author develops a meta-ontological concept of syntopotentialism, which views consciousness as a generator and navigator of a multi-dimensional space of potentialities, where cognitive development is defined not by the accumulation of knowledge but by the expansion of the field of possibilities, cognitive flexibility, and the capacity to generate new meanings.

Special attention is given to fractal, topological, and geometric aspects of spiritual experience. Sufi practice is interpreted as a process of cognitive reconfiguration that enhances the connectivity of consciousness, forms new cognitive attractors, and enables transitions to more complex levels of experiential organization. In this context, the mystical path appears not only as a religious phenomenon but also as a universal technology for the development of human potential.

The research proposes a new interdisciplinary model for understanding the relationship between spirituality, consciousness, complexity, and creativity, opening new perspectives for further studies in philosophy, religious studies, cognitive science, psychology, education, and artificial intelligence.

References

1. Al-Ghazali. *The Alchemy of Happiness*. Translated from Hindustani by Claud Field. London : John Murray, Albemarle street, 1910. 123 p.
2. Al-Ghazali. *Iḥyā' 'ulūm al-dīn* (The Revival of religion sciences), vol.1-4, Beirut : Dār al-Ma'rifah 1982. URL: <https://archive.org/details/ihya-ghazali/iud-dm-002/page/n5/mode/2up> (Last accessed: 15.06.2026).

3. Al-Hujwiri A. Kashf al-Mahjub: The Oldest Persian Treatise on Sufism. Translated by Reynold A. Nicholson. London : Luzac & Co., 1911. 456 p. URL: <https://dn790009.ca.archive.org/0/items/kashfalmahjub00usmauft/kashfalmahjub00usmauft.pdf> (Last accessed: 15.06.2026).
4. Aristotle. Metaphysics. Translated by W. D. Ross. Oxford : Clarendon Press, 1924. 542 p. URL: <https://ia802806.us.archive.org/30/items/aristotlesmetaph0001aris/aristotlesmetaph0001aris.pdf> (Last accessed: 15.06.2026).
5. Badiou A. Being and Event. Translated by O. Feltham. London : Continuum, 2005. 560 p. URL: http://www.elimeyerhoff.com/books/Badiou/Badiou-Being_and_Event_Searchable.pdf (Last accessed: 15.06.2026).
6. Bergson H. Creative Evolution. New York : Mineola Dover Publications, 1998. 419 p. URL: <http://www.evolocus.com/Textbooks/Bergson1998.pdf> (Last accessed: 15.06.2026).
7. Bilokopytova, N. El Guessab, K. Historical and Philosophical Essence of Turkic Alevism Bektashism. *Journal of Alevism-Bektashism Studies*. 2025, № 31, P. 122–137. DOI: <https://doi.org/10.24082/2025.abked.506> (Last accessed: 15.06.2026).
8. Білокопитова, Н., Ель Гуессаб, К. Суфізм як фрактальна структура свідомості: аналіз через теорію фрейдів та послідовність Фібоначчі. *Вісник гуманітарних наук*, 2025. № 10, 1–24. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16916870> (Last accessed: 15.06.2026).
9. Білокопитова, Н., Ель Гуессаб, К. Когнітивна модель «чотири брами – сорок стоянок» (dört kapı kirk makam) у бекташизмі: структурний підхід. *Філософія та управління*, 2025. № 6 (10). С. 1–8. DOI: <https://doi.org/10.70651/3041-248X/2025.6.02> (Last accessed: 15.06.2026).
10. Білокопитова Н, «Зікр» як феномен свідомості: суфійська містика в епоху метамодерної нейроантропології. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 2025. № 55. С. 3–11, DOI: <https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.1> (Last accessed: 15.06.2026).
11. Bilokopytova, N. From Mystical Experience to Spiritual Process: A Metamodern Framework for Sufism. *Spirituality Studies*, 2026. № 12/1, P. 100–117. URL: <https://www.spirituality-studies.org/dp-volume12-issue1-spring2026/101/> (Last accessed: 15.06.2026).
12. Chittick W. C. The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-Arabi's Metaphysics of Imagination. Albany : SUNY Press, 1989. 478 p. URL: <https://reverthelp.com/wp-content/uploads/2019/05/The-Sufi-Path-Of-Knowledge-William-C.-Chittick-compressed.pdf> (Last accessed: 15.06.2026).
13. Corbin H. Alone with the Alone: Creative Imagination in the Sufism of Ibn Arabi. Princeton : Princeton University Press, 1981. 423 p. URL:

https://maypoleofwisdom.com/wp-content/uploads/2024/03/henry_corbin_creative_imagination_in_the.pdf (Last accessed: 15.06.2026).

14. Deleuze G., Guattari F. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1987. 629 p. URL: <https://files.libcom.org/files/A%20Thousand%20Plateaus.pdf> (Last accessed: 15.06.2026).

15. Deleuze G. *Bergsonism*. New York: Zone Books, 1991. 144 p. URL: https://monoskop.org/images/2/2d/Deleuze_Gilles_Bergsonism.pdf (Last accessed: 15.06.2026).

16. Edelman G. M. *Neural Darwinism: The Theory of Neuronal Group Selection*. New York : Basic Books, 1987. 371 p.

17. Ernst C. W. *The Shambhala Guide to Sufism*. Boston : Shambhala Publications, 1997. 256 p.

18. Gardner H. *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. New York : Basic Books, 1983. 440 p.

19. Gardenfors P. *Conceptual Spaces: The Geometry of Thought*. Cambridge : MIT Press, 2000. 328 p.

20. Haken H. *Synergetics: An Introduction. Nonequilibrium Phase Transitions and Self-Organization in Physics, Chemistry and Biology*. 3rd ed. Berlin : Springer, 1983. 390 p.

21. Husserl E. *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy*. Boston : Kluwer Academic Publishers, 1998. 431 p.

22. Ibn Arabi. *Fusus al-Hikam (The Bezels of Wisdom)*. New York : Paulist Press, 1980. 345 p. URL: <https://sufi.ir/books/download/english/ibn-arabi-en/fusus-al-hikam-en.pdf> (Last accessed: 15.06.2026).

23. Ibn Arabi, Muhyiddin. *al-Futuhāt al-Makkiyya (The Meccan Revelations)* Abd al-Aziz al-Mansub edition, Volume 1–37, al-Jumhūrīyah al-Yamanīyah: Wizārat al-Thaqāfah, 2010. URL: <https://archive.org/details/ibnarabifutuhāt/ibn%20Arabi%3B%20Futuhāt%20%5B1-3%5D%20%7BMansub%7D/page/n7/mode/2up> (Last accessed: 15.06.2026).

24. Jantsch E. *The Self-Organizing Universe: Scientific and Human Implications of the Emerging Paradigm of Evolution*. Oxford : Pergamon Press, 1980. 343 p.

25. Kahneman D. *Thinking, Fast and Slow*. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2011. 499 p. URL: <https://dn790002.ca.archive.org/0/items/DanielKahnemanThinkingFastAndSlow/Daniel%20Kahneman-Thinking%2C%20Fast%20and%20Slow%20%20.pdf> (Last accessed: 15.06.2026).

26. Kauffman S. A. *The Origins of Order: Self-Organization and Selection in Evolution*. New York : Oxford University Press, 1993. 709 p. URL: <https://static1.squarespace.com/static/5657eb54e4b022a250fc2de4/>

t/566fa2ac40667ad8b9b6127c/1450156716552/1993_Kauffman_The+Origins+of+Order.pdf (Last accessed: 15.06.2026).

27. Knysh A. *Sufism: A New History of Islamic Mysticism*. Princeton : Princeton University Press, 2017. 408 p.

28. Kripke S. *Naming and Necessity*. Cambridge : Harvard University Press, 1980. 172 p. URL: <https://neuroself.wordpress.com/wp-content/uploads/2020/11/naming-and-necessity-full-text.pdf> (Last accessed: 15.06.2026).

29. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago : University of Chicago Press, 2003. 193 p. URL: <https://cs.uwaterloo.ca/~jhoey/teaching/cs886-affect/papers/LakoffJohnsonMetaphorsWeLiveBy.pdf> (Last accessed: 15.06.2026).

30. Leibniz G. W. *Theodicy: Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man and the Origin of Evil*. La Salle : Open Court Publishing, 1985. 448 p.

31. Lewis D. *On the Plurality of Worlds*. Oxford : Blackwell, 1986. 276 p. URL: https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PHS688/Metaphysics_Bibliography/Lewis%2C%20D.%20On%20the%20Plurality%20of%20Worlds.pdf (Last accessed: 15.06.2026).

32. LeCun Y., Bengio Y., Hinton G. Deep learning // *Nature*. 2015. Vol. 521. No. 7553. P. 436–444. DOI: 10.1038/nature14539 (Last accessed: 15.06.2026).

33. Mandelbrot B. *The Fractal Geometry of Nature*. New York : W. H. Freeman, 1983. 468 p.

34. Merleau-Ponty M. *Phenomenology of Perception*. London : Routledge, 2012. 569 p. URL: <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/09/Phenomenology-of-Perception-by-Maurice-Merleau-Ponty.pdf> (Last accessed: 15.06.2026).

35. Morgan, John, Tian.Gang. *Ricci Flow and the Poincaré Conjecture*. Cambridge : American Mathematical Society, 2007. 570 pp. <https://www.claymath.org/wp-content/uploads/2022/03/Ricci-pdf.pdf> (Last accessed: 15.06.2026).

36. Nasr S. H. *Sufi Essays*. New York : State University of New York Press, 1991. 184 p.

37. Pearl J. *Causality: Models, Reasoning, and Inference*. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 487 p. URL: https://archive.illc.uva.nl/cil/uploaded_files/inlineitem/Pearl_2009_Causality.pdf (Last accessed: 15.06.2026).

38. Qushayri A. *Al-Risala al-qushayriyya fi 'ilm al-tasawwuf*. (Al-Qushayri's Epistle on Sufism) Translated by A. Knysh, Reading: Garnet

Publishing Limited, 2007. 460 p. URL: https://dn760103.eu.archive.org/0/items/QushayriRisala/Qushayri_Risala.pdf (Last accessed: 15.06.2026).

39. Schimmel A. *Mystical Dimensions of Islam*. Chapel Hill : University of North Carolina Press, 1975. 535 p. URL: <https://dn790002.ca.archive.org/0/items/137665622MysticalDimensionsOfIslamAnnemarieSchimmel/137665622-Mystical-Dimensions-of-Islam-Annemarie-Schimmel.pdf> (Last accessed: 15.06.2026).

40. Suhrawardi. *The Philosophy of Illumination*. Provo : Brigham Young University Press, 2000. 323 p.

41. Thom R. *Structural Stability and Morphogenesis: An Outline of a General Theory of Models*. Reading, MA : W. A. Benjamin, 1975. 348 p. URL: <https://uberty.org/wp-content/uploads/2015/12/Thom-Structural-Stability-and-Morphogenesis.compressed.pdf> (Last accessed: 15.06.2026).

42. Varela F., Thompson E., Rosch E. *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge : MIT Press, 1991. 309 p. URL: https://monoskop.org/images/2/21/Varela_Thompson_Rosch_The_Embodied_Mind_Cognitive_Science_and_Human_Experience_1991.pdf (Last accessed: 15.06.2026).

43. Whitehead A. N. *Process and Reality*. New York : Free Press, 1978. 434 p. URL: https://www.palmyreoomen.nl/uploads/pdf%27s/A.N.Whitehead_Process-and-Reality.pdf (Last accessed: 15.06.2026).

Information about the authors:

Bilokopytova Nina Ivanivna,

Candidate of Philosophical Sciences,
Doctoral student at the Department of Philosophy,
Public Administration and Social Work,
Zaporizhzhia National University
66, Universytetska st, Zaporizhzhia, 69600, Ukraine

El Guessab Karim,

Doctor of Science,
Professor at the Department of Philosophy,
Public Administration and Social Work,
Head of the Study Abroad Resource Centre
for Foreigners and Stateless Persons
Zaporizhzhia National University
66, Universytetska st, Zaporizhzhia, 69600, Ukraine

ECONOMIC INTEGRATION IN EAST ASIA: HISTORICAL BACKGROUND AND CURRENT TRENDS

Velychko V. V.

INTRODUCTION

The chapter examines economic integration issues in East Asia, especially within the context of the current political climate, including the Middle East energy crisis and the Russian aggression in Ukraine. It highlights the interdependence in economic areas, discusses regional development prospects, and identifies challenges to cooperation, showcasing key economies and organizations like ASEAN. The analysis reveals the efficacy of an institutionalized collective integration system and economic cooperation among governments, demonstrating that ASEAN ranks as the largest economic group in Asia. It also analyzes how regional integration patterns serve the interests of China and Ukraine. The chapter addresses the practical aspects of Ukraine's foreign policy and economic strategy, emphasizing the need for Ukraine to engage in free trade zones and multilateral projects, particularly within the framework of China's "One Belt, One Road" initiative to enhance cooperation with East Asia.

1. The essence, forms, and stages of regional integration in East Asia

In the investigations of domestic, Western, and East Asian academia, the essence and tasks of integration have been widely covered, given the relevance and practical significance of the problem. The study of international economic integration in East Asia was in focus of both domestic (Chekalenko, L., Horodnia, N., Ignatiev, P., Krupenya, I., Nechytaylo, O., Prypyk Ye., Shergin, S.)¹ and foreign scholars, in particular, such well-known researcher and practitioner of regional integration of East Asia as R. Severino². Comparing the views of Western and Eastern factors on the essence of integration processes, a Chinese author concludes that there is no single concept of integration. Each country chooses own path to it, looking for concrete benefits. Thus, following the path of integration any national

¹ Яценко Б. П., Чичкань А.І. Регіон Східна Азія: геополітичні особливості. *Географія та туризм*. 2014. Вип. 30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2014_30_22 (дата звернення: 12.10.2025); Nechytaylo, O. Ukraine-ASEAN: vision of cooperation. Ministry of foreign affairs of Ukraine. Kyiv. 2024. URL: <https://cutt.ly/3eoUvMC3> (Last accessed: 22.04.2026)

² Rodolfo Severino. Politics of Association of Southeast Asian Nations Economic Cooperation. *Asian Economic Policy Review*. 2021. Volume 6. Issue 1. June. P. 22.

economy firstly takes into account its national priorities³. International economic integration could be defined in broad terms as both a relationship and a process (Table 1).

Table 1

Definitions of international economic integration

Integration can be interpreted as the absence of any form of discrimination against foreign partners in each of the national economies. In this regard, international economic integration is regarded as the pinnacle of development in the realm of international economic relations.
Integration can be defined as a process that leads to the harmonisation of disparities between economic entities of the member states of the integration process.
Integration at the macro level is developed on the basis of the formation of economic associations between countries. These associations involve different types of coordination of national policies. This is from the standpoint of economic regionalism and internationalisation of economic life. It can thus be argued that the natural stage of internationalisation of economic life, which involves closer convergence of individual national economies, is economic integration. It facilitates the movement of goods, capital, technology, and labour.
International economic integration can be also defined as a process of convergence, merging and interaction of national economic systems, based on the economic interests of independent economic entities and the international division of labour.
Furthermore, it functions as a regulated process, manifesting in international agreements and treaties that are designed to augment the volume of goods and services in circulation. The objective of this is to ensure the efficiency of economic activity on an international scale. Integration associations are mainly regional in nature and differ in the depth of the processes that take place within the group.

Summarizing the available scientific and methodological achievements of relevant experts, the prerequisites for international economic integration may include (Table 2).

Table 2

Prerequisites for international economic integration

Affiliation (proximity) of levels of economic development and the degree of market maturity of countries;
Geographical proximity of the integrating countries, the presence in most cases of common borders and economic ties;
Demonstration effect, which indicates positive economic transformations in the countries participating in the integration.

³ Rodolfo Severino. Politics of Association of Southeast Asian Nations Economic Cooperation. *Asian Economic Policy Review*. 2021. Volume 6. Issue 1. June. P. 37–38

Table 2 (continuance)

Economic integration as a process and as a relationship is determined by factors, the most important of which probably are:
Internationalization of production and the creation of international monopolies, including multinational corporations;
Profound changes in the structure of the international division of labor, when industrial relations form an interaction between firms and within individual companies with a well-developed intra-industry specialization;
Information and biotechnological revolution, which contributes to the internationalization of the market and production, necessitating the international exchange of innovation results, the formation of a new technical base;
Openness of national economies and freedom of trade, as the liberalization of international exchange would facilitate the adaptation of national economies to external conditions and promote their more active inclusion in the international division of labor and cooperation.

A synthesis of the prevailing perspectives on the function of integration within the contemporary global economy reveals a range of viewpoints. Within the East Asian context, the specific tasks to be undertaken by integration can be delineated as follows (Table 3).

Table 3

Tasks of integration in East Asia

Strengthening mutual understanding and cooperation between countries in the political, defense, social and cultural humanitarian spheres; ensuring economic and political consolidation;
Creation of a common space of security and a peaceful environment along the common borders;
Taking advantage of sizable scale economies by expanding market size, reducing transaction costs, deepening specialization of production, etc. ;
Introduction of trade preferences and creation of a homogeneous (with agreed exceptions) market environment for mutual trade, as well as strengthening the position of the countries of the union in the regional markets;
Regulating socio economic processes at the regional level in order to eliminate administrative and bureaucratic obstacles to the exchange and interaction of national economies, ensuring fair competition of firms;
Dissemination of experience and economic models of developed member countries to developing countries in order to carry out reforms and create full fledged and capacious markets there;
Supporting the high tech economy by creating favorable conditions for technology transfer and supporting innovative firms in their entry into the common regional market ⁴

⁴张梅然.亚太地区一体化的历史性任务刻不容缓. *人民日报*.2014年11月5日 URL: <http://finance.people.com.cn/n/2014/1105/c1004-25981326.html>(Last accessed: 25.02.2026)

The formation of a highly integrated system of the world economy is characterized by deepening economic interdependence and regionalization at both the state and business levels. Therefore, it is becoming the most visible feature of modern civilization. This, on the one hand, is due to the growing importance of centrifugal forces in international economic development, even greater openness of national economies. Moreover, on the other – is a catalyst for further internationalization of economic life. That is why this system is implemented in various forms, including in the form of international trade, the movement of factors of production and money. Moreover, the insufficient effectiveness of international mechanisms for regulating these processes complicates the national development of individual countries. Instead, participation in regional integration associations guarantees the realization of the national interests of states. This is evidenced in general by the integration processes of NAFTA and the European Union, an example of which is methodologically significant for the countries of East Asia.

Most of them are committed to the idea of liberalizing international trade regimes. So, they are actively involved in the creation of subregional associations such as ASEAN. However, the formation of open economic models of these countries does not deny the balanced protectionism, which they use to a limited extent. This allows them to survive at the stage of formation of modern industries and gain a foothold in world markets, in particular in advanced industrialized economies of the region.

Furthermore, in the global competition for control over important segments of the world market China and some other East Asian countries greatly extended their presence in the markets of developed economies (of North America and the EU). In the balance of economic forces in the global competitive arena occurred radical changes occurred, mostly in favor of East Asia.

Unlike a number of other developing countries, the states of the region have managed to use a convenient geographical location. For example, their location is, thanks to the wide range of maritime transport opportunities, much more favorable than that of many African countries that are locked inside a poor continent.

East Asian countries are playing an active and even more important role in the process of changing the configuration of world power centers and global competition. The success of the region has been achieved in various ways and with the use of modern market instruments (Table 4).

Table 4

Market instruments of East Asia

The East Asian economies are marked by a strong focus on exports, eschewing import substitution as a key development strategy, except for early China. They actively promote exports through the adoption of new technologies and initial protection for strategic industries against foreign competition.
The regional market has been identified as a promising area for the development and commercialisation of artificial intelligence (AI) technologies, as well as for the production of new energy vehicles (NEVs), solar and wind energy, and computer and internet technologies. It is anticipated that this market will exhibit greater capacity in comparison to other regional markets. The total size of the regional commodity market is comparable to those of Europe and North America. This has engendered novel opportunities for producers in economies such as the United States, with these opportunities tending to accelerate. This finding suggests a correlation between the region's economic potential and integration processes within the region. Consequently, the dynamism of the region has been found to be a key factor in determining its capacity for integration.
In the context of the region, these integration trends are perceived as a means of mitigating the repercussions of the severe crises experienced in 1997–1998 and 2008–2009, as well as during pandemics and periods of heightened US-China rivalry. It is evident that certain nations are keen to consolidate their autonomy from Western influence. A body of opinion is growing that calls for the establishment of collective guarantees for the stability of the region's monetary and financial systems. Indeed, the potential transition to a common currency is now being given full consideration.
It is evident that a number of countries in the region, including Singapore, Malaysia and Thailand, are currently engaged in the process of implementing various stages of reform with a view to facilitating accelerated economic growth and the development of high-tech, export-oriented production. The establishment of effective institutional mechanisms that promote international business and the formation of open economic systems has been achieved by some nations, for example the Republic of Korea⁵.

The engagement of these countries at the international level is a natural extension of their national policies. For instance, China has successfully secured accession to the GATT/WTO system on favorable terms that consider the interests of both the public sector and private businesses. This includes the establishment of transitional rules and temporary exemptions from liberalization obligations, among other provisions⁶.

⁵ Akur Barua. Asia's economic growth among global market continues // Global Economic Outlook, Q4, 2015. Texas : Deloitte University Press, 2015. P. 28 URL: <http://dupress.com/articles/global-economic-outlook-q4-2015-global-value-chains> (Last accessed: 02.11.2025)

⁶ 李凯生. 东亚是构建中美新型大国关系的 “试验场”. *世界经济与政治*. 2022年. 第12期. 第72页 (Last accessed: 02.11.2025)

Forms and stages of international economic integration are crucial issues in the East Asian region, which is undergoing economic and political unification. This integration is built upon the development of strong, stable relationships and a division of labor among national economies, with interactions occurring at various levels and in multiple forms. At the micro level, individual firms in neighboring East Asian countries engage with one another, creating diverse economic relations that may include establishing branches abroad. At the macro level, integration within ASEAN is achieved through the formation of economic associations among states and the coordination of national policies.

The most straightforward and prevalent form of economic integration is a free trade area, where trade restrictions among member states are eliminated, particularly customs duties. Within the framework of ASEAN and ASEAN+, the free trade agreement enhances competition in the domestic market between local and foreign producers. This dynamic, while increasing the risk of bankruptcy for some, simultaneously serves as a catalyst for production improvements and innovation. Typically, the removal of customs duties and non-tariff barriers applies primarily to industrial goods, whereas import liberalization concerning agricultural products tends to be more constrained. This pattern was characteristic of the European Union and is now evident in North and Latin America.

As East Asian countries strive to enhance their mechanisms for cooperation, there is a growing movement towards the establishment of a customs union. Such a union would involve the implementation of a unified foreign trade tariff as well as a coordinated trade policy towards external nations. In both instances, interstate relations primarily focus on trade exchanges, aiming to provide equal opportunities for participating countries in developing mutual trade relations and financial settlements. Typically, a customs union is complemented by a payment union, which facilitates the mutual convertibility of currencies and the use of a single settlement currency.

A more elaborate form of integration is the common market, which not only allows for free mutual trade and a common foreign trade tariff but also promotes the free movement of capital and labor, along with coordinated economic policies.

The most advanced form of integration involves a union founded on shared economic and monetary policies. This level of integration is exemplified by the European Union, where the process of economic integration has successfully traversed all these stages.

The integration processes occurring globally, particularly among countries in East Asia, are influenced by several factors the globalization of economic activities; deepening of the international division of labor; global

scientific and technological revolution and, increasing openness of national economies, among others.

Business leaders in East Asia recognize that, in today's context, establishing stable economic ties between countries – especially among their firms – based on the international division of labor is fundamentally global in scope. The growing openness of national economies, the development of a global network of transnational corporations (TNCs), international trade, capital migration, and advancements in modern transportation, communication, and information systems have all contributed to elevating the internationalization of economic activities to a more advanced stage. Essentially, a global network of relationships has emerged within the world economy, involving active participation from a majority of businesses not only in East Asia but also across numerous countries worldwide. A number of preconditions facilitates the development of interstate economic integration. Thus, integration processes are most productive between countries that are at about the same level of economic development and have homogeneous economic systems. Another, no less important, prerequisite is the geographical proximity of integrating countries located in the same region and having a common border.

The feasibility and practicality of integration are influenced by the existence of established economic ties between nations. Key factors include shared economic interests and challenges, which can be addressed more effectively through collaborative efforts rather than independently. A prime example of this is the advanced integration observed within the EU, which is also evolving in ASEAN.

The objectives of international economic integration differ depending on the specific type of free trade zone or customs union, which currently represent the most common forms of integration. Participants in these arrangements aim to broaden their markets and cultivate a favorable trading environment among themselves, while also seeking to minimize competition from external countries.

The European Union's experience is particularly noteworthy for the countries of East Asia, especially in the context of establishing a threefold union on its territory: economic, monetary – with a shared euro currency – and political. Additionally, the EU has achieved significant successes in implementing a balanced long-term social and economic policy.

The advancement of economic integration undoubtedly brings both positive effects and some negative consequences for the involved parties. The establishment of integration blocs significantly boosts their economic potential and facilitates the growth of trade, cooperation, and production links. This is evidenced by the progress of numerous integration groups such

as the EU, NAFTA, and MERCOSUR. Furthermore, the economic convergence of countries within a regional framework creates favorable conditions for firms involved in economic integration, offering them a degree of protection against competition from third countries.

Collaborative efforts among participants enable them to address pressing social issues, such as equalizing opportunities for the most disadvantaged regions, improving labor market conditions, and implementing science and technology policies, as is typically seen among EU member states. Similarly, integration associations in East Asia share comparable goals under such principles (Table 5).

Table 5

Goals and principles of East Asian integration

Expanding market size and reducing transaction costs can significantly enhance the attraction of foreign direct investment, as investors are typically more motivated to enter larger markets. This also facilitates the establishment of independent production units that cater to market demands.
Creating a favorable business and investment climate for neighboring countries that face similar developmental challenges is essential.
Maintaining healthy relations with neighboring countries, supported by mutual economic commitments, is a top political priority. The nations of East Asia, through the establishment of integration associations, are clearly aiming to achieve this objective.
Addressing trade policy concerns within the framework of multilateral trade negotiations at the WTO is crucial, as agreements made by East Asian countries can yield favorable outcomes. These integration associations are placing their hopes on a collaborative effort in multilateral trade discussions.
Promoting the structural adjustment of the economy is vital as well. The connection of nations developing market economies or undergoing significant economic reforms to regional trade agreements with countries having a more developed market system is viewed as a pathway to further growth. Historically, many European countries have pursued similar goals by engaging in various forms of cooperation with the EU.
Support for emerging branches of national industry is crucial. Even if an integration association does not discriminate against third countries, it implements measures to help local producers more actively penetrate the regional market ⁷ .

East Asian nations have already experienced the positive impacts of integration, including an expanded market size, greater transparency in customs borders among countries, enhanced competition, improved trading

⁷ ASEAN Economic Integration brief. *Asean.org*. 2023. 13. July URL: https://asean.org/wp-content/uploads/2023/07/AEIB_No.13_July2023_final.pdf (Last accessed: 02.11.2025)

conditions, expanded trade alongside better infrastructure, and the dissemination of new technologies.

However, there are also recognized negative consequences of integration. These include the outflow of resources and other production factors from weaker countries to stronger partners, particularly China; the formation of oligopolistic alliances among member nations, which can drive up goods prices; and the adverse effects of increased production that may lead to overproduction, reduced employment, and the necessity to withdraw excess production capacities (Table 6).

Table 6

Concepts and Mechanisms for integration in East Asia

At the initial stage	Countries begin to draw closer together, they enter into preferential trade agreements. These agreements may be formed bilaterally between individual nations or between an existing integration group and a specific country or group of countries. Under these agreements, nations extend more favorable treatment to one another compared to third parties. This approach represents a deviation from the most-favored-nation principle, which is permitted by GATT/WTO through interim agreements that pave the way for the establishment of a customs union. Preferential agreements, which maintain the individual national customs tariffs of the signatory countries, should be viewed not merely as an introductory phase but rather as a preparatory stage of the integration process, which evolves into a more advanced form over time. In the case of ASEAN, however, intergovernmental bodies to manage these preferential agreements have yet to be established.
At the second stage of integration	Countries establish a free trade area, which entails not merely a reduction, but the complete elimination of customs tariffs on mutual trade while maintaining national tariffs for dealings with third countries. Typically, the terms of the free trade area apply to all goods with the exception of agricultural products. Coordination within the free trade area may be overseen by a small intergovernmental secretariat located in one of the member states, although it often operates without one, relying instead on periodic meetings of heads of relevant agencies to agree on the main parameters of its development.
The third stage of integration	Involves the creation of a customs union, which entails a collective abolition of a group of national customs tariffs and the implementation of a common customs tariff, alongside a unified system of non-tariff trade regulations concerning third countries. The customs union allows for duty-free intra-group trade in goods and services, and ensures full freedom of movement within the region. Typically, the customs union necessitates the establishment

Table 6 (continuance)

	of a more sophisticated system of intergovernmental bodies that coordinate a unified foreign trade policy. These often take the form of regular meetings among ministers responsible for relevant agencies, which rely on a permanent interstate secretariat for support in their work.
At the fourth stage	As the integration process progresses to establishment of a common market – the participating countries agree to allow the free movement not just of goods and services, but also of the factors of production, including capital and labor. This freedom of interstate movement, supported by a unified external tariff, necessitates a significantly higher level of coordination regarding economic policies among the nations involved. Such coordination is typically facilitated through periodic meetings, generally held once or twice a year, involving heads of state and government. Additionally, there are more frequent consultations among finance ministers, central bank governors, and other economic agencies, all supported by a permanent secretariat.
At the fifth and highest stage of integration	Economies evolve into an economic union not only incorporating a common customs tariff and the free movement of goods and factors of production but also including the coordination of macroeconomic policy and the unification of legislation in critical areas such as currency, budget, and monetary policy. At this level, there is a necessity for institutions that possess not only the capability to coordinate actions and monitor economic developments but also to make operational decisions on behalf of the collective group. This requires governments to unanimously cede some of their functions, thereby relinquishing a portion of their state sovereignty to supranational bodies. Such intergovernmental organizations with supranational authority can make decisions regarding organizational matters without needing the consent of the member governments.
the hypothetical sixth stage of integration	The sixth level of integration could be a political union, wherein nations transfer most of their functions concerning external relations to supranational entities. This transition would effectively create an international confederation and result in a loss of certain aspects of sovereignty for individual states ⁸ .

At each stage of the integration process, specific economic barriers between the countries involved in the integration union are eliminated. Consequently, a unified market emerges within the integration bloc, allowing all member countries to enhance their efficiency and reduce customs control costs.

⁸ ASEAN Economic Integration brief. *Asean.org*. 2023. 13. July URL: https://asean.org/wp-content/uploads/2023/07/AEIB_No.13_July2023_final.pdf (Last accessed: 02.11.2025)

Overall, integration processes tend to be predominantly regional. They are carried out through the establishment of international regional integration groups, such as ASEAN.

International economic integration occurs at various levels of the institutional integration and progresses through several significant stages of formations.

The levels of the institutional integration are defined as follows (Table 7).

Table 7

Levels of institutional integration in East Asia

Level 1	Public and private enterprises and organizational interaction level highlights the crucial role of public and private enterprises and organizations, which shoulder a significant portion of the responsibility for facilitating the integration process.
Level 2	State-level interaction level means the integration of key national economic components is achieved, alongside the establishment of legal frameworks and conditions necessary for the integration process.
Level 3	Social level focuses on creating the political, cultural, religious, and human factors essential for the successful advancement of the integration process.
Level 4	Grouping level represents the stage of an international economic community, characterized by its unique economic interests and attributes. At this level, the integration association functions as a participant in international economic relations while preserving the status of each integrating country ⁹ .

It should be noted that in practice the development of international economic integration groups combines features and individual elements of different stages, but the movement from simpler to more complex and advanced forms of manifestation is quite clear. They are distinguished by the depth of the processes taking place.

Overall, integration processes tend to be predominantly regional in nature. They are carried out through the establishment of international regional integration groups. International economic integration occurs at various levels and progresses through a series of significant stages in its development.

The analysis of regional integration associations gives grounds to conclude that despite the processes of globalization, the geographical

⁹ 富景筠. 一体化次序视角下的 东亚合作. *世界经济与政治*. 2012. 5 月 15 日. 第12-14页 URL:<http://niis.cssn.cn/webpic/web/niis/upload/2012/09/d20120918101157184.pdf> (Last accessed: 12.05.2026)

proximity of countries is still dominant. In particular, this applies not only to ASEAN or the SCO, but also to the European Free Trade Association, the European Union, the North American Free Trade Association, and the Latin American Integration Association.

Territorial proximity of the member countries of regional integration associations implies the presence of the following incentives for integration: the proximity of the territory involves reducing the cost of transport services; similarity of demand facilitates the formation of distribution channels; common history, closeness of cultures forms their common interests.

However, in East Asia, there is an emerging shift in which the prevailing ideology of geographical proximity is being supplanted by a concept of "intercontinental openness". A concrete exemplification of its implementation is furnished by the activities of the Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC), which comprises such subregional economic associations as the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN), the North American Free Trade Agreement (NAFTA), and the South Pacific Forum (SPF). In light of the aforementioned points, it can be posited that regional integration is a significant component in the development of globalisation processes.

The existence of integration associations has been demonstrated to be a significant factor in the promotion of positive economic change in countries where such associations have been established (Table 8).

Table 8

Integration benefits for member states

Integration leads to reduced transaction costs and accelerates the pace of mutual trade.
The increase in competition among producers from various countries curtails price growth, enhances product quality, fosters technological advancement, and reduces relatively inefficient production.
Typically, integration results in an influx of foreign investment, as corporations from non-aligned countries aim to secure a specific market segment protected by a collective customs barrier.
Analyzing these developments allows delineating the primary stages of integration, each characterized by increasing maturity, which are relevant to the countries of East Asia:
Preferential trade agreements, where countries offer one another more favorable treatment than they extend to third countries (a stage that East Asian countries have fully completed).
A free trade area, which entails the elimination of customs tariffs on mutual trade while maintaining national customs tariffs in dealings with third countries (currently nearing completion).

Table 8 (continuance)

The customs union framework facilitates the coordinated elimination of national customs tariffs and introduces a common customs tariff along with a unified system of non-tariff regulations for trade with third countries.
Common market arrangements let participating countries to ensure the free movement not only of goods and services but also of factors of production, capital, and labor.
The economic union coordinates macroeconomic policies and harmonizes legislation in critical areas, including currency, budget, and monetary issues.

From the perspective of resources, due to the unbalanced storage of them among countries, rare and strategic resources become the objects of competition (i.e., China's rare earth resources, Russia's oil, etc.). As these resources become more and more scarce and the competition becomes more and more fierce, the possibility of conflicts is increasing. The competition between China and Japan on China's rare earth export policy and the competition for the natural gas pipeline to Russia all reflect that the scarcer are the resources, the more intense is the competition, and the greater is the possibility of competition.

The living environment of the people of all countries also faces a deteriorating threat. Due to global warming, some natural disasters caused by extreme weather constantly invade various countries, such as the frequent occurrence of sandstorms, which is a prominent manifestation of environmental deterioration in Asia. Each year, about 2 billion tons of dust enters the atmosphere. This is largely a natural process, but a large part of it is the result of poor management of water and land¹⁰.

Since the mid-20th century, large sandstorms have become increasingly prevalent, with a marked increase in the frequency of occurrence. In the 1960s, the number of occurrences was recorded as eight per year, whereas by the 1990s, this figure had escalated to approximately 20 per year. This trend has persisted, resulting in a significant escalation in the scope and magnitude of the impact. The repercussions of the sandstorm have already transcended the geographical boundaries of a single nation, encompassing numerous countries in Northeast Asia. Should the governments of Northeast Asia fail to implement sufficient measures to contain its spread; a new crisis will emerge in the regional ecological environment. The issue of cross-border pollution, in conjunction with the transfer of dangerous substances, has the potential to engender conflict between nations. This, in turn, poses a threat to regional stability and security. For instance, the cross-border

¹⁰ Brief Overview of China-ASEAN Economic and Trade Cooperation 2022. MOFCOM: website. URL: <http://asean.mofcom.gov.cn/article/jmxw/202201/20220103239743.shtml> (Last accessed: 02.04.2026)

pollution incident on the Songhua River in November 2005 not only involved China-Russia relations, but also attracted the attention of the international community and exerted a certain negative impact on the relations between Northeast Asian countries¹¹.

The safety of nuclear power plants and nuclear waste pollution also affect regional safety and national relations. During the Cold War, the Soviet Union secretly dumped large amounts of nuclear waste into the Sea of Japan. After the incident came to light in 1993, Japan negotiated with Russia and protested against the action. In March 2010, the Fukushima nuclear power plant leak caused by the Japanese earthquake and tsunami not only caused heavy losses to Japan but also caused safety panic in many surrounding countries¹².

The ecological crisis is worsening with the economic development of countries in the region and the damage to resources and the environment. If not all countries take common measures to contain it, it will threaten the peace between regions and the relations between countries. By the end of the 20th century, with the rise of environmental diplomacy, the ecological image of a country became an important symbol of the country on the international stage. Because of the transnational nature of ecological threats, some scholars in Western countries even put forward the so-called theory of international environmental interference, believing that countries cannot protect the environmental damage in China on the grounds of sovereignty. Some scholars suggest that the United Nations should increase its environmental peacekeeping functions: 'If a country's environmental issues affect the interests of other countries, the Security Council should naturally authorize action to safeguard international peace and security'¹³.

It should be said that the deterioration of the ecological environment and the emergence of the so-called new theories in Western countries have brought new risks to China and the whole region.

¹¹ 吉化"11·13"特大爆炸事故及松花江特别重大水污染事件基本情况及处理结果. URL: https://www.mem.gov.cn/gk/sgcc/tbzdsgdcbg/2006/200612/t20061221_245275.shtml (Last accessed: 29.2.2026)

¹² Shaun Burnie. Learning from Mistakes? From Russian Nuclear Waste to Japanese Nuclear Wastewater, Is History Repeating Itself? *Greenpeace News*. 2021. November 22. URL: <https://www.greenpeace.org/taiwan/update/28339> (Last accessed: 27.01.2026)

¹³ 12. Crispin Tickell. The inevitability of environmental security. *Threats without Enemies Facing environmental insecurity*. / edited by Gwyn Prins. London: Earthscan publications. 1993. pp. 15–24. URL: https://books.google.ro/books?id=vWQxTUBXiD0C&pg=PA15&hl=uk&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false

2. Main Development Directions of East Asia Integration Process

The process of integration within East Asia has been a protracted one, characterised by periods of both dynamism and stagnation. Although the mode and process of regional economic cooperation among countries are still under negotiation and discussion, the desire for cooperation is unprecedented. It has entered the institutional arrangement and scheduling stage, which has laid a new foundation for the development of East Asia integration. It is evident that the EU and the NAFTA have evolved into effective regional economic integration organisations, a fact that will remain in effect until 2025. In contrast, East Asia needs to be more forward in institutionalizing regional economic cooperation and integration. East Asia, notably Northeast Asia, has historically adopted a multilateral approach and has undergone a gradual process of regional economic integration. All regional cooperation frameworks – except ASEAN – gradually developed in the mid to late 1980s. The idea of establishing a free trade area in ASEAN framework – although founded in the 1960s – was only proposed in the 1990s and reached a basic consensus among its member states¹⁴ In 2000s, East Asian countries have accelerated the process of regional integration and achieved positive results (Table 9).

Table 9

Initial results of East Asian countries' regional integration

In January 2002, Japan and Singapore signed the New Era Economic Partnership Agreement.
In October 2002, Korea and Chile agreed to establish bilateral FTA relations.
In November 2002, China and ASEAN signed the framework agreement on establishing Free Trade Area, setting the goal of establishing an FTA within ten years.
In June 2003, China and Hong Kong formally signed the Closer Mainland and Hong Kong Arrangement.

From that time on the complexity of institution-building can be attributed to the presence of two major, albeit uncertain, powers: the United States and China. Regional countries are compelled to respond to these powers through regional institutions, thereby complicating the process.

Since 2010s in order to respond to the aforementioned changes, other countries of the East Asia region are implementing a variety of national strategies through regional institutions like ASEAN. These strategies range

¹⁴ Shen Minghui. A Reexamination of Regional Economic Integration in Asia. *China Watch*. 2022. Vol. 2, No. 9, P.3. URL.: <https://china-cee.eu/2022/03/11/a-reexamination-of-regional-economic-integration-in-asia/> (Last accessed: 27.01.2026)

from engagement to soft balancing and risk-hedging. All the states of the region wish to maintain a variety of institutional choices in order to respond to their uncertain futures. In 2012, ASEAN announced to negotiate a Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP), which is comprised of member states and its six partner countries (China, Japan, South Korea, Australia, New Zealand, and India). Embedded in the ASEAN Charter and implemented in all existing ASEAN+1 FTAs, the ASEAN Centrality has been a corner stone principle in ASEAN-centric economic initiatives. Emerging discord in the region, complicated security climate and the rise of China, among others, have put the ASEAN Centrality under challenge. The development of the RCEP provides a timely case to assess ASEAN's leadership role in creating the world's most populous FTA. The RCEP may enhance ASEAN's central role, but ASEAN needs to address challenges facing the regional integration. On the country/economy level, the chapter reviews some ASEAN member states and their partners how they practice their ASEAN policy and seek leadership role there. The three major players in ASEAN-Indonesia, Thailand, and Malaysia have reiterated the importance of the ASEAN Centrality in their foreign policy in the past, but debates emerge whether, such as in Indonesia, ASEAN Centrality best suits the national interests¹⁵. The economic cooperation in East Asia is still in the stage of utilising a dialogue mechanism. The establishment of a FTZ in the region is impeded by significant economic and political difficulties. In general, the development of East Asian economic cooperation is characterised by a multi-level, multi-mechanism and multi-form combination. The current process of East Asian cooperation can be conceptualised as a 'four-wheeled vehicle' in motion, with each wheel representing a distinct aspect of collaboration.

The concept of the 'four wheels' turning together is indicative of the current reality of East Asia. Nevertheless, in order to identify a developmental trajectory appropriate for East Asian collaboration, concerted efforts must be made to enhance discourse and progressively establish a consensus.

The majority of East Asian countries have adopted a range of economic cooperation strategies, from bilateral to multilateral, in order to achieve regional economic integration.

¹⁵ Kristy Hsu. ASEAN Centrality: A Quest for Leadership Role in East Asian Economic Integration Available to Purchase. In: Asian Leadership in Policy and Governance. Taipei: Emerald Group Publishing Limited, 2015.P.29 <https://doi.org/10.1108/S2053-769720150000024004> (Last accessed: 27.01.2026)

3. East Asia free trade arrangements

East Asia's interaction started in the late 1970s and resulted from different foreign strategic interactions. On the one hand, it stems from the adjustment of their national development strategies by the decision-makers of the regions' states and a series of their strategic measures to integrate into the world. On the other hand, it stems from the strategy of some East Asian countries to contact China, making China an essential member of the international community. Although the two strategies have very different starting points, they take China's participation in the world as their basic path. In comparison, economic factors provide an appropriate combination point for the interaction between the two strategies (Table 10).

Table 10

Construction of China-East Asia interaction mechanism

Firstly, Japan, Singapore, and surrounding regions have achieved significant economic progress post-war, facilitating their connection with the Chinese economy. Since the late 1970s, China and its East Asian neighbors have established political statements to foster economic interaction, leading to an interdependent economic relationship over four decades. China's economic success is largely attributed to the support received from these early-developing East Asian nations, marking a pivotal shift in regional economic dynamics.
Secondly, implementing China's reform and opening-up policy since the late 1970s has been crucial for enhancing its interaction with East Asia. This shift marked a turning point in national development, moving the focus from class struggle to economic construction. China's rapid economic growth now also relies on external support, making openness an essential aspect of its development strategy. Previously, China viewed itself through various lenses, often with elements of resistance, but post-reform, it sought to build collaborative relationships, embracing a new identity as part of the world, particularly as an active member of Asia. This transformation has enabled China to foster positive interactions with countries in East Asia.
Thirdly, the contact strategy that some East Asian countries have adopted towards China is crucial for fostering interaction between China and the region. East Asian nations face the challenge of managing their relations with China amid differing ideologies and the inability to contain China independently. Following China's opening up, these countries shifted to a contact strategy, leveraging international mechanisms and economic ties to align their interests with those of the international community. This strategy aims to reduce dissatisfaction with the status quo, encourage the socialization of China into the existing international order, and enhance cooperative relations through non-confrontational means. Ultimately, this approach facilitates better interaction between China and East Asian countries compared to earlier containment strategies.
Forthly, the development of various economic cooperation between China and East Asia provides an opportunity to form their interaction mechanism. Both China's opening to the outside world and some East Asian countries with China are political strategies in essence, and realizing its strategic goals depends on implementing various specific

Table 10 (continuance)

policies or measures. From the operational feasibility perspective, starting with economic exchanges and cooperation for both sides is feasible. On the one hand, as mentioned above, China's reform and opening up policy is centered on economic construction. One of the main themes of its opening up is actively carrying out foreign economic exchanges and cooperation to achieve the rapid growth of China's economy. China must open its doors to the outside world, including East Asia, in international trade, attracting foreign direct investment and technology introduction.
Fifthly, China's initial economic construction relied heavily on attracting foreign investment, particularly from East Asia, which has become its leading trading partner. The economic complementarity between China and its East Asian neighbors, due to geographic proximity and cultural ties, has facilitated strong trade relations. As China's economy has strengthened, it has shared its growth with neighboring countries, enabling them to benefit from its development. China's reforms and openness to global integration have positioned it as a key player in East Asia's economic stability and advancement, reflecting its growing significance in the global economic landscape.
Sixthly. Economic growth in East Asia for the first two decades of the 21st century was primarily linked to Western markets; however, since 2020, this trend has shifted towards growth driven by Chinese technological advancements. As China develops its own markets, its economic significance is rising, while that of the West is declining. The region's industrial division of labor has transformed from a hierarchical 'wild goose pattern' dominated by Japan to a more horizontal model, with China emerging as the central hub. In this new structure, China imports raw materials, utilizes its labor for processing, and exports finished goods to developed countries, illustrating a shift in the regional industrial landscape¹⁶.

The formation and deepening of the sound economic interaction between China and East Asia have greatly enhanced their shared economic interests. National interests are the essential starting point for a country to formulate its foreign policy. The strengthening of common economic interests, in turn, affects the policy adjustment of China and its close East Asian neighbors. Influenced by the level of economic exchanges and the international environment, the political effect of the economic interaction between China

¹⁶ 周方银.中国崛起、东亚格局变迁与东亚 秩序的发展方向. 当代亚太. 2 0 1 2 年第 5 期.第 4 ~ 5页 URL: <http://niis.cssn.cn/webpic/web/niis/upload/2012/11/d20121120135704662.pdf> (Last accessed: 18.11.2025); UNDP National Human Development Report 2019: China. URL: <https://hdr.undp.org/content/national-human-development-report-2019-china> (Last accessed: 02.11.2025); Yan Mo. East Asia's Answer to Global Economic Shifts. Modern diplomacy. 2025. May 12 URL: <https://moderndiplomacy.eu/2025/05/12/east-asias-answer-to-global-economic-shifts/> (Last accessed: 25.12.2025); Dorrucchi, Ettore and Pula, Gabor and Santabárbara, Daniel. China's Economic Growth and Rebalancing. Banco de Espana Occasional Paper. 2013. No. 1301. April 26 URL: <https://ssrn.com/abstract=2256838> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2256838> (Last accessed: 23.9.2026)

and East Asia began to emerge only after the 1990s. Specifically, this political effect is mainly reflected in the following aspects (Table 11).

Table 11

Political aspects of China-East Asia integration

Economic relations between China and its East Asian neighbors have significantly enhanced their political ties. After the Cold War, economic competition has taken precedence over military concerns, leading to a trend where countries focus on strengthening economic connections. This approach helps to overcome political obstacles and fosters better bilateral relations, highlighting the importance of economic interdependence in political coordination.
China’s growing economic ties with its East Asian neighbors have led to a collaborative approach in addressing regional political problems. The stability and harmony of the region are crucial for ensuring the sustainability of past economic gains and future development. Key regional issues include security, multilateral economic development, and social challenges. East Asian nations have actively worked together on these fronts, establishing forums for security collaboration, adopting the Chiang Mai Agreement for economic cooperation, and creating free trade zones. Continued enhancement of economic relations will likely lead to increased cooperation on political issues.
Common economic interests have fostered a stable dialogue mechanism between China and its East Asian neighbors. An international mechanism consists of principles, norms, and procedures that guide countries within the realm of international relations. It facilitates information exchange and coordination, while also restraining arbitrary national actions. Unlike the Cold War era, East Asia now has a robust cooperation mechanism centered around the ‘10 + 3’ summit, enabling regional dialogue without external interference, thus promoting stable international relations and laying a foundation for an East Asian community.

The above three aspects show that the economic interaction between China and East Asia has produced a strong political effect. The formation of this political effect standardizes the behavior of East Asian countries to a large extent and is conducive to the stable development of regional cooperation in East Asia.

In a general sense, significant regional organisations in East Asia have been the subject of drafting and discussion. The emergence of such a body is predicated on the existence of a substantial East Asian cultural commonality to provide a foundation for its support.

In a restricted sense, the APT Cooperation until 2027 and beyond has the potential to enhance APT cooperation over the years to come, thereby contributing to the long-term goal of establishing an East Asia community with the ASEAN playing a pivotal role in this process.

Consistent with existing regional mechanisms, APT recognises ASEAN Centrality as the driving force in the evolving regional architecture. Building

on the achievements of the previous APT Work Plan, this Work Plan will help ASEAN realise the goals of its Community Vision 2025 as well as its successor document. The APT Cooperation Work Plan 2023-2027 Work Plan is aimed to further strengthen the APT partnership in accordance with the principles of the ASEAN Charter and the Treaty of Amity and Cooperation in Southeast Asia (TAC), as well as the ASEAN Outlook on the Indo-Pacific (AOIP)¹⁷.

East Asian countries have positively promoted flexible and various forms of trade cooperation. The region is gradually forming the intention of the free trade areas of ASEAN in Southeast Asia and East Asia, Japan, and South Korea in Northeast Asia. The formation of ASEAN and China, Japan, and ROK FTA will promote the formation in East Asia other free trade zones. At the same time, a prominent feature of East Asia economic cooperation is ‘open regionalism,’ which conforms to the trend of world economic globalization and regional integration, promotes the area outside various forms of multilateral and bilateral free trade agreements, various forms of free trade agreement has strong vitality, opened up the way for the establishment of East Asia FTA.

The aforementioned mechanism of partnership between members is conducive to the resolution of inter-member differences and the promotion of regional integration. However, it is also possible that this phenomenon is the result of members being presented with conflicting demands and being unable to reach a consensus. The role of members in promoting regional cooperation between countries with common interests relies on the regional economic group’s increased power.

At present, regional cooperation in East Asia is in the stage of sustainable development, and its evolution is yet to be fully realised. It is vital to strengthen scientific capacity, as well as research and development, production, and sales. These should be organically combined to promote the free flow of production factors and realise the optimisation and upgrading of industrial structure. It is therefore recommended that the scope of cooperation be limited to the geographical confines of East Asia. Should the scope of cooperation be expanded without due consideration, it is inevitable that the imperfect internal mechanisms will impose limitations, thereby impacting the standardisation and stability of the cooperation.

Furthermore, drawing upon extant experience, it is posited that the number of initial members of regional cooperation should be kept to a minimum. In the absence of concerted action, the coordination of interests among diverse

¹⁷ The ASEAN Plus Three (APT) Cooperation Work Plan 2023-2027.2023.Asean.org. URL: <https://asean.org/wp-content/uploads/2022/08/APT-Cooperation-Work-Plan-2023-2027.pdf> (Last accessed: 19.02.2026)

economic entities is likely to encounter significant challenges. The continuous development of trade and investment in East Asia and the increasingly frequent inter regional circulation of commodities, personnel, technologies, and funds have extensively promoted the development of regional economic cooperation. However, due to the large population of countries in East Asia, different social systems, cultural and religious beliefs, varying economic development stages, and the deepening of economic cooperation, East Asian regional cooperation must be gradual and steady.

In order to achieve the objectives of this policy, the following measures are to be put in place: the establishment of a East Asia FTA, the development of environmentally sustainable agricultural practices, and the promotion of multistakeholder energy cooperation.

Following the signing of the agreement in 2002 between China and ASEAN, South Korea and Japan sought to establish a free trade zone with ASEAN, known as the East Asian Economic Community. The initial model of East Asian economic collaboration is the ASEAN FTZ, yet it does not represent the ultimate objective of East Asian cooperation. The East Asian capital market and financial centre should gradually unify the capital and financial market systems in order to promote the integration of trade and investment among East Asian countries and realise the liberalisation of investment in the region. Following the establishment of East Asian economic integration, there will be a further deepening of regional cooperation in political, security, and cultural domains. This will be accompanied by the promotion of mutual understanding among regions, the formation of a regional identity, and the establishment of an East Asian community characterised by transparency, openness, equality, mutual benefit, sustainable development, and harmony.

By establishing an East Asian community and attracting more member states, the participation of India, Australia, and New Zealand in East Asia cooperation will open up a broader space for cooperation. Establishing countries and organizations outside the region, such as the United States, and the EU, in establishing contacts and cooperation with East Asia is conducive to consolidating the stability and development of East Asia.

Since coming into force in 2010, CAFTA has significantly expanded the amount of trade between ASEAN and China. Bilateral trade has risen more than fivefold, from \$192.5 billion in 2008 to \$982 billion in 2024, according to Chinese data. The CAFTA 3.0 aims to expand this further, introducing nine new chapters “covering areas such as digital economy, green economy, and supply chain connectivity,” according to China’s Ministry of Commerce. CAFTA represents the inaugural substantive trade cooperation entity in which China participates. In November 2001, at the China-ASEAN Summit,

the leaders of China and the Association reached a unanimous consensus to establish the CAFTA within the next decade. In November 2002, the China-ASEAN Comprehensive Economic Cooperation Framework Agreement was signed, leading to a comprehensive strengthening of bilateral economic and trade cooperation between the two regions. The formation of a free trade area is anticipated, comprising a population of approximately 1.7 billion, an economy valued at \$1.7 trillion, and a trade volume of \$1.3 trillion¹⁸.

It is evident that the potential for bilateral trade is considerable; consequently, the establishment of CAFTA appears to be a propitious development for the enhancement of regional trade. The elimination of trade barriers has resulted in a reduction in the production cost of ASEAN and Chinese products, thereby enhancing economic efficiency and product competitiveness. The establishment of a professional division and the equitable distribution of resources according to comparative advantages has been identified as a means of enhancing the region's overall welfare. The process of trade liberalisation has the potential to integrate China and ASEAN into a unified large market, which in turn may increase the attractiveness of the region to foreign investors. The construction of the CAFTA also enhanced ASEAN and China as regional overall economic strength and economic cooperation. It is advantageous for Southeast Asian countries to align their development with China's progress, thereby fostering a conducive environment for mutual advancement and establishing a foundation for enhanced regional economic collaboration. In addition to trade arrangements based on tariff reduction, the CAFTA also encompasses economic cooperation and even political cooperation. For instance, in October 2003, during the seventh Chinese leaders' meeting, China took the initiative as the ASEAN member that joined the Southeast Asia Friendship and Cooperation Treaty, thereby establishing a strategic partnership. This is not only the inaugural instance of such an arrangement with a regional organisation, but it is also the sole occasion on which the ASEAN has forged a relationship with a region.

The economic cooperation between China, Japan, and the ROK is founded on a robust foundation. Presently, the trade between the three countries is predominantly bilateral. Japan has become China's largest trading partner, and its actual utilisation of direct investment in China ranks second among overseas investors. China has become the third-largest trading partner of the Republic of Korea. Furthermore, East Asia accounts for over 50% of China's

¹⁸ Sebastian Strangio. ASEAN, China upgrade free trade agreement. *The Diplomat*. 2025. October 28 URL: <https://thediplomat.com/2025/10/asean-china-upgrade-free-trade-agreement/#:~:text=Diplomat%20Media%20Inc.%20seeks%20your> (Last accessed: 19.02.2026)

total import and export trade and foreign direct investment. The economy is characterised by a high degree of complementarity, exhibiting considerable development potential. It is evident that the economic characteristics of China, Japan and the ROK have become a pivotal factor in ensuring the economic complementarity of this region. This development has provided a solid institutional foundation for the establishment of a close market integration organisation in the region. The three states resumed the negotiations of the China-Japan-South Korea free trade agreement¹⁹.

This is a special regional cooperation within China and a regional cooperation established between the Chinese subject and the other three separate customs areas on the premise of one country. Both sides of the four origins have a common language and cultural tradition, and Chinese mainland cheap labor and resources and huge market potential. Taiwan's capital, technology, and management experience and advantages in the field of high technology. Macao tourism, and gambling and Hong Kong as a trade, financing center, has laid a solid foundation for the development of the regional cooperation.

In June 2003, China and Hong Kong signed the Arrangement for Closer Economic and Trade Relations (CEPA), implemented on 1 January 2004. Next up will be the establishment of close economic and trade arrangements between the mainland, Macao, and Taiwan. The main obstacle comes from Taiwan's political issues, but economic integration is unstoppable.

4. Regional economic integration: prospects for East Asia

Regional cooperation is exclusive to a certain extent, which can increase member states' share in the regional market and ensure its economic interests. The synergy of regional cooperation is inevitably more significant than the individual strength of member states, which helps to improve the negotiating status of member states in the world market and enhance their international competitiveness Table 12.

¹⁹专家：中日韩领导人会议重启为三国合作带来新契机。来源：新华网,2024年5月24日。 URL: <https://www.news.cn/world/20240524/df23c93dbac04cf08762d12db3b491c3/c.html>(Last accessed: 22.12.2025)

Table 12

Synergy advantages in East Asia regional cooperation

First, there are close geopolitical interests among East Asian countries. East Asian countries have similar cultural origins and historical traditions. Regional cooperation can effectively improve collective competitiveness and ensure the realization of geographical interests.
Second, the economic development of East Asian countries shows strong relevance. The industrial ladder in the "goose division of labor mode" promotes the formation of the new East Asian economic division of labor – the division of labor along the product value chain. This production network strengthens the interconnection of the East Asian economy.
Third, internal trade in East Asia has proliferated, showing strengthened internal dependence. Due to the combination of vertical division of labor and horizontal interflow of labor force, and China's rapid economic development, fast growth of its foreign trade, East Asia regional trade in the proportion of East Asian countries, especially between ASEAN countries, between China and South Korea, between China and ASEAN and Japan's exports to China and its domestic import and exports have significantly increased.
Forth, the economic development of East Asian countries is highly complementary. Japan and the "Asian Tigers" have abundant capital and technology, while ASEAN and China have abundant resources and labor. Different resource endowments make all countries have different economic structures and increase the cooperation power of all countries. There are strong interest correlations among East Asian countries, and there is a broad practical basis for regional economic cooperation. Therefore, the efforts of East Asian countries to promote the process of regional economic cooperation will undoubtedly bring rapid development of regional economic cooperation.

However, currently, East Asian regional cooperation is at a crossroads where stagnation means regression. The "flying geese" model, which once led to East Asia's economic miracle, has gradually lost its effectiveness²⁰. East Asia subsequently experienced a golden period of regional integration, achieving remarkable economic growth. In the contemporary geopolitical landscape, characterised by anti-globalisation, technological competition, and geopolitical dynamics during the Trump 2.0 presidency, the momentum of East Asian regional cooperation and integration is observed to be weakening, with development bottlenecks becoming increasingly prominent.

²⁰ The "flying geese" model, introduced by Kaname Akamatsu, illustrates the economic development trajectory in East Asia, with Japan as the "leading goose" and countries like South Korea and Singapore as "following geese." Its three main features are: a linear gradient transfer of industries from advanced to lower-cost regions; a vertical division of labor, where economies focus on specific segments of the global value chain; and export-oriented growth, utilizing cheap labor for large-scale production. Although this model facilitated East Asia's economic success post-World War II, evolving conditions have made it challenging to replicate this model with new "little dragons" and "little tigers."

At this juncture, only by reflecting on the experiences and lessons of the "flying geese" model and creating a new innovation-driven "flying geese" model, achieving a leap from comparative cost advantage to symbiotic innovation advantage, can regional countries hope to revive collective economic growth (Table 13).

Table 13

New model to born in East Asia

Firstly, China’s rapid development has become the biggest variable in the East Asian economy, altering the regional industrial development landscape. With its massive size, complete industrial chain, and rapid technological iteration capabilities, China, while initially a recipient of low-end manufacturing, has continuously climbed towards the high end of the industrial and value chains, gradually becoming a "leading goose" in fields such as the digital economy and artificial intelligence. This has broken the original gradient transfer model in East Asia and reshaped the regional product division of labor.
Secondly, global value chains are being restructured, with traditional large-scale industrial transfers being replaced by task-oriented modular division of labor. For example, the design, component production, assembly, and marketing of smartphones may be distributed across multiple countries. This makes it increasingly difficult for developing countries to achieve full industrialization by undertaking a complete industry, instead easily locking them into low-value-added or specific segments of the value chain.
Thirdly, a revolutionary shift in technological paradigms is underway, with the digital and green economies becoming new engines of global growth. Big data, algorithms, computing power, and carbon emission rights have become new key production factors. The old "flying geese" model was based on economies of scale in manufacturing, while the new economic model relies more on innovation ecosystems, data flow, and standard setting. Developing countries that cannot build their own digital and green infrastructure and innovation capabilities will find it difficult to keep up with the new wave of development.
Fourthly, geopolitics is having a profound impact. The US’s advocacy for economic "decoupling" from China and its "friendly outsourcing" geopolitical moves are fragmenting and reshaping global supply chains. In particular, the current US administration’s tariff policies are making the export-oriented development model of East Asia, reliant on the US market, increasingly unsustainable. This has severely disrupted the previously relatively stable regional industrial division of labor system, which was driven by economic efficiency, and has made government and corporate decisions more influenced by security and political factors ²¹ .

²¹项昊宇：东亚区域经济发展呼唤新型“雁群模式” 环球网. 2025.09.15. URL: <https://baijiahao.baidu.com/s?id=1843281145357140759&wfr=spider&for=pc> (Last accessed: 12.12.2025)

At its core, East Asian economies need to uphold openness and inclusiveness to counter protectionism and more proactively integrate into the regional and global economic system. In the new context, this integration should be about integrating into regional innovation networks, digital ecosystems, and green standards systems. In this process, the government’s role in guiding resource investment, building infrastructure, and cultivating emerging industries is indispensable. However, the focus of industrial policy needs to shift from "receiving" to "cultivating," that is, from simply attracting investment to cultivating local innovation capabilities, human capital, and a favorable business environment.

Faced with new challenges, East Asia needs a new development framework that transcends linear and simple hierarchical distribution. This framework can be summarized as a "multi-core innovation collaborative network" model, which is no longer a single V-shaped "flying geese" formation, but a decentralized network structure (Table 14).

Table 14

Evolution of the East Asian Economic “Flying Geese” phenomenon

Phase 1 (1950s-1970s): Japan, as the “leading goose”, rose to prominence through export oriented industrialization, transferring light industries such as textiles to neighboring regions.
Phase 2 (1980s-1990s):** Japan’s industries upgraded to heavy chemical and high tech sectors, with the “Four Asian Tigers” taking over as manufacturing centers. Simultaneously, low end manufacturing began to shift to mainland China.
Phase 3 (2000s – Present): China became the “world’s factory” and gradually transformed towards high end manufacturing and services. Some labor intensive industries further shifted to Southeast Asia (Vietnam, Laos, Mianmar etc.) and South Asia (Bangladesh, Pakistan). At this time, China’s role gradually shifted from a "follower" to a "two headed goose" or multipolar pattern.

Then, how to judge and position the current situation of East Asia’s regional economic cooperation and international division of labor. The idea is that East Asia’s regional economic development is in a ‘post-wild goose’ pattern, which includes two aspects (Table 15).

In light of the prevailing circumstances of the ‘post-wild goose mode’, it is imperative for East Asian countries (regions) to devise measures aimed at mitigating the disadvantages associated with the erstwhile ‘wild goose mode’. Such measures are intended to promote regional economic development and transition. In order to achieve this, the traditional form of non-institutional cooperation in East Asia must be changed to achieve win-

win cooperation and accelerate the process of regional economic integration characterised by institutional cooperation²².

Table 15

East Asia’s regional economic development in ‘post-wild goose’ pattern

First, East Asia’s regional division of labor and economic development is still delayed by the traditional ‘wild goose movement mode.’ The determinant is the differences in levels of economic development that still exist among East Asian countries (in particular, Vietnam, Laos, Myanmar, Cambodia, and the Western China). The level of economic development remains very low, so the traditional ‘goose mode’ will still be in a considerable range. There are conditions and foundations for continuing existence in East Asia for a long time. Moreover, it also objectively contributes to the upgrading of industrial structure and the rapid economic development of various economies in East Asia, especially in relatively backward countries (regions).
Second, East Asia’s regional international division of labor system is gradually transitioning to a new horizontal and networked regional international division of labor system. The characteristics of this new international division of labor system are that at the macro level, the horizontal division of labor between Japan, tigers, ASEAN countries, and China is gradually increasing and will eventually occupy the dominant position, the design, research, development, production, and distribution in the region. Accordingly, the development model based on the new horizontal network international division of labor system in East Asia, compared with the geese model, can be vividly compared to the ‘group horse model’ that countries transcend and pull each other.

CONCLUSIONS

East Asia represents a significant share of the global economy with regional cooperation on the rise since the 1990s to manage economic interdependencies and challenges like globalization, and climate change. In the current geopolitical context marked by anti-globalization and technological rivalry during the U.S.Trump 2.0 presidency, East Asian regional cooperation is twisting, with prominent development challenges emerging. To stimulate collective economic growth, regional nations must learn from the "flying geese" model and establish a new innovation-driven variant, moving from cost advantages to symbiotic innovation advantages. The shift from a focus on geographical proximity to "intercontinental openness" is exemplified by initiatives like APEC and subregional associations such as ASEAN, NAFTA, and SPF. This shift indicates that regional integration plays a crucial role in advancing globalization processes and fostering positive economic development in member countries.

²² The ASEAN Plus Three (APT) Cooperation Work Plan 2023-2027.*Asean.org*.2023. URL: <https://asean.org/wp-content/uploads/2022/08/APT-Cooperation-Work-Plan-2023-2027.pdf>

Key frameworks for economic integration include the AEC and the RCEP, facilitating trade through various overlapping agreements. East Asia serves as a crucial institutional framework for multilateral cooperation, fostering regional identity and cooperation, especially for China, which aims to project a positive international image. Ukraine is encouraged to engage with East Asian nations through initiatives like free trade zones and to increase its trade with the region, thereby enhancing its industrial potential and trade capabilities. Ukrainian businesses should strengthen their presence in East Asia, supported by diplomatic efforts to establish business centers and promote exports.

SUMMARY

In the investigation of integration in East Asia, both domestic and foreign scholars have highlighted its complexity and significance. The integration process was marked by phases of growth and stagnation. While regional economic cooperation is still evolving, there is an unprecedented desire for collaboration, leading to significant institutional arrangements. Unlike the EU and NAFTA, which are established regional organizations, needs to enhance its institutionalization for economic integration. Most cooperation frameworks emerged in the mid to late 1980s, and although ASEAN's free trade area concept originated in the 1960s, it is gaining traction until now. Since the 2000s, East Asian nations have accelerated their integration efforts, yielding positive outcomes. Integration is framed as a relationship and process characterized by economic interdependence and regionalization. While East Asian nations pursue liberalized trade through groups like ASEAN, they also use balanced protectionism to support emerging industries. Since the 2010s, East Asian countries have adopted various national strategies through institutions like ASEAN to navigate changing dynamics, focusing on engagement and risk-hedging. In 2012, ASEAN initiated negotiations for the Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP), involving member states and partners such as China and Japan, to strengthen its central role in economic initiatives. However, challenges like regional discord and China's rise question this centrality. While the chapter reviews member states' approaches to ASEAN policy – particularly Indonesia, Thailand, and Malaysia – it notes that debates arise regarding the alignment of ASEAN centrality with national interests. East Asian economic cooperation remains dialogic, with significant political and economic hurdles hindering the establishment of a free trade zone. This cooperation is characterized by a multifaceted, multi-mechanism process likened to a 'four-wheeled vehicle,' requiring collective efforts to develop a coherent trajectory and consensus for regional integration.

East Asian regional cooperation faces stagnation, marking a regression in the effectiveness of the "flying geese" model that once fostered economic growth. The current geopolitical climate, influenced by anti-globalization and technological competition, weakens integration efforts. To revive collective growth, countries must develop an innovation-driven model that shifts focus from comparative cost advantages to symbiotic innovation, embracing openness and inclusiveness. This entails engaging in regional innovation networks and adjusting industrial policies to cultivate local capabilities. A proposed "multi-core innovation collaborative network" model suggests a decentralized approach to overcome challenges associated with the previous 'wild goose mode', emphasizing a shift towards institutional cooperation for enhanced regional economic development.

References

1. Яценко Б. П., Чичкань А.І. Регіон Східна Азія: геополітичні особливості. *Географія та туризм*. 2014. Вип. 30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2014_30_22 (дата звернення: 12.10.2025)
2. Nechytaylo, O. Ukraine-ASEAN: vision of cooperation. Ministry of foreign affairs of Ukraine. Kyiv. 2024. URL: <https://cutt.ly/3eoUvMC3> (Last accessed: 22.04.2026)
3. Rodolfo Severino. Politics of Association of Southeast Asian Nations Economic Cooperation. *Asian Economic Policy Review*. 2021. Volume 6. Issue 1. June. P. 37–38.
4. 张梅然. 亚太地区一体化的历史性任务刻不容缓. *人民日报*. 2014年11月5日 URL: <http://finance.people.com.cn/n/2014/1105/c1004-25981326.html> (Last accessed: 25.02.2026)
5. 李凯生. 东亚是构建中美新型大国关系的“试验场”. *世界经济与政治*. 2022年. 第12期. 第72页 (Last accessed: 02.11.2025)
6. Akrur Barua. Asia's economic growth among global market continues. *Global Economic Outlook*, Q4, 2015. Texas : Deloitte University Press, 2015. P.28 URL: <http://dupress.com/articles/global-economic-outlook-q4-2015-global-value-chains> (Last accessed: 02.11.2025)
7. ASEAN Economic Integration brief. *Asean.org*. 2023. 13 July. URL: https://asean.org/wp-content/uploads/2023/07/AEIB_No.13_July2023_final.pdf (Last accessed: 02.11.2025)
8. Brief Overview of China-ASEAN Economic and Trade Cooperation 2022. *MOFCOM* : website. URL: <http://asean.mofcom.gov.cn/article/jmxw/202201/20220103239743.shtml> (Last accessed: 02.04.2026)
9. 富景筠. 一体化次序视角下的东亚合作. *世界经济与政治*. 2012. 5月15. 第12-14页 URL: <http://niis.cssn.cn/webpic/web/niis/upload/2012/09/d20120918101157184.pdf> (Last accessed: 12.05.2026)

10. 吉化"11·13"特大爆炸事故及松花江特别重大水污染事件基本情况及处理结果. URL: https://www.mem.gov.cn/gk/sgcc/tbzdsgdcbg/2006/200612/t20061221_245275.shtml (Last accessed: 29.2.2026)
11. Shaun Burnie. Learning from Mistakes? From Russian Nuclear Waste to Japanese Nuclear Wastewater, Is History Repeating Itself? *Greenpeace News*. 2021. November 22. URL: <https://www.greenpeace.org/taiwan/update/28339> (Last accessed: 27.01.2026)
12. Crispin Tickell. The inevitability of environmental security. *Threats without Enemies Facing environmental insecurity*. / edited by Gwyn Prins. London : Earthscan publications. 1993. pp. 15–24. URL: https://books.google.ro/books?id=vWQxTUBXiD0C&pg=PA15&hl=uk&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false
12. Shen Minghui. A Reexamination of Regional Economic Integration in Asia. *China Watch*. 2022. Vol. 2, No. 9, P. 3. URL: <https://china-cee.eu/2022/03/11/a-reexamination-of-regional-economic-integration-in-asia/> (Last accessed: 02.11.2025)
13. Kristy Hsu. ASEAN Centrality: A Quest for Leadership Role in East Asian Economic Integration. Taipei: Emerald Group Publishing Limited, 2015. P.29 URL: <https://doi.org/10.1108/S2053-769720150000024004> (Last accessed: 12.12.2025)
14. 项昊宇: 东亚区域经济发展呼唤新型“雁群模式” 环球网. 2025.09.15. URL: <https://baijiahao.baidu.com/s?id=1843281145357140759&wfr=spider&for=pc> (Last accessed: 12.12.2025)
15. 周方银. 中国崛起、东亚格局变迁与东亚 秩序的发展方向. *当代亚太*. 2012年第5期. 第4~5页 URL: <http://niis.cssn.cn/webpic/web/niis/upload/2012/11/d20121120135704662.pdf> (Last accessed: 18.11.2025)
16. UNDP National Human Development Report 2019: China. URL: <https://hdr.undp.org/content/national-human-development-report-2019-china> (Last accessed: 02.11.2025)
17. Yan Mo. East Asia's Answer to Global Economic Shifts. *Modern diplomacy*. 2025. May 12 URL: <https://moderndiplomacy.eu/2025/05/12/east-asias-answer-to-global-economic-shifts/> (Last accessed: 25.12.2025)
18. Dorrucci, Ettore and Pula, Gabor and Santabábara, Daniel. China's Economic Growth and Rebalancing. *Banco de Espana Occasional Paper*. 2013. No. 1301. April 26. URL: <https://ssrn.com/abstract=2256838> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2256838> (Last accessed: 23.03.2026)
19. Sebastian Strangio. ASEAN, China upgrade free trade agreement. *The Diplomat*. 2025. October 28. URL: <https://thediplomat.com/2025/10/asean-china-upgrade-free-trade-agreement/#:~:text=Diplomat%20Media%20Inc.%20seeks%20your> (Last accessed: 19.02.2026)

20. 专家：中日韩领导人会议重启为三国合作带来新契机. *新华网*. 2024年5月24. URL: <https://www.news.cn/world/20240524/df23c93dbac04cf08762d12db3b491c3/c.html>(Last accessed: 22.12.2025)

21. The ASEAN Plus Three (APT) Cooperation Work Plan 2023-2027. Asean.org. 2023. URL: <https://asean.org/wp-content/uploads/2022/08/APT-Cooperation-Work-Plan-2023-2027.pdf> (Last accessed: 19.02.2026)

Information about the author:

Velychko Valentyn Victorovych,

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor

Executive secretary

NGO ‘Chinese-Ukrainian Educational Alliance ‘One Belt, One Road’

54/1, Beresteyskyi Ave., Kyiv, 03057, Ukraine

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ВИБОРИ У КОСОВІ 2025 Р.

Горобець І. В.

ВСТУП

Завершення холодної війни призвело до загострення існуючих та появи нових конфліктів у різних регіонах світу. Одними з найбільш тривалих, численними жертвами, що супроводжувалися, були конфлікти на території колишньої Югославії. Наслідки цих війн досі впливають на ситуацію в країнах Південної Європи та Балканського півострова. Однією з таких криз є проблема Косова, яка майже 30 років продовжує залишатися осередком нестабільності. Збройне втручання НАТО та США у конфлікт, подальші бомбардування Сербії та фактичне відторгнення території краю, створили небезпечний прецедент у сучасних міжнародних відносинах. Протистояння у Косові показує трансформацію внутрішнього конфлікту на міжнародний, що має глобальні наслідки. На політичну ситуацію в Косово впливає минуле косовських політиків. Албанські політичні партії мають у складі колишніх командирів «Армії Визволення Косово». Відмінності між цими політичними силами полягають лише у мірі радикалізації вирішення сербського питання у краї. Європейський Союз, який є головним фінансовим донором Косова, прагне створити багатоетнічну демократію, виступаючи одночасно проти повернення районів із сербським населенням до Сербії. Белград, у свою чергу, намагається відокремити прагнення до європейської інтеграції від питання незалежності Косово. Невирішеність проблеми, складність подолання конфлікту яскраво показали процеси виборів у краї. 2025 року в Косові пройшли парламентські та регіональні вибори. Слід зазначити, що вибори до парламенту проходили, двічі на протязі року, це пов'язано з кризою в роботі законодавчої гілки влади Косова, це разом із складною економічною ситуацією ускладнює шляхи виходу з конфлікту та вирішення насамперед економічних проблем у краї.

1. Вибори в лютому

9 лютого 2025 року в Косові відбулися дев'яті вибори до Національних зборів, лише за тиждень до 17-ї річниці незалежності. Загалом, на думку спостерігачів із громадянського суспільства, вибори були добре організовані та відбулися чесно, незважаючи на деякі порушення при зборі голосів зареєстрованих виборців у діаспорі, в яких

брали участь співробітники Міністерства закордонних справ, та деякі моменти з різкою антимедійною риторикою з боку правлячої партії під час передвиборчої кампанії. Найбільший недолік виявився після виборів, коли через збої в електронній системі підрахунку голосів Центральної виборчої комісії довелося вдатися до ручного підрахунку, і знадобилося 25 днів, щоб отримати перші повні офіційні результати. Виборча система краю пропорційна; виборці можуть голосувати як за партію, так і до десяти кандидатів до Національних зборів від однієї партії. Було подано близько 78 500 голосів діаспори з-за кордону – поштою та, вперше, у посольствах – що становить менше ніж дев'ять відсотків від загальної кількості голосів. Політичні партії добре впоралися з мобілізацією виборців, але висока явка, ймовірно, була також викликана занепокоєнням більшості населення щодо глобальної політичної динаміки, що змінюється, після повернення Дональда Трампа до Білого дому в Сполучених Штатах, що може вплинути на майбутнє країни¹.

На виборах були присутні 100 спостерігачів від Європейського Союзу. Усі спостерігачі від ЄС представляли держави-члени ЄС, Канаду, Норвегію, Швейцарію². Також делегація ПАРЕ брала участь у спостереженні за виборами у краї. Як зазначається, згідно з відгуками делегації спостерігачів Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЕ), виборці Косова продемонстрували свою відданість демократії, проголосувавши мирно та без напруженості на виборах до Асамблеї Косова 9 лютого 2025 року. Вказується, що членів місцевих виборчих комісій слід похвалити за їхню колеґальну та поважну співпрацю, подолання політичних поглядів та мовних бар'єрів, а також за відмову від розпалювання риторики та розпалювання ненависті, що використовуються політичними лідерами, що було характерно для передвиборчого періоду. Наголошується також, що вибори представили плюралістичний і динамічний політичний ландшафт із 28 конкуруючими списками, які представляють як більшість, так і меншість населення. Більше того, участь косовських сербів, яким було запропоновано широкий спектр політичних варіантів, сприяло більш інклюзивному виборчому процесу. Вибори проводилися відповідно до Закону про вибори 2023 року, який загалом забезпечує адекватну правову основу. Делегація визнає, що поправки до закону спрямовані на підвищення загальної прозорості виборчого процесу.

¹ Artan Mustafa Kosovo's 2025 Election: Party System "Decartelisation", Uncertainties with Government Formation, and Uneasiness with Trump. *Contemporary Southeastern Europe*. 2025, 12(1), 39–50. URL: <https://contemporarysee.org/kosovos-2025-election-party-system-decartelisation-uncertainties-with-government-formation-and-uneasiness-with-trump> DOI 10.25364/02.12:2025.1.4

² About the EOM Kosovo. *European Union Election Observation Mission Kosovo* 2025. URL: https://www.eeas.europa.eu/eom-kosovo-2025/about-eom-kosovo-2025_en

Необхідно усунути неясність щодо критеріїв участі представників партій із не-мажорних громад у місцевих виборчих комісіях муніципалітетів, які не є мажоритарними³.

На парламентських виборах 9 лютого 2025 р. чинний прем'єр-міністр Альбін Курті та його партія «Ветевендосье» («Самовизначення») посіли перше місце, отримавши 42,3% голосів та 48 зі 120 місць у парламенті. Демократична партія Косова (PDK) отримала 20,9% (24 місця), а Демократична ліга Косова (LDK) – 18,3% (20 місць). Вперше «Сербський список» втратив одне із 10 місць у парламенті, зарезервованих для сербської меншини. Це місце дісталось партії «За свободу, справедливість і виживання», відомою своєю позицією співпраці щодо інститутів влади Косова. Жінки отримали 44 місця, перевищивши 30-відсоткову квоту, як і 2021 року. У попередній заяві Місія ЄС зі спостереження за виборами заявила, що виборчий процес був мирним і жвавим, незважаючи на глибокі розбіжності в країні, які позначилися на словесних нападках з боку деяких кандидатів⁴.

Уряд Курті став першим, який відпрацював повний термін після декларації про незалежність, але його перебування при владі було складним та неоднозначним. Напруженість різко зросла після того, як переговори між Косово і Сербією, що підтримуються ЄС і США, практично провалилися в березні 2023 року. Після цього миротворці НАТО зазнали нападу з боку сербів, які вчинили заворушення, а смертельне збройне протистояння на півночі країни призвело до різкого зростання регіональної напруги. Курті зробив значні цілеспрямовані зусилля з ліквідації решти сербських інститутів, що діють на території краю, закривши банки, що підтримуються Белградом, поштові та податкові установи, а також заборонивши сербську валюту та автомобільні реєстраційні номери. Дії влади краю призвели до зростання напруженості між ЄС та Косово⁵.

Багато держав ЄС такі як ФРН, виступали проти односторонніх дій Приштини щодо сербської меншини, наполягаючи на скоординованих діях з урядами країн ЄС. Косово піддається економічним санкціям з боку ЄС із середини 2023 року, коли Брюсселю стало зрозуміло, що Приштина не в змозі стримати ситуацію на півночі краю. Ці протиріччя

³ PACE delegation welcomes inclusive and peaceful elections in Kosovo. *Parliamentary Assembly*. 2025. URL: <https://pace.coe.int/en/news/9776/pace-delegation-welcomes-inclusive-and-peaceful-elections-in-kosovo>

⁴ Kosovo – February 2025. *Global State of Democracy Initiative*. 2025. URL: <https://www.idea.int/democracytracker/report/kosovo/february-2025>

⁵ Kosovo faces political uncertainty as ruling party fails to secure election majority. *The Guardian*. 2025. URL: <https://www.theguardian.com/world/2025/feb/10/kosovo-elections-ruling-vetevendosje-party-loses-majority-initial-results-show>

продовжували зберігатися на момент виборів у лютому 2025 р., що створювало проблеми для економічної стабільності Косова⁶.

Від часу завершення виборів, як і передбачалося, прем'єр-міністр Курті зіткнувся з труднощами у формуванні нового уряду, оскільки йому не вистачило більшості, необхідного для самостійного проведення націоналістичної політики та заходів для боротьби з корупцією. Хоча багато виборців підтримали його кампанію з викорінення корупції та інтеграції громад із сербською більшістю, цей результат далекий від абсолютної більшості, яку він отримав у 2021 році. На мітингу наступного дня після завершення виборів Курті не виявив особливого бажання налагоджувати контакти з основними опозиційними партіями Косова. Натомість він назвав своїх суперників «зłodіями» та «тваринами», чий час вийшов. «Сьогодні ввечері вони все це зрозуміли», – сказав він своїм прихильникам у Приштині⁷.

Перша сесія новообраного парламенту Косово провалилася і була припинена після того, як представники опозиції заявили, що Курті та його міністри не подали у відставку у термін відповідно до конституції. У той час як партії всього політичного спектру обмінювалися звинуваченнями щодо безпрецедентного розвитку подій, Курті перейшов у наступ, заявивши, що його суперники ведуть проти нього «внутрішньовідомчу атаку». Що показало труднощі, з якими зіткнувся виконувач обов'язків прем'єр-міністра⁸.

Лише в серпні 2025 року, через шість місяців після виборів, парламент Косово обрав спікера, поклавши край політичному безвиході, який паралізував процес прийняття рішень і перешкоджав формуванню нового уряду. Депутати обрали спікером Дімала Башу з партії «Ветевендосьє» прем'єр-міністра Альбіна Курті, який отримав 73 голоси в 120-місцевій палаті, після декількох місяців безуспішних спроб просунути інших кандидатів. Опозиційні депутати неодноразово відмовлялися підтримати його кандидатів на найвищу парламентську посаду, що позбавило палату можливості офіційно збиратися, створювати комітети чи розглядати законопроекти. Понад 50 засідань завершилися без досягнення угоди щодо кандидатури спікера.

⁶ Pérez A. E. Post-election Kosovo plunges into the unknown as western allies wane. *New Eastern Europe*. 2025. URL: <https://neweasterneurope.eu/2025/02/20/post-election-kosovo-plunges-into-the-unknown-as-western-allies-wane/>

⁷ Kraja G., Donahue P. Kosovo's Premier Faces Coalition Challenge to Extend His Rule. *Bloomberg*. 2025. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-02-10/kosovo-s-premier-faces-coalition-challenge-to-extend-his-rule>

⁸ Kraja G. Kosovo Hits Political Deadlock as Parliament Session Collapses. *Bloomberg*. 2025. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-04-15/kosovo-hits-political-deadlock-as-parliament-session-collapses>

На початку серпня 2025 року Конституційний суд зобов'язав законодавців відновити процес на нових умовах. Судді ухвалили, що спікер має бути обраний відкритим голосуванням, що кожен кандидат може бути запропонований лише три рази, і що законодавчий орган має 30 днів на завершення своєї першої сесії. Тупикова ситуація заморозила роботу парламенту і відклала голосування щодо бюджету та інших заходів, пов'язаних із зусиллями Косова щодо приведення своєї країни у відповідність до стандартів Європейського союзу. Західні дипломати закликали законодавців покласти край тупиковій ситуації, попереджаючи, що тривалий параліч ризикує уповільнити реформи та ускладнити переговори щодо нормалізації відносин із сусідньою Сербією, за посередництва ЄС, яка не визнає суверенітет Косова⁹.

Однак вирішення цього питання не вирішило парламентської кризи. Конституційний суд Косова знову заборонив депутатам парламенту будь-які подальші дії щодо формування уряду до 30 вересня після скарги, поданої підтримуваною Белградом партією «Сербський список». 30 серпня Діمال Баша, речник від партії «Ветевендосье», яка перемогла на лютневих виборах, оголосив про початок роботи парламенту. Він також заявив, що «неможливість обрати одного із п'яти заступників спікера (із сербської громади) ... не може стати перешкодою для створення Асамблеї Республіки Косово». Однак, з огляду на подану скаргу від партії «Сербський список», суд ухвалив «зупинити всі рішення та дії обраних членів Асамблеї, а також будь-які подальші процедури формування уряду». «Сербський список» оскаржила конституційність засідань 26 та 28 серпня 2025 року, стверджуючи, що вибори заступників спікера від не-мажорних громад, проведені окремо для сербської громади, були незаконними, оскільки парламентська постанова свідчить, що «вибори заступників спікера» мають проводитися в єдиній процедурі... без можливості виборчого поділу». Партія також вимагає перегляду конституційності обрання депутата парламенту боснійського походження, колишнього заступника прем'єр-міністра Емілії Редзепі, заступником спікера з тих же підстав. Прес-секретар виконуючого обов'язки уряду Перпарим Крісізіу заявив ЗМІ, що нинішній виконувач обов'язків уряду залишиться при владі. «Стаття 30 Закону про уряд чітко свідчить, що уряд, який перебуває у відставці, продовжує виконувати свої обов'язки

⁹ Kraja G. Kosovo Elects Speaker, Ending Six-Month Political Deadlock. *Bloomberg*. 2025. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-08-26/kosovo-elects-new-speaker-ending-six-month-political-deadloc>

відповідно до обмежень, встановлених цим самим законом, до обрання нового уряду парламентом”, – сказав він¹⁰.

Тільки на початку жовтня 2025 року, цю перешкоду для формування уряду Косова вдалося подолати, коли парламент краю обрав серба Ненада Расіча як заступника спікера, що потенційно поклало край восьмимісячному політичному безвиході. Це було на заваді ухваленню політичних рішень, оскільки регіон стикається з відновленням етнічної напруженості. Однак обрання Расіча було негайно відхилено головною партією сербської етнічної меншини Косова, яка зажадала, щоб ця посада була гарантована конституцією члену їхньої головної партії. Расіч отримав більшість після дев’яти спроб «Сербського списку» висунути свого кандидата. Як заявив заступник лідера «Сербського списку» Ігор Сіміч – «справедливості та закону більше не існує» Зазначивши, Расіч, який обіймав посаду міністра в кабінеті Курті, «був нав’язаний силою», додавши, що «було порушено конституцію та статут зборів». Спікер Діمال Баша відкинув ці твердження, заявивши, що процес був законним, оскільки всі кандидати за Сербським списком провалили три тури голосування. За його словами, парламент країни наразі повністю сформований. Що відкривало шлях формування уряду¹¹.

Наступного дня, Президент Вьоса Османі підписала указ, який зобов’язує Курті подати запропонований ним склад кабінету міністрів та програму парламенту протягом 15 днів, повідомила її канцелярія. Рішення було прийнято після того, як партія Курті, яка отримала більшість місць на виборах у лютому, офіційно висунула його кандидатуру на посаду глави нового уряду¹².

2. Вибори в жовтні та грудні

Ще одним фактором, який міг би сприяти подоланню кризи, було проведення регіональних виборів 12 жовтня. Це були п’яті після проголошення незалежності місцеві вибори. Втім, важливість цих виборів виходила за межі питань місцевого самоврядування. По суті, ці вибори мали показати, як далеко зайшла політична криза в Косово і чи

¹⁰ Bami X. Kosovo Court Imposes New Ban on Parliament Over Deputy Speaker Logjam. *BalkanInsight*. 2025. URL: <https://balkaninsight.com/2025/09/05/kosovo-court-imposes-new-ban-on-parliament-over-deputy-speaker-logjam/bi/kosovo/>

¹¹ Kraja G. Kosovo Parliament Moves to End Deadlock as Serb List Cries Foul. *Bloomberg*. 2025. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-10-10/kosovo-parliament-moves-to-end-deadlock-as-serb-list-cries-foul>

¹² Kraja G. Kosovo Moves to Form Government After Months of Deadlock. *Bloomberg*. 2025. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-10-11/kosovo-moves-to-form-government-after-months-of-deadlock>

є надії на вихід. Також варто додати дуже проблемні відносини між Косово та Сербією, які часом загострюються аж до військових сутичок та заважають розвитку та стабілізації країни. Небажання глави уряду Косова Альбіна Курті (а разом – і президента Сербії Олександра Вучича) виконувати міжнародні домовленості призвели до «м'якої ізоляції» Косова та посилення тиску на Приштину з боку міжнародних партнерів. І одна з причин цієї ізоляції – ситуація на півночі країни, де мешкають етнічні серби. Вони не визнавали результати попередніх місцевих виборів, тим самим створивши ситуацію фактичного двовладдя. Вибори 12 жовтня відбулися у 38 общинах (муніципалітетах), у них взяли участь 93 політичні суб'єкти – 32 партії, дві коаліції, 32 громадські ініціативи та 27 незалежних кандидатів. Серед них – 12 сербських партій та об'єднань. Голосування відбувалося майже на 3600 виборчих дільницях. Представники діаспори мали змогу проголосувати поштою. За посади мерів боролися 206 кандидатів (у тому числі 20 жінок), а за депутатські крісла місцевих општин змагалися 5420 громадян. Слід зазначити, що вибори пройшли мирно і без серйозних порушень. Як зазначали представники неурядових організацій, таке сталося вперше за роки незалежності. Центровиборчком Косово оприлюднив попередні результати першого туру виборів. Згідно з ним, проголосували 39% виборців, що на 4% менше, ніж на попередніх виборах, проголосували 39% виборців, що на 4% менше, ніж на попередніх виборах. Однак одночасно в сербських муніципалітетах явка була кращою і становила в середньому майже 50%. Обрано 21 мера, решту визначають у другому турі, який відбудеться 2 листопада. Очікувано «Сербський список» виграв у 9 із 10 сербських громад. Одним з головних підсумків місцевих виборів було, що партія А. Курті здобула перемогу лише у трьох муніципалітетах, а опозиційні партії у восьми. Отже жителі Косова висловили своє невдоволення політиками від правлячого руху А. Курті «Самовизначення»¹³.

Але проведення регіональних виборів не позбавило Косова подальшої політичної кризи. Спроба створення уряду завершилася провалом, що спричинило нові парламентські вибори. Президент Косова Вьоса Османі 20 листопада 2025 року повідомила, що підписала указ про розпуск парламенту та проведення дострокових виборів після того, як депутати не змогли призначити постійний уряд. «Як президент, я зобов'язана визначити найдовший, а не найкоротший термін,

¹³ Цибульник В. Косово голосує за вихід з кризи: чому місцеві вибори стали шансом на порозуміння. *ЕВРОПЕЙСКАЯ ПРАВДА*. 2025. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2025/10/15/7222444/>

щоб уникнути деяких викликів, пов'язаних із швидкою організацією виборів», – сказала вона¹⁴.

«Необхідність нових виборів затримає таке необхідне фінансування для наймолодшої країни Європи», – заявила Османі. Вона сказала, що намагалася переконати партії повернутися до парламенту на заключну сесію для голосування щодо бюджету наступного року, деяких угод з Європейським союзом та кредитами Світового банку та інших міжнародних кредиторів. «Йдеться про більш ніж мільярд євро, які тепер залишаються замороженими», – сказала вона журналістам. Османі розпустила парламент і закликала партії провести виборчу кампанію відповідно до «найвищих політичних стандартів». «Нашим громадянам вкрай необхідні стабільні та відповідальні інститути, які приймають рішення в їхніх інтересах», – сказала вона¹⁵.

19 листопада за уряд на чолі з колишнім спікером косовського парламенту Глауком Конюфцею проголосували 56 депутатів за мінімальної більшості в 61 голос. Опозиційні депутати під час обговорення критикували голосування як «постановку» і вказували, що склад кабінету Конюфці мало чим відрізняється від чинного. Рух «Ветевендосьє», нинішнього глави уряду Косово Альбіна Курті висунув Глаука Конюфцу кандидатом у прем'єри після того, як кандидатуру самого Курті не підтримали у парламенті¹⁶.

У виборах 120 депутатів, 100 з яких представляють Албанію, 10 – Сербію та 10 – інші меншини, які проживають у Косові, брали участь 24 політичні освіти, з яких 18 – партії, три – коаліції, дві – громадянські ініціативи та один – незалежний кандидат. Загалом у виборах взяли участь 1180 кандидатів у парламент. Право голосу на цих виборах мали 2 076 290 зареєстрованих виборців, з яких 1 999 205 – виборці, які голосують на виборчих дільницях у Косові, та 77 085 – зареєстровані для голосування поштою за межами Косова, з числа діаспори. Голосування відбулося на 948 виборчих дільницях, всього на території Косова розташовано 2614 виборчих пунктів. З них 910 дільниць (2557 для звичайного голосування) та 38 дільниць (по одній на кожний муніципалітет Косово) (57 для умовного голосування). Вибори

¹⁴ Павлюк О. У Косові офіційно розпустили парламент і призначили дострокові вибори. *ЄВРОПЕЙСКАЯ ПРАВДА*. 2025. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/11/20/7225334/>

¹⁵ Kosovo president sets December 28 as date for snap vote. *Reuters*. 2025. URL: <https://www.reuters.com/world/kosovo-president-sets-dec-28-date-snap-vote-2025-11-20/>

¹⁶ Павлюк О. На Косово чекають дочасні вибори після провалу формування уряду. *ЄВРОПЕЙСКАЯ ПРАВДА*. 2025. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/11/19/7225258/>

проходили в поляризованій атмосфері, на тлі політичної кризи, що триває вже кілька місяців¹⁷.

Проведення виборів віталосся представниками ЄС, Як зазначається у заяві верховного представника із закордонних справ та політики безпеки ЄС К. Каллас та комісара з питань розширення М Кос: «У неділю, 28 грудня, народ Косова скористався своїм демократичним правом, проголосувавши на дострокових парламентських виборах. Після політичного глухого кута, що послідував за виборами у лютому 2025 року, ми сподіваємося на якнайшвидше формування нового Асамблеї та уряду та на продовження нашої взаємодії з владою. Новий уряд має подвоїти зусилля щодо проведення таких необхідних реформ, пов'язаних з ЄС. ЄС високо оцінює активну участь усіх громад та їхніх політичних партій у виборах. Виборчий процес продемонстрував тверду відданість демократичним принципам. Європейський Союз направив до Косова експертну виборчу місію (ЕІМ), яка залишиться у Косові для контролю за післявиборчими процедурами. Ми закликаємо парламент, після його формування, ратифікувати угоди щодо Плану зростання. План зростання для Західних Балкан є тимчасовим документом, прийнятим на період 2024-2027 років, і в інтересах Косова, щоб ратифікація відбулася якнайшвидше, щоб повною мірою використати всі можливості, які надає План зростання, на благо його населення. Нормалізація відносин між Косово та Сербією за сприяння ЄС залишається єдиним шляхом для обох країн до прогресу на європейському шляху. Ми очікуємо, що всі зобов'язання, які випливають із Угоди про шлях до нормалізації, а також усі раніше досягнуті домовленості в рамках Діалогу, будуть виконані без подальших затримок чи попередніх умов. ЄС готовий провести зустріч на високому рівні, щойно дозволять умови. Нагадаємо, що ЄС просувається вперед у питанні скасування заходів щодо Косова. Після впорядкованої передачі місцевого самоврядування після нещодавніх місцевих виборів уже було виділено фінансову допомогу у розмірі 216 мільйонів євро. Ми також маємо намір виділити ще 205 мільйонів євро на початку наступного року¹⁸.

Щодо результатів виборів, то як вказувала Олена Потіто: «28 грудня 2025 року в Косово відбулися дострокові вибори, внаслідок яких партія

¹⁷ Izbori na Kosovu: Treći put na glasanje u 2025. *НИН. Politika*. 2025. URL: <https://www.nin.rs/bbc/vesti/99663/izbori-na-kosovu-treci-put-na-glasanje-u-2025>

¹⁸ Statement by High Representative/Vice-President Kallas and Commissioner for Enlargement Kos on Kosovo parliamentary elections. *The Diplomatic Service of the European Union*. 2025. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/statement-high-representativevice-president-kallas-and-commissioner-enlargement-kos-kosovo_en

виконуючого обов'язки прем'єр-міністра Альбіна Курті, «Ветевендосьє» (Самовизначення), здобула переконливу перемогу, здобувши 51% голосів (57 місць). Після чергових парламентських виборів у лютому минулого року, які не дозволили Курті здобути парламентську більшість, цей результат свідчить про явну консолідацію електоральної підтримки прем'єр-міністра, яка раніше становила 42%. Демократична партія Косова (ДПК) посіла друге місце з 20% (23 місця), тоді як Демократична ліга Косова (ЛЛК) здобула 13% (14 місць), що відображає зниження на 5% порівняно з попередніми виборами. Дев'ять із десяти місць, зарезервованих для сербської громади, були забезпечені підтримуваною Белградом партією «Сербський список» (9 місць, що є примітним), тоді як ще десять місць автоматично розподіляються між іншими меншинами. Таким чином, у партії «Ветевендосьє» тепер більше можливостей для маневру, щоб подолати політичну безвихідь, яка триває в країні майже рік. Головним завданням для Курті стане баланс між внутрішньополітичними зобов'язаннями – зокрема, його обіцянкою утриматися від компромісів із Сербією у контексті процесу нормалізації та з сербською більшістю Північного Косова – та вимогами міжнародної спільноти, зокрема США та ЄС. У зв'язку з цим Європейська комісія нещодавно оголосила про свій намір скасувати каральні заходи, які блокували понад 600 мільйонів євро фінансування. Це рішення послідувало за подіями, що відбулися у жовтні 2025 року, коли новопризначені мери мирно вступили на посаду в муніципалітетах із сербською більшістю. Їхні албанські попередники були обрані на тлі бойкоту з боку сербської громади, що спровокувало ескалацію насильства та втручання миротворчих сил НАТО KFOR. У цьому контексті Брюссель і Вашингтон, ймовірно, очікують від Пріштини більшої готовності до співробітництва в діалозі з Белградом, що затягнувся. Тим часом напружені відносини між Курті та президентом Сербії Олександром Вучичем можуть ускладнити зусилля у цьому напрямі. Щоб пом'якшити ці проблеми та уникнути міжнародної ізоляції, Курті необхідно буде зайняти менш поляризуючу позицію з питань, що мають вирішальне значення для зміцнення відносин із ключовими міжнародними партнерами»¹⁹.

¹⁹ Potato E. Kosovo elections: breaking the deadlock? *The NATO Defense College Foundation*. 2026. URL: <https://www.natofoundation.org/balkans-black-sea/kosovo-elections-breaking-the-deadlock/>

ВИСНОВКИ

Таким чином, події пов'язані з політичним процесом у Косові показали всю складність державотворчих процесів. Вибори мали показати розвиток демократичних процесів у краї. Підвищити легітимність його влади в очах світової спільноти. Однак, амбіції політиків, бажання зберегти владу, призвели до тривалого внутрішньополітичного протистояння політичних партій, що прийняли форми парламентської кризи, результатом якої стали позачергові вибори. Це негативно позначилося на економічному розвитку та добробуті громадян. Економіка краю залежить від зовнішньої економічної допомоги, насамперед Європейського Союзу. Результатом блокування роботи парламенту стало призупинення фінансування багатьох програм, спрямованих на економічний розвиток краю. До цього ще додавалася складність відносин між Белградом і Приштіною. Влада Косова прагне створити албанське, моноетнічне населення в краї, видавивши з нього сербську меншість, яка проживає в північних районах Косова. Для цього під приводом посилення центральної влади в сербських районах ліквідовано установи, які були символами присутності Сербії. Ці односторонні дії неодноразово загострювали відносини між Белградом та Приштіною. І лише присутність миротворців дозволяла уникнути ескалації. Сербія прагнути зберегти свою присутність у краї, надаючи матеріальну та політичну підтримку косовським сербам. Для Сербії це можливість заявити про хоча б формальний суверенітет над Косово. Однак можливості Белграда в процесі переговорів обмежені, будь-який компроміс з його боку призводить до нових, жорсткіших вимог Приштини. Підсумком регіональних виборів стало повернення представників сербів до місцевого самоврядування на півночі Косова. Це, могло бути фактором вирішення парламентської кризи, але спроби створення уряду не увінчалися успіхом, що було причиною нових виборів. Це ускладнює врегулювання проблеми Косова, що негативно впливає на безпеку як у регіоні Західних Балкан, так і Південної Європи в цілому. Однак, обраний парламент не пропрацював весь конституційний термін. Не було вирішено основних протиріч між албанськими політичними партіями. Також не було вирішено питання про діючу автономію сербів на півночі краю. В результаті криза призвела до нових позачергових парламентських виборів у червні 2026 року, які знову не вирішили комплекс проблем, що стоять перед Косово.

АНОТАЦІЯ

Конфлікти на теренах колишньої Югославії в 90-ті роки 20 ст. з'явилися найбільшими збройними конфліктами у Європі після Другої світової війни. Їх наслідки досі впливають на сучасні міжнародні відносини. Однією з таких криз є проблема Косова, яка, майже 30 років продовжує залишатися осередком не стабільності, негативно впливаючи на ситуацію не тільки регіону Західних Балкан, а й Південної Європи. Збройне втручання НАТО та США у конфлікт, подальші бомбардування Сербії та фактичне відторгнення території краю, створили небезпечний прецедент у сучасних міжнародних відносинах. Невирішеність проблеми, складність подолання конфлікту яскраво показали процеси виборів у краї. 2025 року в Косові відбулися парламентські та регіональні вибори. Вибори до парламенту проходили, двічі на протязі року, це пов'язано з кризою в роботі законодавчої гілки влади Косова, що разом із складною економічною ситуацією ускладнює шляхи виходу з конфлікту та вирішення насамперед економічних проблем у краї. Збройне протистояння у Косові показує трансформацію внутрішнього конфлікту на міжнародний, що має глобальні наслідки

Література

1. Artan Mustafa Kosovo's 2025 Election: Party System “Decartelisation”, Uncertainties with Government Formation, and Uneasiness with Trump. *Contemporary Southeastern Europe*. 2025, 12(1), 39–50. URL: <https://contemporarysee.org/kosovos-2025-election-party-system-decartelisation-uncertainties-with-government-formation-and-uneasiness-with-trump> DOI 10.25364/02.12:2025.1.4
2. About the EOM Kosovo. European Union Election Observation Mission Kosovo 2025. URL: https://www.eeas.europa.eu/eom-kosovo-2025/about-eom-kosovo-2025_en (Last accessed: 17.05.2026).
3. PACE delegation welcomes inclusive and peaceful elections in Kosovo. *Parliamentary Assembly*. 2025. URL: <https://pace.coe.int/en/news/9776/pace-delegation-welcomes-inclusive-and-peaceful-elections-in-kosovo-> (Last accessed: 17.05.2026).
4. Kosovo – February 2025. *Global State of Democracy Initiative*. 2025. URL: <https://www.idea.int/democracytracker/report/kosovo/february-2025> (Last accessed: 17.05.2026).
5. Kosovo faces political uncertainty as ruling party fails to secure election majority. *The Guardian*. 2025. URL: <https://www.theguardian.com/world/2025/feb/10/kosovo-elections-ruling-vetevendosje-party-loses-majority-initial-results-show> (Last accessed: 17.05.2026).

6. Pérez A. E. Post-election Kosovo plunges into the unknown as western allies wane. *New Eastern Europe*. 2025. URL: <https://neweasterneurope.eu/2025/02/20/post-election-kosovo-plunges-into-the-unknown-as-western-allies-wane/> (Last accessed: 17.05.2026).

7. Kraja G., Donahue P. Kosovo's Premier Faces Coalition Challenge to Extend His Rule. *Bloomberg*. 2025. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-02-10/kosovo-s-premier-faces-coalition-challenge-to-extend-his-rule> (Last accessed: 17.05.2026).

8. Kraja G. Kosovo Hits Political Deadlock as Parliament Session Collapses. *Bloomberg*. 2025. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-04-15/kosovo-hits-political-deadlock-as-parliament-session-collapses> (Last accessed: 17.05.2026).

9. Kraja G. Kosovo Elects Speaker, Ending Six-Month Political Deadlock. *Bloomberg*. 2025. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-08-26/kosovo-elects-new-speaker-ending-six-month-political-deadloc> (Last accessed: 17.05.2026).

10. Bami X. Kosovo Court Imposes New Ban on Parliament Over Deputy Speaker Logjam. *BalkanInsight*. 2025. URL: <https://balkaninsight.com/2025/09/05/kosovo-court-imposes-new-ban-on-parliament-over-deputy-speaker-logjam/bi/kosovo/> (Last accessed: 17.05.2026).

11. Kraja G. Kosovo Parliament Moves to End Deadlock as Serb List Cries Foul. *Bloomberg*. 2025. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-10-10/kosovo-parliament-moves-to-end-deadlock-as-serb-list-cries-foul> (Last accessed: 17.05.2026).

12. Kraja G. Kosovo Moves to Form Government After Months of Deadlock. *Bloomberg*. 2025. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-10-11/kosovo-moves-to-form-government-after-months-of-deadlock> (Last accessed: 17.05.2026).

13. Цибульник В. Косово голосує за вихід з кризи: чому місцеві вибори стали шансом на порозуміння. *ЕВРОПЕЙСКАЯ ПРАВДА*. 2025. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2025/10/15/7222444/> (дата звернення: 17.05.2026).

14. Павлюк О. У Косові офіційно розпустили парламент і призначили дострокові вибори. *ЕВРОПЕЙСКАЯ ПРАВДА*. 2025. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/11/20/7225334/> (дата звернення: 17.05.2026).

15. Kosovo president sets December 28 as date for snap vote. *Reuters*. 2025. URL: <https://www.reuters.com/world/kosovo-president-sets-dec-28-date-snap-vote-2025-11-20/> (Last accessed: 17.05.2026).

16. Павлюк О. На Косово чекають дочасні вибори після провалу формування уряду. *ЕВРОПЕЙСКАЯ ПРАВДА*. 2025.

URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/11/19/7225258/>
(дата звернення: 17.05.2026).

17. Izbori na Kosovu: Treći put na glasanje u 2025. *НИН. Politika*. 2025. URL: <https://www.nin.rs/bbc/vesti/99663/izbori-na-kosovu-treci-put-na-glasanje-u-2025> (Last accessed: 17.05.2026).

18. Statement by High Representative/Vice-President Kallas and Commissioner for Enlargement Kos on Kosovo parliamentary elections. *The Diplomatic Service of the European Union*. 2025. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/statement-high-representativevice-president-kallas-and-commissioner-enlargement-kos-kosovo_en (Last accessed: 17.05.2026).

19. Potato E. Kosovo elections: breaking the deadlock? *The NATO Defense College Foundation*. 2026. URL: <https://www.natofoundation.org/balkans-black-sea/kosovo-elections-breaking-the-deadlock/> (Last accessed: 17.05.2026).

Information about the author:
Horobets Ihor Volodymyrovych,

Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of World History,
International Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines
of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko
87, Romenska str., Sumy, 40002, Ukraine

THE IMPACT OF GLOBAL CRISIS PROCESSES ON BEHAVIORAL FINANCIAL DECISIONS AND BANKING MANAGEMENT IN UKRAINE

Humenyuk O. H.

INTRODUCTION

Currently, the development of the banking system is taking place under the influence of large-scale changes in the global financial environment. The increasing frequency of crisis phenomena, growing economic instability, and rising uncertainty are transforming the conditions of banking institutions' operations. These processes affect the financial performance of banks and the nature of decision-making by all participants in the financial market.

Within the traditional banking management system, primary attention is focused on assessing financial indicators, risk levels, and the efficiency of resource utilization. At the same time, crisis transformations demonstrate that the behavior of clients and counterparties is determined not only by economic calculations. Expectations, risk perception, the level of trust in banking institutions, and the characteristics of the information environment also have a significant impact. Therefore, behavioral finance, by examining the processes of financial decision-making, expands traditional approaches to analyzing the activities of the banking sector. Accordingly, the consideration of psychological and cognitive factors makes it possible to better assess the causes of changes in the financial behavior of economic entities during periods of instability, which is particularly important for banking management, as the effectiveness of managerial decisions depends on the ability to respond promptly to changes in clients' behavioral patterns. Therefore, the study of this issue is aimed at identifying the specific features of banking management adaptation to conditions of global instability and finding effective tools for ensuring the financial stability of banking institutions.

1. Theoretical Foundations of Research into the Impact of Global Crisis Processes on Behavioral Financial Decisions and Banking Management

Behavioral finance emerged at the intersection of psychology, economic theory, and financial science. Its conceptual foundation is based on the recognition that financial decisions made by economic entities do not always correspond to the principles of complete rationality.

The decision-making process is largely determined by psychological, emotional, and cognitive factors¹.

The intensification of global crisis processes significantly transforms the nature of financial decisions. Under such conditions, the psychological perception of risk often has a substantial impact on the choice of financial instruments, the level of trust in banking institutions, and the propensity for saving or investing. Accordingly, the reactions of financial market participants are shaped not only by economic indicators, as the information environment also plays a significant role in strengthening behavioral deviations. Therefore, a comprehensive consideration of these interrelationships ensures a deeper understanding of the patterns of banking system functioning, which creates a foundation for developing managerial decisions aimed at increasing its resilience to external crisis challenges.

The potential of behavioral finance also extends to the development of modern financial technologies. Their effective functioning is closely associated with the digital transformation of the economy. The effectiveness of relevant technological solutions, in turn, depends on the behavioral characteristics of financial market participants and their readiness to adopt digital innovations. Accordingly, the consideration of psychological factors, combined with the use of financial logistics tools, contributes to improving the efficiency of financial sector development. Given this, when implementing financial technologies, it is advisable to consider the specific behavioral patterns of economic entities, which may be both rational and irrational, significantly affecting the effectiveness of individual technological solutions².

The formation of behavioral financial decisions in the modern market environment occurs under the influence of a set of cognitive, emotional, and social factors. Their impact, combined with institutional mechanisms of financial regulation, ensures the transformation of individual preferences into collective financial flows. Therefore, researchers pay considerable attention to the effects of overconfidence, information cascades, fear, and panic expectations. These factors significantly alter the investment activity of market participants and intensify fluctuations in financial indicators. Institutional mechanisms, including procyclical lending, incentives in credit relations, deposit guarantee systems, and state

¹ Чудаєва І. Б., Сукач О. М. Науково-методологічні засади дослідження впливу поведінкових фінансів на процес прийняття управлінських рішень. *Економічний вісник Донбасу*. 2025. № 2(80). С. 20. DOI: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2025-2\(80\)-19-28](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2025-2(80)-19-28)

² Povod T. Behavioral finance: essence and approaches to definition. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. 2022. № 14. С. 107. <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2022.14.13>

lending support programs, simultaneously adjust risk perception and the level of trust in the financial system³.

The study of behavioral finance should be expanded by considering the interaction between psychological and macroeconomic factors. This approach provides a more comprehensive explanation of the causes behind changes in financial behavior during crisis periods. Accordingly, the decisions of economic entities are formed under the influence of objective economic indicators. An important role in this process is played by individual perception of information, expectations, and the level of trust in financial institutions, which enables a more complete assessment of financial market responses to global shocks and creates a basis for improving banking management tools and increasing the effectiveness of managerial decisions.

Global crisis processes significantly transform the nature of interaction between the behavior of depositors, borrowers, and banking institutions. The level of uncertainty, increasing during crisis periods, strengthens the tendency of economic entities toward emotional responses. Such changes necessitate the revision of traditional models for assessing financial risks. Therefore, behavioral indicators should be integrated into the analytical system alongside classical economic indicators, which will improve the accuracy of forecasting changes in the financial sector. At the same time, banking management, adapting to such conditions, will gain additional opportunities for timely responses to crisis challenges.

A high level of economic and social uncertainty significantly affects the process of financial decision-making. Under such conditions, psychological factors determine the behavior of economic entities much more strongly than in a stable environment. This limits the explanatory potential of classical models based on the assumption of complete rationality of economic agents⁴.

Therefore, a comprehensive study of behavioral financial decisions requires consideration of the interaction between crisis processes, the information environment, and institutional mechanisms. Their combination determines the level of adaptation of the banking system to external shocks. In this context, the effectiveness of banking management depends not only on financial resources but also on the ability to timely forecast clients' behavioral responses, which enables more rapid adjustment of banks' lending, deposit, and risk-oriented policies.

³ Гуменюк О. Г. Економічні механізми формування поведінкових фінансових рішень у сучасному ринковому середовищі. *Економіка та суспільство*. 2025. Випуск 82. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-82-75>

⁴ Недільська Л., Гайдучок Т., Сус Л. Фінансові рішення в умовах невизначеності: біхевіористичний підхід. *Acta Academiae Beregsasiensis. Economics*. 2026. № 12. С. 328. DOI: <https://doi.org/10.58423/2786-6742/2026-12-316-330>

Crisis phenomena significantly strengthen the influence of behavioral factors on the process of financial decision-making. This pattern becomes much more evident, particularly under conditions of military threats. Emotional reactions, cognitive biases, and a high level of uncertainty, interacting with each other, lead to deviations from the principles of rational choice. As a result, managerial decisions do not always correspond to the long-term strategic goals of an organization. Therefore, identifying key behavioral factors creates a foundation for developing effective behavioral control mechanisms. Their application makes it possible to minimize the negative impact of psychological deviations on the management process⁵.

The current stage of transformation of the banking sector is characterized by a reorientation of banking activities. The priority is gradually shifting from traditional lending operations toward an ecosystem-based investment model. Operating within such a model, banks combine the roles of financial intermediaries, technology providers, and risk management entities, which ensures the diversification of income sources and expands the range of financial services. At the same time, the dependence of banking activities on the reliability of digital infrastructure and the quality of the regulatory environment is increasing⁶.

In view of the above, it should be emphasized that the ecosystem-based model of banking system functioning requires a reconsideration of approaches to behavioral risk management. The interaction of clients with digital financial services is changing under the influence of crisis expectations, information asymmetry, and the level of trust in banking institutions. At the same time, banking management, responding to such changes, gains the opportunity to adjust financial products and communication policies more promptly. The combination of technological innovations with behavioral management mechanisms, in turn, enhances the efficiency of managerial processes. Therefore, the comprehensive consideration of digital and behavioral factors contributes to strengthening the financial stability of banks and improving the effectiveness of their activities under conditions of global instability.

Thus, the impact of global crisis processes simultaneously changes customer behavior and the mechanisms of strategic bank management. The psychological responses of economic agents, combined with digital

⁵ Бабяк Н. Д., Туманов О. В. Поведінковий контролінг у кризових ситуаціях: покращення прийняття фінансових та управлінських рішень в часи війни. *Актуальні проблеми економіки*. 2024. № 5. С. 227. DOI: <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2024-1-275-223-233>

⁶ Тарасенко І. О., Серета О. О. Трансформація банківського сектору в умовах глобалізаційних викликів та процеси інвестування в Україні. *Часопис економічних реформ*. 2025. № 4(60). С. 68. DOI: <https://doi.org/10.32620/cher.2025.4.07>

technologies and institutional conditions, form a new configuration of financial relations. Accordingly, banking management, adapting risk management tools to the behavioral characteristics of clients, improves the effectiveness of financial flow management, which enables the timely identification of potential threats and the reduction of their negative impact.

2. Analysis of the Impact of Global Crisis Processes on Behavioral Financial Decisions and the Development of Banking Management in Ukraine

The Ukrainian banking sector operates under conditions of deep integration into the global financial space. Such interaction in the modern globalized environment increases its dependence on international financial systems, which necessitates continuous analysis of global financial trends and their timely consideration in the formation of managerial decisions. The growth of international trade and capital flows, on the one hand, expands the development opportunities for Ukrainian banks. At the same time, dependence on external financial flows increases the sensitivity of the banking sector to global crisis phenomena. Global financial shocks, spreading rapidly through integrated markets, significantly affect the stability of banking institutions' operations⁷.

Therefore, the strengthening of global financial interdependence requires a revision of traditional approaches to banking management, as the effectiveness of managerial decisions is determined not only by financial indicators. Alongside this, the behavioral responses of clients, investors, and depositors play an important role, ensuring a more comprehensive assessment of the potential consequences of crisis processes.

The resilience of the banking sector is determined not only by the structure of assets. The adequacy of equity capital and the balance of liabilities are of crucial importance. Share capital ensures risk coverage and supports the financial independence of a bank. At the same time, its volume characterizes the ability of a banking institution to withstand crisis phases of the economic cycle. Therefore, an increase in capital indicates the expansion of a bank's activities and the willingness of owners to support its development. Conversely, a reduction in capital may reflect temporary financial difficulties or deeper structural imbalances that require detailed analysis⁸.

⁷ Березовик В. М., Свистун А. О., Хмеловський Т. Г. Вплив глобальних фінансових тенденцій на стабільність банківського сектору України. *Здобутки економіки: перспективи та інновації*. 2024. № 8. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.12700439>

⁸ Жаворонок А. В. Стійкість банківського сектору в умовах прискорення фаз економічного циклу. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2026. № 2(339). С. 55. DOI: <https://doi.org/10.32680/2409-9260-2026-2-339-53-60>

Therefore, the assessment of banks' financial stability should be carried out taking into account changes in the behavior of financial market participants. Bank clients, responding to crisis processes, often change the structure of their savings. They increase demand for highly liquid assets or transfer funds to institutions perceived as more reliable. Such changes directly affect the resource base of banks. A practical example is the active use of remote banking services during periods of instability. Taking these trends into account, banking management gains the opportunity to adjust deposit, lending, and investment policies in a timely manner, which increases the adaptability of the banking system to the impact of external shocks.

Thus, the formed behavioral responses of financial market participants directly transform the structure of bank balance sheets and determine the dynamics of key liquidity and asset quality indicators. In this context, it is important to analyze changes in the loan portfolio, the share of non-performing assets, and the structure of banking operations over time, since the quantitative assessment of these parameters makes it possible to identify trends in the impact of crisis processes on the functioning of the banking sector (Table 1).

Table 1

**Volumes of active operations and non-performing assets
in the banking system as a whole**

Active operation	Total								
	01.01. 2018	01.01. 2019	01.01. 2020	01.01. 2021	01.01. 2022	01.01. 2023	01.01. 2024	01.01. 2025	01.05. 2026
Credit operations:									
Loans to the corporate sector	892900	959601	847259	795405	835658	847586	828444	891619	940195
Non-performing loans	500263	535770	456074	371157	301665	363321	365532	347379	144289
Loans to individuals (including individual entrepreneurs)	174448	202202	214252	208383	256291	224260	240825	295563	403519
Non-performing loans	93353	93086	73077	58230	43210	68272	56636	45771	41838
Interbank loans and deposits (excluding correspondent accounts)	22046	28888	31368	34057	30581	36917	43144	97918	131971
Non-performing loans	1372	1073	946	984	256	4	0	0	328
Loans to state and local government authorities	1519	2867	4717	11734	27037	24800	18361	13151	6392
Non-performing loans	10	838	683	0	0	507	191	67	0
Total loans	1090914	1193558	1097595	1049579	1149567	1133563	1130774	1298250	1482077
Including banks:									
State-owned banks, including:	558974	643564	624856	540326	539403	609131	693215	769346	762436
JSC CB "PrivatBank"	269532	293725	305163	245013	249621	258532	285836	309185	260122
State-owned banks excluding JSC CB "PrivatBank"	289442	349839	319693	295313	289782	350599	407380	460161	502314
Foreign banking groups	382417	392683	330599	344206	400930	315381	204437	237073	316407
Privately owned banks	125270	135715	142140	164673	209234	209051	233122	291465	403234

Table 1 (continuance)

Insolvent banks	24253	21596	0	374	0	0	0	367	1
Non-performing loans	594999	630767	530780	430371	345131	432105	422360	393218	186455
Other assets:									
Accounts receivable									
Accounts receivable not subject to credit risk assessment	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Accounts receivable subject to credit risk assessment	20274	21879	18097	17942	18457	21331	19978	22293	24980
Non-performing assets	8627	8898	7211	7128	5155	6233	4874	7248	3732
Securities and other financial investments:									
Securities and other financial investments	458403	517679	564674	819719	861246	1075304	1508504	1714126	1937827
Non-performing assets	5019	4770	4591	5035	1922	3064	1132	1215	2734
Funds in correspondent accounts with other banks:									
Funds in correspondent accounts not subject to credit risk assessment	37357	35708	76144	47385	54466	84898	216416	232630	257412
Funds in correspondent accounts subject to credit risk assessment	102734	91359	121830	182626	182890	326775	359133	369546	329929
Non-performing assets	5214	5357	4083	5129	160	1163	2049	759	1069
Derivative financial assets:									
Derivative financial assets	56269	317	894	631	1580	4105	1204	256	154
Non-performing assets	3	61	56	1	0	0	0	0	0
Total for active operations (excluding financial liabilities)	1765951	1860501	1879323	2117882	2268207	2645975	3236008	3637102	4032379
Other assets	110086	74687	103305	92765	90776	70908	72613	139043	199758
Total assets	1876037	1935188	1982628	2210647	2358982	2716883	3308621	3776145	4232137
Non-performing assets	613863	649852	546722	447663	352367	442564	430414	402440	193991
Financial liabilities (off-balance sheet):									
Financial liabilities not subject to credit risk assessment	264929	322981	386519	484571	662070	591930	762037	864080	1072025
Financial liabilities subject to credit risk assessment	57 736	64 559	63 807	121740	149 604	137 717	142 739	179 203	217014
Non-performing assets	8954	8338	5855	4 979	1 675	5 265	2 710	2 442	4206
Total assets and financial liabilities	2198703	2322728	2432955	2816958	3170656	3446530	4213398	4819428	5521176
Non-performing assets	622817	658190	552577	452642	354042	447829	433124	404882	198197

Source: compiled based on data from the National Bank of Ukraine⁹

The analysis of the indicators presented in Table 1 demonstrates that the development of the banking system of Ukraine was influenced by global financial crises, the pandemic, military risks, and the accelerated digitalization of the economy. The combined impact of these factors significantly transformed the structure of banks' active operations. At the same time, the behavior of the main participants in the financial market

⁹ Обсяги активних операцій та частка непрацюючих активів в цілому по системі. Статистика Національного банку України, 2026. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist>

underwent substantial changes. Responding to new challenges, banking management revised approaches to the management of credit risk, liquidity, and asset structure, which contributed to a gradual increase in the resilience of the banking system even amid prolonged uncertainty.

First of all, the positive dynamics of the total loan portfolio can be observed. Its volume increased from UAH 1,090.9 billion at the beginning of 2018 to UAH 1,482.1 billion as of May 1, 2026. The retail lending segment demonstrates the highest level of activity. The volume of corresponding loans, exceeding the initial level by more than two times, increased from UAH 174.4 billion to UAH 403.5 billion. Corporate lending, in turn, after a decline in 2020–2021, has gradually recovered and reached UAH 940.2 billion. This trend indicates the intensification of economic activity, although borrowers' behavior continues to be influenced by a high level of risk expectations.

The change in the structure of the loan portfolio is directly associated with the transformation of behavioral financial decisions. Households and enterprises, assessing the economic situation, are often guided not only by interest rates. A significant role is played by the level of confidence in the banking system, the predictability of government policy, and the information environment, which influence motivation when choosing credit products. The experience of recent years confirms the growing demand for short-term lending, government support programs for businesses, and loans with partial risk guarantees. Therefore, adapting their products to these changes, banks actively use digital service channels, scoring models, and automated systems for assessing customers' creditworthiness, which improves the efficiency of loan portfolio management under conditions of global instability.

It is also important to consider the dynamics of non-performing loans. Their total volume decreased from UAH 595.0 billion in 2018 to UAH 186.5 billion as of May 2026. The reduction exceeds two-thirds of the initial value. The most significant changes are observed in the corporate segment. The volume of non-performing debt decreased from UAH 500.3 billion to UAH 144.3 billion. At the same time, the retail loan portfolio is characterized by a gradual decline in non-performing loans, which confirms the effectiveness of improving credit risk management systems and cleaning up banks' balance sheets.

The improvement in the quality of the loan portfolio is explained not only by financial measures. A significant impact is also exerted by changes in the behavioral models of banks and their clients. Banking institutions actively carry out continuous risk monitoring, using behavioral indicators when assessing borrowers. Clients, seeking to avoid excessive debt burdens, often choose more conservative financial decisions. Examples include

the growing share of restructured loans, the use of remote financial consulting, and the active implementation of digital scoring systems.

The structure of banking system assets demonstrates significant changes. Total assets increased from UAH 1.88 trillion to UAH 4.23 trillion. The most dynamic growth was observed in investments in securities and other financial assets. Their volume increased from UAH 458.4 billion to almost UAH 1.94 trillion. By diversifying their asset structure, banks seek to limit credit risk and maintain an adequate level of liquidity. At the same time, the volume of funds held in correspondent accounts is increasing, creating an additional reserve of financial stability.

The transformation of the asset structure reflects changes in the priorities of banking management. Management decisions in this area are focused on ensuring financial stability and directly maximizing profitability. The practical implementation of this mechanism is manifested in the increase in investments in government bonds, maintaining a significant volume of highly liquid assets, and developing digital cash management services, which enables banks to respond promptly to potential changes in depositors' behavior during crisis periods. Accordingly, the efficiency of liquidity and operational risk management is improving. Therefore, the comprehensive consideration of behavioral and financial factors forms a modern model of banking management adapted to the conditions of global crisis processes.

An important indicator of financial stability is the dynamics of non-performing assets. Their total volume decreased from UAH 622.8 billion to UAH 198.2 billion, indicating a gradual improvement in the quality of banks' balance sheets. Despite the positive trend, the absolute level of problem assets remains significant. This situation confirms the need for further improvement of early risk detection systems, behavioral monitoring of clients, and forecasting of crisis scenarios. The combination of traditional financial instruments with behavioral analysis methods creates a basis for timely management decision-making and strengthening the financial stability of the banking system of Ukraine under conditions of global economic instability.

Taking into account the identified changes in the asset structure and the quality of the loan portfolio, further generalization of the financial results of the banking sector is appropriate, as it allows for assessing the effectiveness of management decisions under crisis conditions (Table 2).

Table 2

Income and Expenses of Ukrainian Banks

Indicators	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025	January – May 2026
<i>INCOME</i>	204554	243102	250171	273863	357549	446737	507637	579671	269585
Interest income	140803	152 954	147 743	168 746	217053	304437	351588	410764	196393
Fee and commission income	50 969	62 057	70 640	93 162	85622	97572	110859	124353	54861
Result from revaluation and trading operations	1853	16225	21507	-77	43482	30264	34398	30468	13024
Other operating income	8589	8147	6813	7488	8126	8364	6735	9017	3101
Other income	1809	2809	2705	3175	2413	4043	1965	2084	1012
Recovery of written-off assets	532	909	763	1370	853	2056	2092	2984	1195
<i>EXPENSES</i>	182215	184746	210445	196488	335628	363699	416730	453143	224585
Interest expenses	67760	74062	62895	51097	65358	103043	117290	138864	68043
Fee and commission expenses	13159	18096	24132	35186	35449	46457	54317	60943	28731
Other operating expenses	16800	11790	16405	18244	17 875	18481	19553	22347	10140
General administrative expenses	53670	62936	69437	78293	82 434	92325	110927	131087	60738
Other expenses	2011	2379	2728	3855	5951	8727	9103	10190	4630
Provisioning expenses	23758	10714	31037	3448	121204	17657	9638	4899	7702
Income tax	5057	4769	3811	6364	7356	77009	95903	84813	44602
<i>NET PROFIT (LOSS)</i>	22339	58 356	39 727	77376	21921	83039	90907	126527	45000

Source: compiled based on data from the National Bank of Ukraine¹⁰

¹⁰ Доходи та витрати банків України. Статистика Національного банку України, 2026. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist>

The analysis of the indicators presented in Table 2 demonstrates that the financial results of the banking system of Ukraine during the analyzed period were shaped by the influence of global crisis processes, structural economic transformation, and changes in the behavior of financial market participants. These conditions significantly affected the structure of banks' income and expenses. Thus, the total volume of income of the banking system increased from UAH 204.6 billion in 2018 to UAH 579.7 billion in 2025. The growth exceeding 183% indicates a significant expansion of banks' financial activity. Interest income remains the main source of revenue. Its volume increased from UAH 140.8 billion to UAH 410.8 billion. Fee and commission income, expanding alongside the digitalization of banking services, more than doubled and reached UAH 124.4 billion. This trend confirms the gradual transformation of the banking business structure, in which remote customer service, electronic payments, and digital financial services occupy an increasingly important position.

The income structure clearly demonstrates changes in customers' financial behavior. Individuals and business entities have increasingly adopted cashless payments, mobile banking, and digital payment instruments, encouraging banks to expand the range of fee-based services while simultaneously optimizing operational processes. This is confirmed by the active implementation of mobile applications, remote customer identification, digital lending, and automated financial support services.

The positive dynamics of income are accompanied by an increase in the total volume of expenses. They grew from UAH 182.2 billion in 2018 to UAH 453.1 billion in 2025. The most significant increases were observed in interest and administrative expenses. Total administrative expenses increased more than 2.4 times, reaching UAH 131.1 billion. This dynamic reflects the expansion of banks' digital infrastructure, modernization of information systems, strengthening of cybersecurity, and improvement of internal risk management mechanisms.

Particular attention should be paid to the dynamics of provisions. The highest value of this indicator was recorded in 2022, when banks formed provisions amounting to UAH 121.2 billion. The subsequent reduction in provisioning to UAH 4.9 billion in 2025 indicates a gradual improvement in the quality of the loan portfolio and increased efficiency of risk management systems. Banking management, using the results of stress testing, behavioral forecasting, and scenario analysis, promptly adapts credit policy to changes in the external environment.

A high level of uncertainty changes the behavior of depositors and borrowers. Taking these changes into account, banks actively apply preventive risk management tools. Continuous monitoring of customer activity enables

the timely identification of potential liquidity risks and forecasting of changes in demand for financial products, which contributes to strengthening confidence in the banking system while simultaneously reducing the likelihood of panic-driven behavioral reactions under crisis conditions.

An important indicator of the effectiveness of banking management is the dynamics of net profit. Its volume increased from UAH 22.3 billion in 2018 to UAH 126.5 billion in 2025. Despite a sharp decline in profit in 2022 to UAH 21.9 billion, the banking system recovered its financial performance relatively quickly, reflecting the high adaptability of management mechanisms to crisis challenges. A decisive role in this process is played by the diversification of income sources, the digital transformation of banking processes, and the integration of behavioral factors into the management decision-making system. Therefore, the consideration of financial, psychological, and institutional determinants, while forming a modern model of banking management, ensures the strengthening of financial stability and the improvement of the efficiency of Ukrainian banks' operations under conditions of global economic instability.

3. Directions for Improving Banking Management and Developing Effective Behavioral Financial Decisions in the Context of Global Crisis Transformations

The functioning of the banking sector under modern conditions is characterized by a high level of uncertainty, which significantly complicates forecasting its further development. Despite military risks, the deterioration of certain financial indicators, the growth of the share of non-performing loans, migration processes, and dependence on refinancing mechanisms, banking institutions demonstrate sufficient adaptability to external challenges. Accordingly, banks' operational performance is maintained through cost optimization and improvement of internal management procedures. The management of banking institutions and the regulator, acting in a coordinated manner, ensure a timely response to crisis processes, which makes it possible to minimize financial losses and risks, creating conditions for maintaining the stability of the banking system even under complex socio-economic circumstances¹¹.

Under such conditions, the effectiveness of banking management is often determined by the ability to timely consider customers' behavioral responses. The decisions of depositors and borrowers are formed under the

¹¹ Маринчак Л. Р., Савчин Л. М. Антикризове банківське управління в умовах надзвичайних ситуацій. *Науковий вісник ІФНТУНГ. Серія: Економіка та управління в нафтовій і газовій промисловості*. 2023. № 1(27). С. 109. DOI: [https://doi.org/10.31471/2409-0948-2023-1\(27\)-101-110](https://doi.org/10.31471/2409-0948-2023-1(27)-101-110)

influence of the information environment, the level of trust in financial institutions, and expectations regarding economic development. Therefore, adapting their own strategies to these changes, banks actively apply tools for forecasting customer behavior.

Cognitive biases and emotional factors have a significant impact on the process of financial decision-making. Such influence, especially under conditions of uncertainty and increased risk, reduces the objectivity of economic situation assessment. Overconfidence, the anchoring effect, and confirmation bias, in particular, contribute to errors in forecasting, risk assessment, and the selection of management strategies. Therefore, the integration of behavioral finance principles into the banking management system makes it possible to consider subjective factors when forming financial decisions, while improving the quality of managerial actions and significantly strengthening the effectiveness of risk management¹.

Accordingly, the improvement of banking management should be carried out through the combination of traditional financial methods with behavioral analysis tools. The assessment of customers' creditworthiness based on behavioral characteristics enables more accurate forecasting of the probability of fulfilling financial obligations. Therefore, the implementation of this approach involves the introduction of behavioral scoring models, the use of artificial intelligence technologies for analyzing financial activity, and automated monitoring of risky transactions, which will ensure the timely identification of potential threats.

The effectiveness of behavioral financial decisions largely depends on the level of customers' financial literacy and the transparency of banks' information policies. Open communication, regular risk disclosure, and the availability of digital consultations simultaneously reduce the impact of panic-driven sentiments during crisis periods. Accordingly, the efficiency of mobile applications with personalized financial recommendations, interactive savings management services, and digital customer support platforms is increasing. Such tools contribute to the formation of balanced financial decisions and strengthen confidence in the banking system. Therefore, the combination of behavioral analysis, modern digital technologies, and adaptive management mechanisms, ensuring a prompt response to crisis challenges, forms an integrated model of banking management capable of effectively operating under conditions of global transformations.

To ensure the long-term sustainability of banking institutions, it is advisable to comprehensively review the instruments of financial supervision, internal risk management, and strategic planning. Regulatory requirements should be differentiated by taking into account the systemic importance of a bank, the specifics of its business model, and its individual

risk profile. This will simultaneously increase the efficiency of supervisory procedures and ensure a more rational allocation of regulatory resources. Macroprudential analysis should be strengthened by expanding cooperation between regulators and introducing modern supervisory technologies (SupTech). Automated monitoring, carried out in real time, enables the timely identification of potential deviations and prompt adjustment of management decisions¹².

The practice of Ukrainian banks confirms the effectiveness of digital transformation as one of the important instruments of crisis management. In particular, during the full-scale war, PrivatBank transferred its critical IT infrastructure to a cloud environment, ensuring the continuity of financial services provision and customers' access to their funds. The implemented technological solution, minimizing the risk of information loss and operational disruptions, increases the resilience of banking infrastructure to external threats¹³.

A high level of effectiveness of crisis banking management is ensured through continuous interaction between banks, the regulator, and customers. Open information exchange, supported by modern digital platforms, contributes to strengthening confidence in the financial system and reduces the impact of panic-driven behavioral reactions. Banking institutions, improving digital communication channels, provide customers with faster information on potential risks, changes in service conditions, and available financial instruments, which creates a basis for making more informed financial decisions both at the level of individual customers and within the banking management system¹⁴.

However, overcoming the banking crisis under conditions of global transformations in the international economy requires a combination of macroeconomic stabilization, monetary policy, and the development of the credit mechanism. Achieving macroeconomic equilibrium, combined with effective regulation of the money market, creates the prerequisites for sustainable economic growth. The credit activity of the banking sector supports the real economy while simultaneously increasing the system's

¹² Свистун А. О., Ухналь, Н. М., Пистогов Є. А. Вплив глобальних фінансових криз на стійкість банківських установ. *Актуальні питання економічних наук*. 2025. № 12. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15614533>

¹³ Фінансова безпека понад усе. ПриватБанк завершив міграцію у «хмару». URL: <https://privatbank.ua/news/2022/4/29/finansova-bezpeka-ponad-use-privatbank-zavershiv-migraciyu-u-hmaru>

¹⁴ Rybalchenko S, Lukianykhina O., Alamanova C., Saienko V., Sunduk T. Anti-crisis management of banking institutions: current problems and prospects for improvement. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2022. № 5(46). С. 36. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptive.5.46.2022.3907>

sensitivity to external shocks. Regulatory policy aimed at stabilizing the national currency and strengthening banking supervision contributes to enhancing confidence in the financial system and stimulating investment processes¹⁵.

Therefore, further development of the banking sector should be associated with the expanded use of artificial intelligence, predictive analytics, and automated risk management systems. Processing large volumes of financial information in real time enables the identification of changes in customer behavior and the forecasting of potential crisis scenarios. This will ensure the timely adjustment of credit, investment, and deposit policies of banking institutions. Consequently, the integration of digital technologies with behavioral finance will form the basis of an adaptive management model focused on long-term financial stability.

CONCLUSIONS

Modern global crisis processes have a significant impact on the functioning of the banking system and transform approaches to the formation of financial decisions by its participants. The study demonstrates that the behavior of economic entities depends not only on traditional financial indicators but also on psychological, informational, and institutional factors. Taking into account the principles of behavioral finance within the banking management system enables a more comprehensive assessment of risks and the development of adaptive management decisions.

Under conditions of increasing crisis phenomena, cognitive, emotional, and social factors that determine the behavior of depositors, borrowers, and investors also become important. Changes in the level of trust in financial institutions, the influence of the information environment, and growing uncertainty directly affect the structure of financial flows and the nature of demand for banking services. Therefore, the use of behavioral indicators alongside traditional financial metrics allows for more accurate forecasting of potential changes in the activities of the banking sector.

The analysis of the indicators of the banking system of Ukraine demonstrates the ability of banking institutions to adapt to challenging external conditions. Despite the impact of global crises, pandemic-related restrictions, and military risks, the banking sector has demonstrated a gradual strengthening of financial stability. The growth of lending volumes, the increase in assets, and the reduction in non-performing loans characterize improved risk management efficiency and the enhancement of banking

¹⁵ Крилова О. В., Федорова О. Г., Маковін І. В. Перспективи розвитку банківського бізнесу України в умовах глобальних викликів. *Економічний вісник Дніпровської політехніки*. 2022. № 3. С. 101. DOI: <https://doi.org/10.33271/ebdut/79.097>

management mechanisms. At the same time, structural changes in banks' activities indicate a reorientation of management approaches toward maintaining liquidity, diversifying assets, and ensuring long-term stability. The expansion of investments in highly liquid instruments, the development of digital services, and the improvement of internal control systems form the foundation of a modern model for managing banking institutions under conditions of instability.

Digital transformation of the banking sector plays an important role, contributing to the enhancement of its adaptability to crisis challenges. Therefore, the use of artificial intelligence technologies, automated risk analysis systems, and behavioral analytics expands banks' capabilities in assessing customers' financial behavior. At the same time, digital solutions improve the quality of communication between banks and users of financial services, which has a positive impact on the level of trust in the financial system.

Thus, further development of banking management requires the combination of traditional financial instruments with behavioral analysis methods and modern digital technologies, which will enable consideration of the current financial condition of customers and banking institutions, as well as possible changes in their behavior under the influence of crisis factors. Therefore, considerable attention should be devoted to the development of early risk detection systems, forecasting behavioral responses, and the use of adaptive management models.

SUMMARY

The impact of global crisis processes on the formation of behavioral financial decisions and the development of modern banking management has been studied. The theoretical foundations of the relationship between behavioral factors, financial instability, and mechanisms for managing banking activities have been considered. It has been determined that crisis phenomena change the nature of financial decision-making under the influence of psychological, informational, and institutional factors. The dynamics of the main indicators of the banking system of Ukraine has been analyzed, including changes in the volumes of active operations, the quality of the loan portfolio, and the income and expenses of banking institutions. The role of digital transformation, behavioral analytics, and modern risk management tools in ensuring the stability of the banking sector has been substantiated. It has been established that the adaptation of banking management to crisis conditions requires the combination of traditional financial methods with behavioral finance approaches. Directions for improving management mechanisms through the use of digital technologies, predictive analytics, and early risk detection systems have been proposed. It has been proven that the integration of financial,

behavioral, and technological instruments creates the foundation for enhancing the effectiveness of banking management and strengthening the financial stability of banking institutions under conditions of global transformations.

References

1. Чудаєва І. Б., Сукач О. М. Науково-методологічні засади дослідження впливу поведінкових фінансів на процес прийняття управлінських рішень. *Економічний вісник Донбасу*. 2025. № 2(80). С. 19–28. DOI: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2025-2\(80\)-19-28](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2025-2(80)-19-28)
2. Povod T. Behavioral finance: essence and approaches to definition. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. 2022. № 14. С. 102–109. <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2022.14.13>
3. Гуменюк О. Г. Економічні механізми формування поведінкових фінансових рішень у сучасному ринковому середовищі. *Економіка та суспільство*. 2025. Випуск 82. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-82-75>
4. Недільська Л., Гайдучок Т., Сус Л. Фінансові рішення в умовах невизначеності: біхевіористичний підхід. *Acta Academiae Beregsasiensis. Economics*. 2026. № 12. С. 316–330. DOI: <https://doi.org/10.58423/2786-6742/2026-12-316-330>
5. Бабяк Н. Д., Туманов О. В. Поведінковий контролінг у кризових ситуаціях: покращення прийняття фінансових та управлінських рішень в часи війни. *Актуальні проблеми економіки*. 2024. № 5. С. 223–233. DOI: <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2024-1-275-223-233>
6. Тарасенко І. О., Середа О. О. Трансформація банківського сектору в умовах глобалізаційних викликів та процеси інвестування в Україні. *Часопис економічних реформ*. 2025. № 4(60). С. 61–69. DOI: <https://doi.org/10.32620/cher.2025.4.07>
7. Березовик В. М., Свистун А. О., Хмеловський Т. Г. Вплив глобальних фінансових тенденцій на стабільність банківського сектору України. *Здобутки економіки: перспективи та інновації*. 2024. № 8. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.12700439>
8. Жаворонок А. В. Стійкість банківського сектору в умовах прискорення фаз економічного циклу. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2026. № 2(339). С. 53–60. DOI: <https://doi.org/10.32680/2409-9260-2026-2-339-53-60>
9. Обсяги активних операцій та частка непрацюючих активів в цілому по системі. Статистика Національного банку України, 2026. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist>

10. Доходи та витрати банків України. Статистика Національного банку України, 2026. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist>
11. Маринчак Л. Р., Савчин Л. М. Антикризове банківське управління в умовах надзвичайних ситуацій. *Науковий вісник ІФНТУНГ. Серія: Економіка та управління в нафтовій і газовій промисловості*. 2023. № 1(27). С. 101–110. DOI: [https://doi.org/10.31471/2409-0948-2023-1\(27\)-101-110](https://doi.org/10.31471/2409-0948-2023-1(27)-101-110)
12. Свистун А. О., Ухналь, Н. М., Пистогов Є. А. Вплив глобальних фінансових криз на стійкість банківських установ. *Актуальні питання економічних наук*. 2025. № 12. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15614533>
13. Фінансова безпека понад усе. ПриватБанк завершив міграцію у «хмару». URL: <https://privatbank.ua/news/2022/4/29/finansova-bezpeka-ponad-use-privatbank-zavershiv-migraciyu-u-hmaru>
14. Rybalchenko S, Lukianykhina O., Alamanova C., Saienko V., Sunduk T. Anti-crisis management of banking institutions: current problems and prospects for improvement. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2022. № 5(46). С. 29–39. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcapter.5.46.2022.3907>
15. Крилова О. В., Федорова О. Г., Маковін І. В. Перспективи розвитку банківського бізнесу України в умовах глобальних викликів. *Економічний вісник Дніпровської політехніки*. 2022. № 3. С. 97–103. DOI: <https://doi.org/10.33271/ebdut/79.097>

Information about the author:

Humenyuk Oksana Hennadiyivna,

Ph.D. (in Economics), Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Fundamental

and Specialized Disciplines

Chortkiv Educational and Research Institute of Entrepreneurship and

Business of West Ukrainian National University

46, Bandera Street, Chortkiv, Ternopil Region, 48500, Ukraine

ПОХОДЖЕННЯ РУСІ ТА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

Дешко П. П.

ВСТУП

Наш розділ доцільно розпочати прологом Євангелія від Іоанна (1:1–3): «Спочатку було Слово, і Слово було з Богом, і Богом було Слово. Воно було спочатку з Богом. Усе сталося через Нього, і без Нього не сталося нічого з того, що сталося»¹. Подібно до того, як «Λόγος» (слово, наука) постає першоосновою буття, формування держави Русі стало фундаментальним чинником становлення української державності та подальшого розвитку українського суспільства. З'ясування обставин і часу виникнення найдавнішої української держави має виняткове значення, оскільки безпосередньо пов'язане з питаннями національного буття, колективної самоідентифікації, історичної перспективи та життєздатності української нації.

У процесі становлення модерної української нації Російська Федерація послідовно реалізує політику історичної узурпації, спрямовану на заперечення самобутності українського етносу та його державотворчої традиції. Одним із ключових елементів цієї історіографічної парадигми виступає норманська теорія походження Русі, ґрунтовну критику якої в українській історичній науці започаткував ще на початку ХХ ст. М. С. Грушевський. Сучасне російське політичне керівництво, зокрема Володимир Путін, активно використовує окремі положення цієї концепції для обґрунтування власних історико-політичних наративів, згідно з якими Русь нібито виникла на території сучасної Російської Федерації, насамперед у Новгороді. Важливе місце в цій конструкції посідає також апеляція до династичної спадкоємності, оскільки батьком засновника Московського князівства Данила Олександровича був представник династії Рюриковичів Олександр Невський. У межах такого підходу навіть право історичної спадщини ототожнюється з правом політичного домінування, адже Москва свого часу підкорила Новгород, який проголошується «справжньою Руссю».

¹ Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа. Псалми / пер. з грец. П. Дубовика. Ужгород: «Закарпаття», 2006. С. 170.

1. Русь як історична основа української державності: проблеми історичної спадкоємності

У листопаді 2025 року опубліковано статтю «Переосмислення Київської Русі в сучасній українській історії: між імперським міфом та національною самобутністю»², де автори Л. Р. Дрогомирецька, О. П. Ляхно, Г. С. Побережець декларують намір спростувати російські історіографічні міфи щодо України. Однак, попри заявлену мету, їхні висновки демонструють неусвідомлену репродукцію окремих російських наративів.

Авторський колектив, не маючи спеціалізованих досліджень з проблематики походження Русі й працюючи переважно у сферах політології та релігієзнавства, намагається позиціонувати себе як компетентні у питаннях генези Русі. Антинорманізм ними означено як не наукове явище, проте без належної аргументації: в окремих фразах лише констатовано його «ненауковість», без доказової бази чи посилань на відповідні джерела.

Важливо й те, що автори не наводять сучасних релевантних досліджень із цієї проблематики та не враховують новітніх публікацій, у тому числі й праць автора. Імовірно, увага зосереджена на формальних наукових ступенях дослідників, хоча в академічному дискурсі визнано, що будь-яка теорія або концепція має бути відкритою для критики, перевірки та сумніву, незалежно від статусу критика.

Складається враження, що автори не здійснили ґрунтовного аналізу як класичної російської історіографії (зокрема праці М. М. Карамзіна «История государства Российского»), так і сучасних публічних інтерпретацій російської влади – інтерв'ю В. В. Путіна Такеру Карлсону³. Це викликає незрозумілість у контексті того, чому вони фактично відтворюють аргументацію, яка заперечує українську державність і переносить її витоки до норманської версії, що має очевидний політичний підтекст і є загрозою для історичного саморозуміння українського суспільства.

² Дрогомирецька Л. Р., Ляхно О. П., Побережець Г. С. Переосмислення Київської Русі в сучасній українській історії: між імперським міфом та національною самобутністю. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 10 (40). [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-10\(40\)-2656-2679](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-10(40)-2656-2679)

³ AKIpress news. Путин и Такер Карлсон 2024. Интервью на русском языке [съемка Кремля], 2024. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=t1bL_MXK8Tg (дата звернення: 09.06.2026).

Додаткової легітимації російським пропагандистським конструкціям – свідомо чи несвідомо – надають В. Ю. Арістов⁴ та Д. С. Гордієнко⁵, які трактують антинорманізм як антинауковий підхід та, фактично, легітимізують російські історичні міфи. При цьому вони не пропонують принципово нових концепцій, відтворюючи класичні норманістські положення про ототожнення варягів із Руссю, виведення назви «Русь» від фінського слова «Руотці» та інтерпретацію руських імен на скандинавський манер.

Русь є історичною основою української державності, а Україна – її безпосередньою спадкоємицею. У цьому контексті доцільно наголосити на двох ключових аспектах спадкоємності: етнокультурній та геоісторичній тягlostі.

Під етнокультурною тягlostію розуміється безперервний розвиток українського народу на власній історичній території від раннього середньовіччя до сучасності. Ця еволюція простежується від зарубинецької та лука-райковецької археологічних культур через добу козацтва до національно-визвольних змагань ХХ ст. Такий підхід знаходить підтвердження у даних археології та лінгвістики. Зокрема, важливим свідченням давності української мовної традиції є графіті Софії Київської⁶, а також мовні релікти міжетнічних контактів, виявлені в українській мові та досліджені К. М. Тищенком⁷.

Геоісторична тягlostі логічно впливає з наведених аргументів щодо автохтонності українського народу, який створив державу Русь. Виникнувши на території сучасної України, Русь стала визначальним етапом розвитку української державності, політична традиція якої продовжилася в Галицько-Волинському князівстві, а згодом – у Великому князівстві Литовському. Водночас назва «Русь» фіксується

⁴ Локальна історія. Наша Русь: коли прийшли варяги, хто був першим князем, чому Володимир у вдалося | Вадим Арістов, 2020. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pLl-qyOZwQ4> (дата звернення: 09.06.2026); Локальна історія. Правда і міфи про Русь | як деколонізувати історію України. Гранднратив, 2022. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ofiaULfu2z0> (дата звернення: 09.06.2026).

⁵ Локальна історія. Міфи про середньовічну Україну: між норманами та Візантією | Дмитро Гордієнко, 2023. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XudUcPWAX0A> (дата звернення: 09.06.2026).

⁶ Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. IX: Північні внутрішня та зовнішня галереї. Київ : Горобець, 2019. С. 46–47. Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. VIII: Південні внутрішня та зовнішня галереї. Київ: Горобець, 2018. С. 440.

⁷ Тищенко К. М. Десять історичних свідків правдивості української мови. *Вісник НТШ*. 2023. № 67. С. 64–76.

ще в джерелах VI ст., зокрема у Псевдо-Захарія та Йордана, тоді як Новгород сформувався як місто лише в середині X ст.⁸.

Території, на яких згодом постала Московська держава, радше нагадують колонізаційний простір розширення Русі, ніж її первинне історичне ядро. Попри це, російська імперська історіографія традиційно спирається на два головні аргументи: «право сильного» – тобто завоювання території як підставу для привласнення її історичної спадщини, а також династичну спадкоємність Рюриковичів – від новгородського князя Олександра Невського до його сина Данила Олександровича, першого московського князя. Саме ці міркування подаються як нібито вагоміші за історичні підстави спадкоємності Київської Русі.

Однак такі аргументи видаються недостатньо переконливими. Варто згадати, що австрійська династія Габсбургів тривалий час правила Іспанією, проте це не перетворило Іспанію на Австрію. Аналогічно й династична спадковість Рюриковичів не могла автоматично трансформувати Московію в Русь. Навіть якщо Петро I привласнив грецьку назву України – «Рѡсія», це саме по собі не робить Росію Руссю, так само як існування Румунії не означає відродження Римської імперії.

2. Наукова релевантність та верифікаційна спроможність норманської теорії

Норманська теорія походження Русі була вперше сформульована шведськими істориками у XVII столітті, а надалі розвинена німецькими дослідниками Готлібом Байером, Готфрідом Міллером та Августом Людвігом Шльоцером. Центральним її завданням було обґрунтування династичної моделі Русі, за якою через династію Рюриковичів Московія постулювалася як єдина правонаступниця давньоруської держави.

Згодом ця концепція стала ідеологічною основою для легітимації політичної спадковості Гольштейн-Готторпської лінії Романових, що розпочалася з Петра III, а також для акцентування визначальної ролі германських племен у процесі становлення руської державності.

Норманська концепція походження Русі ґрунтується на ототожненні варягів із скандинавами (норманами) та, відповідно, з Руссю; на виведенні етноніма «Русь» від фінського «Руотці»; а також на скандинавській інтерпретації імен руських князів та назв Дніпровських порогів, зафіксованих у Костянтина Багрянородного.

Термін «варяги» вперше зафіксований 1030 року хорезмським ученим Аль-Біруні для позначення окремого класу військових найманців.

⁸ Войтович Л. В. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Русин*. Кишинёв, 2013. № 1 (31). С. 28.

С. О. Кириленко зазначає, що, за інтерпретацією А. Г. Кузьміна, корінь *var* має семантику «вода»⁹. Водночас у складеному Яном Потоцьким франко-венедському словнику це слово у венедів (лужичан) пов'язується з військовою сферою: воно подане у значенні «зброя», «меч» – *wago, warang*¹⁰. Зі свого боку В. Г. Складенко вказує, що старополабське *warag* означає «охоронець», «захисник»¹¹, тобто варяги виступають як воїни¹². Таким чином, під «варягами» могли розуміти не лише вихідців зі скандинавських племен: їхні дружини могли бути поліетнічними¹³. Показові й свідчення Іоанна Скілиці (XI ст.) та Георгія Кедріна (XII ст.), які прямо вказували на кельтське походження варягів¹⁴. Це створює додаткові підстави для перегляду усталених норманських постулатів.

Фрагменти «Повісті минулих літ» (далі – ПМЛ) також демонструють непослідовність у трактуванні співвідношення між варягами та Руссю. В одному з ключових епізодів ці спільноти ототожнюються: «І вибралося троє братів із родами своїми, і з собою всю узяти русь. І прийшли вони спершу до словен, і поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший Рюрик, а другий, Синеус, – на Білім озері, а третій, Трувор, – в Ізборську. І од тих варягів дістала свою назву Руська земля»¹⁵.

Згідно з цим сюжетним блоком, слов'янські та фінські племена (кривичі, ільмени, чудь, весь) звернулися «за море» до варягів – до «Русі» – з пропозицією запросити князя; відповідно, саме звідти прийшли Рюрик, Синеус і Трувор. Цей уривок традиційно використо-

⁹ Кириленко С. О. Балто-слов'янська теорія походження Русі: історіографія проблеми. *Літературна та культурна Полісія*. 2029. Т. 94, № 11. С. 5–35.

¹⁰ Potocki J. N. Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquites Slaves ou Vendes. Hambourg : De l'imprimerie de G. F. Schniebes, 1795. P. 54. URL: https://books.google.com.ua/books?id=uxAVAAAAQAAJ&pg=PA65&hl=uk&source=gbgbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 09.06.2026).

¹¹ Складенко В. Г. Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження. Київ : Довіра, 2006. С. 107.

¹² Там само. С. 114.

¹³ Брайчевський М. Ю. Походження Русі. Київ: Наукова думка, 1968. С. 160; Складенко В. Г. Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження. Київ : Довіра, 2006. 119 с.; Шелухін С. П. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. Прага : A. Fišer, Strašnice, 1929. С. 15.

¹⁴ Шелухін С. П. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. Прага : A. Fišer, Strašnice, 1929. С. 8.

¹⁵ Літопис руський / ред. О. В. Мишанич; пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.

увався як аргумент на користь норманської теорії, хоча етнонім «Русь» у джерелах фіксується значно раніше, у VI ст.¹⁶

Натомість в іншому місці ПМЛ варяги, свеї (шведи), нормани, готи та Русь згадані окремо: «Яфетове бо коліно й це: варяги, свеї, нормани, готи, русь...»¹⁷. Отже, джерело одночасно подає «варягів» і «Русь» то як тотожні, то як різні спільноти, що свідчить про внутрішню суперечність тексту та складність його інтерпретації. Додатковим аргументом на користь того, що термін «варяги» не був тотожний назві «Русь» і міг позначати військову спільноту, може слугувати повідомлення про похід Олега на Константинополь: «Пішов Олег на Греків, Ігоря zostавивши в Києві. Узав же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками. Ці всі називалися “Велика Скіфія”»¹⁸.

З огляду на компіляцію ПМЛ, використання літопису як прямого свідчення про події IX ст. є проблематичним. Твір дійшов у списках XIV–XV ст. – передусім Іпатіївському (XV ст.) та Лаврентіївському (XIV ст.) – що неодноразово редагувалися й доповнювалися відповідно до політичної кон'юнктури, а первісний текст «Повісті Нестора» не зберігся. Ймовірний час її укладення – XII ст., тобто через кілька століть після описуваних подій, що неминуче передбачає втручання правлячих династичних кіл.

Гіпотезу про походження етноніма «Русь» від фінського «Ruotsi» (Руотці) піддавали ґрунтовній критиці у своїх працях М. С. Грушевський, В. Г. Сякяренко, С. П. Шелухін, О. М. Щодра та низка інших авторитетних дослідників. Водночас, згідно з концепцією С. П. Шелухіна, фінські племена могли називати шведів «Ruotsi» не як етнонімного самовизначення, а з огляду на їхню торговельну діяльність

¹⁶ Щодра О. М. Імперія Русів: передісторія і початки становлення. *Проблеми слов'янознавства*. 2020. Вип. 69. С. 64–98; Щодра О. М. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Русі у світлі писемних джерел. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*: Збірник наукових праць. Львів, 2019. Вип. 19–20. С. 115–139; Щодра О. М. Початки формування Русі: хронологічна і географічна локалізація процесу у дискусіях сучасних істориків. *Регіональна історія України*. Київ, 2018. Вип. 12. С. 57–80; Щодра О. М. Скандинавський міф про утворення Русі та історична основа легенди про заснування Києва. *Юридичний журнал «Право України»*. 2025. № 1. С. 56–69. <https://doi.org/10.33498/loi-2025-01-056> (дата звернення: 09.06.2026); Щодра О. М. Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі: передумови і початки формування імперії русів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2021. 481 с.

¹⁷ Літопис руський / ред. О. В. Мишанич; пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.

¹⁸ Там само.

у землях Русі, подібно до того, як у Києві купців, що торгували з Візантією, іменували «гречниками»¹⁹.

Важливо також наголосити, що ані в давньоруських, ані у візантійських писемних джерелах відсутні свідчення про запозичення назви «Русь» із фінських мов. Ба більше, самоназва «Русь» фіксується ще до встановлення інтенсивних контактів зі скандинавським світом. Показовим є й те, що ареал поширення етноніма «Русь» значно перевищує зону фінсько-скандинавських взаємодій: у разі правомірності цієї гіпотези логічно було б очікувати її обмеження північними територіями, натомість назва «Русь» стійко закріпилася за середньонадніпрянським регіоном.

Щодо імен руських князів слід зауважити, що запозичення особових імен між різними народами є історично поширеним явищем. Наприклад, римляни масово запозичували грецькі імена, особливо в аристократичному середовищі та після еллінізації освіти, а германці, які входили до складу римської армії та адміністрації, часто набували або обирали римські імена. Після християнізації слов'янські народи отримали значну кількість єврейських, грецьких та римських імен (Іван, Михайло, Петро, Олександр, Віктор, Віталій тощо), що, однак, не свідчить про те, що населення України складалося лише з євреїв, греків чи римлян. Питання про етнічну локальну основу залишається риторичним.

Розглянемо інший аспект – інтерпретацію назв Дніпровських порогів, наведених Костянтином VII Багрянородним. Візантійські автори часто фіксували чужоземні топоніми у формі, зрозумілій для грецької традиції, або через посередництво інших народів. Це не свідчить про скандинавське походження самих назв. Крім того, слабкістю даного твердження є відсутність системності: не всі Дніпровські пороги мають скандинавські відповідники, натомість більшість найменувань має слов'янську чи тюркську етимологію. Таким чином, спроби подати ці топоніми як виключно скандинавські є вибірковими та тенденційними.

Водночас не слід заперечувати факт взаємодії різних культур, а не їх домінування: наявність окремих скандинавських впливів у Київській Русі не суперечить її місцевому, слов'янському чи кельтському походженню. Наприклад, Бертинські аннали (IX ст.) повідомляють, що до імператора Людовіка I прибуло посольство візантійського імператора Теофіла, яке супроводжували делегати з Русі. Однак виникла підозра, що серед них були шведи, що свідчить про можливу

¹⁹ Шелухін С. П. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. Прага: A. Fišer, Strašnice, 1929. С. 53.

участь найманців або купців, які опікувалися відповідними справами. З цього джерела також відомо, що титул правителя Русі «каган» використовувався у дипломатичному контексті. Це є яскравим прикладом взаємодії різних народів.

Скандинави могли виконувати роль торговців, найманців або окремих князів, проте це не доводить, що саме вони заснували державу Русь. Норманська теорія, спираючись на ці положення, подає спрощене пояснення складного процесу державотворення, ігноруючи багатокомпонентний характер етногенезу східнослов'янського населення, виключає локальні чинники (слов'янські, іранські, кельтські) та базується на вибірковій інтерпретації джерел.

3. Дослідження лінгвістичного матеріалу

У статті «Десять історичних свідків прадавності української мови» (2023)²⁰ К. М. Тищенко виокремлює десять так званих «свідків» – мовних ознак і реліктів, що були залишені давніми етнічними спільнотами на лінгвістичному рівні в період формування праукраїнської спільноти. Відповідно, українська мова акумулювала риси народів, які у різні епохи мешкали на території України, що, своєю чергою, свідчить про раннє існування праукраїнського етносу.

Особливий науковий інтерес становить шостий мовний «свідок», пов'язаний із кельтськими спільнотами II ст. н. е. Зокрема, поширення в українській мові суфікса **-ина** (*людина, дівчина, родина, тварина, драбина*) може інтерпретуватися як наслідок кельтського впливу. Окрім цього, серед імовірних кельтських запозичень К. Тищенко називає лексеми *слуга, влада, ліки, бевзь, щит, молитися, сало* та ін²¹.

Водночас очевидно, що окремі кельтські археологічні культури з часом асимілювалися серед германських та інших племінних утворень; однак елементи матеріальної культури й топонімії тривалий період зберігали домінування в цих середовищах. Лінгвіст Костянтин Тищенко, зокрема, ідентифікував **53 топоніми** кельтського походження, серед яких особливо показовими є назви «Рось» і «Роставиця»²².

²⁰ Тищенко К. М. Десять історичних свідків прадавності української мови. *Вісник НТШ*. 2023. № 67. С. 64–76.

²¹ Тищенко К. М. Контури лексико-топонімічної стратиграфії України і етногенез українців. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 4. С. 34.

²² Тищенко К. М. Кельтські назви селищ на витоках річок України. *Народна творчість та етнографія*. 2003. № 5-6. С. 63–73.

У цьому контексті правомірним видається й етимологічний підхід: назву «Русь» доцільно розглядати у зв'язку з формою *Ruthenia*, яка, ймовірно, зазнала подальших фонетичних редукцій. При цьому лексеми *route, rute, rut, rood, roud* у кельтських і суміжних мовах позначають «дорогу», «шлях», «тракт», що є одним із вагомих аргументів на користь кельтської гіпотези походження Русі.

Паралельно з цим в етимологічних реконструкціях враховується й семантичний аспект колористичних означень: В. Г. Складенко пов'язує етнонім *rutheni* зі словом *roudos* (червоний), простежуючи його семантичну тяглість у французьких лексемах *roux, rousse* (рудий, руда), зауважуючи, що Марк Лукан уживав означення «*flavi rutheni*» (руді рутени), а арабський автор Ібн Фадлан, описуючи русів, також наголошував на їхній рудоволосості (на думку дослідника, це слугує додатковим аргументом на користь гіпотези про зв'язок русів із кельтськими рутенами); у цьому ж контексті дослідник вказує на можливу співвіднесеність грецької назви Русі – Ρως – з прикметником ροῖος у значенні «червоний», «рудий»²³.

Відповідно, міграція кельтів-рутенів могла відбутися ще до становлення Київської Русі, а їхня присутність фіксується топонімією Балтійського Помор'я (*Руг, Ругенгоф, Ругард, Рушвіц, Ругенвальд*) та Подунав'я (*Ротуларіус, Реодарій, Росдорф, Руська Мюль*). Окрім того, значний масив європейських топонімів може бути пов'язаний із рутенами або русами (див. рис. 1), що слугує додатковим аргументом на користь цієї концепції.

Хоча на сьогодні відсутні прямі археологічні або писемні свідчення пересування рутенів із Нарбонської Галлії до Східної Європи, сама можливість такого переміщення не суперечить загальновідомій мобільності кельтських спільнот латенської доби.

Топонімічні матеріали Центральної та Східної Європи додатково підкріплюють цю гіпотезу (див. рис. 1). Серед характерних прикладів можна назвати такі назви, як *Руська-Мюль, Реодарій, Росдорф, Руцарамарка, Рудотіце, Рудіце, Русовіце, Руські Геївці, Руська, Росош, Ружин, Рось, Росава, Роставиця* тощо.

²³ Складенко В. Г. Походження назви Русь. *Мовознавство*. 2011. № 3. С. 23.

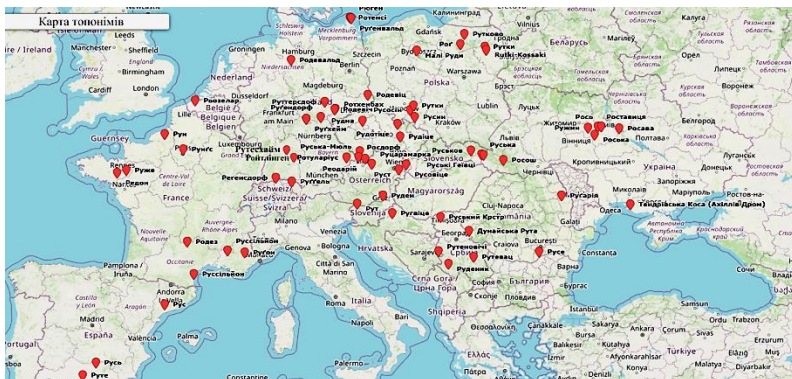

Рис. 1. Карта топонімів, пов'язаних з етнонімами «рутени», «руги», «русини»

Джерело: Сформоване автором

4. Аналіз універсальних закономірностей мобільності та «консервації» народів Євразії

Історичний розвиток євразійських народів демонструє дві стійкі закономірності:

1. Високу мобільність племінних і надплемінних об'єднань, зумовлену економічними, військовими або екологічними чинниками.
2. Збереження етнокультурної тяглості окремих спільнот у географічно відокремлених ареалах, що в літературі часто описують поняттям «консервації»).

Євразійський простір протягом I тисячоліття до н. е. – II тисячоліття н. е. демонструє численні приклади масштабних міграцій: свої та вандали, що вирушили зі Скандинавії й врешті досягли Північної Африки (Андалусія–Карфаген); готи, які з Північної Європи пройшли до Північного Причорномор'я, Балкан і Італії; гуни, що перемістилися з Центральної Азії до Східної Європи і Центральодунського регіону; монголи, чия експансія XIII ст. охопила майже всю Євразію.

Ці приклади свідчать, що верстви населення могли швидко долати величезні простори, а їхні еліти або воєнні контингенти здатні були накладати значний культурний та політичний вплив на нові території.

Водночас інші групи демонстрували протилежну тенденцію – тривале збереження етнокультурної ідентичності у віддалених, важкодоступних регіонах (у горах, болотистих місцевостях, лісових масивах чи на островах), що різко сповільнювало зовнішні впливи: баски на Піренеях; осетини як іраномовний релікт Кавказу; грузини

як автохтонний компонент Закавказзя; карпаторусини, які зберегли локальні говірки та традиції, часто співвідносні з племінною структурою білих хорватів.

Обидві закономірності – інтенсивна мобільність і тривала тяглість – створюють аналітичні передумови для переосмислення ролі кельтського компонента у Східній Європі.

По-перше, мобільність кельтів у I тис. до н. е. охоплювала простір від Атлантики до Карпат і Подунав'я, що ставить кельтські племена до кола народів, здатних до далеких міграцій і тривалого культурного впливу.

По-друге, у Карпатському ареалі могли існувати умови для «консервації» частини кельтського населення або кельтизованих груп, аналогічно до описаних вище моделей (басків, осетинів, русинів).

По-третє, фіксація кельтських топонімів у Середньому Подніпров'ї²⁴ свідчить про те, що певні елементи цього субстрату не були повністю асимільовані наступними етнічними хвилями.

Таким чином, кельтський субстрат не суперечить загальноєвразійським історичним закономірностям, а, навпаки, органічно вписується у відому динаміку етнокультурних процесів.

Універсальні закономірності мобільності та «консервації» народів Євразії дозволяють пояснити можливість як масштабних кельтських переміщень, так і збереження їхніх локальних субстратів у Карпатсько-Подніпровському регіоні. Це створює аналітичну рамку, в якій кельтський компонент може розглядатися як один із факторів ранніх етнокультурних процесів, пов'язаних із формуванням населення Русі та українського етногенезу.

Зрозуміло, що окремі кельтські археологічні культури з часом асимілювалися серед германських та інших етносів; проте елементи матеріальної культури й топонімії ще тривалий час зберігалися у відповідних середовищах, що, ймовірно, й було успадковано Наддніпрянською Руссю від кельтів-рутенів.

ВИСНОВКИ

Результати цього дослідження дають підстави стверджувати, що норманська теорія у науковому дискурсі XXI ст. є методологічно нерелевантною, концептуально вичерпаною та фактично маргіналізованою, а її подальше використання має радше ідеологічно-

²⁴ Тищенко К. М. Кельтські назви селищ на витоках річок України. *Народна творчість та етнографія*. 2003. № 5-6. С. 63–73; Тищенко К. М. Кельтські назви селищ на витоках річок України. *Народна творчість та етнографія*. 2004. № 3. С. 87–96.

політичний характер, зокрема слугує інструментом виправдання насильницької політики Москви щодо українського народу.

Варяги, з огляду на наведений у дослідженні фактичний матеріал, постають не як однорідна етнічна спільнота, а як поліетнічні військові контингенти найманців. Сам етнонім «Русь» доцільно пояснювати через виведення від «Ruthenia», а не від «Ruotsi».

Інтерпретація руських особових імен та назв Дніпровських порогів, подана Костянтином VII Багрянородним у скандинавському ключі, має довільний і гіпотетичний характер. Водночас не заперечується факт контактів і взаємодії, оскільки скандинавські групи могли виступати як торговці, військові найманці або окремі правителі, однак це саме по собі не доводить їхньої визначальної ролі у заснуванні держави Русь.

Що стосується початкових імен руських князів, то міжетнічні запозичення антропонімів є історично закономірним явищем: римляни активно запозичували грецькі імена, германські народи – римські. Аналогічно, після християнізації слов'янські спільноти засвоїли значний масив єврейських, грецьких і латинських імен (Іван, Михайло, Петро, Олександр, Віктор, Віталій тощо), що, однак, жодним чином не означає етнічної домінанти відповідних народів у складі населення України. Отже, питання локальної етнічної основи в цьому контексті має радше риторичний характер.

Кельтська концепція походження Русі спирається на комплекс свідчень авторів, які ототожнювали русів із рутенами, а також на широке поширення відповідної топонімії (зокрема *Ротуларіос*, *Рєодорій*, *Росдорф*, *Руська Мюль*, *Руцарамарка*, *Рудотіце*, *Рось*, *Росава* та ін.). З лінгвістичного погляду, за спостереженнями К. Тищенка, в українській мові простежується кельтський компонент, зокрема у функціонуванні суфікса **-ина** та в окремому шарі лексики.

Отримані результати підтверджують доцільність розгляду Русі як історичної основи української державності та важливого етапу формування української етнокультурної й політичної традиції. Комплексний підхід до вивчення проблеми походження Русі відкриває нові можливості для переосмислення ранньої історії України та місця українського народу в загальноєвропейських етнокультурних процесах.

АНОТАЦІЯ

У розділі аналізується проблема історичної спадкоємності Русі та критично оцінюється теза про її безпосередній зв'язок із Новгородом. Аргументується, що династичний чинник сам по собі не може слугувати достатньою підставою для встановлення політичної чи історичної тотожності між різними державними утвореннями. У цьому контексті показовим є досвід династії Габсбургів, правління якої

в Іспанії не змінило самостійного характеру розвитку іспанської державності. Відповідно обґрунтовується висновок, що Русь сформувалася в середовищі Середнього Подніпров'я, а отже, українські землі становлять її історичне ядро, що визначає особливий характер історичної спадкоємності України щодо Русі.

Ключові слова: Русь, походження Русі, українська державність, історична спадкоємність, норманська теорія, антинорманізм, варяги, кельтська гіпотеза, рутени, етногенез українців, топонімія, лінгвістика, історіографія, Київська Русь, українська національна ідентичність.

Література

1. AKIpress news. Путин и Такер Карлсон 2024. Интервью на русском языке [съёмка Кремля], 2024. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=tlbL_MXK8Tg (дата звернення: 09.06.2026).

2. Potocki J. N. Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités Slaves ou Vendes. Hambourg: De l'imprimerie de G. F. Schniebes, 1795. P. 54. URL: https://books.google.com.ua/books?id=uxAVAAAAQAAJ&pg=PA65&hl=uk&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 09.06.2026).

3. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. Київ: Наукова думка, 1968. 228 с.

4. Войтович Л. В. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Русин*. Кишинёв, 2013. № 1 (31). С. 6–41.

5. Дешко П. П. Генезис та становлення Русі (VI–X ст.). Рівне, 2024. 88 с.

6. Дешко П. П. Переосмислення концепції «давньоруської народності» у світлі кельтської теорії походження Русі. *Актуальні проблеми гуманітарних наук*. 2025. Т 1, № 87. С. 59–69. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/87-1-7> (дата звернення: 09.06.2026).

7. Дрогомирецька Л. Р., Лахно О. П., Побережець Г. С. Переосмислення Київської Русі в сучасній українській історії: між імперським міфом та національною самобутністю. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 10 (40). [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-10\(40\)-2656-2679](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-10(40)-2656-2679) (дата звернення: 09.06.2026).

8. Кириленко С. О. Балто-слов'янська теорія походження Русі: історіографія проблеми. *Літературна та культурна Полісся*. 2029. Т. 94, № 11. С. 5–35.

9. Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. VIII: Південні внутрішня та зовнішня галереї. Київ : Горебець, 2018. 680 с.

10. Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. IX: Північні внутрішні та зовнішні галереї. Київ : Горобець, 2019. 392 с.

11. Літопис руський / ред. О. В. Мишанич; пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.

12. Локальна історія. Міфи про середньовічну Україну: між норманами та Візантією | Дмитро Гордієнко, 2023. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XudUcPWAX0A> (дата звернення: 09.06.2026).

13. Локальна історія. Наша Русь: коли прийшли варяги, хто був першим князем, чому Володимир вдалося | Вадим Арістов, 2020. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pLl-qyOZwQ4> (дата звернення: 09.06.2026).

14. Локальна історія. Правда і міфи про Русь | як деколонізувати історію України. Гранднратив, 2022. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ofiaULfu2z0> (дата звернення: 09.06.2026).

15. Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа. Псалми / пер. з грец. П. Дубовика. Ужгород: «Закарпаття», 2006. 332 с.

16. Складенко В. Г. Походження назви Русь. *Мовознавство*. 2011. № 3. С. 16–25.

17. Складенко В. Г. Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження. Київ : Довіра, 2006. 119 с.

18. Тищенко К. М. Десять історичних свідків прадавності української мови. *Вісник НТШ*. 2023. № 67. С. 64–76.

19. Тищенко К. М. Кельтські назви селищ на витоках річок України. *Народна творчість та етнографія*. 2003. № 5-6. С. 63–73.

20. Тищенко К. М. Кельтські назви селищ на витоках річок України. *Народна творчість та етнографія*. 2004. № 3. С. 87–96.

21. Тищенко К. М. Контури лексико-топонімічної стратиграфії України і етногенез українців. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 4. С. 31–34.

22. Шелухін С. П. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. Прага : A. Fišer, Strašnice, 1929. 134 с.

23. Щодра О. М. Імперія Русів: передісторія і початки становлення. *Проблеми слов'янознавства*. 2020. Вип. 69. С. 64–98.

24. Щодра О. М. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Русі у світлі писемних джерел. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету : Збірник наукових праць*. Львів, 2019. Вип. 19–20. С. 115–139.

25. Щодра О. М. Початки формування Русі: хронологічна і географічна локалізація процесу у дискусіях сучасних істориків. *Регіональна історія України*. Київ, 2018. Вип. 12. С. 57–80.

26. Щодра О. М. Скандинавський міф про утворення Русі та історична основа легенди про заснування Києва. *Юридичний журнал «Право України»*. 2025. № 1. С. 56–69. <https://doi.org/10.33498/louu-2025-01-056> (дата звернення: 09.06.2026).

27. Щодра О. М. Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі: передумови і початки формування імперії русів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2021. 481 с.

Information about the author:

Deshko Petro Petrovych,

Master of Arts in History and Law,

Head of Academic Affairs

Augustyn Voloshyn Carpathian University

4, Yu. Hoidy Str., Uzhhorod, 88000, Ukraine

ДАЛЕКОСХІДНИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ В УМОВАХ КОЛОНІАЛЬНОГО СУПЕРНИЦТВА З РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ НА РУБЕЖІ XIX–XX СТ.

Жуков О. В.

ВСТУП

На рубежі XIX – XX ст. Велика Британія була однією з наймогутніших і найбагатших країн світу. Проте у першому десятилітті XX століття імперія стояла на порозі великих змін щодо ведення вигідної зовнішньої політики в Європі і, відповідно до цього, на Далекому Сході.

Спираючись на могутній флот і великий економічний потенціал, вміло граючи на японо-китайських та японо-російських суперечностях у цьому регіоні, Британії впродовж значного часу вдавалося залишатися не зв'язаною будь-якими серйозними військовими зобов'язаннями. Проте зростання напруженості в Європі та протистояння між країнами за перерозподіл колоній робили таку позицію Великої Британії надзвичайно вразливою. Правлячі кола Великобританії дійшли висновку, що політика «блискучої ізоляції» починала втрачати перспективи на успіх через різке загострення міжнародних суперечностей.

Відповідно для міжнародних відносин на Далекому Сході є характерною гострота протиріч між провідними державами світу, особливо Великобританією, Німеччиною, Росією та США і Японією в Тихому океані, постійна загроза війни через їх економічні та політичні інтереси. Дослідження дипломатичного досвіду врегулювання протиріч між провідними країнами світу на сьогоднішній день допоможе краще простежити дихотомію взаємодій провідних країн світу.

Аналіз історіографії та джерел. Історіографічний огляд означеної проблематики представлений достатньою кількістю ґрунтовних робіт. У 20 – 30-х рр. далекосхідний аспект суперництва держав на зламі століть розглянуто в книгах Г. З. Вуда «Китай, США і англо-японський союз»¹, А. Л. П. Денніса «Англо-японський союз»², П. Джозефа

¹ Wood G. Zay. China, USA and Anglo-Japanese Alliance. N.Y.: Fleming H. Revell Company, 1921. 184 p.

² Dennis A.L.P. The Anglo-Japanese Alliance. Berkeley: University of California Press, 1923. 287 p.

«Іноземна дипломатія в Китаї, 1894–1900» [258] (1928)³, С. Маккордока «Британська далекосхідна політика 1894 – 1900»⁴ та ін. Їх, перш за все, цікавило питання формування англо-японського союзу й наслідків цього процесу для перегрупування сил у Європі. При цьому, автори визнавали, що метою Лондона й Токіо була протидія не лише Росії, але й, певною мірою, Німеччині й США.

У якості прикладу може бути представлена праця С. Маккордока, на думку якого, суперництво держав на Далекому Сході значною мірою впливало на формування їхньої зовнішньої політики загалом. Загострення англо-російських протиріч у Східній Азії та провал англо-німецьких переговорів 1898 р. про союз, сприяло тому, що Великобританія була змушена домовитися з Японією.

У 50–70-і рр. XX ст. опубліковано серію робіт, присвячених далекосхідній політиці великих держав і заснованих на комплексному аналізі нових архівних матеріалів, що стали доступними після Другої світової війни. Це дозволило вченим по-новому підійти до розгляду ключових питань історії міжнародних відносин кінця XIX–XX ст.

Аналіз цих праць показує, що найбільш плідними повоєнні десятиліття виявилися для істориків ліберально-критичного напрямку (Н. Пелковітц «Британське купецтво в Китаї та Форин офіс»⁵, П. Томпкінс «Російсько-американські відносини на Далекому Сході»⁶, Дж. Гоудсвард «Деякі аспекти виходу Британії з «блискучої ізоляції»⁷, Дж. Монгер «Кінець ізоляції. Британська зовнішня політика. 1900–1907»⁸, С. Говард «Блискуча ізоляція»⁹ та ін.

У той же час представники консервативно-апологетичного напрямку (Дж. А. С. Гренвіл «Лорд Солсбері й зовнішня політика»¹⁰,

Українські вчені розпочали вивчення історії міжнародних відносин і зовнішньої політики після отримання Україною незалежності.

³ Joseph P. Foreign diplomacy in China. 1894–1900. N.Y., 1928. 524 p.

⁴ McCordock R.S. British Far Eastern policy, 1894–1900. N.Y. : Columbia University Press, 1931. 376 p.

⁵ Pelcovits N.A. Old China Hands and the Foreign Office. N.Y.: King's Crown Press, 1948. 317 p.

⁶ Tompkins P. American-Russian Relations in the Far East. N.Y. : The Macmillan Company, 1949. 426 p.

⁷ Goudswaard J.M. Some Aspects of the End of Britain's Splendid Isolation. 1898–1904. Rotterdam, 1952. 392 p.

⁸ Monger G.W. The End of Isolation. British Foreign Policy. 1900–1907. London : T. Nelson, 1963. 343 p.

⁹ Howard C. Splendid Isolation. N.Y., 1967. 418 p.

¹⁰ Grenville J.A.S. Lord Salisbury and Foreign Policy. London, 1964. 515 p.

Протягом 20-ти років було захищено й опубліковано роботи з історії США, Франції, Німеччини, Австрії, Іспанії, Угорщини, Румунії та інших країн. При цьому увагу приділено зазвичай відносинам цих держав з Україною впродовж останніх десятиліть. Низку робіт, присвячено англо-російському протистоянню в Середній Азії й на Близькому Сході в останній третині XIX ст. – першій чверті XX ст. Щодо Великобританії, то її зовнішня й колоніальна політика знайшла своє відображення у роботах: Д. В. Грицьких «Імперія Цин в зовнішній політиці Великобританії, 1830–1842 рр.»¹¹, О. В. Набоки «Тайвань і політика Великобританії на Далекому Сході, 20–90-і рр. XIX ст.»¹². У контексті нашої роботи особливого інтересу набуває дослідження Т. Г. Богданової «Джон Хей і американо-англійські стосунки в Китаї (1897–1900)»¹³. На її думку, у вказаний період склалися передумови для зближення Лондона й Вашингтона, було зроблено все можливе, аби ліквідувати «російську загрозу» в регіоні й підсилити там позиції англосакських країн.

Незважаючи на сказане вище, проблема російсько-англійського протистояння в Східній Азії залишається практично не вивченою.

На закінчення історіографічного аналізу зазначимо, що велика кількість праць з історії міжнародних відносин в АТР зовсім не означає вичерпності теми, багато аспектів якої ще потребують поглибленого вивчення.

Починаючи з 1922 р. Центральне архівне управління РРФСР і СРСР розпочало планомірну публікацію архівних документів, значну частину яких присвячено зовнішньополітичній діяльності великих держав, зокрема й в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Матеріали було розміщено в науково-історичному журналі «Красный архив»¹⁴, що виходив з 1922 по 1941 рр. Загалом вийшло у світ 106 томів. На сторінках видання було розміщено цінні відомості з таких тем, як: «Листування про підкуп китайських сановників Лі Хунчжана та Джан Інхуана», «Боксерське повстання», «З епохи японо-китайської війни», «Перші кроки російського імперіалізму на Далекому Сході (1888–1903)», «Вільгельм II про захоплення царською Росією Порт-Артура»,

¹¹ Грицьких Д.В. Імперія Цин у зовнішній політиці Великої Британії, 1830–1842 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук Луганськ, 2010. 20 с.

¹² Набока О.В. Тайвань та політика Великобританії на Далекому Сході в 20–90-х рр. XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Луганськ, 2006. 20 с.

¹³ Богданова Т.Г. Джон Хей та американо-англійські відносини в Китаї (1897–1900): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Тетяна Геннадіївна Богданова. Луганськ, 2010. 20 с.

¹⁴ Красный архив. Т. II, XIV, XXI, L–LII, LVIII, LXXXVII. Москва: Изд-во Центрального архива РСФСР и СССР, 1922–1941.

«Захоплення Німеччиною Кіао-Чао в 1897 р.» тощо. Головна цінність цих документів полягає в тому, що, на відміну від британських і німецьких, вони друкувалися повністю, без скорочень, пропусків та викривлень. Крім того, вступні статті та коментарі до добірки матеріалів робили видатні історики, серед яких можна назвати М. М. Покровського, Е. В. Тарле, Ф. А. Ротштейна, А. М. Зайончковського та ін.

При висвітленні процесу формування політики Лондона на Далекому Сході великого значення набуває фундаментальне багатотомне зібрання «British Documents on the Origins of the war, 1898–1914. Vol. I. – II.»¹⁵, яке протягом багатьох десятиліть викликає інтерес у дослідників. Створення колекції було розпочато істориками Дж. Гучем та Г. Темперлі в 1924 р. за рішенням британського уряду й завершено лише напередодні Другої світової війни, після виходу 11 томів, що містили 8559 документів.

У зібранні містяться цінні матеріали з ряду світових проблем кінця XIX – початку XX ст. (англо-французькі, англо-німецькі і англо-російські протиріччя, зокрема й на Далекому Сході, російсько-японська війна, Боснійська криза, Балканські війни, проблема Чорноморських проток та ін.)

Документи, безпосередньо пов'язані з історією міжнародних відносин досліджуваного періоду в Тихоокеанському регіоні, містяться в перших двох томах збірника. Ці матеріали (листування й записки послів, тексти договорів, меморандуми провідних діячів Форин офісу) дозволяють докладно висвітлити процес англо-німецьких та англо-японських переговорів 1898–1902 рр. про формування антиросійського союзу. У той же час необхідно враховувати, що публікація має офіційний характер та є відображенням думки британських правлячих кіл.

Спогади лорда Едуарда Грея «Двадцять п'ять років, 1892–1916»¹⁶, який обіймав з 1892 по 1895 рр. посаду заступника міністра закордонних справ, а з 1905 по 1916 рр. – голови британського зовнішньополітичного відомства також дуже цінні, особливо для розуміння британської політики на Сході.

У своїй книзі колишній міністр, прибічник активної колоніальної експансії, порушує найважливіші питання світової політики кінця XIX – початку XX ст. велику увагу, при цьому, приділяючи відносинам

¹⁵ British Documents on the Origins of the war, 1898–1914. Vol. I. – II. London : His Majesty's Stationary Office, 1927.

¹⁶ Grey of Fallodon, E. Twenty-five years, 1892–1916. Vol. I. N.Y. : Frederick A. Stokes company, 1925. 334 p.

Grey of Fallodon, E. Twenty-five years, 1892–1916. Vol. II. N.Y. : Frederick A. Stokes company, 1926. 378 p.

Великобританії з Німеччиною, Францією та Росією; ситуації на Далекому Сході, Близькому Сході, Балканському півострові тощо.

Ще одну групу джерел належать періодичні видання того часу. Особливу цінність становлять російські й англійські газети кінця XIX – початку XX ст., які дозволяють скласти уявлення про громадську думку щодо політики російського й британського кабінетів на Далекому Сході.

На сторінках таких видань, як «Таймс»¹⁷, «Обсервер»¹⁸ та ін. можна знайти тексти офіційних документів, повідомлення з місця подій, статті політичного характеру тощо. Автори статей і листів до редактора, зазвичай, переконували читача у важливості розширення торгівлі з Китаєм і зміцнення там позицій Великобританії. У той же час, головною перешкодою на шляху до реалізації цієї мети вважалася Росія, далекосхідний курс якої англійські журналісти вважали «вкрай агресивним».

У свою чергу російські газети «Московские ведомости»¹⁹, «Санкт-Петербургские ведомости»²⁰, «Гражданин»²¹ тощо виступали апологетами політики свого уряду й звинувачували Лондон у намірі встановити монопольне панування на Далекому Сході на шкоду інтересам інших держав.

Загалом, виконаний джерелознавчий та історіографічний аналіз дозволяє переконатися в необхідності подальшої розробки й вивчення проблеми російсько-англійських протиріч на Далекому Сході. Наявність документальних матеріалів створює реальну можливість вирішення поставлених завдань.

1. Зовнішня політика й дипломатія Росії та Великобританії у зв'язку з японо-китайською війною, 1894–1895 рр.

До середини 90-х рр. міжнародне становище на Далекому Сході ускладнюється. Енергійний початок будівництва Транссибірської магістралі Росією викликав занепокоєність її супротивників у регіоні. Західні держави, і перш за все Великобританія, побоювалися не стільки економічної конкуренції, скільки посилення російської військової могутності.

Можливе посилення Росії турбувало і Японію. Масштаби російської загрози, як часто буває, навмисне перебільшувалися. Тому, токійський

¹⁷ Times. London, 1891–1902.

¹⁸ Obsever. London, 1895–1898.

¹⁹ Московские ведомости. Москва, 1895 1898.

²⁰ Санкт-Петербургские ведомости. СПб., 1895–1900.

²¹ Гражданин. СПб., 1896–1905.

уряд із самого початку розглядав Велику Сибірську залізницю як серйозну загрозу своїм експансіоністським планам та проводив політику, розраховуючи на випередження конкурента.

У зв'язку з цим у Токіо підсилювалися антиросійські настрої. Японські публіцисти прагнули виставити спорудження Росією Сибірської залізниці як причину необхідності активізації японської політики, незважаючи на те, що будівництво дороги тільки розпочалося й повинно було тривати роки. Японський представник у Сеулі Оїсі, прибувши ще в лютому 1893 р. до корейського порту Чемульпо, виголосив промову, у якій заявив, що «Далекий Схід повинен складати надбання Японії та Китаю і Європа як їхній спільний ворог повинна бути вигнана з цих країв». Оїсі був представником тієї групи дипломатів, які вже починали пропагувати ідею японського володарювання в Східній Азії. Посаду японського міністра-резидента в Кореї він отримав за написання одного твору, відомого й у Японії, і за кордоном. У своїй книзі Оїсі рекомендував знищити Росію, відняти в неї Сибір до Уралу й обернути її на район для колонізації всіх націй²². Голова Таємної ради Японії маршал Ягамата в інтерв'ю від 29 червня 1894 р. заявив, що Японії не слід чекати, поки Росія закінчить будівництво Сибірської залізниці, а Франція утвердиться в Сіамі. Японські правлячі кола прагнули ліквідувати будь-який вплив європейських держав на Далекому Сході й установити там панування Токіо. Багато японських дипломатів і члени кабінету міністрів також вважали, що для здійснення своїх планів Країні Вранішнього Сонця доведеться зіштовхнутися з Росією.

Щодо Китаю Токіо прагнув зайняти те ж становище, що й західні держави, тобто нав'язати Цинській імперії нерівноправні договори. Це сприяло б посиленню японських позицій на китайському ринку, але примусити Китай поступитися в цьому питанні могла тільки його військова поразка.

Тому, коли навесні 1894 р. у Кореї почалося народне повстання, очолюване сектою Тонхак («східне вчення»), правлячі кола Японії вирішили використати його як привід для конфлікту з Пекіном.

Корейські війська опинилися не в змозі впоратися з цим рухом і уряд Кореї звернувся по допомогу до свого сюзерена – Китаю. 6 червня 1894 р. з Тяньцзіня було відправлено 1500 китайських солдат, за якими незабаром пішли ще 750 солдат і три військові кораблі. Відповідно до Тяньцзіньської конвенції китайський уряд інформував про це Японію. Канцлер Піднебесної імперії Лі Хунчжан офіційно повідомив

²² Нарочницький А.Л. Губер А.А., Сладковский М.И., Бурлингас И.Я. Международные отношения на Дальнем Востоке. Кн. I. Москва : Мысль, 1973. С. 164.

японський уряд і російського посланника в Пекіні про те, що війська будуть відведені негайно після придушення «безладів»²³.

Відправлення китайських військ до Кореї було тут же використано японцями для втручання в корейські справи. Токійський кабінет негайно приступив до відправки своїх військ на корейський півострів, і вже до середини червня японських військ у Кореї було більше, ніж китайських. Під їхнім контролем опинився Сеул. Повстання тонхаків було придушене, але Японія не збиралася виводити свої війська. Запропонувавши чосонському уряду створити спільну комісію для розгляду вироблених ним реформ, японський уряд ультимативно заявив, що «до тих пір, поки ці зміни не будуть проведені на користь Японії, японські війська не будуть виведені»²⁴.

У кінці липня 1894 р. японські війська зайняли королівський палац. Корейська королівська сім'я була переведена в японське посольство. На чолі уряду був поставлений колишній регент, батько арештованого короля – Те Уонь Гунь. В особі 80-річного чоловіка японці знайшли зручне знаряддя для того, щоб прикрити свої загарбницькі плани боротьбою за «незалежність» корейської держави. 25 липня Японія розпочала бойові дії проти Китаю. Її війська несподівано атакували англійський транспорт «Гаошен», зафрахтований для перевезення китайських солдатів. Судно було потоплене, з 1300 осіб урятувалося не більше 170. 27 липня Те Уонь Гунь під тиском Токіо змушений був оголосити Китаю війну та офіційно звернутися до Японії з проханням про допомогу для вигнання китайських військ з корейської території. І лише 1 серпня відбулося офіційне оголошення війни. Отже, японський дипломатії належить «честь» введення в міжнародну практику нового часу звичаю починати війну без її оголошення.

Успіхи Японії у війні створили загрозу розпаду Китаю й перспективу нового народного повстання. З найбільш зацікавлених у Далекому Сході держав для двох – Великобританії та Росії – було однаковою мірою важливо зберегти маньчжурську династію. Однак дуже швидко виявилася й принципова різниця у поглядах двох країн щодо японо-китайського конфлікту. Якщо для Санкт-Петербурзького кабінету було принципово важливо не допустити посилення Японії біля своїх кордонів, то Уайтхолл погоджувався миритися з успіхами японців, сподіваючись у майбутньому використати їх проти свого російського супротивника.

²³ Нарочницкий А.Л. Губер А.А., Сладковский М.И., Бурлингас И.Я. Международные отношения на Дальнем Востоке. Кн. I. Москва : Мысль, 1973. С. 167.

²⁴ Международные отношения на Дальнем Востоке (1870–1945 гг.). Москва : Государственное издательство политической литературы, 1951. С. 75.

Восени 1894 р. російський уряд займав стриману позицію. Він не втручався в події на Далекому Сході, хоча дії Японії викликали тривогу. Повідомлення про потоплення японцями «Гаошена» спричинило незадоволеність імператора Олександра III, але він був далекий від думки про втручання, особливо якщо воно пройде під керівництвом Великобританії.

Зазначимо, що до японо-китайської війни питання далекосхідної політики привертало увагу російського суспільства й преси порівняно рідко. Військовий конфлікт на Далекому Сході змінив ситуацію. У червні 1894 р. «Московские ведомости» першими чітко сформулювали позицію, характерну для правої преси, яка загалом досить точно відображала й погляди правлячих кіл: зміцнення Японії в Кореї стане прямим порушенням інтересів Росії, особливо якщо Токіо буде використаний третьою європейською державою. Росія не потерпить зміцнення Великобританії поблизу російського кордону на Тихому океані, її інтереси як і раніше вимагають, щоб Корея залишалася «майже незалежною державою»²⁵. Цю думку розділяли «Санкт-Петербуржские ведомости» і «Гражданин». Останній навіть радив, що у випадку, якщо Великобританія виявить бажання, скориставшись поразкою китайців, спробує встановити своє панування в Китаї, Російська імперія могла б зіграти на традиційному британському побоюванні перед посиленням загрози Британській Індії²⁶.

21 серпня 1894 р. у Петербурзі відбулася Особлива нарада, у порядку денному якої була проблема вироблення політики відносно ситуації на Далекому Сході. У цьому заході взяли участь міністр закордонних справ М. К. Гірс, військовий міністр П. С. Ванновський, керівник морського міністерства генерал-ад'ютант М. М. Чихачов, міністр фінансів С. Ю. Вітте й товариш міністра закордонних справ М. П. Шишкін. Обговорювалося питання як діяти Росії в разі перемоги однієї зі сторін, особливо якщо одна з них «намірилася порушити територіальну цілісність Кореї». М. К. Гірс доповів про хід переговорів з китайським та японським урядами і заявив, що, на його думку, Лі Хунчжан хотів би втягнути Росію в конфлікт між Китаєм та Японією. Виходячи з цього, його пропозиції про втручання були відхилені. Участі інших держав у конфлікті голова зовнішньополітичного відомства не побоювався, і знаходив, що проблему слід було вирішувати дипломатичним шляхом, на основі збереження статус-кво в Кореї.

²⁵ Московские ведомости. М., 1895–1898. 25.VI.1894, с. 3

²⁶ Гражданин. СПб., 1896–1905. 8.VIII.1894, с. 5

С. Ю. Вітте підтримав М. К. Гірса, але додав, що в разі перемоги однієї зі сторін, Санкт-Петербург має бути готовим не допустити втручання Великобританії. Тому, Росія має «приготуватися до опору»²⁷. Вітте також відзначив, що в разі необхідності кошти на військові потреби будуть знайдені. Голова морського відомства пішов ще далі, заявивши, що Росія могла б захопити острів Гончарова, який належить Кореї. Військовий міністр Ванновський особливо побоювався захоплення Кореї японцями. «Збереження status quo в Кореї, – сказав він, – повинно слугувати головним завданням нашої справжньої політики на Далекому Сході». Для Росії, на його думку, було б не вигідне завоювання Кореї Японією, яка, володіючи великою армією та флотом, зробилася б небезпечним для Росії сусідом. У результаті наради було ухвалено рішення утриматися від активного втручання в японо-китайську війну, але, дотримуючись спільної з іншими державами лінії, сприяти швидкому її припиненню. Для Росії бажаним результатом війни було б збереження status quo в Кореї. І, нарешті, було вирішено не робити спеціального оголошення про нейтралітет²⁸.

У Росії продовжували уважно стежити за ситуацією в Східній Азії, за політикою Великобританії та діями її флоту. Пропозиції Уайтхолла, зроблені в жовтні 1894 р., російський уряд не вважав вигідними. Йому представлялося ненадійним і ризикованим створення міжнародної комісії для гарантії незалежності Кореї, оскільки ця гарантія насправді стала б знаряддям британського впливу й зміцнила позиції Великобританії та Японії в Кореї. У Петербурзі ще вірили в обіцянки Японії не робити замах на формальну незалежність Кореї й уважали за краще чекати з'ясування позиції інших держав. До того ж обставини внутрішнього життя, а саме, хвороба й смерть 20 жовтня 1894 р. імператора Олександра III та воцаріння Миколи II уповільнили ведення справ.

20 січня 1895 р. у Петербурзі зібралася друга Особлива нарада під головуванням великого князя Олексія Олександровича. До цього часу визначився військовий успіх Японії та вірогідність того, що майбутні мирні умови можуть істотно порушити інтереси Росії на Далекому Сході. Учасники наради змушені були зважати на факт захоплення японцями таких стратегічних позицій, як Корея, частина Маньчжурії, Ляодунський півострів і порт Вейхайвей. У цій ситуації постало питання про доцільність спільно з іншими державами спробувати схилити Японію до помірності або ж вести відособлену лінію,

²⁷ Красный архив. Т. II, XIV, XXI, L–LII, LVIII, LXXXVII Москва : Издательство Центрального архива РСФСР и СССР, 1922 1941. т. LII, с. 40.

²⁸ Там само. с. 44.

добиваючись для себе територіальних гарантій вільного плавання через Корейську протоку.

Міністерство закордонних справ запропонувало захопити острів Каргодо, який, на його думку, міг би стратегічно компенсувати Росію. З приводу цієї пропозиції на нараді розвернулася жвава дискусія. Морський міністр, не сподіваючись на готовність флоту, запропонував краще діяти на суші та зайняти частину Маньчжурії. Але військовий міністр генерал-ад'ютант П. С. Ванновський відкинув можливість використовувати проти Японії сухопутні сили.

Тоді С. Ю. Вітте висловився за першу із запропонованих на нараді альтернатив. Він уважав за необхідне виграти час для закінчення будівництва Сибірської залізниці, що дозволить Росії «виступити у всеозброєнні наших матеріальних коштів і зайняти відповідне становище в справах Тихого океану». Вітте також висловився за збільшення морських сил Росії на Тихому океані як засіб чинити тиск на Японію й спонукати Великобританію разом з іншими державами сприяти швидкому припиненню війни²⁹.

Урешті-решт, було вирішено спробувати увійти в згоду з Великобританією та Францією про спільні дії щодо Японії з метою забезпечення незалежності Кореї.

У той же час, британська дипломатія з самого початку війни на Далекому Сході проявляла велику активність, а англійські військові кораблі знаходилися напготові. Як уже зазначалося вище, англо-японські суперечності, особливо гострі в 1854–1894 рр., дещо пом'якшилися після відмови Лондона від нерівноправних договорів, але давати про себе знати й надалі. На початку війни правлячі кола Японії були незадоволені недостатньою, на їхню думку, доброзичливістю Великобританії до дій Токіо й небажанням британського кабінету порадити Китаю цілком і повністю поступитися Японії в усіх її вимогах та відмовитися від сюзеренітету над Кореєю. Японські військові поводитися щодо англійців безцеремонно, про що свідчать такі факти, як побиття японськими солдатами британського консула в Сеулі, спроби японців усунути з Кореї англійських митних чиновників і потоплення транспорту «Гаошен», незважаючи на піднятий на ньому англійський прапор. Ці дії японців викликали ворожі відгуки в більшості англійських газет.

Британські торгові кола на Далекому Сході побоювалися, що війна порушить нормальний перебіг торгівлі з Китаєм і скоротить її обороти. Вони вимагали від Японії збереження нейтральності Шанхаю –

²⁹ Красный архив. Т. II, XIV, XXI, L–LII, LVIII, LXXXVII Москва : Издательство Центрального архива РСФСР и СССР, 1922 1941. т. LII, с. 62–67.

«головного центру англійської торгової діяльності в Китаї». «Норт Чайна геральд» була занепокоєна, що в разі появи японців китайці винищать у місті всіх іноземців, яких вони ненавиділи як іноземних загарбників, та обурювалася з приводу доброзичливості лондонської преси, особливо «Таймз» щодо Японії. Серед іноземців у Шанхаї посилювався страх за свою долю в разі продовження війни, розвитку в Китаї народних хвилювань і припинення торгівлі. У свою чергу, японські газети ще в серпні закликали до походу на Пекін, що на думку далекосхідних кіл англійської буржуазії, могло призвести до падіння маньчжурської династії.

Ліберальна газета «Дейлі ньюз» особливо боялася такого розвитку подій. Значна частина британської буржуазії, усвідомлюючи свою економічну перевагу в Китаї, побоювалася, що в результаті війни становище зміниться в не вигідну для неї сторону, і висловлювала незадоволення японською агресією.

У жовтні – листопаді 1894 р. тривога з приводу продовження війни поширилася у Великобританії. Глава ліберального кабінету в 1894–1895 рр. лорд Розбері 25 жовтня 1894 р. виголосив промову, у якій висловив занепокоєння, що війна призведе до революції в Китаї. Лондон не бажав миритися з думкою про те, що час його неподільного панування на ринках Далекого Сходу добігає кінця. У листопаді в «Норт Чайна геральд» з'явилася тривожна стаття про те, що розпад або розділ Піднебесної імперії може підірвати торгівлю з нею, оскільки перевагу Великобританії в ній буде зведено нанівець.

Крім того, британська преса й влада на Далекому Сході побоювалися, що подальше розширення зони військових дій і поразка Китаю спонукають Росію до більш активних дій. У жовтні «Норт Чайна геральд» усіляко поширювала чутки про «російську небезпеку», прикриваючи ними власні агресивні прагнення. Губернатор Гонконгу на зборах ділових кіл заявив, що Росія має намір захопити Корею, але Великобританія не допустить цього. Подібні ж заяви звучали й у лондонській пресі. Ліберальна газета «Спікер» виступала за дипломатичне втручання, щоб Китай не опинився в залежності від Японії й не звернувся по допомогу до могутнього північного сусіда. Причому автор публікації натякав на приховане значення всіх цих порад, заявивши, що англійці повинні перетворити Піднебесну на другу Індію або Єгипет і що «Англія може зробити в Китаї у більших розмірах те, що вона щодня робить тепер у Єгипті та Індії»³⁰. Отже, британські

³⁰ Нароцницкий А.Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860–1895. Москва : Мысль, 1972. С. 626.

правлячі кола просто боялися, що японо-китайська війна підірве їх переважаючий вплив у Китаї.

Британська преса розгорнула кампанію залякування Китаю, Японії та Кореї «російською небезпекою». «Дейлі ньюз» передбачала виступ Франції й Росії в разі падіння маньчжурської династії. Журнал «Ешиетік квотерлі рив'ю» стверджував, що Санкт-Петербург розраховує на Корею, бажає захопити незамерзаючий порт на Тихому океані, становить «серйозну загрозу англійській торгівлі та імперіалізму на Сході». Ця ж стаття засуджувала співчутливе ставлення одного з видних консерваторів Дж. Керзона до Японії й висловлювалася за те, щоб держави під керівництвом Великобританії та під приводом встановлення міжнародної гарантії цілісності й незалежності Кореї втрутилися у війну між Китаєм та Японією³¹. Британська преса підбурювала ці держави проти Росії, пропагуючи ідею об'єднання цих країн у блок під егідою Лондона.

Японо-китайська війна, фактично, спонукала правлячі кола Великобританії зближуватися з Японією як союзником у справі встановлення свого панування в Китаї й можливим зняттям у боротьбі проти Росії. У британській громадській думці існували різні погляди на події, що відбувалися на Далекому Сході, але найбільш впливові кола Великобританії не збиралися заважати Японії, якщо тільки вона не нападе на Шанхай.

Зауважимо, що ворожа риторика деяких англійських газет проти Японії не була загальною. Вона виявилася нетривалою й різко ослабла вже в жовтні – листопаді 1894 р., коли з'ясувалося, що Японія утримається від нападу на Шанхай і що японські війська отримали перемогу в Пхеньяні. «Ешиетік квотерлі рив'ю» опублікував у жовтні статтю Е. Опперта, який обґрунтовував «право» Японії на захоплення Кореї й переконував читачів у «неминучості» перемоги японців³².

Консервативні газети з початку війни відкрито виступали за Японію й скептично ставилися до панічних чуток, що поширювалися англійською пресою в Китаї. «Таймз» писала, що не слід брати на віру тривожні відомості про намір японців напасти на Шанхай³³. Газета абсолютно байдуже поставилася до побиття японськими солдатами

³¹ Нароцницький А.Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860–1895. Москва : Мысль, 1972. С. 626.

³² Там само. С. 628.

³³ Pelcovits N.A. Old China Hands and the Foreign Office. N.Y. : King's Crown Press, 1948. P. 9.

англійського консула в Сеулі, а потоплення японцями «Гоушена» газета навіть виправдовувала³⁴.

Глашатай інтересів важкої індустрії Великобританії та англо-індійських колоніальних кіл лорд Керзон, відомий своїм жорстким ставленням до Росії, висловлював припущення, що в разі перемоги Японії й захоплення нею території на азійському материка, Росія зблизиться з Китаєм, при цьому сам він був цілком на стороні Японської імперії, військова перевага якої йому здавалася безперечною.

Е. Ашмід-Бартлетт – консерватор, який двічі обіймав посаду лорда Адміралтейства, тісно пов'язаний з власниками сталеливарних заводів, у вересні 1894 р. відкрито виступив на захист союзу з Японією, заявляючи, що «японці природні союзники Лондона на Далекому Сході» і супротивники Росії.

У середині вересня «Таймс» зберігала мовчання у зв'язку з війною на Далекому Сході, але після перемог японців у Пхеньяні та на р. Ялу почала знову наполегливо висловлюватися на користь Японії і, поширюючи чутки про намір Санкт-Петербурга зайняти незамерзаючий порт у Кореї, підбурювала японців до ворожих дій проти Росії та заняття панівного становища в Кореї³⁵. 28 вересня в «Таймс» було опубліковано статтю, яка свідчила, що «незалежному існуванню Кореї приходить кінець» і що «ми повинні підтримати Японію й усунути втручання інших держав в японо-китайську війну, якби вони хотіли позбавити Японію плодів її перемог». Російський уряд, на думку «Таймс» повинен зрозуміти, що він не в змозі примусити Японію залишити Корейський півострів.

У той же час «Таймс» схвалювала заяви кабінету Розбері про намір підтримувати контакти з Росією у справах Далекого Сходу й навіть відзначала пом'якшення англо-російських суперечностей, але рішуче висловлювалася проти будь-якого натиску на Японію, оскільки вона, на думку газети, не відмовиться від жодної зі своїх претензій і буде відстоювати їх до повної перемоги. У листопаді «Таймс» обговорювала мирні пропозиції Китаю на умовах визнання незалежності Кореї й виплати японцям винагороди за військові витрати. Ці умови газета вважала недостатніми, щоб задовольнити Японію, яка бажає «своїї опіки над Кореєю» для проведення реформ³⁶.

Російські газети в цей же час відзначали, що Лондон підбурює Китай проти Росії й Франції, але що Великобританія бажає посилення

³⁴ Pelcovits N.A. Old China Hands and the Foreign Office. N.Y. : King's Crown Press, 1948. P. 11.

³⁵ Ibid. P. 9.

³⁶ Ibid.

Японії та їй не перешкоджатиме. Газета «Свет» писала, що англійці затримали замовлені Китаєм у Великобританії судна, і небезпідставно підозрювала, що Лондон швидше на стороні.

Прагнучи не допустити збитку від війни для своїх торгових інтересів на Далекому Сході й самостійного втручання в конфлікт Росії, кабінет Розбері прагнув підтримувати видимість контакту й сумісних дипломатичних дій із Санкт-Петербургом. 1 серпня 1894 р. глава Форин офісу Дж. Кімберлі, дізнавшись про оголошення війни, заявив, що Великобританії й Росії слід вжити спільних заходів для припинення війни³⁷. Але ні в серпні, ні у вересні британський уряд не зробив у цьому напрямку ніяких кроків.

На початку жовтня занепокоєння Лондона за долю далекосхідної торгівлі почало збільшуватися, і британський кабінет запитав думку всіх зацікавлених держав про те, чи схвалять вони спільне дипломатичне втручання на основі винагороди Японії за «військові витрати» й міжнародну гарантію незалежності Кореї. Під міжнародною гарантією британський уряд фактично мав на увазі англо-японо-китайський контроль над Кореєю і, як наслідок, посилення британського впливу на Далекому Сході. Проте ця пропозиція була абсолютна неприйнятною для Японії, кінцевою метою якої було встановлення повного контролю над Кореєю. Сваритися з Японією в Лондоні не хотіли, тому задум провалився.

У листопаді Форин офіс відновив свої пропозиції, але не зустрів підтримки ні в уряді США, що відверто потурав японській агресії, ні в Німеччині, зацікавленої в затягуванні японо-китайської війни з метою знайти привід для захоплення опорного пункту на Далекому Сході. Лорд Розбері погодився з німецькою думкою про «передчасність втручання» й уже не вважав, що Лондон може постраждати від продовження війни³⁸.

Імовірно, коли восени 1894 р. британська дипломатія виступила з пропозицією спільного втручання держав в японо-китайську війну, її справжня мета полягала не в стримуванні Японії, а в перешкодженні одноосібному виступу Росії, що для Великобританії було вельми небажаним.

Однак, британські торговельно-промислові кола вважали, що подальші поразки Китаю можуть призвести до народного повстання, скидання маньчжурської династії й відпадання Північного Китаю, який

³⁷ Красный архив. Т. II, XIV, XXI, L–LII, LVIII, LXXXVII Москва : Издательство Центрального архива РСФСР и СССР, 1922–1941. Т. L–LI, с. 52.

³⁸ McCordock R.S. British Far Eastern policy, 1894–1900. N.Y. : Columbia University Press, 1931. P. 113–114.

вислизнув би з-під їхнього впливу, особливо в разі втручання Росії. Але замість чинення тиску на Японію, Форин офіс почав радити китайському уряду зробити нові поступки Токію, які призвели б до завершення війни. Англійський посланець в Китаї Н. О'Конор указував цинському уряду, що визнання Китаєм незалежності Кореї й виплата Японії компенсації за військові витрати можуть призвести до врегулювання конфлікту. Переговори про це з китайськими сановниками велися у вересні й жовтні 1894 р. Російський посланець у Китаї граф Кассині вважав цей самостійний крок британського посла неузгодженим з принципом спільних дій держав і зауважував на прагненні Великобританії відігравати першу роль у справах Далекого Сходу³⁹.

Кассині доповідав, що ініціатива, яку проявив британський посланець, надаючи пораду Китаю піти на поступки, справила в Пекіні несприятливе враження. Російський уряд був готовий взяти участь у дипломатичному втручанні на основі визнання Китаєм незалежності Кореї, за умови згоди інших держав. Проте в Петербурзі відмовилися підтримати пункт про сплату Китаєм військових витрат Японії. Дізнавшись думку російського й німецького урядів, а також намір Японії продовжувати війну, британський кабінет вирішив не наполягати на втручанні. Коли ж Японія відхилила зроблені Китаєм, за порадою Великобританії, пропозиції, враження в Китаї від політики Уайтхоллу стало ще більш обтяжливим.

У Пекіні правильно оцінили ситуацію, зрозумівши, що британський уряд найменше турбується про інтереси Китаю. Китайці спробували звернутися до послуг США, але потім, не побачивши ніякого результату, стали шукати підтримки з боку Росії.

Після відхилення Японією пропозицій Великобританії глава Форин офісу лорд Кімберлі вважав нові дипломатичні кроки в цьому напрямку недоцільними. А британський посол у Петербурзі Ф. Ласселс, навіть отримав розпорядження вказати китайському послу, що згідно з останньою відповіддю Японії, незалежність Кореї й винагорода за військові витрати вже будуть неприйнятними для неї як умови мирного врегулювання⁴⁰.

Восени 1894 р. британська ліберальна преса гучно проповідувала принцип спільних дій «концерту великих держав» на Далекому Сході, висловлюючи свою незадоволеність політичною ізоляцією Великобританії та небажання допустити будь-які самостійні, без Лондону, дії інших держав у Східній Азії. Прем'єр-міністр лорд Розбері у своїх

³⁹ Нароцникий А.Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860–1895. Москва : Мысль, 1972. С. 633.

⁴⁰ Там само.

промовах поставав як поборник «концерту держав» і прагнув заспокоїти підозри російського уряду щодо намірів Великобританії.

Однак, Китайська асоціація, відкинувши дипломатичну фразеологію, у кінці 1894 р. заявила, що поразка Китаю у війні стане зручним моментом для отримання концесій. У зверненні до лорда Кімберлі від 15 грудня 1894 р. Асоціація заявила, що Уайтхолл повинен скористатися сприятливим випадком і примусити китайський уряд прийняти всі англійські вимоги⁴¹. У квітні 1895 р. Шанхайський комітет Асоціації, підтриманий англійцями в Гонконгу, подав Генеральному комітету в Лондоні на розгляд низку вимог, які повинні були бути пред'явлені Китаю. Реалізація цієї програми поступово перетворило б Китайську імперію на британську колонію.

Тим часом Китай був розбитий і запросив миру. Японія готова була розпочати для виду мирні переговори, щоб цим попередити небезпеку іноземного втручання. Однак вона зовсім не збиралася доводити ці переговори до кінця та справді припиняти війну. 30 січня 1895 р. китайські вповноважені прибули в Кобе. Проте японська дипломатія, явно прагнучи затягнути війну, проголосила їх повноваження недостатніми. Під цим приводом японці продовжили військові дії.

Зважаючи на те, що події на Далекому Сході набували несприятливого обороту, МЗС Росії, як було вирішено на Особливій нараді 20 січня 1895 р., звернувся до західних держав з пропозицією чинити спільний дипломатичний тиск на Японію й вимагати захистити незалежність Кореї.

У цей час британський уряд, ще не знаючи, куди буде спрямована агресія Японії – на південь або на північ Китаю, уважав за краще підтримувати переговори з Росією та іншими державами, щоб не виявити завчасно свою позицію й перешкодити їхньому самостійному виступу. Крім того, ще на початку березня 1895 р. Китайська асоціація попереджала кабінет міністрів про те, що Японія може вимагати військово-морську базу біля південних берегів Китаю, що було небажано. Проте прагнення токійського кабінету домогтися від Китаю нових торгових привілеїв для іноземців Китайська асоціація схвалювала⁴².

У Лондоні не виключали, що Японія вимагатиме для себе морської бази й плацдармів на материку, деś між Шанхаєм і Кантоном, і що японська агресія буде спрямована на південь. Такий оборот справи був абсолютно не вигідний для британських торгових кіл на Далекому

⁴¹ McCordock R.S. British Far Eastern policy, 1894–1900. N.Y. : Columbia University Press, 1931. P. 169.

⁴² Ibid. P. 171.

Сході, зацікавлених у тому, щоб японці не вторгалися до сфери «британських інтересів», а закріпилися в Кореї та Південній Маньчжурії, де потім зіштовхнулися б з Росією.

12 березня 1895 р. у м. Симоносекі на о. Хонсю в Японії розпочалися японо-китайські мирні переговори. 13 березня 1895 р. Китаю було вручено текст японських мирних умов. Вони передбачали відмову від сюзеренітету над Кореєю, яка оголошувалася незалежною. Ця «незалежність» Кореї повинна була лише маскувати фактичне панування Японії. Далі, японська дипломатія вимагала: Ляодунський півострів з південноманьчжурським узбережжям від корейського кордону до Інкоу, о. Формозу, Пескадорські острови, контрибуцію в 300 мільйонів таелів і низку комерційних пільг, включаючи відкриття семи нових портів для іноземної торгівлі й право навігації верхньою течією Янцзи.

27 березня 1895 р. російський посол у Лондоні барон Стааль повідомляв, що Кімберлі вирішив дочекатися поки Японія повідомить свої вимоги китайським представникам. У цей час британський кабінет усе ще не мав цих відомостей і продовжував твердити про своє бажання «досягти взаємного порозуміння» з Росією. Союзник Росії – Франція, також була стривожена японськими умовами миру, проте, не виявляла бажання вдаватися до спільних заходів примушення проти Японії, побоюючись втручання на боці останньої Великобританії. Французька дипломатія схилялася піти швидше шляхом отримання компенсацій. У той же час Париж і Лондон вжили заходів щодо закріплення в районах їхньої традиційної експансії в Китаї.

Тим часом, у зв'язку з початком японо-китайських переговорів у Петербурзі 30 березня 1895 р. відбулася третя Особлива нарада і знову під головуванням великого князя Олексія Олександровича. На ній були присутні: військовий міністр П. С. Ванновський, начальник Головного штабу генерал-ад'ютант М. М. Обручев, управляючий морським міністерством М. М. Чихачов, новий міністр закордонних справ князь О. Б. Лобанов-Ростовський, який замінив померлого М. К. Гірса, і міністр фінансів С. Ю. Вітте. Японські вимоги вже були відомі. Намір Японії утвердитися на Ляодунському півострові, звідки вона могла б тримати під постійною загрозою й Пекін, і Сеул, значною мірою зачіпав інтереси Росії та руйнував традиційну рівновагу сил на Далекому Сході. У зв'язку з мирними переговорами Японії та Китаю постало питання про подальший характер російської далекосхідної політики. Більш обережний, очікувальний підхід підказував необхідність розвивати відносини з Китаєм, які поступово могли б стати союзними. Швидкий перехід до активної політики спонукав,

навпаки, шукати зближення з Японією, яка могла б стати партнером у боротьбі з головним супротивником Росії – Великобританією.

У свою чергу, імператор Микола II схилився, у разі закріплення японців на Ляодунському півострові, до ідеї отримання компенсацій за рахунок Кореї, Ознайомившись з доповідями нового міністра закордонних справ князя О. Б. Лобанова-Ростовського, він вирішив не сваритися з японцями, що дало б Росії можливість придбати незамерзаючий порт на корейському узбережжі.

Ця тенденція могла б запанувати, коли б не С. Ю. Вітте. На перших двох нарадах він не брав активної участі в обговорюванні, але 30 березня ситуація змінилася. Великий князь Олексій Олександрович у дусі настроїв імператора обґрунтував лінію на змову з Японією й отримання компенсацій⁴³.

На противагу цій думці військовий міністр Ванновський запропонував вимагати від Японії зобов'язання очистити Корею, спонукати її відмовитися від Маньчжурії, не зупиняючись у разі потреби перед загрозою застосування сили. Міністр закордонних справ висловив серйозні сумніви в можливості зближення з Японією.

Після цього слово взяв С. Ю. Вітте, заявивши про своє право як міністра фінансів мати перший голос у справі, невдале вирішення якої може звести нанівець результати всієї попередньої фінансово-економічної політики.

Він уважав, що японо-китайська війна є, по суті, реакцією на будівництво Великої Сибірської залізниці й що ворожі дії Японії фактично спрямовані проти Росії. Не можна допустити закріплення Японії на Ляодунському півострові, оскільки це, – стверджував Вітте, – створить загрозу Росії та, імовірно, пізніше спричинить приєднання до Японії всієї Кореї. Отримавши величезну контрибуцію, японці посилять свої позиції на континенті, привернуть на свій бік монголів і маньчжур та розпочнуть нову війну. При такому розвитку ситуації Країна Вранішнього Сонця можливо вже через кілька років підкорить Китай. Якщо ж допустити японців до Маньчжурії, – переконував міністр фінансів, – то для охорони російських далекосхідних володінь і Сибірської магістралі буде потрібно сотні тисяч солдатів і значне

⁴³ Глушков В.В. Русско-японская война 1904–1905 гг. в документах внешне-политического ведомства России: факты и комментарии Москва : ИДЭЛ, 2006. С. 12–13.

збільшення флоту, причому рано чи пізно це неминуче призведе до зіткнення між Японією та Росією⁴⁴.

Виходячи з цих міркувань, Вітте пропонував відкинути думку про будь-які територіальні захоплення, що дало б можливість зберегти гарні відносини з Китаєм і дотриматися коректності щодо Європи. Одночасно необхідно рішуче заявити, – вважав він, – що Росія не могла допустити зайняття Японією Південної Маньчжурії й у разі невиконання цих вимог була б змушена вжити необхідних заходів. Міністр фінансів уважав цілком вірогідним, що при такій твердій політиці, та ще й в разі підтримки західних держав, справа не дійшла б до війни. Якщо ж усупереч очікуванням Японія не прислухалася б до дипломатичних наполягань, довелося б використовувати військово-морські сили, а можливо й армію. Для Росії, – підсумовував Вітте, – важливий не тільки прямий, але й непрямий результат подібного втручання – вона виступила б у ролі рятівника Китайської імперії, яка за цю послугу добровільно пішла б на поступки та, зокрема, дозволила б проведення Сибірської залізниці через Маньчжурію⁴⁵.

Опоненти Вітте – великий князь Олексій Олександрович і начальник Головного штабу М. М. Обручев – висловили побоювання, що при такому підході Росія наживе собі в особі Японії залятого ворога, який шукатиме підтримки в іншого, одвічного супротивника Росії – Великобританії.

Була висунута ідея компенсацій за рахунок Китаю. Міністр фінансів, визнаючи крайню небажаність війни, уважав, що зіткнення з Японією рано чи пізно неминуче, тому краще ризикнути тепер, поки суперник ще недостатньо сильний і не має союзників. Вітте був проти захоплення будь-якої частини китайської території, побоюючись, що за цим неминуче відбудеться розділ Китаю між державами й нові зіткнення на цьому ґрунті.

Хоча єдиного підходу на нараді вироблено не було, Вітте, за допомогою П. С. Ванновського й керівника морського міністерства Н. М. Чихачова зумів схилити учасників до підтримки своєї пропозиції. Було вирішено добиватися збереження статус-кво на півночі Китаю й запропонувати Японії відкинути ідею захоплення південної частини Маньчжурії. У разі ж відмови, пропонувалося оголосити, що Російська імперія «зберігає за собою свободу дій». Одночасно передбачалося

⁴⁴ Глушков В.В. Русско-японская война 1904–1905 гг. в документах внешне-политического ведомства России: факты и комментарии Москва : ИДЭЛ, 2006. С. 13.

⁴⁵ Там само. С. 14.

повідомити про це великим державам і Китаю, зазначивши при цьому, що Санкт-Петербург не прагне, зі свого боку, до будь-яких захоплень⁴⁶.

І все ж таки останнє слово залишалося за імператором, який, як наголошувалося, дотримувався іншої думки. Заслухавши доповідь великого князя, Микола II запросив учасників наради до себе на 4 квітня, проте не всіх. Цього разу були присутні великий князь Олексій Олександрович, військовий міністр Ванновський, міністр закордонних справ і міністр фінансів. Вітте згадував у своїх мемуарах: «У присутності Його Величності я знову повторив мої думки; інші або зовсім не заперечували, або ж заперечували вельми неістотно, урешті-решт, государ погодився прийняти мою пропозицію, і князеві Лобанову-Ростовському доручено було привести її до виконання»⁴⁷.

Голова МЗС з енергією перейшов до виконання отриманого доручення. Уже 11 квітня, під час роботи четвертої Особливої наради, було повідомлено, що німецький уряд заявив про свою готовність приєднатися до Росії у випадку, якщо вона виступить за обмеження японських завоювань. Обіцянку діяти солідарно з Росією дала так само Франція. Зважаючи на нову, більш сприятливу міжнародну обстановку більшість членів наради на чолі з С. Ю. Вітте висловилися за те, щоб не дозволити Японії утвердитися на материку.

Німецький уряд, в свою чергу, збирався не «оберігати» свої торгові інтереси, яким ніхто не загрожував, а перейти, у слід за іншими державами, до захоплення опорних пунктів на китайській території. Щодо Великобританії, то її уряд і преса були стривожені чутками про майбутній ніби то після укладання миру союз між Китаєм та Японією з метою підриву впливу європейських країн у Східній Азії. У тому, щоб перешкодити такому союзу, були зацікавлені всі європейські держави, але більше за всіх Великобританія. Чутки про можливість укладання оборонного й наступального японо-китайського союзу після підписання миру поширювали не тільки деякі японські газети, але й китайський канцлер Лі Хунчжан, який бажав у такий спосіб спровокувати втручання держав у Симоносекські переговори.

Саме в цей вирішальний момент стало відомо, що британський уряд вирішив утриматися від втручання в переговори між Японією та Китаєм. Дізнавшись, що Японія претендує на Порт-Артур і що союзу між Китаєм та Японією, спрямованого проти «європейського впливу» не буде, чого так побоювалися в Лондоні, прем'єр-міністр лорд Розбері

⁴⁶ Глушков В.В. Русско-японская война 1904–1905 гг. в документах внешне-политического ведомства России: факты и комментарии Москва : ИДЭЛ, 2006. С. 14–15.

⁴⁷ Витте С.Ю. Воспоминания. Т. II. Таллинн Москва : Скиф Алекс, 1994. С. 44.

та міністр закордонних справ Дж. Кімберлі дійшли висновку, що умови майбутньої мирної угоди цілком відповідають інтересам Великобританії. За свідченням заступника голови Форин офісу Е. Грея саме тому Дж. Кімберлі й утримався від участі в спільному виступі держав⁴⁸. Не дивно, що при цьому Грей замовчував про те, що захоплення Японією Порт-Артуру та Ляодунського півострова неминуче призвело б до зіткнення між Японією і Росією та що саме це британські правлячі кола вважали найбільш вигідним для себе.

Позиція Великобританії у зв'язку з Симоносекським миром остаточно прояснилася 5 квітня 1895 р., якраз тоді, коли в Лондоні стали відомі точні умови цього договору. Барон Стааль був прийнятий у Форин офісі, і Дж. Кімберлі заявив йому, що перехід у руки Японії Порт-Артуру й частини Маньчжурії порушує політичну рівновагу на Далекому Сході, загрожує безпеці Пекіна й може «скомпрометувати» незалежність Кореї. Проте коли російський посол безпосередньо запитав його про можливість спільного виступу, британський міністр відповів, що економічні інтереси Англії та її торгівля зосереджені переважно в Нанкіні, Шанхаї та на р. Янцзи і, що Великобританія «ймовірно, повинна буде проявити відому стриманість у майбутньому впливі на японський уряд»⁴⁹.

Зі слів Дж. Кімберлі «питання ще вимагало роз'яснення». Наступного дня барон Стааль знову відвідав британське зовнішньополітичне відомство й дізнався, що там відомі не лише територіальні, але й торгові вимоги Японії, і що вони також надзвичайно вигідні для Великобританії, оскільки мають поширитися нею через принцип найбільшого сприяння. Того ж дня на Даунінг-Стріт відбулося засідання, яке одногослосно ухвалило рішення не втручатися в японо-китайські переговори⁵⁰.

Отже, британський кабінет знаходив умови мирного договору вигідними для себе та не збирався брати участь у спільному виступі держав проти Японії. Тим більше, що в Лондоні були впевнені, що такий виступ без підтримки Великобританії не можливий.

Тим часом китайський уряд, який не мав сил для опору, був змушений прийняти важкі умови, продиктовані японською стороною. 17 квітня 1895 р. було підписано Симоносекський мирний договір. За умовами якого Китай визнавав «незалежність» Кореї, передавав Японії о-в Формозу (Тайвань) та Пескадорські (Пенхуледао) острови, а також сплачував контрибуцію в розмірі 200 млн. лян. Крім того для

⁴⁸ Grey of Fallodon, E. Twenty-five years, 1892–1916 Vol. I. N.Y. : Frederick A. Stokes company, 1925. P. 23–25.

⁴⁹ Ibid. P. 25.

⁵⁰ Ibid.

іноземної торгівлі були відкриті 7 нових портів, японці отримали право відкривати підприємства у всіх китайських портах та право ввозити до Китаю товари сплачуючи лише ввізне мито⁵¹. Погоджуючись на цей принижуючий мир, представник Піднебесної імперії Лі Хунчжан таємно розраховував на іноземне втручання.

Оскільки мир уже було підписано, російському уряду не можна було марно гаяти час. Цю думку розділяла й російська преса. У квітні – травні 1895 р. у «Московских ведомостях» було опубліковано 39 тільки передових статей про ситуацію на Далекому Сході. Уже 6 квітня «Московские ведомости» закликали до рішучого виступу проти Японії, не зупиняючись навіть перед війною. Газета висунула гасло – «Ні п'яді землі, ні тіні впливу Японії на Азіатському материку» 12 квітня «Московские ведомости» сформулювали тезу, яка в подальші роки обґрунтовувала політику Росії на Далекому Сході. «Час усвідомити й відкрито заявити, – писав автор статті, – що Азії ми потрібні заради її власної користі. Горе тому, – погрожував він, – хто там стане на шляху мирного розвитку Росії»⁵². 20 квітня газета «Новое время» писала: «Росія не може допустити встановлення протекторату над Коресю, якого домоглася для себе Японія за умовами договору. Навіть якщо тільки Порт-Артур опиниться під владою Японії, то це завдасть великого матеріального збитку Росії та її престижу як великої держави»⁵³.

Нарешті, 23 квітня 1895 р., представники Росії, Німеччини та Франції в Токіо одночасно, але кожен окремо, вимагали від японського уряду відмови від Ляодунського півострова. Німецька нота виявилася найбільш категоричною: вона була складена в образливому для Японії тоні. Більше того, німецький посланець у Токіо барон фон Гутшмідт, на відміну від своїх російського й французького колег, погрожував Японії війною⁵⁴.

Приєднання Німеччини до демаршу Росії та Франції було сприйнято в Лондоні й Токіо як «цілковиту несподіванку». Віконт Аокі, японський повірений у Берліні, у вузькому колі своїх наближених роздратовано зауважував: «Я не знаю, чим пояснити участь Німеччини. Я можу тільки припустити, що причиною цього є тимчасове божевілля кайзера». Барон Стааль також повідомляв з Лондона, що для англійців

⁵¹ Treaties between the Empire of China and Foreign Powers. Shanghai : North-China Herald Office, 1902. P. 181–184.

⁵² Московские ведомости. Москва, 1895–1898. 6.IV.1895, с. 1.

Московские ведомости. Москва, 1895–1898.

⁵³ Asakawa K. The Russo-Japanese conflict. Its causes and issues. N.Y.; London : Kennikat press, 1970. P. 71.

⁵⁴ Ibid. P. 132.

виступ Німеччини став повною несподіванкою та що вони були вражені й здивовані її втручанням⁵⁵.

Після спільного демаршу трьох держав британські дипломати опинилися в складному становищі. З одного боку, вони все ще сподівалися, що Японія не поступиться натиску Росії, Франції та Німеччини, а в Росії не вистачить сил, щоб ризикувати війною з Японією. З іншого, – було очевидно, що з приєднанням Німеччини шанси на успіх втручання різко зросли. Дж. Кімберлі почав побоюватися, що в разі успіху три держави отримають від Китаю «винагороду», а Великобританія втратить право висувати подібні вимоги. Тому британський уряд почав натякати, що він, мабуть, ще буде брати участі у втручанні держав. Лорд Розбері заявив про це російському, а Кімберлі німецькому послу.

Імовірно, що ця спроба британського уряду залучитися до втручання мала на меті перешкодити його успіху, а в разі, якщо це не вийшло б, «право» разом з іншими вимагати від Китаю «компенсацій». Британський кабінет намагався зав'язати дискусію, щоб дати японцям можливість виграти час. Він запропонував Санкт-Петербургу заздалегідь вимагати від Японії копію трактату з Китаєм. Але цей маневр був розгаданий російською дипломатією. Міністр закордонних справ Росії князь О. Б. Лобанов-Ростовський заявив, що всі найважливіші пункти трактату йому відомі від самого японського уряду та що «демарш, запропонований Англією, спричинить тільки даремну витрату часу».

Отже, лондонський кабінет не зміг запобігти взаємодії трьох держав. Активно підтримати Токіо в Лондоні також не були схильні, оскільки це поставило б Великобританію в положення відкритого ворога щодо Китаю, а це було не вигідно. Можна було не сумніватися, що у випадку війни Японія зазнає поразки, яка надовго затримає зростання її військової потужності. З цього погляду Великобританії було вигідно, щоб токійський уряд поступився вимогам Росії, Німеччини й Франції та відмовився від Порт-Артуру. Побоюючись завзятості Японії та розгрому її флоту, британський уряд порадив Токіо проявити помірність і піти на поступки державам.

Росія, Франція й Німеччина мали в далекосхідних водах значні військово-морські сили, які могли загрожувати морським комунікаціям японської армії в Китаї. Тому їх виступ справив на Японію витверезливу дію. Але перш ніж поступитися, японські міністри зробити кілька спроб провести переговори. Японському послу в Петербурзі Нісі було

⁵⁵ Asakawa K. The Russo-Japanese conflict. Its causes and issues. N.Y. ; London : Kennikat press, 1970. P. 133.

доручено «гарантувати російські інтереси» й «незалежність» Кореї, а російський повірений у Токіо М. О. Хитрово отримав завірення про те, що Японія відмовиться від Ляодунського півострова й залишить собі лише Порт-Артур та Даляньвань. Однак Микола II на цей раз міцно тримався ухваленого рішення й на телеграмі Хитрово від 24 квітня з роздратуванням написав: «Потрібно рішуче заявити, що ми не можемо допустити японців на північному узбережжі Печилійської затоки. Отже, про Порт-Артур та про Талієнвань і мови бути не може. Це моє останнє слово! Те, що говорить японський посланець про незалежність Кореї, то це просто курям на сміх і іронічне знущення над нашою поблажливою політикою на Сході!»⁵⁶.

Рішучі вимоги держав змусили японський уряд поступитися. 10 травня 1895 р. уряд Японії публічно заявив про повернення Китаю Ляодуна, діставши собі, щоправда, збільшення контрибуції на 30 млн. таелей. «Японію, таким чином, не тільки позбавили єдиного наміченого нею на материку територіального надбання, – відзначав Б. О. Романов, – але й сама дипломатична процедура, з цим пов'язана, не обійшлася для неї без формального приниження»⁵⁷.

Вимушена ревізія Симоносекського договору виявила для правлячих кіл Японії ворога номер один на шляху їхніх експансіоністських далекоглядних планів. З того часу Країна Вранішнього Сонця, використовуючи отриману від Китаю контрибуцію, розвернула підготовку до війни проти Росії. Японія поспішала завершити військові приготування раніше, ніж буде побудована Велика Сибірська залізниця.

Отже, японо-китайська війна, стала чинником ще більшого загострення російсько-британських протиріч. Перегляд умов Симоносекської угоди сплутала карти британській дипломатії. У цій ситуації Великобританія втратила можливість вирішального впливу на розвиток подій на Далекому Сході. Загалом це призвело до тимчасового уповільнення експансії європейських держав у регіоні.

Щодо Росії, то правлячі кола цієї держави продемонстрували здібність до нестандартних рішень, що виявилось несподіванкою для Лондона й дозволило посилити авторитет серед інших держав. У подальшому можливість повторення сумісного російсько-німецько-французького демаршу, стало справжнім жахом для Лондона й Токіо. Ситуація ставала ще більш загрозливою для Об'єднаного Королівства у зв'язку з перспективою російсько-китайського зближення.

⁵⁶ Нароцницький А.Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860–1895. Москва : Мысль, 1972. С. 756.

⁵⁷ Нароцницький А.Л. Губер А.А., Сладковский М.И., Бурлингас И.Я. Международные отношения на Дальнем Востоке. Кн. I. Москва : Мысль, 1973. С. 160.

2. Зміни міжнародної ситуації на Далекому Сході в 1895–1896 рр. Втрата Великобританією провідних позицій та зростання впливу Росії

Японо-китайська війна 1894–1895 рр. і Симоносекський мир розкрили всю слабкість Піднебесної імперії. Спроба Японії придбати володіння на материк закінчилася невдачею, але захоплення Тайваню й Пескадорських островів означало по суті початок поділу Китаю. Великі держави, які виступали під гаслом «захисту» китайських інтересів та в ролі «нейтральних» спостерігачів, прагнули використати ситуацію, що склалася, у своїх інтересах.

Щодо Росії, то її вплив на розвиток подій в Китаї помітно посилювався. Надалі, намагаючись закріпити досягнутий успіх, російська дипломатія скористалася моментом, коли китайським правлячим колам знадобилися гроші для сплати контрибуції. Цинський уряд звернувся до лондонських, паризьких і берлінських банкірів, але вони погоджувалися надати Пекіну позику за умови встановлення контролю над китайськими фінансами. Такий контроль був би для Петербурга серйозною перешкодою в справі посилення російського впливу в Східній Азії. У цих умовах треба було діяти рішуче.

Улітку 1895 р. скориставшись суперництвом німецьких і французьких банкірів, міністр фінансів Росії С. Ю. Вітте запропонував китайському уряду позику в 100 млн. руб. під гарантію російського уряду. Наступним кроком стало утворення, за участю Санкт-Петербурзького міжнародного банку, російсько-французького банківського синдикату. Контракт був підписаний 6 липня 1895 р. Він містив зобов'язання Китаю не погоджуватися на іноземний контроль над своїми фінансами, якщо в ньому не братиме участь російська сторона. Німеччина, як і Великобританія, були усунені від участі в цій фінансовій операції.

Політичні та економічні позиції Великобританії в Китаї після японо-китайської війни були підірвані, і британська преса звинувачувала в цьому кабінет А. Розбері, жалкуючи про «втрачені можливості». Журнал «Контемпорарі рев'ю» в липні 1895 р. помістив статтю Р. Бретта, у якій наголошувалося на тому, що Великобританія втратила нагоду досягти домовленості про зайняття Росією порту Лазарева, Японією – Порт-Артуру, а Великобританією – острова Чжоушань⁵⁸. У вересні 1895 р. «Таймз» відмічала, що, не взявши участь у Симоносекському втручанні, Лондон втратив можливість оволодіти Тайванем і що треба поспішати отримати компенсації за визнання Лондоном

⁵⁸ Нарочницкий А.Л. Губер А.А., Сладковский М.И., Бурлингас И.Я. Международные отношения на Дальнем Востоке. Кн. I. Москва: Мысль, 1973. С. 160.

захоплення Тайваню японцями. Загалом, уряд Розбері, на думку «Таймз», був винен у підриві виняткової торгової переваги й політичного впливу Великобританії в Китаї⁵⁹.

У червні 1895 р. у Пекіні були підписані спеціальні конвенції між Францією та Китаєм, які надавали першій низку привілеїв у прикордонних з Тонкіном районах. Тим самим було зроблено рішучий крок до проникнення французького капіталу в південні провінції Китаю. Кордон між Китаєм і Тонкіном був «виправлений» на користь Франції, для її торгівлі було відкрито низку міст. Франція отримала також привілеї в гірничодобувній промисловості Юньнаня, Гуандуна та Гуансі й право продовжувати на китайську територію залізниці, як існуючі, так й ті, які ще тільки будуть побудовані в Аннамі. Це спричинило різке невдоволення британських торговельно-промислових кіл, пов'язаних з Далеким Сходом.

Велике занепокоєння в Лондоні також викликав і народний рух, що розгорнувся в Китаї влітку 1895 р. проти іноземних, зокрема англійських місіонерів, діяльність яких часто виходила за межі релігії. Поразка у війні, принизливий мирний договір і зростаюче проникнення в країну іноземного капіталу, що призвело до розорення місцевого населення, підсилили ненависть народу до іноземців. Місіонерів народ ненавидів, вважаючи їх порушниками старовинних звичаїв і винуватцями всіх бід країни. Народні хвилювання охопили безліч населених пунктів, особливо вони спалахнули в Сичуані та у Фуцзяні, де відбулося побиття місіонерів, деякі з яких були вбиті. Найбільше постраждали католицькі місіонери, але були розгромлені також англійські й американські протестантські місії й каплиці. Заворушення ці часто відбувалися при потуранні й навіть підбурюванні місцевої влади⁶⁰.

Уряд Великобританії вимагав покарання винуватців безладів, усунення сичуанського намісника й виплати грошової компенсації. Одночасно американський повірений Ч. Денбі наполягав на створенні міжнародної комісії для розслідування подій. Не отримавши «задоволення» своїх вимог, британський уряд наказав адміралу Буллеру увійти з ескадрою в Янцзи та бомбардувати Нанкін. Після заяви британського посла Н. О'Конора про це 29 вересня богдыхан видав указ про усунення намісника Сичуані з посади⁶¹.

Китайська асоціація, стривожена розмахом народних виступів, радила уряду скористатися випадком, щоб вимагати у вигляді

⁵⁹ Times. London, 1891–1902. 26.IX.1895, p. 7.

⁶⁰ Ibid., p. 8.

⁶¹ Зарина Л.Л. Британский империализм в Китае (1896–1901). Москва : Наука, 1970. С. 18.

компенсації відкриття для іноземної торгівлі р. Сицзян, а також нових пільг для збуту іноземних товарів у Південному Китаї тощо. Але спроба англійського посланця порушити перше із зазначених питань, закінчилася невдачею. Коли ж Н. О'Конор спробував перешкодити наданню Францією позики Китаю та дозволив собі грубі й нешанобливі вислови щодо китайських міністрів і богдыхана, китайський уряд почав вимагати його відкликання. Символічно, що після відзиву з Пекіна, О'Конор був призначений послом у Санкт-Петербурзі⁶².

Тим часом у липні 1895 р. на зміну ліберальному кабінету Розбері до влади у Великобританії прийшов уряд лорда Р. Солсбері, у складі якого були консерватори і ліберали-юніоністи. Ліберальна партія, що так і не зуміла подолати розкол у своїх лавах, була усунена від влади на десять років. Британським банківським, торговельно-промисловим і колоніальним колам здавалося, що консерватори проводитимуть зовнішню політику сміливіше й рішучіше за лібералів. Ці кола чинили на політику уряду Солсбері зростаючий вплив, тому головні його зусилля були спрямовані на розширення британських колоніальних володінь і ринків вивозу британського капіталу.

У Санкт-Петербурзі уважно стежили за першими кроками нового британського кабінету міністрів. Барон Є. Є. Стааль доповідав з Лондона, що призначення Дж. Чемберлена міністром колоній і присутність у міністерстві закордонних справ лорда Керзона здаються «поганою прикметою». Особливо важко, на думку російського посла, буде домовитися з Солсбері в справах Далекого Сходу й Середньої Азії. І дійсно, уряд Солсбері не тільки продовжив лінію на зближення з Японією проти Росії та Китаю, але й доклав зусиль, щоб відновити свої позиції в Східній Азії.

У той же час на півночі Китаю продовжували загострюватися англо-російські суперечності. Британська дипломатія та преса робили все для того, щоб налаштувати китайський уряд проти Росії, і підбурювали Токіо до військових приготувань. Лондонський журнал «Економіст» та англійські далекосхідні газети відкрито закликали японців до війни. Невдоволені необхідністю ділити вплив у Китаї з Росією та Францією, британські газети, за якими стояли певні торговельно-промислові кола, поширювали різні чутки, прагнучи спонукати уряд захопити який-небудь порт у Кореї та Північному Китаї й, тим самим, отримати «компенсації».

Ці загарбницькі плани прикривалися гаслом «захисту» Піднебесної імперії від Росії. У жовтні 1895 р. “Obsever. London” надрукувала

⁶² История XIX века. Т. VIII. / Под ред. Лависс, Рамбо. Москва : ОГИЗ Гос. соц.-эконом. изд-во, 1939. С. 323.

провокаційне повідомлення свого кореспондента в Гонконзі, щодо отримання Санкт-Петербургом концесії на будівництво залізниці до Порт-Артуру та підготовки російського флоту до зайняття цього порту, після чого, нібито, вся Маньчжурія буде перетворена на «російську провінцію»⁶³. Повідомлення повинно було підштовхнути британські правлячі кола до енергійного наступу на Китай і стало сигналом до початку жорсткої кампанії в англійській пресі з метою загострити російсько-китайські відносини й спонукати Японію відмовитися від обіцянки повернути Порт-Артур цинській владі.

Тим часом, повідомлення «Таймз» про захоплення Росією Порт-Артуру викликало справжню газетну війну й підштовхувало міністра закордонних справ Росії князя О. Б. Лобанова-Ростовського відправити до Лондона, Берліна й Парижа телеграми зі спростуванням надрукованої в «Таймз» фальшивки. Солсбері був змушений визнати, що повідомлення в «Таймз» – вигадка, але при цьому різко засудив позицію російської преси. Проте в листі до посла в Лондоні голова зовнішньополітичного відомства Росії зазначав, що англійські газети самі спонукають російську пресу до «нападок» на Англію та що, на відміну від Англії, у Росії думки газети «не впливають на уряд».

Урешті-решт, кампанія в британській пресі, спрямована на збудження в Пекіні ворожості до Росії, не мала успіху. Переконавшись у тому, що часи неподільного політичного й економічного впливу в Китаї минули, британські правлячі кола виступили з відкритими планами розділу країни на «сфери впливу». Так, Р. Солсбері в промові, проголошеній на прийомі в лорда-мера Лондона, нагадав слова Б. Дізраелі про те, що «в Азії всім вистачить місця». Британські підприємці розраховували на економічну слабкість Росії на Далекому Сході, і Солсбері переконував слухачів, що Великобританія може не боятися суперників. «Ми, – заявив прем'єр, – можемо дивитися з повною байдужістю на дії тих, якщо такі знайдуться, хто думає, що зможе усунути нас з цієї родючої й комерційної розвиненої території, або хто вважає, що може побити нас на світовому ринку»

Змову про розділ Китаю також вважали можливою «Вестмінстер газетт» і «Обзервер», які засуджували «шаленство» англійської преси, яке вона демонструвала під час оцінки зовнішньої політики Росії, але вимагали визнання останньою переважаючої комерційної першості в Китаї. 27 жовтня 1895 р. «Обзервер» помістив статтю, автор якої вважав, що слід примиритися із зайняттям Росією в майбутньому морської бази на Далекому Сході, що жодна «мисляча людина в Сполученому Королівстві не думає, що Росія споруджує залізницю

⁶³ Obsever. London. 1895–1898. 25.X.1895. P. 9.

через Сибір вартістю в 40 000 000 тільки з метою побудувати закінчення її на незамерзаючому порту»⁶⁴. У свою чергу, «Таймс» 29 жовтня писала про бажаність домовитися з Росією про компенсації, які б Лондон отримав у разі захоплення росіянами Порт-Артуру⁶⁵. Подібні думки на межі 1895–1896 рр. висловлювали більшість англійських газет – і консервативних, і ліберальних.

Так, на початку наступного року в «Единбург рев'ю» з'явилася програмна за своїм змістом стаття «Політичні й торгові справи в Азії», яка детально аргументувала необхідність розділу Китаю на сфери впливу. На думку автора, Європі потрібні в Азії «нові ринки» та «джерела робочої сили». Він рекомендував Великобританії та Росії укласти спільну угоду про розмежування на всьому просторі «від Стамбула до Пекіна» з тим, щоб Росія отримала незамерзаючий порт на Далекому Сході, але визнала б за Великобританією право на економічне панування в Азії. За словами автора статті, Санкт-Петербург проводив «військову політику експансії», а Лондон безневинну політику пов'язану з вирішенням проблеми «надлишку багатства й капіталу». Це, втім, не перешкоджало йому вимагати і для англійців військово-морської бази на узбережжі Північного Китаю.

У статті висловлювалося співчуття з приводу японо-китайської війни й стверджувалося, що британському уряду слід було «втримати пекінське міністерство від фатальної помилки розриву з Японією через корейське питання». У результаті цієї помилки, зазначалося в статті, Китай звернувся до Росії й Франції, а Лондон не зумів об'єднати проти Росії Китай та Японію.

Висловлюючи надію на збереження за своєю країною торговельної переваги на Далекому Сході, автор підкреслював, що «Англія та Японія мають багато різних причин для угоди з основних принципів їхньої зовнішньої та торговельної політики». Щодо військового союзу з Японією, то до нього слід вдаватися тільки в крайньому випадку. Японія була ще надто слабкою, щоб воювати з Росією, а зіткнення між Великобританією й Росією, якщо остання буде відкинута і від Босфору, і від Тихого океану та переорієнтується на індійський кордон, вбачалося автору небезпечним, зважаючи на можливе в цьому випадку повстання народів Індії проти британського панування⁶⁶.

Відповідно до побажань далекосхідних торгових кіл, Китайська асоціація окреслила програму найближчих дій у Китаї, яку повинен був

⁶⁴ Observer. London. 1895–1898. 27.X.1895. P. 5

⁶⁵ Ibid. P. 9.

⁶⁶ Нароцницкий А.Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860–1895. Москва : Мысль, 1972. С. 812.

наслідувати Уайтхолл. У відомство закордонних справ було надіслано лист, у якому Асоціація вимагала від уряду взяти на себе «відповідальність за реорганізацію й управління Китаєм за єгипетським зразком»⁶⁷. На засіданні Китайської асоціації 4 листопада 1895 р. було висловлено вимогу негайного часткового розділу Китаю, захоплення островів Чжоушань і Пескадорських та переходу до політики придбання «сфер впливу». 6 листопада голова Китайської асоціації У. Кесвік зазначав, що острови Чжоушань забезпечать монопольний контроль над басейном Янцзи й відкриють шлях у провінцію Сичуань. Для обговорення цих питань було вирішено відправити делегацію до прем'єр-міністра Р. Солсбері.

16 листопада 1895 р. Р. Солсбері прийняв представників Китайської асоціації, які запропонували проект розділу Китаю за угодою з Росією, з тим, щоб остання отримала Порт-Артур, а Великобританії б відійшли острови Чжоушань, панування над Шанхаєм і долиною Янцзи. У. Кесвік також заявив про бажаність відкриття для британської торгівлі р. Сицзян і спорудження залізниці між Бірмою та Юньнанью. Прем'єр обіцяв прийняти це до уваги й заявив, що уряд не допустить тиску англійських інтересів⁶⁸.

ВИСНОВКИ

Отже, японо-китайська війна 1894–1895 рр. призвела до поглиблення російсько-британських протиріч на Далекому Сході. Стурбований перспективою зростання впливу Росії в регіоні, у зв'язку з будівництвом Великої Сибірської залізниці, Лондон під час конфлікту відкрито зайняв прояпонську позицію. У той же час Уайтхолл намагався спрямувати японську агресію на північ Китаю, у бік російського кордону, оберігаючи райони, у яких було зосереджено головні британські торгові інтереси.

У свою чергу, успіхи Росії призвели до трансформації політики Великобританії й спонукали британські правлячі кола незабаром після симонсекського втручання виступити з відкритою пропагандою розділу Китаю на «сфери впливу».

АНОТАЦІЯ

У розділі досліджується далекосхідний вектор зовнішньої політики Великої Британії в умовах загострення колоніального суперництва з Російською імперією на рубежі XIX–XX ст. Проаналізовано

⁶⁷ Pelcovits N.A. *Old China Hands and the Foreign Office*. N.Y. : King's Crown Press, 1948. P. 177, 183.

⁶⁸ Ibid. P. 187–189.

геополітичні, економічні та стратегічні чинники, які визначали британські інтереси в Східній Азії та впливали на формування зовнішньополітичного курсу Лондона. Особливу увагу приділено розвитку британсько-російського протистояння на Далекому Сході, боротьбі за сфери впливу в Китаї, Кореї та Маньчжурії, а також значенню регіону для забезпечення безпеки Британської імперії та збереження її торговельно-економічних позицій.

Розглянуто еволюцію дипломатичних механізмів реалізації британської політики, зокрема використання союзницьких відносин, економічних важелів і військово-морської присутності для стримування російської експансії. Висвітлено роль англо-японського союзу 1902 р. як одного з ключових інструментів британської стратегії на Далекому Сході та його вплив на зміну балансу сил у регіоні. Досліджено наслідки російсько-японської війни 1904–1905 рр. для трансформації міжнародних відносин у Східній Азії та коригування зовнішньополітичних пріоритетів Великої Британії.

Зроблено висновок, що далекосхідний напрям став важливим елементом глобальної політики Великої Британії наприкінці XIX – на початку XX ст., а суперництво з Російською імперією суттєво вплинуло на формування британської дипломатичної стратегії, сприяло пошуку нових форматів міжнародного співробітництва та визначило особливості розподілу сил у регіоні напередодні Першої світової війни.

Література

1. Asakawa K. The Russo-Japanese Conflict: Its Causes and Issues. New York ; London : Kennikat Press, 1970. 373 p.
2. British Documents on the Origins of the War, 1898–1914. Vol. I–II. London : His Majesty's Stationery Office, 1927.
3. Grey of Fallodon E. Twenty-Five Years, 1892–1916. Vol. I. New York : Frederick A. Stokes Company, 1925. 334 p.
4. Grey of Fallodon E. Twenty-Five Years, 1892–1916. Vol. II. New York : Frederick A. Stokes Company, 1926. 378 p.
5. McCordock R. S. British Far Eastern Policy, 1894–1900. New York : Columbia University Press, 1931. 376 p.
6. Observer. London, 1895–1898.
7. Oxford Slavonic Papers. Oxford, 1955.
8. Pelcovits N. A. Old China Hands and the Foreign Office. New York : King's Crown Press, 1948. 317 p.
9. Times. London, 1891–1902.
10. Treaties between the Empire of China and Foreign Powers. Shanghai : North-China Herald Office, 1902. 358 p.

11. Блох Ю. М. Внутрішньополітичні дискусії в Англії стосовно зовнішньої політики країни на початку XX століття (1902–1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2007. 20 с.
12. Богданова Т. Г. Джон Хей та американо-англійські відносини в Китаї (1897–1900) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Луганськ, 2010. 20 с.
13. Витте С. Ю. Воспоминания. Т. 2. Таллинн ; Москва : Скиф Алекс, 1994. 576 с.
14. Глушков В. В. Русско-японская война 1904–1905 гг. в документах внешнеполитического ведомства России: факты и комментарии. Москва : ИДЭЛ, 2006. 576 с.
15. Гражданин. Санкт-Петербург, 1896–1905.
16. Ерусалимский А. С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. Москва : Изд-во АН СССР, 1951. 607 с.
17. Зарина Л. Л. Британский империализм в Китае (1896–1901). Москва : Наука, 1970. 248 с.
18. История дипломатии. Т. 2. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1945. 424 с.
19. История XIX века. Т. 8 / под ред. Э. Лависса, А. Рамбо. Москва : Гос. соц.-эконом. изд-во, 1939. 552 с.
20. Красный архив. Т. II, XIV, XXI, L–LII, LVIII, LXXXVII. Москва : Издательство Центрального архива РСФСР и СССР, 1922–1941.
21. Международные отношения на Дальнем Востоке (1870–1945 гг.). Москва : Государственное издательство политической литературы, 1951. 790 с.
22. Московские ведомости. Москва, 1895–1898.
23. Набока О. В. Тайвань та політика Великобританії на Далекому Сході в 20–90-х рр. XIX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Луганськ, 2006. 20 с.
24. Нарочницкий А. Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860–1895. Москва : Мысль, 1972. 899 с.
25. Нарочницкий А. Л., Губер А. А., Сладковский М. И., Бурлингас И. Я. Международные отношения на Дальнем Востоке. Кн. 1. Москва : Мысль, 1973. 324 с.
26. Нарочницкий А. Л., Губер А. А., Сладковский М. И., Бурлингас И. Я. Международные отношения на Дальнем Востоке. Кн. 2. Москва : Мысль, 1973. 287 с.

27. Питльована Л. Ю. Англо-німецькі відносини на рубежі XIX–XX століть: проблема колоніального поділу Африки : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2003. 20 с.

28. Савенков В. В. Великобританія та проблема будівництва Суецького каналу : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Луганськ, 2005. 20 с.

29. Сладковский М. И. Китай и Англия. Москва : Наука, 1980. 351 с.

30. Сталовєрова Г. В. Еволюція британського колоніалізму (1914–1921) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернігів, 2008. 19 с.

Information about the author:

Zhukov Oleksandr Volodymyrovych,

Candidate of Historical Sciences,

Senior Lecturer at the Department of World History, International
Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko

87 Romenska Str/, Sumy, 40002, Ukraine

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ВИБОРИ В КОСОВІ 2025 РОКУ: ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ТА МІЖНАРОДНИЙ КОНТЕКСТ

Крицкалюк Н. І., Панкул Д. О.

ВСТУП

Балканський півострів упродовж XX – першої чверті XXI століття неодноразово перебував у центрі уваги світової спільноти. Довготривалий і складний процес розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії, який фактично тривав з 1991 по 2003 рік, став каталізатором масштабних політичних, етнічних і безпекових трансформацій на Балканах. Югославські війни 1991–2001 років не лише змінили геополітичний ландшафт Південно-Східної Європи, а й започаткували процеси формування нових держав, однією з яких стала Республіка Косово, що проголосила незалежність від Сербії 17 лютого 2008 року. Проголошення незалежності Косово стало однією з найсуперечливіших подій у сучасній системі міжнародних відносин, викликавши тривалі політичні та правові дискусії. Відмінною рисою процесу формування державності було те, що ще до офіційного проголошення незалежності територія Косово перебувала під фактичним міжнародним управлінням. Після завершення збройного конфлікту у 1999 році основні функції цивільного адміністрування, підтримки громадського порядку та створення демократичних інститутів були покладені на міжнародні місії Організації Об'єднаних Націй і НАТО, які забезпечували стабілізацію ситуації та сприяли розбудові основ державного управління.

Вирішальну роль у цьому процесі відіграла Тимчасова адміністративна місія Організації Об'єднаних Націй у Косово (UNMIK), створена відповідно до Резолюції Ради Безпеки ООН № 1244 (1999). Основне завдання місії полягало у створенні ефективної системи цивільного управління, формування органів місцевої влади, розвиток демократичних інститутів та підготовка Косово до самоврядування. Паралельно міжнародні сили KFOR, розгорнуті під проводом НАТО, забезпечували військову та громадську безпеку, сприяли стабілізації міжетнічної ситуації та створювали умови для відновлення мирного життя.

Попри офіційно тимчасовий характер діяльності зазначених міжнародних місій, упродовж майже десяти років саме вони фактично виконували основні функції державного управління або визначали

механізми їх реалізації новоствореними органами влади Косово. У цей період були закладені інституційні основи майбутньої політичної системи, сформовано виборче законодавство, започатковано діяльність представницьких органів влади та створено передумови для функціонування демократичних інститутів незалежної держави. Однак, після проголошення незалежності одним із головних викликів для Косово залишалося здобуття міжнародного визнання. Хоча упродовж 2008 року незалежність нової держави визнали 54 країни світу, серед яких Сполучені Штати Америки та більшість держав – членів Європейського Союзу, низка країн, включаючи Сербію, продовжили не визнавати її суверенітет. Отже, питання міжнародної легітимності Косово, перспектив його участі у діяльності міжнародних організацій та завершення процесу державотворення залишаються предметом активних політичних і наукових дискусій. У цьому контексті варто врахувати, що одним із критеріїв оцінки ефективності функціонування демократичної політичної системи будь-якої держави є виборчий процес, оскільки вибори відображають рівень розвитку політичних інститутів, ступінь довіри населення до органів влади, реальний рівень політичної конкуренції та здатність держави забезпечити демократичне формування представницьких органів.

Наприклад, парламентські та регіональні вибори у 2025 році відбувалися в умовах перманентної трансформації політичної системи Косово, поглиблення європейської інтеграції, активізації діалогу між Белградом і Приштиною (за посередництвом Європейського Союзу) та одночасного збереження суттєвого міжнародного впливу на безпекову ситуацію в регіоні. Результати цих виборів стали важливим показником рівня демократичної консолідації країни, ефективності функціонування її державних інститутів та подальших перспектив міжнародної легітимації. Все вище викладене обумовило вибір нами теми дослідження, основною метою якого є спроба проаналізувати політичну ситуацію в Косово напередодні парламентських та регіональних виборів 2025 року, дослідити особливості перебігу виборчої кампанії, а також визначити політичні наслідки цих виборів для внутрішнього розвитку Косово та міжнародного впливу на безпекову ситуацію Балканського півострова.

1. Історичні та політичні передумови виборчих процесів у Косові

Як було вже зазначено сучасна політична система Республіки Косово сформувалася під впливом комплексу історичних, політичних та міжнародно-правових чинників, які істотно відрізняють її від моделей державотворення більшості європейських країн. На відміну від держав, що здобували незалежність у результаті тривалого

еволюційного розвитку власних політичних інститутів, Косово пройшло етап формування державності в умовах міжнародного управління, активної участі міжнародних організацій у створенні органів державної влади та постійного зовнішнього політичного контролю за демократичними процесами^{1, 2}.

Передумови сучасних виборчих процесів у Косові нерозривно пов'язані із кризою федеративної моделі державного устрою Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії наприкінці ХХ століття. Загострення міжетнічних суперечностей, посилення національних рухів та дезінтеграційні процеси призвели до розпаду федерації й виникнення низки збройних конфліктів, які охопили практично весь Балканський регіон. Косово, населення якого переважно складали етнічні албанці, стало одним із найбільш конфліктних регіонів колишньої Югославії, а політичне протистояння поступово трансформувалося у відкритий збройний конфлікт між югославськими силовими структурами та Армією визволення Косова³.

Військове протистояння 1998–1999 років мало далекосяжні наслідки не лише для самого регіону, а й для всієї системи міжнародної безпеки. Гуманітарна криза, масове переміщення цивільного населення та загроза подальшої ескалації конфлікту стали підставою для активного втручання міжнародної спільноти. Після завершення військової операції НАТО та ухвалення Резолюції Ради Безпеки ООН № 1244 у червні 1999 року Косово фактично перейшло під міжнародне управління^{4, 5}. Документ передбачав створення міжнародної цивільної адміністрації, відповідальної за забезпечення тимчасового управління територією, відновлення діяльності органів влади, підтримання громадського порядку та підготовку умов для визначення майбутнього політичного статусу краю. Водночас резолюція підтверджувала суверенітет і територіальну цілісність тодішньої Союзної Республіки Югославії, що в подальшому стало однією з основних причин міжнародних дискусій щодо правового

¹ Weller M. *Contested Statehood: Kosovo's Struggle for Independence*. Oxford : Oxford University Press, 2009. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199566167.001.0001> Pp. 84–108.

² Marko J. *The New Kosovo Constitution in a Regional Comparative Perspective. Review of Central and East European Law*. 2008. Vol. 33, No. 4. Pp. 438–441.

³ Ker-Lindsay J. *Kosovo: The Path to Contested Statehood in the Balkans*. London : I.B. Tauris, 2009. Pp. 44–58.

⁴ United Nations Security Council. Resolution 1244 (1999), adopted by the Security Council at its 4011th meeting on 10 June 1999. New York : United Nations, 1999. Pp. 1–4.

⁵ Ker-Lindsay J. *Kosovo: The Path to Contested Statehood in the Balkans*. London : I.B. Tauris, 2009. Pp. 81–96.

статусу незалежного Косова⁶. Особливістю державотворення стало те, що демократичні інститути формувалися не шляхом поступової внутрішньої еволюції, а в результаті цілеспрямованої діяльності міжнародної адміністрації. UNMIK розпочала процес створення місцевих органів влади, системи державної служби, судових установ, правоохоронних органів і механізмів місцевого самоврядування. Одночасно здійснювалася підготовка нормативно-правової бази, необхідної для проведення демократичних виборів відповідно до міжнародних стандартів^{7,8}.

Одним із найважливіших напрямів діяльності міжнародної адміністрації стало формування виборчої системи Косова. Якщо на початковому етапі основною метою було забезпечення представництва всіх етнічних спільнот у новостворених органах влади, то в подальшому акцент поступово зміщувався у бік розвитку повноцінної демократичної конкуренції між політичними партіями. Через це виборче законодавство Косова із самого початку містило значну кількість механізмів, спрямованих на захист прав національних меншин, забезпечення гендерного представництва та гарантування участі різних етнічних груп у діяльності законодавчих органів^{9,10}.

Важливу роль у становленні демократичних інститутів відіграла діяльність Організації з безпеки і співробітництва в Європі. ОБСЄ брала активну участь у розробленні виборчого законодавства, підготовці членів виборчих комісій, організації перших демократичних виборів та моніторингу їх проведення. Фактично саме міжнародні експерти сформували основні процедурні принципи функціонування виборчої системи Косово, які зберігаються і сьогодні. Така модель розвитку є унікальною для сучасної Європи, оскільки поєднала елементи міжнародного адміністрування із поступовою передачею повноважень національним органам влади. Подальший розвиток

⁶ United Nations Security Council. Resolution 1244 (1999), adopted by the Security Council at its 4011th meeting on 10 June 1999. New York : United Nations, 1999. Paras. Pp. 10–11.

⁷ Ibid.

⁸ United Nations Security Council. Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo: S/2025/200. New York : United Nations, 2025. Pp. 2–5.

⁹ Assembly of the Republic of Kosovo. *Law No. 03/L-073 on General Elections in the Republic of Kosovo*. Official Gazette of the Republic of Kosovo, No. 31, 15 June 2008. Pristina : Assembly of the Republic of Kosovo, 2008. Arts. 5, 27, 64. URL: <https://surl.li/mxgbna>.

¹⁰ Constitution of the Republic of Kosovo. Pristina : Assembly of the Republic of Kosovo, 2008. Arts. 45, 64. Pp. 63–82.

державності був безпосередньо пов'язаний із визначенням остаточного політичного статусу краю. Після кількох років міжнародного адміністрування стало очевидним, що тимчасова модель управління не може залишатися довгостроковим механізмом забезпечення стабільності. Через це міжнародна спільнота розпочала пошук політико-правового рішення, яке дозволило б одночасно забезпечити стабільність у регіоні, захист прав національних меншин та формування ефективних демократичних інститутів^{11,12}.

Вирішальне значення у цьому процесі мав Комплексний план врегулювання статусу Косова, підготовлений Спеціальним посланником Генерального секретаря ООН Мартті Ахтісаарі у 2007 році. Незважаючи на те, що документ не був схвалений Радою Безпеки ООН через відсутність консенсусу між її постійними членами, саме його положення стали концептуальною основою майбутньої конституційної моделі незалежного Косова. План передбачав створення демократичної парламентської республіки, функціонування незалежної судової системи, широкі гарантії місцевого самоврядування, захист прав етнічних спільнот та забезпечення міжнародного контролю за процесом становлення державних інститутів^{13,14}.

Після проголошення незалежності 17 лютого 2008 року Косово розпочало новий етап політичного розвитку. Конституція Республіки Косово, яка набула чинності 15 червня 2008 року, закріпила основні принципи функціонування державної влади, визначила компетенцію органів законодавчої, виконавчої та судової влади, а також заклала правові засади сучасної виборчої системи. Водночас значна частина її положень була сформульована з урахуванням рекомендацій міжнародних організацій та положень Плану Ахтісаарі, що ще раз підтверджує виняткову роль міжнародного чинника у процесі державотворення Косова^{15,16}.

¹¹ Assembly of the Republic of Kosovo. *Law No. 03/L-073 on General Elections in the Republic of Kosovo*. Official Gazette of the Republic of Kosovo, No. 31, 15 June 2008. Pristina : Assembly of the Republic of Kosovo, 2008. Arts. 53–64. URL: <https://surl.li/mxgbna>.

¹² European Union Election Observation Mission. *Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report*. Brussels : European External Action Service, 2025. Pp. 20–28.

¹³ Ahtisaari M. *Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement: S/2007/168/Add.1*. New York : United Nations, 2007. Pp. 6–18.

¹⁴ Perritt H. H. *The Road to Independence for Kosovo: A Chronicle of the Ahtisaari Plan*. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. Pp. 188–205.

¹⁵ Constitution of the Republic of Kosovo. Pristina : Assembly of the Republic of Kosovo, 2008. Arts. 4, Pp. 63–82; 102–111.

Однією з характерних особливостей політичної системи Косово стало поєднання класичних демократичних принципів із спеціальними механізмами захисту етнічного представництва. Конституція гарантувала резервування місць у парламенті для представників неалбанських громад, зокрема сербської, боснійської, турецької, ромської, горанської та інших національних спільнот. Такий механізм був спрямований на недопущення політичної маргіналізації меншин і забезпечення їх участі у процесі ухвалення державних рішень. Водночас саме ця особливість політичної системи нерідко ставала предметом дискусій щодо ефективності функціонування парламентської демократії, оскільки етнічний чинник продовжував істотно впливати на процес формування коаліцій та вироблення державної політики^{17,18}.

Не менш важливою передумовою сучасних виборчих процесів стало формування багатопартійної системи. Якщо на початковому етапі незалежності Косово політична конкуренція здебільшого концентрувалася навколо політичних акторів, що брали участь у визвольному русі, то поступово вона почала переходити до програмних засад розвитку держави. Особливо помітною ця тенденція стала після парламентських виборів 2021 року, коли перемога партії «Самовизначення» (Vetëvendosje) засвідчила зростання суспільного запиту на боротьбу з корупцією, реформування державного управління та прискорення європейської інтеграції^{19,20}.

Загалом еволюція партійної системи Косово супроводжувалася поступовою модернізацією виборчого законодавства. Упродовж останніх двох десятиліть удосконалювалися механізми адміністрування виборів, підвищувалися вимоги до прозорості фінансування політичних партій, розширювалися можливості міжнародного спостереження та вдосконалювалися процедури захисту виборчих прав громадян. Значний внесок у цей процес зробили рекомендації Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ, а також висновки Венеційської комісії Ради Європи щодо вдосконалення виборчого законодавства відповідно

¹⁶ Marko J. The New Kosovo Constitution in a Regional Comparative Perspective. *Review of Central and East European Law*. 2008. Vol. 33, No. 4. Pp. 438–446.

¹⁷ Constitution of the Republic of Kosovo. Pristina : Assembly of the Republic of Kosovo, 2008. Arts. 64, 78, 81. Pp. 63–82; 102–111.

¹⁸ Ahtisaari M. *Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement*: S/2007/168/Add.1. New York : United Nations, 2007. 61 p.

¹⁹ Bieber F. *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*. Cham : Palgrave Macmillan, 2020. Pp. 165–183.

²⁰ European Commission. *Kosovo Report 2025*. Brussels : European Commission, 2025. Pp. 8–12.

до європейських демократичних стандартів^{21,22}. Водночас політичний розвиток Косова продовжував відбуватися в умовах низки системних викликів. Серед них особливе місце посідали проблема часткового міжнародного визнання держави, складні взаємовідносини із Сербією, періодичне загострення безпекової ситуації на півночі країни та необхідність одночасного проведення внутрішніх реформ і виконання міжнародних зобов'язань. Усе це безпосередньо впливало на характер політичної конкуренції, формування передвиборчих програм і пріоритетів основних політичних сил^{23,24}.

Отже, можемо зробити висновки, що історичні та політичні передумови виборчих процесів у Косові свідчать про унікальний характер становлення його демократичної системи. На відміну від більшості європейських держав, розвиток виборчих інститутів Косова відбувся в умовах поєднання внутрішніх процесів державотворення з безпосереднім міжнародним управлінням, що істотно вплинуло на структуру політичної системи, особливості функціонування органів влади та механізми забезпечення демократичного представництва. сформована протягом 1999–2024 років інституційна модель набула ознак політико-правової основи проведення парламентських та регіональних виборів 2025 року, аналіз яких є необхідним для розуміння сучасного етапу розвитку Косова як держави та суб'єкта міжнародних відносин.

2. Перебіг та результати парламентських виборів у Косові 2025 року

Парламентські вибори, що відбулися у Республіці Косово 9 лютого 2025 року, стали одним із найважливіших політичних процесів після проголошення незалежності держави у 2008 році. Їх значення визначалося не лише необхідністю формування нового складу парламенту та уряду, а й тим, що вибори проходили в умовах суттєвих

²¹ Assembly of the Republic of Kosovo. *Law No. 03/L-073 on General Elections in the Republic of Kosovo*. Official Gazette of the Republic of Kosovo, No. 31, 15 June 2008. Pristina : Assembly of the Republic of Kosovo, 2008. Arts. 10–15, 53–64. URL: <https://surl.li/mxgbna>

²² European Union Election Observation Mission. *Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report*. Brussels : European External Action Service, 2025. Pp. 87–94.

²³ European Commission. *Kosovo Report 2025*. Brussels : European Commission, 2025. Pp. 1–12; 18–31.

²⁴ United Nations Security Council. *Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo: S/2025/200*. New York : United Nations, 2025. Pp. 8–14.

внутрішньополітичних і зовнішньополітичних викликів. До початку виборчої кампанії Косово вже кілька років перебувало у центрі уваги міжнародної спільноти через загострення відносин із Сербією, складний перебіг діалогу за посередництва Європейського Союзу, а також через необхідність продовження реформ, які залишаються однією з головних умов подальшого зближення з європейськими інституціями^{25,26}.

У порівнянні із парламентськими виборами 2021 року, де головним політичним питанням була необхідність подолання внутрішньої політичної нестабільності та формування дієздатного уряду, кампанія 2025 року проходила вже в інших умовах. У центрі суспільної дискусії перебували оцінка діяльності уряду Альбіна Курті, результати реалізації антикорупційної політики, стан економічного розвитку держави, відносини із західними партнерами та перспективи нормалізації відносин із Сербією. Загалом виборча кампанія продемонструвала поступовий перехід політичної конкуренції від після-воєнної риторики до обговорення ефективності державного управління та якості реалізації внутрішньої політики²⁷.

Передвиборча боротьба характеризувалася високою політичною активністю основних політичних сил. Найбільшу увагу виборців привертали чотири провідні політичні суб'єкти: рух «Самовизначення» (Vetëvendosje), Демократична партія Косова (PDK), Демократична ліга Косова (LDK) та коаліція Альянсу за майбутнє Косова (AAK) – NISMA. Незважаючи на відмінності у програмних положеннях, практично всі учасники виборів декларували незмінність курсу на зміцнення незалежності Косова, продовження європейської інтеграції та реформування державних інститутів. Основні відмінності між політичними силами стосувалися насамперед способів реалізації цих завдань, темпів проведення реформ і підходів до подальшого діалогу із Сербією^{28,29}. Водночас кампанія засвідчила збереження достатньо високого рівня політичної поляризації. Чинний уряд будував свою

²⁵ European Union Election Observation Mission. Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report. Brussels : European External Action Service, 2025. P. 12.

²⁶ European Commission. Kosovo Report 2025. Brussels : European Commission, 2025. Pp. 1–3.

²⁷ European Union Election Observation Mission. Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report. Brussels : European External Action Service, 2025. Pp. 12; 24–25.

²⁸ Ibid. P. 24.

²⁹ Central Election Commission of the Republic of Kosovo. *Final Results of the Parliamentary Elections of 9 February 2025*. Pristina: Central Election Commission, 2025. URL: <https://surl.li/bzwayo>

виборчу стратегію навколо демонстрації досягнутих результатів у сфері боротьби з корупцією, реформування державного сектору та зміцнення фінансової дисципліни. Представники опозиційних партій, своєю чергою, акцентували увагу на погіршенні відносин Косова з окремими міжнародними партнерами, недостатніх темпах економічного розвитку та складній ситуації у північних муніципалітетах. Через це значна частина виборчої кампанії була присвячена дискусіям щодо ефективності діяльності чинного уряду, а не питанням історичної спадщини чи ролі окремих політичних лідерів у процесі здобуття незалежності^{30,31}. Характерною особливістю виборів 2025 року стало активне використання сучасних цифрових технологій під час проведення передвиборчої кампанії. Політичні партії дедалі частіше використовували соціальні мережі, онлайн-дискусії та цифрові інформаційні платформи як основний засіб комунікації з виборцями. Значна увага приділялася молодому електорату та діаспорі, яка традиційно бере активну участь у політичному житті держави. Подібна тенденція свідчить про поступову модернізацію виборчих технологій та наближення політичної комунікації Косова до практики інших європейських демократій³².

Загалом день голосування отримав схвальні відгуки від міжнародних спостерігачів, згідно оцінками яких, виборці мали можливість вільно реалізувати своє право голосу, а фундаментальні права та свободи були забезпечені. Водночас місія Європейського Союзу звернула увагу на окремі організаційні недоліки, пов'язані із роботою Центральної виборчої комісії, насамперед із затримкою оприлюднення попередніх результатів голосування через технічні несправності інформаційної системи. Попри це, міжнародні спостерігачі не виявили порушень, які могли б поставити під сумнів легітимність результатів виборів або суттєво вплинути на волевиявлення громадян^{33,34}. Є підстави вважати, що саме організація

³⁰ European Union Election Observation Mission. Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report. Brussels : European External Action Service, 2025. Pp. 24–25.

³¹ European Commission. Kosovo Report 2025. Brussels : European Commission, 2025. Pp. 1–3.

³² European Union Election Observation Mission. Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report. Brussels : European External Action Service, 2025. Pp. 35; 87–92.

³³ Ibid. Pp. 42; 46.

³⁴ Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Observation of the Parliamentary Elections in Kosovo (9 February 2025). Strasbourg : Council of Europe, 2025. Paras. Pp. 95–98.

виборчого процесу підтвердила поступове зміцнення демократичних інститутів Косова. На відміну від перших виборів після завершення міжнародного адміністрування, у 2025 році основна відповідальність за проведення виборів уже покладалася на національні державні інституції. Міжнародні місії виконували переважно функції спостереження та консультативної підтримки, що свідчить про поступовий перехід від моделі зовнішнього управління до самостійного функціонування виборчої системи держави. Офіційні результати виборів підтвердили, що рух «Самовизначення» (Vetëvendosje) знову отримав найбільшу підтримку виборців та залишився провідною політичною силою країни. Водночас отриманий результат уже не забезпечував можливості самостійного формування парламентської більшості, як це частково очікувалося під час передвиборчої кампанії. Інші політичні сили також покращили свої позиції, що призвело до більш рівномірного розподілу депутатських мандатів між парламентськими партіями. З одного боку, це підтвердило існування реальної політичної конкуренції, а з іншого – значно ускладнило процес формування нової коаліції^{35,36}.

На наш погляд, саме результати голосування стали одним із найбільш показових індикаторів розвитку демократії Косово. Якщо після проголошення незалежності політичний процес значною мірою визначався авторитетом окремих політичних діячів та історичною роллю політичних сил у визвольному русі, то вибори 2025 року продемонстрували зміну електоральної поведінки населення. Значна частина громадян оцінювала діяльність політичних партій насамперед через результати їхньої роботи в уряді, соціально-економічну політику та ефективність реалізації реформ. Це свідчить про поступове формування більш зрілої політичної культури, характерної для демократичних держав^{37,38}. Водночас результати виборів засвідчили, що політична система Косово досі не позбулася окремих системних проблем. Насамперед це стосується високого рівня політичної

³⁵ European Union Election Observation Mission. Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report. Brussels : European External Action Service, 2025. Pp. 15–17; 42–46.

³⁶ Central Election Commission of the Republic of Kosovo. *Final Results of the Parliamentary Elections of 9 February 2025*. Pristina: Central Election Commission, 2025. URL: <https://surl.li/bzwayo>

³⁷ European Union Election Observation Mission. Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report. Brussels : European External Action Service, 2025. P. 74.

³⁸ European Commission. Kosovo Report 2025. Brussels : European Commission, 2025. Pp. 1–3.

поляризації між основними партіями. Незважаючи на відносно близькі програмні цілі щодо європейської інтеграції, боротьби з корупцією та зміцнення державності, політична конкуренція між провідними силами дедалі частіше набуває персоналізованого характеру. Це ускладнює процес пошуку компромісів після завершення виборів та негативно впливає на швидкість формування органів державної влади^{39,40}.

Окремої уваги заслуговують результати голосування представників національних меншин. Конституційна модель Косова передбачає гарантоване представництво сербської громади та інших національних спільнот у парламенті незалежно від загальних результатів виборів. Такий механізм був запроваджений ще під час формування конституційної моделі держави як один із ключових інструментів забезпечення політичної інтеграції багатонаціонального суспільства. Аналіз парламентських виборів 2025 року показує, що цей механізм загалом продовжує виконувати свою функцію, хоча політична ситуація в окремих муніципалітетах півночі Косова залишається достатньо складною через вплив ширших політичних процесів у відносинах між Белградом і Приштиною^{41,42,43}.

Особливе місце в оцінці виборів займають висновки міжнародних спостережних місій. Найбільш ґрунтовну оцінку надала Місія Європейського Союзу зі спостереження за виборами, яка після завершення виборчого процесу опублікувала підсумковий звіт із рекомендаціями щодо подальшого вдосконалення виборчого законодавства та практики його застосування. У документі зазначалося, що вибори були конкурентними, а основні права і свободи учасників виборчого процесу загалом були забезпечені. Водночас експерти звернули увагу на необхідність підвищення ефективності роботи Центральної виборчої комісії, удосконалення процедур адміністрування виборів, забезпечення більшої прозорості фінансування політичних партій та

³⁹ European Union Election Observation Mission. Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report. Brussels : European External Action Service, 2025. Pp. 24–25; 46–48.

⁴⁰ Bieber F. The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans. Cham : Palgrave Macmillan, 2020. Pp. 165–183.

⁴¹ Constitution of the Republic of Kosovo. Pristina : Assembly of the Republic of Kosovo, 2008. Arts. 64, 78, 81. Pp. 63–82; 102–111.

⁴² European Union Election Observation Mission. Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report. Brussels : European External Action Service, 2025. P. 74;

⁴³ Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Observation of the Parliamentary Elections in Kosovo (9 February 2025). Strasbourg: Council of Europe, 2025. Paras. Pp. 20; 90–92.

вдосконалення окремих положень виборчого законодавства. ці рекомендації сьогодні можна розглядати як один із напрямів подальшого розвитку демократичної системи Косова^{44,45}.

Окремим важливим результатом парламентських виборів стала також зміна характеру міжнародної оцінки демократії Косова. Якщо раніше основна увага міжнародних організацій була зосереджена на питаннях безпеки та стабільності виборчого процесу, то у 2025 році оцінка більше стосувалося якості функціонування державних інститутів, рівня політичної конкуренції та ефективності виборчого адміністрування⁴⁶. Разом із позитивними аспектами виборів їх результати спричинили й нові політичні виклики. Через відсутність у будь-якої політичної сили парламентської більшості процес формування нового складу парламенту та уряду суттєво ускладнився. після завершення голосування політична конкуренція перейшла до нового етапу – переговорів щодо створення парламентської коаліції. Подальші події продемонстрували, що найбільші труднощі були пов'язані не з самим процесом виборів, а після офіційного оголошення їх результатів. Це ще раз підтверджує, що сучасної демократії важливим є не лише проведення чесного голосування, а й здатність політичних сил до конструктивної співпраці після завершення виборчого процесу^{47,48}.

Отже, проведений аналіз дає підстави зробити висновок, що парламентські вибори 2025 року стали одним із найбільш організованих виборчих процесів за весь період незалежності Косова. Водночас вони виявили низку проблем, які потребують подальшого вирішення. До них належать удосконалення роботи виборчих органів, зниження рівня політичної поляризації, підвищення ефективності міжпартійного діалогу та створення більш дієвих механізмів формування стабільної парламентської більшості. ці питання визначили політичний розвиток

⁴⁴ European Union Election Observation Mission. Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report. Brussels : European External Action Service, 2025. Pp. 7–8; 50–66; 87–94.

⁴⁵ Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Observation of the Parliamentary Elections in Kosovo (9 February 2025). Strasbourg : Council of Europe, 2025. Paras. Pp. 95–99.

⁴⁶ European Union Election Observation Mission. Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report. Brussels : European External Action Service, 2025. Pp. 7–8; 46–48; 50–66.

⁴⁷ Ibid. Pp. 46–48.

⁴⁸ Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Observation of the Parliamentary Elections in Kosovo (9 February 2025). Strasbourg : Council of Europe, 2025. Paras. Pp. 88–94.

Косова після завершення виборів і безпосередньо вплинули на його відносини з міжнародними партнерами, що зумовлює необхідність окремого аналізу політичних наслідків виборів та їх міжнародного контексту.

3. Політичні наслідки виборів та їх міжнародний контекст

Парламентські вибори 2025 року стали важливим етапом розвитку політичної системи Республіки Косово. Значно більший вплив на подальший розвиток держави мав післявиборчий політичний процес, який продемонстрував як досягнення, так і наявні проблеми сучасної косовської демократії. Тому політичні наслідки виборів доцільно розглядати не окремо від самого голосування, а як логічне продовження процесу демократичного розвитку держави^{49,50}. Офіційні результати виборів підтвердили збереження лідируючих позицій руху «Самовизначення» (Vetëvendosje), який отримав найбільшу кількість депутатських мандатів. Проте здобутого результату виявилось недостатньо для формування однопартійної парламентської більшості. Інші політичні сили також зберегли достатній рівень представництва у парламенті, що зробило необхідним проведення міжпартійних переговорів щодо формування нового керівництва законодавчого органу та майбутнього складу уряду^{51,52}.

На цьому етапі проявилася одна з головних особливостей політичного розвитку Косова після виборів. Якщо голосування було організоване відповідно до демократичних стандартів і не викликало серйозних зауважень міжнародних спостерігачів, то процес формування нової парламентської більшості виявився значно складнішим. Через відсутність необхідної кількості голосів парламент протягом тривалого часу не міг обрати Голову Асамблеї Косова, що фактично унеможливило початок повноцінної роботи нового скликання

⁴⁹ European Union Election Observation Mission. Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report. Brussels : European External Action Service, 2025. Pp. 15–17; 46–48;

⁵⁰ European Commission. Kosovo Report 2025. Brussels : European Commission, 2025. Pp. 1–3.

⁵¹ Central Election Commission of the Republic of Kosovo. *Final Results of the Parliamentary Elections of 9 February 2025*. Pristina : Central Election Commission, 2025. URL: <https://surl.li/bzwayo>

⁵² European Union Election Observation Mission. Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report. Brussels : European External Action Service, 2025. P. 15–17.

парламенту та процедуру формування уряду^{53,54}. На наш погляд, саме ця ситуація стала головним політичним наслідком парламентських виборів 2025 року. Вона засвідчила, що вибори підтвердили достатньо високий рівень розвитку виборчої системи, однак одночасно виявили складнощі у функціонуванні механізмів парламентської демократії, насамперед у питаннях формування стабільної парламентської більшості^{55,56}. Політична криза, яка виникла після виборів, тривала протягом кількох місяців. Парламент неодноразово проводив засідання з метою обрання свого керівництва, однак політичні партії не могли досягти компромісу щодо кандидатури Голови Асамблеї. Подібна ситуація суттєво затримала процес формування нового уряду та створила ризик подальшої політичної нестабільності. Водночас саме цей період став своєрідною перевіркою ефективності конституційного механізму функціонування державної влади⁵⁷.

Важливо також зазначити, що розвиток політичної кризи відбувався виключно в межах конституційного поля. Незважаючи на гостре політичне протистояння між парламентськими силами, усі суперечності вирішувалися шляхом використання передбачених законодавством демократичних процедур. Особливу роль у цьому процесі відіграв Конституційний суд Косова, який був змушений надати офіційне тлумачення окремих положень Конституції щодо строків та порядку формування парламенту. Сам факт звернення до Конституційного суду свідчить не про слабкість державних інститутів, а навпаки – про поступове утвердження принципу верховенства права як основи функціонування політичної системи^{58,59}. На наш погляд, саме післявиборчі події дозволили найбільш повно оцінити реальний рівень демократичної консолідації Косова. Якщо впродовж попередніх років

⁵³ European Union Election Observation Mission. Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report. Brussels : European External Action Service, 2025. Pp. 42–48.

⁵⁴ Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Observation of the Parliamentary Elections in Kosovo (9 February 2025). Strasbourg : Council of Europe, 2025. Paras. Pp. 95–99.

⁵⁵ European Union Election Observation Mission. Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report. Brussels : European External Action Service, 2025. Pp. 46–48.

⁵⁶ European Commission. Kosovo Report 2025. Brussels : European Commission, 2025. Pp. 1–3.

⁵⁷ Constitution of the Republic of Kosovo. Pristina : Assembly of the Republic of Kosovo, 2008. Arts. 67, 84, 95. Pp. 63–82; 102–111.

⁵⁸ Ibid. Arts. 112–118. Pp. 102–111.

⁵⁹ European Commission. Kosovo Report 2025. Brussels : European Commission, 2025. Pp. 7–12.

основна увага міжнародної спільноти була зосереджена переважно на безпековій ситуації або перебігу діалогу між Белградом і Приштиною, то після виборів 2025 року у центрі уваги опинилася ефективність функціонування власних державних інститутів Косова^{60,61}. Політична ситуація після виборів також безпосередньо вплинула на взаємовідносини Косова з Європейським Союзом. Європейські інституції позитивно оцінили сам факт проведення конкурентних виборів, однак водночас наголосили на необхідності якнайшвидшого завершення процесу формування нових органів влади. Це пояснювалося тим, що подальше просування реформ, виконання рекомендацій Європейської Комісії та реалізація окремих програм фінансової підтримки безпосередньо залежали від стабільної роботи парламенту та уряду. Отже, після виборів міжнародні партнери дедалі більше оцінювали Косово не лише за якістю виборчого процесу, а й за ефективністю функціонування його державних інститутів.

Не менш важливим напрямом аналізу є вплив результатів парламентських виборів на подальший перебіг відносин між Косовом і Сербією. Протягом останніх років саме цей напрям залишається одним із ключових чинників, що визначає міжнародне становище Косова. Незважаючи на те, що парламентські вибори мали внутрішньо-політичний характер, їх результати безпосередньо вплинули на темпи реалізації домовленостей, досягнутих у межах діалогу за посередництва Європейського Союзу. Формування нового уряду фактично стало необхідною передумовою для продовження переговорного процесу, оскільки виконавча влада бере безпосередню участь у реалізації більшості політичних домовленостей^{62,63}.

Певний вплив результати виборів мали й на діяльність міжнародних безпекових структур. Присутність сил KFOR і надалі залишалася одним із ключових елементів забезпечення стабільності на території Косова, особливо у північних муніципалітетах. Водночас події 2025 року ще раз підтвердили, що навіть за умови збереження міжнародної військової присутності довгострокова стабільність регіону

⁶⁰ European Commission. Kosovo Report 2025. Brussels : European Commission, 2025. Pp. 1–12.

⁶¹ United Nations Security Council. Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo: S/2025/200. New York : United Nations, 2025. Pp. 8–14.

⁶² European Commission. Kosovo Report 2025. Brussels : European Commission, 2025. Pp 1–3; 18–31.

⁶³ United Nations Security Council. Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo: S/2025/200. New York : United Nations, 2025. Pp. 8–14.

значною мірою залежить від ефективності функціонування власних державних інститутів Косова та їхньої здатності підтримувати політичний діалог із представниками всіх етнічних громад^{64 65}. Важливе місце серед політичних наслідків виборів посідає питання подальшого розвитку демократичних інститутів. Підсумковий звіт Місії Європейського Союзу зі спостереження за виборами містив низку рекомендацій, спрямованих на вдосконалення виборчого законодавства, підвищення прозорості фінансування політичних партій, удосконалення діяльності Центральної виборчої комісії та забезпечення більш ефективного адміністрування виборчого процесу. На наш погляд, виконання цих рекомендацій може стати одним із головних напрямів подальшого розвитку політичної системи Косова^{66,67}. Окремо слід звернути увагу на міжнародне значення виборів для процесу подальшого визнання Косова як незалежної держави. Незважаючи на те, що питання міжнародного визнання безпосередньо не пов'язане з результатами парламентських виборів, стабільність функціонування демократичних інститутів значною мірою впливає на міжнародний авторитет держави. Чим більш прогнозованою та ефективною є політична система країни, тим більше підстав виникає для розширення міжнародного співробітництва та активізації інтеграційних процесів. У цьому контексті парламентські вибори 2025 року стали ще одним підтвердженням того, що Косово поступово переходить від етапу післявоєнного державотворення до етапу інституційного розвитку^{68 69}. Проведене дослідження показує, що сучасний розвиток Косова неможливо оцінювати виключно через призму внутрішньої політики. На відміну від більшості європейських держав,

⁶⁴ United Nations Security Council. Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo: S/2025/200. New York : United Nations, 2025. Pp. 2–5, 8–14.

⁶⁵ United Nations Security Council. Resolution 1244 (1999), adopted by the Security Council at its 4011th meeting on 10 June 1999. New York : United Nations, 1999. Paras. 9–11.

⁶⁶ European Union Election Observation Mission. Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025: Final Report. Brussels : European External Action Service, 2025. Pp. 50–66; 87–94.

⁶⁷ Assembly of the Republic of Kosovo. *Law No. 03/L-073 on General Elections in the Republic of Kosovo*. Official Gazette of the Republic of Kosovo, No. 31, 15 June 2008. Pristina : Assembly of the Republic of Kosovo, 2008. Arts. 10–15, 53–64. URL: <https://surl.li/mxgbnb>

⁶⁸ Weller M. *Contested Statehood: Kosovo's Struggle for Independence*. Oxford : Oxford University Press, 2009. Pp. 392–417.

⁶⁹ European Commission. *Kosovo Report 2025*. Brussels : European Commission, 2025. Pp. 1–3.

політичні процеси в Косові продовжують залишатися тісно пов'язаними із міжнародним середовищем. Будь-які зміни у внутрішньополітичному житті держави практично одразу впливають на перебіг міжнародних переговорів, діяльність міжнародних місій та загальну безпекову ситуацію на Західних Балканах. Саме ця взаємозалежність є однією з головних особливостей сучасної косовської державності^{70,71}. Проведений аналіз свідчить, що парламентські вибори 2025 року стали своєрідним етапом перевірки політичної зрілості Косова. Сам виборчий процес підтвердив здатність держави забезпечити проведення конкурентних і демократичних виборів відповідно до міжнародних стандартів. Водночас подальший перебіг політичних подій продемонстрував, що ефективність функціонування демократичної системи визначається не лише якістю організації голосування, але й здатністю політичних сил до конструктивної взаємодії після завершення виборів. Ця обставина, на нашу думку, є одним із головних висновків проведеного дослідження.

Отже, підсумовуючи, можемо зазначити, що політичні наслідки парламентських виборів 2025 року виходять далеко за межі формування нового складу парламенту. Вони засвідчили поступове зміцнення демократичних інститутів Косова, але одночасно виявили необхідність подальшого вдосконалення механізмів парламентської взаємодії, розвитку політичної культури та забезпечення більш ефективного функціонування органів державної влади. Міжнародний контекст виборів підтвердив, що подальший розвиток Косова й надалі залежатиме від успішного поєднання внутрішніх демократичних реформ із продовженням конструктивної співпраці з Європейським Союзом, НАТО, Сполученими Штатами Америки та іншими міжнародними партнерами. Від ефективності реалізації цих завдань значною мірою залежатимуть перспективи подальшої міжнародної інтеграції Косова та зміцнення його позицій у сучасній системі європейської безпеки.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дає підстави зробити висновок, що парламентські вибори в Республіці Косово 2025 року стали одним із найважливіших етапів розвитку політичної системи держави після

⁷⁰ United Nations Security Council. Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo: S/2025/200. New York : United Nations, 2025. Pp. 8–14.

⁷¹ European Commission. Kosovo Report 2025. Brussels : European Commission, 2025. Pp. 18–31.

проголошення незалежності у 2008 році. Їх значення полягає не лише у формуванні нового складу парламенту, а й у тому, що вони стали своєрідною перевіркою рівня розвитку демократичних інститутів, сформованих упродовж останніх двадцяти п'яти років. Аналіз історичних та політичних передумов засвідчив, що сучасна виборча система Косова є результатом тривалого процесу міжнародного адміністрування, післявоєнного державотворення та поступового переходу до самостійного функціонування органів державної влади.

Встановлено, що виборча кампанія 2025 року проходила в умовах високої політичної конкуренції, однак її основною особливістю стало зміщення суспільної уваги від питань післявоєнного державотворення до оцінки ефективності діяльності органів влади, темпів реалізації реформ, боротьби з корупцією та перспектив європейської інтеграції. Це свідчить про поступову зміну характеру політичної культури Косова, у якій виборець дедалі більше оцінює результати практичної діяльності політичних сил, а не лише їхню історичну роль.

Результати парламентських виборів підтвердили збереження політичного лідерства руху «Самовизначення» (Vetëvendosje), однак одночасно засвідчили відсутність політичної сили, здатної самостійно сформувати парламентську більшість. Ця обставина стала головною причиною тривалого процесу формування органів влади та виникнення післявиборчої парламентської кризи. Проведений аналіз показує, що найбільш складним етапом виборчого процесу стало не саме голосування, яке міжнародні спостерігачі загалом оцінили позитивно, а подальший процес досягнення політичного компромісу між парламентськими силами.

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що політична криза після виборів не свідчить про неспроможність демократичної системи Косова. Навпаки, усі політичні суперечності вирішувалися виключно в межах конституційних процедур, із використанням механізмів парламентської демократії та за участю Конституційного суду. Це дає підстави говорити про поступове утвердження принципу верховенства права як одного з фундаментальних елементів сучасної косовської державності.

Окрему увагу в роботі приділено міжнародному контексту виборів. Проведений аналіз засвідчив, що їх результати безпосередньо вплинули на подальший перебіг відносин Косова з Європейським Союзом, НАТО, Сполученими Штатами Америки та іншими міжнародними партнерами. Міжнародна спільнота розглядала вибори не лише як внутрішньополітичний процес, а й як показник інституційної зрілості держави, її готовності продовжувати

демократичні реформи та виконувати міжнародні зобов'язання у межах процесу європейської інтеграції. На наш погляд, головний результат парламентських виборів 2025 року полягає у тому, що вони підтвердили завершення одного з найважливіших етапів становлення політичної системи Косова. Якщо у перші роки після проголошення незалежності визначальну роль у функціонуванні державних інститутів відігравали міжнародні місії, то сьогодні основна відповідальність за стабільність політичної системи дедалі більше покладається на власні державні органи та політичні еліти. Здатність досягати політичного компромісу, забезпечувати стабільну роботу парламенту та уряду, а також послідовно реалізовувати демократичні реформи визначатиме подальший розвиток Косова.

Підсумовуючи результати дослідження, варто зазначити, що парламентські вибори 2025 року не лише визначили новий політичний баланс у державі, але й продемонстрували сучасний стан розвитку косовської демократії. Попри збереження окремих політичних, правових і міжнародних викликів, Косово продовжує поступовий розвиток як демократична європейська держава. Подальші перспективи її міжнародної інтеграції значною мірою залежатимуть від ефективності внутрішніх реформ, зміцнення демократичних інститутів, розвитку політичної культури та здатності держави підтримувати конструктивну співпрацю з міжнародними партнерами.

АНОТАЦІЯ

Досліджено історичні та політичні передумови формування сучасної виборчої системи Республіки Косово, а також проаналізовано перебіг парламентських виборів 2025 року та їхній вплив на подальший розвиток держави. Особливу увагу приділено еволюції політичних інститутів після проголошення незалежності Косова, ролі міжнародних місій у процесі державотворення та особливостям функціонування виборчого механізму. На основі аналізу офіційних документів Європейського Союзу, Організації Об'єднаних Націй, законодавства Республіки Косово та сучасних наукових досліджень визначено основні чинники, які вплинули на результати парламентських виборів 2025 року. Встановлено, що головним політичним наслідком виборів стала післявиборча політична криза, яка засвідчила необхідність подальшого вдосконалення механізмів парламентської взаємодії та формування стабільної більшості. Обґрунтовано, що вибори 2025 року стали важливим етапом перевірки інституційної спроможності Косова як демократичної держави та показали поступовий перехід від міжнародного адміністрування до самостійного функціонування державних органів. Зроблено висновок, що подальші перспективи

європейської інтеграції Косова значною мірою залежатимуть від ефективності внутрішніх демократичних реформ, розвитку політичної культури та здатності політичних сил до конструктивного міжпартійного діалогу. Результати дослідження можуть бути використані під час подальшого вивчення сучасних політичних процесів на Західних Балканах, проблем міжнародного визнання держав та особливостей розвитку постконфліктних демократичних інститутів.

Література:

1. Ahtisaari M. *Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement: S/2007/168/Add.1*. New York : United Nations, 2007. 61 p.
2. Assembly of the Republic of Kosovo. *Law No. 03/L-073 on General Elections in the Republic of Kosovo*. Official Gazette of the Republic of Kosovo, No. 31, 15 June 2008. Pristina : Assembly of the Republic of Kosovo, 2008. URL: <https://surl.li/mxgbna>
3. Bieber F. *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*. Cham : Palgrave Macmillan, 2020. 303 p.
4. Central Election Commission of the Republic of Kosovo. *Final Results of the Parliamentary Elections of 9 February 2025*. Pristina : Central Election Commission, 2025. URL: <https://surl.li/bzwayo>
5. Constitution of the Republic of Kosovo. Pristina : Assembly of the Republic of Kosovo. 2008. 68 p.
6. European Commission. *Kosovo Report 2025*. Brussels : European Commission, 2025. 96 p.
7. European Union Election Observation Mission. *Kosovo 2025 Parliamentary Elections, 9 February 2025 : Final Report*. Brussels : European External Action Service, 2025. 94 p.
8. Ker-Lindsay J. *Kosovo: The Path to Contested Statehood in the Balkans*. London : I.B. Tauris. 2009. 288 p.
9. Marko J. The New Kosovo Constitution in a Regional Comparative Perspective. *Review of Central and East European Law*. 2008. Vol. 33, No. 4. P. 437–450.
10. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. *Observation of the elections to the Assembly of Kosovo (9 February 2025)*. Doc. 16146 rev. Strasbourg: Council of Europe, 2025. URL: <https://surl.lu/qyveit>
11. Peritt H. H. *The Road to Independence for Kosovo: A Chronicle of the Ahtisaari Plan*. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. 328 p.
12. United Nations Security Council. *Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo : S/2025/200*. New York : United Nations, 2025. 23 p.

13. United Nations Security Council. *Resolution 1244 (1999), adopted by the Security Council at its 4011th meeting on 10 June 1999*. New York : United Nations, 1999. 18 p.

14. Weller M. *Contested Statehood: Kosovo's Struggle for Independence* (Oxford, 2009; online edn, Oxford Academic, 1 May 2009). DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199566167.001.0001>

Information about the authors:

Krytskaliuk Nazar Ivanovych,

Candidate of Political Sciences,

Major in the Armed Forces of Ukraine,

Associate Professor at the Department of Military Political Science

Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv

81, Yulii Zdanovskoi Str., 03680, Kyiv, Ukraine

Pankul Danylo Oleksandrovyh,

Third-year cadet of the Faculty of Military Psychology and Social Work

Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv

81, Yulii Zdanovskoi Str., 03680, Kyiv, Ukraine

АСЕАН ЯК МЕХАНІЗМ ЗАПОБІГАННЯ КОНФЛІКТАМ: МАЛАЙЗІЙСЬКИЙ ПІДХІД ДО РЕГІОНАЛЬНОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Крупеня І. М.

ВСТУП

Стратегічна орієнтація України на інтеграцію до Європейського Союзу та НАТО, а також на подальше зміцнення західного вектора розвитку, є чітко визначеною та незмінною¹. Водночас, позиціонуючи себе як активного й відповідального геополітичного актора, Україна послідовно розширює мережу партнерств із державами Азії та інших регіонів світу. Азійський напрям набуває для України особливої ваги, оскільки вивчення безпекових механізмів АСЕАН є важливим не лише як елементу зовнішньополітичної стратегії, але й як джерело інституційних та дипломатичних рішень, здатних посилити національну стійкість, розширити інструментарій превентивної дипломатії та зміцнити позиції України у глобальних безпекових процесах².

У цьому контексті важливим є інституціоналізований розвиток взаємодії з АСЕАН, який з 2021 року отримав нову динаміку та нормативну основу. Серед найбільш значущих кроків у двосторонньому співробітництві варто відзначити надання Верховній Раді України статусу спостерігача в Міжпарламентській Асамблеї АСЕАН у серпні 2021 року³, а також приєднання України у листопаді 2022 року до Договору про дружбу і співробітництво в Південно-Східній Азії, що згодом 21 грудня 2023 року було ратифіковано українським парламентом⁴. Ці рішення заклали фундамент для подальшого

¹ Стратегія зовнішньополітичної діяльності України від 26 серпня 2021 року № 448/2021. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017>

² Крупеня І.М. Економічна дипломатія України в субрегіоні Південно-Східної Азії. *Політологічний вісник : збірник наукових праць / голов. ред. В.Ф. Цвих; Київський національний університет імені Тараса Шевченка*. Випуск 92. 2024. С. 414. URL: <https://zpv.knu.ua/index.php/pb/article/view/248> DOI: <https://doi.org/10.17721/2415-881x.2024.92.413-428>

³ Верховна Рада України отримала статус спостерігача в Міжпарламентській Асамблеї АСЕАН. *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/213237.html>

⁴ Верховна Рада України прийняла Закон «Про приєднання України до Договору про дружбу та співробітництво в Південно-Східній Азії». *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/245156.html>

системного політичного діалогу та розширення практичної взаємодії між Україною та державами Південно-Східної Азії.

29 лютого 2024 року з ініціативи Міністерства закордонних справ України було проведено тематичний захід «Україна–АСЕАН: бачення співробітництва», у якому взяли участь представники дипломатичного корпусу, акредитованого в Україні, Секретаріату АСЕАН, а також наукових і експертних спільнот України та субрегіону Південно-Східної Азії. За результатами заходу було презентовано аналітичний документ «Ukraine–ASEAN: Vision of Cooperation», який окреслює сучасний стан двосторонньої взаємодії та визначає ключові напрями її подальшого розвитку⁵.

В умовах зростання конкуренції між великими державами, посилення гібридних загроз і трансформації регіональної архітектури безпеки, саме АСЕАН виступає одним із небагатьох інституційних механізмів, здатних забезпечувати стабільність через превентивну дипломатію, діалог і багатосторонні формати⁶. Її унікальна модель – так званий «Шлях АСЕАН» – ґрунтується на принципах невтручання, тихої дипломатії, незастосування сили та прийняття рішень на основі консенсусу⁷. У цьому контексті особливої уваги заслуговує роль окремих держав-членів, які не лише підтримують інституційні норми АСЕАН, але й активно формують їх зміст та практичне застосування. Малайзія є одним із ключових прихильників превентивної дипломатії та інклюзивного діалогу, що зумовлено її зовнішньополітичними традиціями, геополітичним положенням і прагненням зберігати баланс між регіональними та позарегіональними акторами⁸. Аналіз малайзійського підходу дозволяє глибше зрозуміти механізми,

⁵ Krupenya I., Sokyrska V., Ukraine–ASEAN: new opportunities for strengthening partnership. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI. Volume VIII*. 2024. P. 89–90. URL: <https://ahpsxxi.org/index.php/journal/article/view/121>; DOI: <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2024.08.088>

⁶ Крупеня І.М. 47-й саміт АСЕАН: інклюзивність та сталий розвиток на тлі мінівного безпекового середовища в Індो-Тихоокеанському регіоні. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI. Volume XXI*, (11). 2026. С. 102–103. URL: <https://ahpsxxi.org/index.php/journal/article/view/168> DOI: <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2026.11.099>

⁷ Harsh Mahaseth The Use of The ASEAN Way In Resolving Disputes. *Modern Diplomacy*. 2022. URL: <https://modern diplomacy.eu/2022/06/22/the-use-of-the-asean-way-in-resolving-disputes/>

⁸ Krupenya I. Malaysia: main foreign policy priorities and bilateral relations between Ukraine. *Consensus*. № 3. 2023. P. 42. URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/73> DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-03/037-050>

за допомогою яких АСЕАН підтримує внутрішню згуртованість, реагує на кризові ситуації та формує норми поведінки в регіоні⁹.

1. Механізми превентивної дипломатії АСЕАН

Механізми превентивної дипломатії АСЕАН характеризуються багаторівневістю та інституційною фрагментованістю. Виділяють три ключові механізми – Регіональний форум АСЕАН (ARF), Східно-азійський саміт (EAS) та Зустріч міністрів оборони АСЕАН у форматі «АСЕАН+» (ADMM-Plus). Ці інституції виконують різні, але взаємодоповнювальні функції у сфері безпеки, формуючи багатовимірну систему діалогу, співпраці та превенції конфліктів.

ARF є найстарішим і найбільш інклюзивним безпековим форумом у регіоні. Його основна функція – формування довіри, превентивна дипломатія та поступовий перехід до механізмів врегулювання конфліктів. Цей майданчик працює переважно у форматі політичного діалогу, консультацій та обміну інформацією. У 2001 році учасники ARF узгодили Концепцію та принципи превентивної дипломатії, що заклала нормативну основу для подальшого формування відповідних інструментів. Учасники ARF погодилися, що превентивна дипломатія становить собою консенсусні дипломатичні та політичні дії, що здійснюються суверенними державами за згодою всіх безпосередньо залучених сторін з метою запобігання виникненню спорів і конфліктів між державами, які потенційно можуть становити загрозу регіональному миру та стабільності; запобігання ескалації таких спорів і конфліктів до збройного протистояння, а також мінімізації їхнього впливу на регіон. Водночас було підкреслено, що визначення, концепція та принципи превентивної дипломатії не мають характеру юридичного зобов'язання, що відповідає загальній логіці ASEAN Way, заснованій на консенсусі, добровільності та поступовості¹⁰.

Східноазійський саміт (EAS) – це платформа стратегічного лідерського діалогу, яку було започатковано у 2005 році зі скликанням першого саміту в Куала-Лумпурі (Малайзія). Дана платформа об'єднує глав держав та урядів, що забезпечує найвищий рівень політичного

⁹ Крупеня І.М. Основні напрями зовнішньої політики Малайзії та її позиція щодо російсько-української війни. *Науковий щорічник «Україна дипломатична»*. Випуск XXVI, 2025. С. 179–194. URL: https://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2025/11/12_2025.pdf DOI 10.37837/2707-7683-2025

¹⁰ Overview. ASEAN Regional Forum. URL: <https://asean.org/our-communities/asean-political-security-community/peaceful-secure-and-stable-region/preventive-diplomacy/>

діалогу в Індо-Тихоокеанському регіоні¹¹. Початковий склад EAS охоплював 16 держав: десять країн-членів АСЕАН, а також Австралію, Китай, Індію, Японію, Нову Зеландію та Республіку Корея. Розширення формату відбулося у 2011 році, коли США та РФ приєдналися до шостого Східноазійського саміту на Балі, що суттєво підвищило політичну вагу та стратегічну значущість цього механізму¹².

Інституційну природу EAS та стратегічну спрямованість визначають низка основоположних документів, зокрема: Куала-Лумпурська декларація 2005 року, Ханойська декларація 2010 року з нагоди п'ятої річниці EAS, Декларація шостого саміту 2011 року про принципи взаємовигідних відносин, Куала-Лумпурська декларація 2015 року з нагоди десятиріччя EAS та Ханойська декларація 2020 року, присвячена п'ятнадцятій річниці процесу. Сукупно ці документи закріплюють статус EAS як провідного форуму під керівництвом лідерів, спрямованого на обговорення широкого кола стратегічних, політичних та економічних питань, що становлять спільний інтерес і впливають на мир, стабільність та процвітання Східної Азії.

Серед 16 визначених пріоритетних напрямів співпраці в межах EAS важливе місце посідають питання миру та безпеки, подолання бідності, забезпечення продовольчої безпеки, розвиток морського співробітництва, а також зміцнення інституційного потенціалу Східної Азії. Ці напрями відображають комплексний характер регіонального порядку денного та спрямованість EAS на формування стійкої, інклюзивної та безпечно орієнтованої архітектури співпраці, зміцненні довіри між державами та підтримці стабільності в умовах зростаючої геополітичної конкуренції в Індо-Тихоокеанському регіоні¹³.

Зустріч міністрів оборони АСЕАН у форматі «АСЕАН+» (ADMM-Plus) посідає ключове місце в АСЕАН-центричній архітектурі безпеки, оскільки забезпечує практичний вимір оборонної взаємодії між державами регіону та провідними глобальними акторами. До складу так званих «країн плюс» входять Австралія, Китай, Індія, Японія, Нова Зеландія, Республіка Корея, РФ та США. Створення ADMM-Plus мало на меті інституціоналізувати механізми взаємодії у сфері оборони та безпеки, забезпечуючи платформу для обміну інформацією, координації політик та реалізації спільних ініціатив, спрямованих на

¹¹ EAS Mechanisms. *East Asia Summit. Promoting peace, stability and prosperity*. URL: <https://eastasiasummit.asean.org/eas-mechanism>

¹² EAS participating countries. *East Asia Summit. Promoting peace, stability and prosperity*. URL: <https://eastasiasummit.asean.org/eas-participating-country>

¹³ About the East Asia Summit (EAS). *East Asia Summit. Promoting peace, stability and prosperity*. URL: <https://eastasiasummit.asean.org/about-east-asia-summit>

підтримання миру, стабільності та розвитку в Індो-Тихоокеанському регіоні. Першу зустріч ADMM-Plus було проведено 12 жовтня 2010 року в Ханой, що ознаменувало початок нового етапу практичної оборонної співпраці під егідою АСЕАН.

Із 2017 року ADMM-Plus функціонує на щорічній основі, що відображає зростаючу потребу в інтенсивнішому діалозі та координації дій у контексті дедалі складнішого та більш фрагментованого регіонального безпекового середовища. Регулярність зустрічей дозволяє державам-учасникам оперативно реагувати на нові виклики, включно з ескалацією геополітичної конкуренції, поширенням нетрадиційних загроз, зростанням ролі морської безпеки та необхідністю зміцнення оборонних спроможностей. ADMM-Plus також забезпечує роботу низки експертних робочих груп, які займаються практичними аспектами співпраці – від гуманітарної допомоги та ліквідації наслідків стихійних лих до боротьби з тероризмом, кібербезпеки та морської взаємодії.

У центрі практичної взаємодії ADMM-Plus перебувають сім пріоритетних сфер співпраці: морська безпека, боротьба з тероризмом, гуманітарна допомога та ліквідація наслідків стихійних лих, миротворчі операції, військова медицина, гуманітарна протимінна діяльність та кібербезпека. Для забезпечення системної роботи в кожному з цих напрямів були створені експертні робочі групи, які функціонують у форматі співголозування однієї держави-члена АСЕАН та однієї країни-партнера «плюс». Така модель дозволяє поєднувати регіональну перспективу АСЕАН із ресурсами та досвідом зовнішніх партнерів, забезпечуючи збалансованість і ефективність процесу.

Експертні робочі групи працюють у трирічних циклах, що дає змогу планувати діяльність у середньостроковій перспективі та забезпечувати сталість ініціатив. Особливої уваги заслуговують багатонаціональні навчання ADMM-Plus, які стали ключовим інструментом підвищення взаємосумісності та практичного відпрацювання спільних дій у сферах ліквідація наслідків стихійних лих, морської безпеки, протимінної діяльності та боротьби з тероризмом¹⁴.

Таким чином, ARF, EAS та ADMM-Plus формують багаторівневу, взаємодоповнювальну та інституційно диференційовану архітектуру безпеки АСЕАН, у межах якої кожен механізм виконує специфічну функцію, необхідну для підтримання стабільності в Індо-Тихоокеанському регіоні. У сукупності ці три механізми створюють цілісну систему регіональної безпеки, де ARF забезпечує політичну

¹⁴ About the ASEAN Defence Ministers' Meeting Plus. *ASEAN Defence Ministers' Meeting*. ADMM. URL: <https://admm.asean.org/index.php/about-admm/about-admm-plus.html>

інклюзивність і превентивну дипломатію, EAS формує стратегічні рамки, а ADMM-Plus реалізує практичні оборонні заходи.

2. «Шлях АСЕАН» як інструмент конфлікт-превенції

Асоціація держав Південно-Східної Азії виробила унікальну модель дипломатичної взаємодії, відому як «Шлях АСЕАН» (ASEAN Way), що стала фундаментом регіональної безпекової архітектури. Цей підхід ґрунтується на чотирьох ключових принципах: невтручанні у внутрішні справи держав-членів, тихій дипломатії, незастосуванні сили та ухваленні рішень на основі консенсусу. Сукупність цих норм формує специфічну політичну культуру, яка відрізняє АСЕАН від інших регіональних організацій і забезпечує стабільність у стратегічно чутливому та різноманітному середовищі Південно-Східної Азії¹⁵.

Принцип невтручання, який часто визначають як центральний елемент «Шляху АСЕАН», передбачає утримання держав-членів від будь-яких дій, що можуть бути інтерпретовані як втручання у внутрішню політику партнерів. Запропонований директором Секретаріату АСЕАН Термсаком Чалермпаланітом, цей підхід підкреслював добровільний характер членства, неполітичну природу організації та необхідність збереження національного суверенітету й ідентичності кожної держави. У контексті регіональної взаємодії невтручання стало механізмом мінімізації конфліктності, оскільки знижувало ризик політичної ескалації та взаємних звинувачень.

Другим важливим елементом є тиха дипломатія, спрямована на врегулювання чутливих питань у двосторонньому або закритому форматі. Такий підхід дозволяє уникати публічної конфронтації, зберігати політичне обличчя сторін та створювати умови для поступового досягнення компромісів. Тиха дипломатія стала інструментом, який забезпечує гнучкість і неформальність процесу, дозволяючи лідерам АСЕАН підтримувати діалог навіть у ситуаціях високої напруженості.

У поєднанні з принципами незастосування сили та консенсусного ухвалення рішень, «Шлях АСЕАН» формує превентивний механізм, що сприяє ранньому виявленню ризиків та їхньому пом'якшенню без переходу до відкритої конфронтації. Багато дослідників наголошують, що саме ця модель дозволила АСЕАН подолати значні внутрішньорегіональні бар'єри – від історичних суперечностей до ідеологічних розбіжностей – і забезпечити відносну політичну стабільність у субрегіоні Південно-Східній Азії.

¹⁵ Susy Tekunan The Asean Way: The Way To Regional Peace? *Jurnal Hubungan international*. Vol. 3 № 2 2014. URL: https://www.researchgate.net/publication/309227987_The_Asean_Way_The_Way_To_Regional_Peace

Попри поширену риторичку про «унікальність» та «культурну специфіку» регіональної дипломатії, «Шлях АСЕАН» інколи розглядається певними дослідниками як структурно слабка та «політично беззуба» модель, що не здатна забезпечити ні ефективної інтеграції, ні дієвого реагування на кризи. Найбільш промовистим проявом цієї безпорадності стала реакція АСЕАН на військовий переворот у М'янмі 1 лютого 2021 року. Суворе дотримання принципу невтручання призвело до повної відсутності публічної позиції: жодна держава-член не засудила захоплення влади військовими, не висловила протесту проти арешту державного радника та лідерки Національної ліги за демократію Аун Сан Су Чжі, не ініціювала колективної заяви. Відсутність колективної заяви або політичного тиску засвідчила неспроможність АСЕАН оперативно реагувати на кризи, що мають безпосередній вплив на регіональну стабільність та репутацію організації як гаранта демократичних норм¹⁶.

Попри численні критичні зауваження щодо обмежень «Шляху АСЕАН», практика регіональної дипломатії в 2025 році продемонструвала, що його принципи здатні забезпечувати ефективне стримування ескалації та створювати умови для мирного врегулювання конфліктів. Показовим прикладом став прикордонний інцидент між Таїландом і Камбоджею у 2025 році, коли зіткнення в районі Смарагдового трикутника поставили під загрозу регіональну стабільність та випробували на міцність механізми превентивної дипломатії АСЕАН. Реакція організації була швидкою та скоординованою. Прем'єр-міністр Малайзії Анвар Ібрагім, який на той момент головував в АСЕАН, закликав сторони врегулювати конфлікт відповідно до принципів «Шляху АСЕАН», наголошуючи на необхідності уникнення публічної конфронтації та збереження простору для переговорів.

Результатом інтенсивних консультацій стало вироблення 13-пунктного плану, узгодженого під час переговорів у Куала-Лумпурі, які розпочалися в липні та тривали до початку серпня 2025 року. План передбачав негайне припинення вогню, заборону будь-яких проактивних військових дій, припинення перекидання підкріплень, а також встановлення прямих каналів комунікації між військовими командуваннями обох держав. Ці заходи дозволили стабілізувати ситуацію на кордоні та знизити ризик повторних зіткнень.

АСЕАН також сприяла розгортанню тимчасових груп спостерігачів, координованих Малайзією, які мали моніторити дотримання сторонами

¹⁶ Harsh Mahaseth The Use of The ASEAN Way In Resolving Disputes. *Modern Diplomacy*. 2022. URL: <https://moderndiplomacy.eu/2022/06/22/the-use-of-the-asean-way-in-resolving-disputes/>

умов угоди до початку роботи повноцінної місії спостереження. Важливою складовою домовленостей стало включення положень про дотримання міжнародного гуманітарного права, що передбачало гуманне поводження з полоненими, їхню репатріацію та належне повернення тіл загиблих. Це підкреслило здатність АСЕАН інтегрувати гуманітарні стандарти у процес врегулювання конфліктів, не порушуючи принципу невтручання.

Таким чином, врегулювання тайсько-камбоджійського конфлікту 2025 року стало одним із найбільш переконливих сучасних прикладів того, що «Шлях АСЕАН» може функціонувати як дієвий інструмент превентивної дипломатії та регіональної стабілізації в субрегіоні ПСА¹⁷.

3. Малайзія як середня держава в АСЕАН: дипломатія консенсусу та запобігання конфліктам

Упродовж більшої частини періоду після здобуття незалежності 31 серпня 1957 р.¹⁸, Малайзія не належала до кола середніх держав у класичному розумінні цього терміна. Водночас сама категорія “middle powers” є динамічною та характеризується значною мінливістю: держави, які раніше посідали відповідне місце, наприклад – Алжир, Лівія, Бельгія чи Венесуела – з часом втратили ознаки середньої сили. Малайзія ж, навпаки, продемонструвала поступове зміцнення свого міжнародного профілю: якщо у 1980 році вона перебувала лише на 45-й позиції у світовому рейтингу ВВП, то нині її дедалі частіше відносять до групи середніх держав.

Ця трансформація відображена і в офіційній політичній риториці. Прем'єр-міністр Наджиб Тун Разак у 2014 році охарактеризував Малайзію як «одну з середніх держав регіону», тоді як міністр закордонних справ Замбрі Абдул Кадір у 2023 році наголосив, що, хоча Малайзія не претендує на статус великої держави, її також не можна розглядати як малу. У 2023 році прем'єр-міністр Анвар Ібрагім також заявив про готовність Малайзії відігравати роль середньої сили у глобальних справах, підкресливши потенціал «креативної дипломатії» для зниження міжнародної напруженості. Водночас уже у 2024 році,

¹⁷ Janya Kathuria The ASEAN Way In Practice: Achievements And Challenges In Maintaining Regional Cooperation And Stability. *Journal Of Humanities and Social Science*. Volume 30, Issue 9, Series 3. 2025. URL: <https://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol.30-Issue9/Ser-3/E3009032833.pdf>

¹⁸ Крупеня І.М. Еволюція зовнішньополітичних пріоритетів Малайзії (1957–2022 рр.). *Політологічний вісник* : збірник наукових праць / голов. ред. В.Ф. Цвих; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Випуск 89. 2022. С. 216. DOI: <https://doi.org/10.17721/2415-881x.2022.89.214-231>

в інтерв'ю Financial Times, він описав Малайзію як «маленьку країну, що бореться за виживання у складному світі», що свідчить про суперечливість і незавершеність процесу формування національної ролі. Таким чином, зовнішня політика Малайзії перебуває у фазі переходу, коли уявлення про її місце у міжнародній системі зазнають перегляду під впливом зростання матеріальних можливостей та амбіцій¹⁹.

У межах АСЕАН Малайзія використовує свій статус середньої держави для просування принципів, що відповідають логіці «Шляху АСЕАН» та просуванні глобального миру, безпеки, процвітання через її участь в миротворчих операціях під егідою ООН²⁰. Головування Малайзії в АСЕАН у 2025 році стало ключовим моментом для демонстрації її ролі середньої держави, здатної поєднувати консенсусну дипломатію з практичними інструментами запобігання конфліктам. Відкриваючи 47-й саміт АСЕАН у Куала-Лумпурі, прем'єр-міністр Анвар Ібрагім наголосив, що регіон перебуває у фазі зростаючої геополітичної невизначеності та економічної фрагментації, що потребує від АСЕАН повернення до принципів відкритості, взаємозалежності та інклюзивного діалогу. Під його керівництвом АСЕАН продемонструвала здатність до інституційного оновлення, зокрема через модернізацію Угоди про торгівлю товарами (ATIGA) та укладення нової Зони вільної торгівлі з Китаєм. Останні приклади свідчать, що Малайзія використовує консенсусну дипломатію для поглиблення інтеграції та зміцнення економічної безпеки регіону. Водночас, саме Куала-Лумпур, став майданчиком для підписання історичної мирної угоди між Таїландом і Камбоджею, досягнутої за посередництва Малайзії та США. Ця угода мала на меті припинити п'ятиденний прикордонний конфлікт, що спричинив значні людські втрати та масове переміщення населення²¹.

Попри структурні виклики, Малайзія залишається одним із ключових архітекторів регіональної стабільності. Її активність у таких форматах, як ARF, EAS та ADMM-Plus, спрямована на розбудову довіри, розвиток механізмів раннього попередження та формування

¹⁹ Bruce Gilley Will Malaysia become an active middle power? *Australian Journal of International Affairs*. Volume 79, Issue 1. 2025. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10357718.2024.2398013#references-Section1>

²⁰ Malaysia's Foreign Policy. *Ministry of Foreign Affairs, Malaysia*. URL: <https://www.kln.gov.my/web/guest/foreign-policy>

²¹ Крупеня І.М. 47-й саміт АСЕАН: інклюзивність та сталий розвиток на тлі мінливого безпекового середовища в Індो-Тихоокеанському регіоні. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. Volume XXI, (11). 2026. С. 102–103. URL: <https://ahpsxxi.org/index.php/journal/article/view/168> DOI: <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2026.11.099>

спільних підходів до безпеки. Малайзія просуває ідею, що економічна взаємозалежність, інституційна інтеграція та багатосторонній діалог є найефективнішими інструментами запобігання конфліктам у субрегіоні Південно-Східній Азії²².

Малайзія демонструє здатність балансувати між Китаєм і США, не допускаючи перетворення АСЕАН на арену геополітичного протистояння. Підтримка нової Зони вільної торгівлі з Китаєм та одночасна співпраця зі США у сфері безпеки свідчать про прагматичний підхід, спрямований на збереження автономії АСЕАН та мінімізацію ризиків конфліктної ескалації²³.

Таким чином, Малайзія у 2025 році переконливо продемонструвала характеристики середньої держави, поєднуючи інструменти консенсусної дипломатії, поглиблення економічної інтеграції та активне посередництво у врегулюванні регіональних суперечок. Її діяльність засвідчує, що навіть за умов обмежених можливостей впливу, середні держави здатні відігравати суттєву роль у зміцненні регіональної стабільності, формуванні нормативних підходів до взаємодії та запобіганні конфліктам у Південно-Східній Азії.

ВИСНОВКИ

АСЕАН сформувала багаторівневу систему превентивної дипломатії, у межах якої політичний діалог, стратегічні консультації та практична оборонна взаємодія поєднуються у цілісну архітектуру запобігання конфліктам. Механізми ARF, EAS та ADMM-Plus забезпечують різні, але водночас взаємодоповнювальні виміри регіональної безпеки: від формування довіри та вироблення норм превентивної дипломатії до реалізації спільних оборонних ініціатив і підвищення взаємосумісності. Така інституційна модель дозволяє АСЕАН реагувати на широкий спектр загроз, зберігаючи при цьому власну специфіку, засновану на добровільності, консенсусі та поступовості.

Ключовим елементом ефективності АСЕАН як механізму запобігання конфліктам залишається «Шлях АСЕАН» – нормативна модель, що поєднує принципи невтручання, тихої дипломатії, незастосування сили та консенсусного ухвалення рішень. Попри критику щодо її обмежень, зокрема у випадку кризи в М'янмі, практика

²² Malaysia's Foreign Policy. *Ministry of Foreign Affairs, Malaysia*. URL: <https://www.kln.gov.my/web/guest/foreign-policy>

²³ Крупеня І.М. Основні напрями зовнішньої політики Малайзії та її позиція щодо російсько-української війни. Науковий щорічник «Україна дипломатична». Випуск XXVI, 2025. С. 190–191. URL: https://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2025/11/12_2025.pdf DOI 10.37837/2707-7683-2025

2025 року продемонструвала, що за умов політичної координації та активного посередництва ця модель здатна забезпечувати деескаляцію та створювати умови для мирного врегулювання. Врегулювання тайсько-камбоджійського прикордонного інциденту стало показовим прикладом того, як АСЕАН може ефективно діяти у кризових ситуаціях, не виходячи за межі власних принципів.

У цьому контексті Малайзія відіграє особливо важливу роль як середня держава, що поєднує консенсусну дипломатію з практичними інструментами превенції конфліктів. Її зовнішньополітична еволюція, зростання матеріальних можливостей та активна участь у регіональних механізмах безпеки дозволяють їй виступати модератором діалогу та посередником у врегулюванні суперечок. Головування Малайзії в АСЕАН у 2025 році підтвердило її здатність сприяти інституційним реформам, модернізації економічних угод та посиленню регіональної взаємозалежності, що є ключовими чинниками довгострокової стабільності.

Таким чином, малайзійський підхід до регіональної дипломатії – заснований на консенсусі, інклюзивності та прагматичному балансуванні між великими державами – підсилює здатність АСЕАН діяти як ефективний механізм запобігання конфліктам. Малайзія демонструє, що середні держави можуть відігравати значну роль у формуванні норм поведінки, зміцненні регіональної безпеки та підтриманні стабільності в умовах зростаючої геополітичної конкуренції.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу АСЕАН як інституційного механізму запобігання конфліктам та дослідженню малайзійського підходу до регіональної дипломатії в контексті превентивної безпеки. Розкрито багаторівневу архітектуру превентивної дипломатії АСЕАН, що включає Регіональний форум АСЕАН (ARF), Східноазійський саміт (EAS) та формат ADMM-Plus, які забезпечують політичний діалог, стратегічну координацію та практичну оборонну взаємодію. Особливу увагу приділено «Шляху АСЕАН» як нормативній основі регіональної дипломатії, що ґрунтується на принципах невтручання, тихої дипломатії, незастосування сили та консенсусного ухвалення рішень. На основі аналізу кризових ситуацій, зокрема врегулювання тайсько-камбоджійського прикордонного інциденту 2025 року, продемонстровано, що попри структурні обмеження, АСЕАН здатна ефективно стримувати ескалацію та сприяти мирному врегулюванню конфліктів.

У дослідженні обґрунтовано, що Малайзія відіграє ключову роль у підтриманні превентивної дипломатії АСЕАН, поєднуючи інструменти консенсусної дипломатії, інклюзивного діалогу та

прагматичного балансування між великими державами. Еволюція її зовнішньополітичної ролі як середньої держави, активна участь у регіональних безпекових механізмах та посередництво у врегулюванні конфліктів підтверджують її значення як одного з провідних архітекторів регіональної стабільності. Констатовано, що малайзійський підхід до дипломатії підсилює здатність АСЕАН функціонувати як ефективний механізм запобігання конфліктам, а досвід АСЕАН може бути корисним для України у формуванні власної системи превентивної дипломатії та розбудові партнерств у субрегіоні Південно-Східній Азії.

Література

1. Стратегія зовнішньополітичної діяльності України від 26 серпня 2021 року № 448/2021. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017>
2. Крупеня І.М. Економічна дипломатія України в субрегіоні Південно-Східної Азії. *Політологічний вісник* : збірник наукових праць / голов. ред. В.Ф. Цвих; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Випуск 92. 2024. С. 413–428. URL: <https://zpv.knu.ua/index.php/pb/article/view/248> DOI: <https://doi.org/10.17721/2415-881x.2024.92.413-428>
3. Верховна Рада України отримала статус спостерігача в Міжпарламентській Асамблеї АСЕАН. *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/213237.html>
4. Верховна Рада України прийняла Закон «Про приєднання України до Договору про дружбу та співробітництво в Південно-Східній Азії». *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/245156.html>
5. Krupenya I., Sokyrska V., Ukraine–ASEAN: new opportunities for strengthening partnership. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. Volume VIII. 2024. P. 88–98. URL: <https://ahpsxxi.org/index.php/journal/article/view/121> DOI: <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2024.08.088>
6. Крупеня І.М. 47-й саміт АСЕАН: інклюзивність та сталий розвиток на тлі мінливого безпекового середовища в Індो-Тихоокеанському регіоні. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. Volume XXI, (11). 2026. С. 99–107. URL: <https://ahpsxxi.org/index.php/journal/article/view/168> DOI: <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2026.11.099>

7. Harsh Mahaseth The Use of The ASEAN Way In Resolving Disputes. *Modern Diplomacy*. 2022. URL: <https://moderndiplomacy.eu/2022/06/22/the-use-of-the-asean-way-in-resolving-disputes/>

8. Krupenya I. Malaysia: main foreign policy priorities and bilateral relations between Ukraine. *Consensus*. №3. 2023. P. 37–50. URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/73>
DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-03/037-050>

9. Крупеня І.М. Основні напрями зовнішньої політики Малайзії та її позиція щодо російсько-української війни. *Науковий щорічник «Україна дипломатична»*. Випуск XXVI, 2025. С. 179–194. URL: https://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2025/11/12_2025.pdf
DOI 10.37837/2707-7683-2025

10. Overview. *ASEAN Regional Forum*. URL: <https://asean.org/our-communities/asean-political-security-community/peaceful-secure-and-stable-region/preventive-diplomacy/>

11. EAS Mechanisms. *East Asia Summit. Promoting peace, stability and prosperity*. URL: <https://eastiasummit.asean.org/eas-mechanism>

12. EAS participating countries. *East Asia Summit. Promoting peace, stability and prosperity*. URL: <https://eastiasummit.asean.org/eas-participating-country>

13. About the EAS Asia Summit (EAS). *East Asia Summit. Promoting peace, stability and prosperity*. URL: <https://eastiasummit.asean.org/about-east-asia-summit>

14. About the ASEAN Defence Ministers' Meeting Plus. ASEAN Defence Ministers' Meeting. ADMM. URL: <https://admm.asean.org/index.php/about-admm/about-admm-plus.html>

15. Susy Tekunan The Asean Way: The Way To Regional Peace? *Jurnal Hubungan internasional*. Vol. 3 № 2 2014. URL: https://www.researchgate.net/publication/309227987_The_Asean_Way_The_Way_To_Regional_Peace

16. Janya Kathuria The ASEAN Way In Practice: Achievements And Challenges In Maintaining Regional Cooperation And Stability. *Journal Of Humanities and Social Science*. Volume 30, Issue 9, Series 3. 2025. URL: <https://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol.30-Issue9/Ser-3/E3009032833.pdf>

17. Крупеня І.М. Еволюція зовнішньополітичних пріоритетів Малайзії (1957–2022 рр.). *Політологічний вісник : збірник наукових праць / голов. ред. В.Ф. Цвях; Київський національний університет імені Тараса Шевченка*. Випуск 89. 2022. С. 214–231. DOI: <https://doi.org/10.17721/2415-881x.2022.89.214-231>

18. Bruce Gilley Will Malaysia become an active middle power? *Australian Journal of International Affairs*. Volume 79, Issue 1. 2025. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10357718.2024.2398013#references-Section1>

19. Malaysia's Foreign Policy. *Ministry of Foreign Affairs, Malaysia*. URL: <https://www.kln.gov.my/web/guest/foreign-policy>

Information about the author:

Krupenya Iryna Mykolaivna,

Candidate of Political Science,

Associate professor at the Department of World History, International
Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko
87, Romenska str., Sumy, 40002, Ukraine

КРИМСЬКА ВІЙНА (1853–1856) ЯК ПРОЯВ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Михтуненко В. В.

ВСТУП

Осмислення проблеми Кримської війни 1853–1856 рр. як прояву системної кризи зовнішньої політики Російської імперії має високу наукову значущість і сьогодні, попри вагомий обсяг досліджень, присвячених цій тематиці. Це пояснюється тим, що сама війна була добре вивчена у фактологічному вимірі, однак, значно складнішими є узагальнюючі інтерпретації, особливо якщо мова йде про виявлення глибинних передумов та причин, пов'язаних із логікою функціонування імперської політики.

Протягом тривалого часу Кримська війна 1853–1856 рр. розглядалася переважно як наслідок загострення «східного питання» або як результат конкретних дипломатичних прорахунків російського керівництва. Очевидно, що такий підхід, хоча й не позбавлений підстав, однак не дозволяє повною мірою пояснити, чому локальний конфлікт набув характеру широкомасштабного міжнародного протистояння. Саме тому, виникає потреба змістити акцент із окремих подій на більш тривалі процеси, які формували як характер війни, так і її умови.

Варто зазначити, що середина XIX ст. була періодом, коли європейська система міжнародних відносин поступово втрачала рівновагу, закладену ще Віденським конгресом 1815 р. Формально баланс сил в Європі ще зберігався, однак його внутрішня стабільність уже не була очевидною. Зростання економічної конкуренції між країнами, посилення ролі національних інтересів, поява нових центрів впливу (Франція, Велика Британія) – все це змінювало характер взаємодії між державами. У таких умовах, зовнішня політика Російської імперії виявилася менш гнучкою, ніж це було необхідно.

Покажемо, що російське керівництво тривалий час продовжувало виходити з уявлень про міжнародний порядок, сформованих ще у першій половині XIX ст. Впевненість у сталості союзницьких зв'язків, зокрема з Австрійською імперією, поєднувалося з переконанням російської влади у власній особливій ролі гаранта європейської стабільності. Однак на практиці ці уявлення дедалі більше розходилися з реальністю. В той же час, інші держави – передусім Велика Британія та Франція – дедалі чіткіше розглядали посилення російського впливу як загрозу європейським інтересам.

Отож, саме в цьому розриві між очікуваннями та реальним станом міжнародних відносин і проявлялися ознаки системної кризи. І мова йде не стільки про окремі помилки, скільки про обмеженість самої моделі зовнішньої політики, яка показала свою нездатність адекватно реагувати на зміну умов. Цікаво, що Російська імперія фактично діяла в межах логіки, що вже втратила свою ефективність, але продовжувала сприйматися самодержавством як універсальна.

1. Генеза Кримської війни: історіографія, методологія та причини конфлікту

Не менш важливим для розгляду є питання співвідношення цілей і можливостей Російської імперії на початку 50-х рр. XIX ст. Зовнішньополітичні амбіції самодержавного уряду передбачали активне втручання у проблеми Османської імперії, розширення впливу на Балканах і зміцнення позицій у Чорноморському регіоні. Водночас, реальні ресурси – економічні, військово-технічні, інфраструктурні – не забезпечували належної підтримки таким планам. Ця невідповідність не завжди була очевидною на початковому етапі, але в умовах війни вона проявилася особливо гостро.

Окремо слід звернути увагу на дипломатичний аспект Кримської війни 1853–1856 рр. Напередодні війни російська сторона не очікувала формування широкої коаліції противників. Більше того, розрахунок на нейтралітет окремих держав виглядав для російського уряду цілком обґрунтованим, враховуючи попередній досвід. Однак саме тут і виявилася одна з ключових проблем: оцінка міжнародної ситуації російськими міністрами спиралася на застарілі уявлення, тоді як політика європейських держав уже визначалась абсолютно іншими пріоритетами. У результаті, Російська імперія опинилася в дипломатичній ізоляції, яка значною мірою визначила перебіг і результат війни.

Ідеологічний чинник війни також не можна залишити поза увагою. Уявлення російської влади про особливу місію їх держави, що поєднувало політичні та релігійні елементи, відіграло помітну роль у формуванні зовнішньополітичного курсу. Однак саме ці фактори обмежували можливість гнучкого реагування, оскільки встановлювали певні рамки сприйняття міжнародних подій. У цьому контексті, ідеологія виступала не лише засобом легітимації російської політики, а й фактором, який ускладнював її корекцію.

З огляду на сучасні міжнародні процеси, звернення до проблематики Кримської війни 1853–1856 рр. є актуальним і сьогодні. Без прямого проведення паралелей з історичними подіями, можна відзначити, що питання адекватності зовнішньополітичної стратегії Росії, співвідношення

амбіцій і ресурсів, а також здатності враховувати реакцію міжнародної спільноти залишаються ключовими і нині. Отже, аналіз Кримської війни 1853–1856 рр. дозволяє не лише уточнити окремі аспекти історії XIX ст., але й краще зрозуміти загальні механізми розвитку міжнародних конфліктів.

Для українського наукового простору ця тема має другорядне значення. Події війни безпосередньо пов'язані з територією України, що відкриває можливість розглядати їх не лише як елемент загальноєвропейської історії, але й як частину власного історичного досвіду. Це, в свою чергу, сприяє більш комплексному баченню минулого, у якому українські землі постають не периферією, а важливим простором міжнародної взаємодії.

Таким чином, актуальність теми зумовлюється не лише інтересом до самої Кримської війни 1853–1856 рр., а й прагненням зрозуміти глибші закономірності функціонування зовнішньої політики імперського типу. Дослідження даної теми дають можливість перейти від опису подій до аналізу структурних причин, що визначають поведінку держав у міжнародному середовищі, і в цьому полягає її наукова та практична цінність.

Аналіз історіографії та джерел. Вивчення проблем Кримської війни 1853–1856 рр. належить до добре досліджених у світовій історіографії, однак через те, що характер осмислення війни значно змінювався залежно від епох, ідеологічних чинників та методологічних підходів, тема досі містить поле для подальших досліджень. Слід зазначити, що історіографія війни представлена різними національними школами, кожна з яких формувала власну інтерпретаційну модель. Еволюція причин, характеру та наслідків Кримської війни 1853–1856 рр. пройшла шлях від описово-воєнної історії до системного аналізу зовнішньополітичних стратегій. У цьому контексті варто виділити кілька основних напрямів історіографічної традиції: дореволюційний, радянський, пострадянський (український) та західний.

Першим етапом досліджень присвячених Кримській війні 1853–1856 рр. стали роботи безпосередньо пов'язані із досвідом сучасників та учасників подій. Для історіографії II пол. XIX ст. характерним є поєднання історичних описових праць, мемуаристики та елементів політичної публіцистики, що зумовило одночасно високу джерельну цінність та обмеженість аналітичних узагальнень.

Однією з вагомих праць з історії Кримської війни 1853–1856 рр. є багатотомне дослідження А. Кінглейка *«The Invasion of the Crimea*

(1863–1887)»¹. В роботі представлений значний масив дипломатичних документів та свідчень, в яких війна розглядається переважно крізь призму британського політичного та військового досвіду. Автор відстоює думку про поступове втягування європейських держав у конфлікт між Росією та Османською імперією, унаслідок серії дипломатичних прорахунків і стратегічних непорозумінь. Вцілому, дослідження має виразний національно-британський акцент, що безсумнівно обмежує його об'єктивність.

Французьку історіографію Кримської війни 1853–1856 рр. репрезентує праця К. Руссе «*Histoire de la guerre de Crimée*»². К. Руссе робить синтетичний виклад подій, поєднуючи дипломатичну історію з описом військових дій. Цінність роботи в тому, що вона значною мірою базується на офіційних французьких джерелах, однак, такий однобічне використання джерел зумовлює тенденцію до часткового виправдання політики Франції в конфлікті. Не дивлячись на це, саме у працях К. Руссе закладається традиція розглядати Кримську війну 1853–1856 рр. як один з елементів системної кризи європейської дипломатії середини XIX ст.

Західну історіографію Кримської війни (1853–1856 рр.) традиційно прийнято розглядати як важливий елемент функціонування європейської системи міжнародних відносин середини XIX ст. В даному контексті, особлива увага приділялася механізмам балансу сил, дипломатичним союзам та стратегічним інтересам великих держав. А вже сучасні дослідження суттєво розширили інтерпретаційне поле, включивши соціальні, культурні та інформаційні виміри конфлікту.

Однією з найвпливовіших праць західної історіографії є монографія британського письменника О. Файджеса «*The Crimean War: A History*»³. Дослідження базується на широкій джерельній основі, що охоплює архіви Великої Британії, Франції, Російської імперії та Османської держави. О. Файджес пояснює причини конфлікту не лише геополітичними інтересами, а й релігійним чинником, розглядаючи цю війну як останній європейський «хрестовий похід». У центрі уваги автора не тільки дослідження бойових дій (зокрема битва при Альмі чи облога Севастополя), а й перебіг дипломатичних інтриг в Санкт-Петербурзі, Парижі та Лондоні. О. Файджес розглядав Кримську війну як перший «модерний» конфлікт, у якому важливу роль відігравали не дипломатія та військові дії, а громадська думка, преса та інформаційна кампанія.

¹ Kinglake A. The Invasion of the Crimea: Its Origin and an Account of its Progress. Vols. 1–8. London : William Blackwood and Sons, 1863–1887

² Rousset C. *Histoire de la guerre de Crimée*. Paris : Librairie Hachette et Cie, 1878. 2 vol.

³ Figes O. *The Crimean War: A History*. New York : Metropolitan Books, 2010. 576 p.

Варто зазначити, що наукова цінність цієї роботи полягає в інтеграції різних рівнів аналізу: від дослідження перепетій дипломатії до становища простого населення під час окупації. Автор переконливо показує, що Кримська війна була не просто результатом політичних прорахунків імперської влади Росії, а стала наслідком складної взаємодії релігійних, геополітичних та інформаційних факторів. Однак, варто зазначити, що така широта підходу ускладнює чітке виділення головних причин конфлікту.

Цікавою для дослідження є праця Д. Лівена «*Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*»⁴. У роботі представлений порівняльний аналіз розвитку Російської імперії в контексті конкуренції з іншими світовими імперіями від XVI до початку XX ст. Д. Лівен розглядає імперську політику Росії як частину загальної системи глобального суперництва, зосереджуючи увагу на військово-стратегічних пріоритетах та механізмах імперського управління. Щодо Кримської війни 1853–1856 рр., автор аналізує зовнішньополітичне мислення російської еліти та процеси прийняття рішень у Петербурзі на початку 50-х рр. XIX ст.

Прикладом структурного підходу до інтерпретації війни є праця А. Дж. Тейлора «*The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*»⁵. Кримська війна 1853–1856 рр. розглядається у роботі як частина довготривалого процесу боротьби європейських держав за домінування. А. Дж. Тейлор інтерпретує міжнародні відносини як систему постійної конкуренції, де жодна держава не здатна досягти повного домінування через дію балансу сил. Тобто Кримська війна представлена не як локальний конфлікт, а лише як етап трансформації європейського політичного порядку. Цей підхід важливий тим, що зміщує акцент із військової історії на структурний аналіз міжнародної системи.

Османська та сучасна турецька історіографія Кримської війни (1853–1856 рр.) тривалий час залишалася менш розробленою порівняно з британською чи французькою традиціями. Це пояснюється як складністю роботи з османською архівною спадщиною, так і довгим домінуванням європоцентричних інтерпретацій, у яких Османська імперія часто виступала радше об'єктом міжнародної політики, ніж повноправним суб'єктом. Лише з кінця XX – початку XXI ст. ситуація суттєво змінилася завдяки активному використанню Османського архіву (Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives,

⁴ Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*. New Haven : Yale University Press, 2002. 528 p.

⁵ Taylor A. J. P. *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*. Oxford : Clarendon Press, 1954. 638 p.

Ottoman Archives) в Стамбулі та появі нових досліджень, побудованих на багатомовних джерелах.

Осмилення Кримської війни 1853–1856 рр. в османській історичній літературі другої половини XIX – початку XX ст. відбувалося переважно в межах загальноісторичних і мемуарних праць. Найбільш вагомий внесок у висвітлення подій війни зробив Ахмед Джевдет-паша, який у своїх творах «Tezâkir»⁶ та «Ma'rûzât»⁷ розглядав причини конфлікту, діяльність османського уряду, дипломатичні відносини із західними союзниками та наслідки війни для Османської імперії. Як державний діяч і безпосередній учасник політичних процесів, він широко використовував офіційну документацію та власні спостереження, що значно підвищує джерельну цінність його праць. Водночас для його інтерпретації характерний державницький підхід, спрямований на виправдання політики Порти та підкреслення значення реформ Танзимату.

Наприкінці османського періоду до оцінки Кримської війни 1853–1856 рр. звертався також Абдулрахман Шереф у праці «Tarih Musahabeleri»⁸, де конфлікт розглядався як важливий етап міжнародного утвердження Османської імперії та її інтеграції до європейської системи міжнародних відносин після Паризького мирного договору 1856 р. Для автора характерне акцентування уваги на дипломатичних наслідках війни та діяльності державних інституцій, тоді як соціально-економічні аспекти залишалися другорядними.

Однією з найважливіших сучасних турецьких праць з історії Кримської війни 1853–1856 рр. є монографія К. Бадема «*The Ottoman Crimean War, 1853–1856*»⁹. Дослідження базується на широкому корпусі османських, російських та західноєвропейських архівних матеріалів і є одним із найбільш ґрунтовних аналізів війни з османської перспективи.

К. Бадем розглядає Кримську війну II пол. XIX ст. не лише як частину європейського конфлікту, а як подію, що мала глибокі внутрішні наслідки для Османської держави. Він детально аналізує фінансові механізми ведення війни, мобілізацію ресурсів, адміністративні проблеми та вплив бойових дій на суспільство. Важливим є те, що Османська імперія у нього постає не пасивним союзником Великої Британії та Франції, а активним учасником війни з власними стратегічними інтересами, насамперед у Чорноморському регіоні та на Балканах.

⁶ Memoirs of Ahmed Cevdet Pasha. Vols. 1–40. Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953–1967.

⁷ Memoranda Presented to Sultan Abdülhamid II / ed. by Yusuf Halaçoğlu. Istanbul : Çağrı Yayınları, 1980. 368 p.

⁸ Historical Conversations. Istanbul : Matbaa-i Âmire, 1915–1920. 4 vols.

⁹ Badem C. The Ottoman Crimean War, 1853–1856. Leiden ; Boston : Brill, 2010. 432 p.

Окремо слід відзначити докторське дослідження І. Кьоремезлі «*Ottoman War on the Danube: State, Subject and Soldier (1853–1856)*»¹⁰. У цій роботі війна розглядається на дунайському театрі бойових дій, що дозволяє автору перейти від макрополітичного аналізу до вивчення локальних процесів. І. Кьоремезлі акцентує увагу на взаємодії держави, армії та населення, аналізує логістику, розвідку, постачання та соціальні умови війни. Важливим внеском є зміщення фокусу з дипломатичної історії на «історію війни знизу», де значну роль відіграють солдати та цивільне населення. Це відповідає сучасним тенденціям у воєнній історіографії, які прагнуть відійти від суто державоцентричних моделей.

Додатковий вимір османської участі у війні розкривається у статті І. Кьоремезлі «*Shpion vs. Casus: Ottoman and Russian Intelligence in the Balkans during the Crimean War (1853–56)*». Автор аналізує розвідувальну діяльність обох імперій на Балканському театрі війни, показуючи, що інформаційна війна та шпигунські мережі відігравали значно важливішу роль, ніж це традиційно визнавалося в історіографії.

У радянській історичній науці осмислення Кримської війни сформувалося в межах марксистсько-ленінської методології, яка визначала як загальну логіку інтерпретації міжнародних відносин, так і підхід до пояснення причин конфлікту. У цьому наративі війна 1853–1856 рр. розглядалася насамперед як наслідок загострення суперечностей між великими європейськими державами та як прояв системної кризи зовнішньополітичних позицій Російської імперії. Водночас внутрішні структурні чинники розвитку імперії часто відходили на другий план у порівнянні з акцентом на зовнішній тиск.

Найбільш впливовою працею цього напрямку стала монографія Є. Тарле «Кримська війна»¹¹. Дослідження вирізняється надзвичайно широкою джерельною базою: автор залучає дипломатичне листування, архівні матеріали європейських держав, мемуари військових і політичних діячів. Це дозволило йому створити детальну реконструкцію міжнародної кризи, що передувала війні, а також її перебігу.

Разом із тим, інтерпретаційна модель Є. Тарле має виразну концептуальну спрямованість. У центрі його пояснення перебуває теза про агресивну політику Великої Британії та Франції, які прагнули обмежити вплив Росії в Східному Середземномор'ї та на Балканах. Внутрішні проблеми Російської імперії – зокрема військово-адміністративна неефективність або технологічне відставання – у цій схемі не набувають

¹⁰ Köremezli İ. Ottoman Diplomacy and the Crimean War // Middle Eastern Studies. 2014. Vol. 50, № 2. P. 192–207. DOI: <https://doi.org/10.1080/00263206.2013.870889>.

¹¹ Тарле Е. В. Крымская война. Москва ; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1950. Т. 1–2. 924 с.

самостійного пояснювального значення. Таким чином, попри високу фактологічну насиченість, робота частково відтворює ідеологічні установки свого часу.

Інший важливий напрям представлений колективною працею «Історія дипломатії» під редакцією В. Потьомкіна¹². У цьому виданні Кримська війна 1853–1856 рр. розглядається в контексті функціонування європейської системи міжнародних відносин XIX ст., де ключовим механізмом виступає баланс сил. Наукова цінність цього дослідження полягає у спробі систематизувати дипломатичні процеси та показати їхню взаємозалежність. Водночас аналітична модель залишається обмеженою загальною методологією радянської науки, яка схильна пояснювати міжнародні конфлікти через економічні та соціально-класові фактори, не завжди враховуючи складність політичного прийняття рішень на рівні держав.

Окремо слід відзначити розвиток демографічного підходу, представлений у праці Б. Урланіса «Війни і народонаселення Європи»¹³. Дослідник одним із перших у радянській науці застосував кількісні методи для аналізу воєнних втрат, включаючи наслідки Кримської війни. Його підхід дозволив по-новому оцінити масштаб людських втрат і соціальних наслідків конфлікту. Разом із тим, дослідження свідомо дистанціюється від політичного та дипломатичного контексту, зосереджуючись переважно на статистичному вимірі війни.

Сучасна українська історіографія Кримської війни формується в межах переосмислення імперського минулого та відходу від радянських інтерпретацій зовнішньої політики Російської імперії. Характерною рисою цього етапу є зміщення акцентів із суто військово-дипломатичного опису подій на аналіз імперських практик, регіональної історії Чорноморського простору та місця України у системі імперських конфліктів XIX ст.

Одним із ключових представників сучасної української історіографії є Я. Грицак, який у своїх синтетичних працях з історії України розглядає імперські війни XIX ст. як частину довготривалого процесу модернізації та колоніального управління в межах Російської імперії. Хоча Кримська війна 1853–1856 рр. не є центральним об'єктом його дослідження, автор вписує її у ширший контекст кризи імперської системи, що проявлялася у військовій, адміністративній та дипломатичній

¹² Потьомкін В. П. История дипломатии : в 3 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1941–1945. Т. 2. 424 с.

¹³ Урланис Б. Ц. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооружённых сил европейских стран в войнах XVII–XX вв. Москва : Соцэкгиз, 1960. 567 с.

неефективності Росії. Однією з базових синтетичних праць, у якій Кримська війна вписана в ширший процес формування модерної України та імперського простору, є дослідження Я. Грицака «*Нарис історії України: формування модерної нації*»¹⁴. Автор розглядає XIX ст. як період прискореної модернізації, що відбувалася в умовах імперського контролю. Кримська війна 1853–1856 рр. у нього постає не як ізольований військовий конфлікт, а як симптом структурної слабкості Російської імперії. Важливим є акцент на тому, що поразка Росії оголила її технологічне та адміністративне відставання, що згодом стало передумовою реформ 1860-х рр. Обмеженням цього підходу є те, що війна не аналізується окремо, а розчиняється в загальній історії модернізації.

Інший важливий блок представлений працями С. Плохія, зокрема «*The Gates of Europe: A History of Ukraine*»¹⁵. Хоча автор працює переважно в англomовній академічній традиції, його праця активно використовується в українській історіографії як концептуальна рамка.

У С. Плохія Кримська війна 1853–1856 рр. розглядається через призму геополітичного простору України та Чорноморського регіону. Автор підкреслює, що українські землі виступали не периферією, а стратегічним простором зіткнення імперій. Війна інтерпретується як частина довготривалого конфлікту між Росією та Заходом за контроль над Східною Європою. Важливо, що С. Плохій акцентує на «просторовій логіці» імперій, а не лише на дипломатичних рішеннях.

Окреме значення має праця П. Р. Магочія «*A History of Ukraine: Th Land and Its Peoples*»¹⁶. У цьому дослідженні Кримська війна 1853–1856 рр. включена в ширший контекст історії українських земель у складі імперій. П. Р. Магочій підкреслює, що Південна Україна та Крим були інтегровані в імперську військово-економічну систему Росії, а війна стала моментом, коли ця система виявила свою вразливість. Особливо важливим є його підхід до регіональної історії: він показує, що війна мала прямі соціально-економічні наслідки для населення українських губерній, які забезпечували логістику та ресурси для військових дій.

Історіографічне осмислення Кримської війни 1853–1856 рр. суттєво розширилося і відійшло від вузького опису воєнних подій та

¹⁴ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної нації XIX–XX століття. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.

¹⁵ Plokhy S. *The Gates of Europe: A History of Ukraine*. New York : Basic Books, 2015. 432 p.

¹⁶ Magocsi P. R. *A History of Ukraine: The Land and Its Peoples*. 2nd ed. Toronto ; Buffalo ; London : University of Toronto Press, 2010. 896 p.

дипломатичних рішень. Дослідження поступово набули багатовимірного характеру, охоплюючи міжнародно-політичні структури, механізми прийняття рішень, соціальні процеси та інформаційний вимір конфлікту. Водночас узагальнюючі інтерпретації залишаються неоднорідними, а низка ключових питань не отримала остаточного вирішення.

Зберігається різниця у трактуванні причин війни. В одних підходах наголос робиться на системних суперечностях європейського балансу сил, в інших – на дипломатичних прорахунках і стратегічних помилках політичних еліт. Відсутність єдиної пояснювальної моделі призводить до співіснування кількох конкуруючих інтерпретацій, що ускладнює формування цілісної картини причин конфлікту.

Недостатньо висвітленим залишається регіональний вимір війни. Значна частина досліджень зосереджена на рівні великих держав і загальноєвропейської політики, тоді як вплив бойових дій на периферійні території та місцеві суспільства розглядається фрагментарно. Також зберігаються прогалини у дослідженні просторових і логістичних аспектів війни, включно з впливом географічних умов, транспортних мереж і ресурсного забезпечення на перебіг бойових дій. У підсумку Кримська війна залишається складним багаторівневим явищем, що потребує подальшого міждисциплінарного аналізу та більш узгодженого поєднання різних дослідницьких підходів для формування цілісного історичного пояснення.

Методологічна основа дослідження визначається специфікою обраної теми, яка передбачає розгляд Кримської війни (1853–1856 рр.) не лише як воєнного конфлікту середини XIX ст., а передусім як наслідку внутрішніх обмежень і суперечностей зовнішньополітичного курсу Російської імперії. У цьому зв'язку робота має міждисциплінарний характер і спирається на інструментарій політичної історії, міжнародних відносин та історії державних інституцій.

Основу дослідження становить системний підхід. Він дає можливість розглядати зовнішню політику Російської імперії як цілісну, але внутрішньо суперечливу систему, що включала дипломатичні інститути, механізми ухвалення рішень, військово-стратегічне планування та інформаційне забезпечення. У такому ракурсі Кримська війна (1853–1856 рр.) постає як результат порушення рівноваги цієї системи, коли зовнішньополітичні рішення перестали відповідати реальному міжнародному становищу держави.

Важливим доповненням виступає інституційний підхід. Його застосування дозволяє проаналізувати діяльність ключових структур імперської зовнішньої політики – Міністерства закордонних справ,

імператорського двору та військового керівництва. Це, у свою чергу, дає змогу простежити, як централізація ухвалення рішень, обмежена міжвідомча координація та залежність від вузького кола політичних радників впливали на ефективність зовнішньої політики.

Для реконструкції перебігу подій використано проблемно-хронологічний метод. Він дозволяє поєднати аналіз причин ескалації конфлікту з послідовним відтворенням основних етапів війни – від загострення «східного питання» до формування коаліції європейських держав і воєнної поразки Російської імперії. Такий підхід дає змогу уникнути ізольованого розгляду окремих подій і показати їх як взаємопов'язаний процес.

Порівняльно-історичний метод використовується для зіставлення зовнішньополітичних моделей Російської, Османської, Британської та Французької імперій. Це дозволяє точніше окреслити специфіку російської дипломатичної практики, зокрема схильність до переоцінки власних ресурсів і недооцінки позиції інших центрів сили. У результаті чіткіше простежуються ознаки дисфункції зовнішньополітичної системи Російської імперії.

Окреме місце займає джерелознавчий аналіз. Він передбачає критичне опрацювання дипломатичних документів, офіційного листування, мемуарів та військових звітів. Такий підхід дає змогу розмежувати офіційні декларації зовнішньої політики та реальні механізми прийняття рішень, а також врахувати можливу політичну заангажованість джерел.

У роботі також використано елементи структурно-функціонального аналізу. Його застосування дозволяє оцінити взаємодію окремих компонентів державної системи – дипломатії, армії та адміністрації – і виявити, як їхня неузгодженість впливала на загальну ефективність зовнішньої політики.

Узагальнюючи, використаний методологічний інструментарій дозволяє розглядати Кримську війну як прояв глибинної системної кризи зовнішньополітичної моделі Російської імперії, що виявилася у розриві між стратегічними амбіціями держави та її реальними можливостями у міжнародному середовищі середини XIX ст.

2. Міжнародний контекст та передумови Кримської війни 1853–1856 рр.

Розгляд «східного питання» як одного з ключових елементів європейської міжнародної системи першої половини XIX ст. є необхідною передумовою для осмислення Кримської війни (1853–1856 рр.) не лише як окремого військового конфлікту, а як прояву

глибших структурних проблем зовнішньої політики Російської імперії. Саме в межах цієї проблематики формувалися стратегічні орієнтири Петербурга, визначалися його геополітичні пріоритети та окреслювалися межі можливого в умовах поствіденської системи міжнародних відносин.

Суперництво за вплив на Османську імперію, боротьба за контроль над протоками Босфор і Дарданелли, а також спроби збереження балансу сил між великими державами створювали той складний дипломатичний контекст, у якому будь-яка помилка чи прорахунок набували системного значення. У цьому сенсі аналіз «східного питання» дозволяє виявити не лише зовнішні передумови війни, але й внутрішню логіку еволюції російської зовнішньої політики, що врешті-решт призвела до відкритого конфлікту і засвідчила її кризовий характер.

В цілому, «східне питання» посідало центральне місце в європейській міжнародній системі першої половини XIX ст. та була безпосередньо пов'язана з поступовим занепадом Османської імперії. Його сутність полягала у визначенні подальшої долі османських територій та співвідношення сил між великими державами, які прагнули використати ослаблення Порту для реалізації власних геополітичних інтересів. Як слушно зазначає Д. Лівен, «східне питання» було не лише регіональною проблемою, а складовою ширшої системи європейської рівноваги сил¹⁷.

Османська імперія в першій половині XIX ст. дедалі більше перетворювалася на об'єкт міжнародної політики, а не самостійного суб'єкта. Її внутрішня слабкість, адміністративна дезорганізація та військово-технічна відсталість створювали передумови для зовнішнього втручання. У цьому контексті позиція великих держав визначалася не лише прагненням до територіальних здобутків, а й необхідністю запобігти надмірному посиленню будь-якого конкурента. О. Файджес підкреслює, що саме страх перед порушенням балансу сил змушував держави одночасно стримувати Росію і підтримувати формальну цілісність Османської імперії¹⁸.

Для Російської імперії «східне питання» мало особливе значення. Воно поєднувало стратегічні, релігійні та ідеологічні мотиви. Росія прагнула забезпечити контроль над Чорноморським регіоном і протоками, що відкривало б шлях до Середземного моря, а також виступала в ролі покровителя православного населення Османської

¹⁷ Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*. New Haven : Yale University Press, 2002. 528 p.

¹⁸ Figs O. *The Crimean War: A History*. New York : Metropolitan Books, 2010. 576 p.

імперії. Водночас ці амбіції вступали в пряме протиріччя з інтересами Великої Британії, яка розглядала будь-яке посилення Росії як загрозу своїм комунікаціям із Індією та загальному балансу сил у Європі¹⁹.

Особливу роль у системі міжнародних відносин відігравали протоки Босфор і Дарданелли. Вони мали не лише економічне, а й стратегічне значення, оскільки контролювали вихід із Чорного моря до Середземного. Для Російської імперії доступ до проток означав можливість перетворення на повноцінну морську державу світового рівня. Для Великої Британії та Франції, навпаки, збереження контролю Османської імперії над протоками було гарантією стримування російської експансії. Як зазначає А. Тейлор боротьба за контроль над протоками була одним із ключових вузлів європейської дипломатії середини XIX століття²⁰.

У цих умовах виникла необхідність створення механізмів підтримання міжнародної рівноваги. Одним із таких інструментів стала Лондонська конвенція 1841 р., укладена між Великою Британією, Францією, Австрією, Пруссією, Росією та Османською імперією. Вона закріплювала принцип закриття проток для військових кораблів усіх держав у мирний час, що формально забезпечувало нейтралітет регіону²¹.

Ця конвенція стала важливим елементом міжнародної системи, оскільки обмежувала можливості Російської імперії щодо військово-морської експансії та водночас гарантувала збереження статус-кво. Однак її ефективність була відносною. Як підкреслює В. Баумгарт, домовленості 1841 р. не усунули суперечностей між великими державами, а лише тимчасово їх заморозили²².

Важливо також враховувати, що «східне питання» не було статичним явищем. Воно постійно трансформувалося під впливом внутрішніх процесів в Османській імперії та змін у міжнародному середовищі. Реформи Танзимату (1839–1876 рр.), спрямовані на модернізацію держави, частково змінили її позиції, але не змогли усунути залежність від європейських держав. Це, у свою чергу, створювало додаткові підстави для втручання ззовні.

«Східне питання» виступало складним комплексом міжнародних суперечностей, у якому перепліталися геополітичні інтереси,

¹⁹ Anderson M. S. *The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations*. London : Macmillan, 1966. 436 p.

²⁰ Taylor A. J. P. *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*. Oxford : Clarendon Press, 1954. 638 p.

²¹ London Straits Convention, 1841. URL: [https://en.wikisource.org/wiki/London_Convention_on_the_Straits_\(1841\)](https://en.wikisource.org/wiki/London_Convention_on_the_Straits_(1841))

²² Baumgart W. *The Crimean War 1853–1856*. London : Arnold, 1999. 272 p.

ідеологічні установки та стратегічні розрахунки великих держав. Османська імперія в цій системі виконувала роль об'єкта суперництва, тоді як протоки Босфор і Дарданелли були ключовим геостратегічним вузлом. Механізми підтримання балансу сил, зокрема Лондонська конвенція 1841 р., дозволяли тимчасово стабілізувати ситуацію, але не усували глибинних причин конфлікту. Саме ця невирішеність суперечностей і стала одним із ключових чинників, що зумовили перехід до відкритого військового протистояння в середині XIX ст.

Геополітична конфігурація середини XIX ст. визначалася не лише суперництвом за контроль над територіями Османської імперії, а й прагненням зберегти або переглянути існуючий баланс сил, сформований після Віденського конгресу 1815 р. У цьому контексті політика кожної з провідних держав – Російської імперії, Великої Британії, Франції та Австрійської імперії – мала власну логіку, але водночас була тісно пов'язана із загальноєвропейською системою міжнародних відносин.

Для Російської імперії ключовим напрямом зовнішньої політики залишався південний вектор, що передбачав зміцнення позицій у Чорноморському регіоні та поступове розширення впливу на території Османської імперії. Ця стратегія була сформована ще наприкінці XVIII ст. і продовжувала реалізовуватися в першій половині XIX ст., поєднуючи геополітичні, економічні та ідеологічні чинники. Контроль над Чорним морем і протоками Босфор і Дарданелли відкривав Росії можливість виходу до Середземного моря, що мало вирішальне значення для її перетворення на впливову морську державу. Водночас ця політика обґрунтовувалася ідеєю захисту православного населення Османської імперії, що надавало їй характеру «місії»²³.

Однак реалізація цієї стратегії наштовхувалася на обмеження як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. З одного боку, Російська імперія не мала достатнього економічного і технологічного потенціалу для підтримання тривалої експансії на півдні. З іншого – її дії викликали протидію інших великих держав, які розглядали посилення Росії як загрозу європейській рівновазі. За твердженням О. Файджеса, російська політика щодо Османської імперії була водночас амбітною і стратегічно недалекоглядною, оскільки не враховувала готовність західних держав до активного втручання²⁴.

Велика Британія, у свою чергу, займала позицію стримування Російської імперії. Її зовнішньополітична стратегія визначалася

²³ Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*. New Haven : Yale University Press, 2002. 528 p.

²⁴ Figes O. *The Crimean War: A History*. New York : Metropolitan Books, 2010. 576 p.

прагненням не допустити встановлення російського контролю над протоками, що могло б поставити під загрозу британські торговельні та комунікаційні шляхи, зокрема зв'язок з Індією. Британська політика ґрунтувалася на принципі підтримання балансу сил, який передбачав недопущення домінування будь-якої однієї держави в Європі. У цьому контексті Османська імперія розглядалася як необхідний елемент міжнародної системи, збереження якого відповідало британським інтересам²⁵. Важливим фактором була також внутрішня політична динаміка Великої Британії, зокрема вплив громадської думки та преси, які активно реагували на події в Османській імперії. За твердженням А. Тейлора, британська політика в цей період поєднувала прагматичні стратегічні інтереси з морально-політичними аргументами, що підсилювало антиросійські настрої в суспільстві²⁶.

Франція в період правління Наполеона III прагнула відновити свій статус великої європейської держави, який був суттєво підірваний після поразки у наполеонівських війнах. Участь у «східному питанні» розглядалася французьким керівництвом як можливість повернутися до активної ролі в міжнародній політиці та зміцнити свій престиж. Одним із інструментів реалізації цієї стратегії стало втручання у конфлікт навколо святих місць у Палестині, що мало як релігійний, так і політичний вимір. Франція виступала захисницею католицьких інтересів, що дозволяло їй легітимізувати свою участь у конфлікті²⁷.

Водночас французька політика була спрямована на обмеження впливу Росії та зміцнення власних позицій у Середземномор'ї. Участь у війні проти Російської імперії дозволила Франції виступити як рівноправний партнер Великої Британії та відновити свій міжнародний авторитет. В. Баумгарт в своїй праці зазначав, що Кримська війна стала для Франції інструментом символічної та політичної ревізії результатів Віденської системи²⁸.

Особливу позицію займала Австрійська імперія, яка обрала політику балансування між основними учасниками конфлікту. З одного боку, Австрія була зацікавлена у стримуванні Росії, оскільки її посилення на Балканах могло створити загрозу австрійським інтересам у регіоні. З іншого – вона не прагнула відкритого конфлікту з Російською імперією, яка раніше виступала її союзником, зокрема під час

²⁵ Anderson M. S. *The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations*. London : Macmillan, 1966. 436 p.

²⁶ Taylor A. J. P. *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*. Oxford : Clarendon Press, 1954. 638 p.

²⁷ Baumgart W. *The Crimean War 1853–1856*. London : Arnold, 1999. P. 202.

²⁸ Ibid. P. 145.

придушення революцій 1848–1849 років. У результаті Австрія зайняла вичікувальну позицію, що фактично призвело до дипломатичної ізоляції Росії²⁹. Австрійська політика балансування була зумовлена не лише зовнішніми, а й внутрішніми чинниками. Багатонаціональний характер імперії та нестабільність на Балканах змушували її керівництво діяти обережно, уникаючи різких кроків. Водночас ця стратегія виявилася недостатньо ефективною, оскільки не дозволила Австрії зберегти вплив у регіоні та водночас погіршила її відносини з Росією.

Таким чином, геополітичні інтереси великих держав у середині XIX ст. формували складну систему взаємодії, в якій кожна з них прагнула реалізувати власні цілі, не допускаючи посилення конкурентів. Російська імперія намагалася розширити свій вплив у Чорноморському регіоні, Велика Британія – стримати цю експансію, Франція – відновити свій міжнародний статус, а Австрія – зберегти баланс між основними силами. Саме зіткнення цих інтересів створило передумови для Кримської війни, яка стала не лише результатом конкретних дипломатичних конфліктів, а й проявом глибших структурних суперечностей у системі міжнародних відносин того часу.

Формування дипломатичних передумов Кримської війни 1853–1856 рр. було результатом поступового загострення суперечностей між Російською імперією та Османською державою в умовах загальноєвропейської боротьби за збереження або перегляд балансу сил. На відміну від локальних конфліктів попередніх десятиліть, ситуація початку 1850-х рр. характеризувалася системною кризою дипломатичних механізмів, які раніше забезпечували відносну стабільність у межах «східного питання». Ця криза проявилася у нездатності великих держав виробити компромісну модель врегулювання, що відповідала б інтересам усіх сторін.

Безпосереднім каталізатором дипломатичного конфлікту стало питання про статус християнських святинь у Палестині, яке набуло особливого значення в контексті суперництва між Францією та Росією. Франція, виступаючи як покровителька католиків, домагалася від Османської імперії підтвердження своїх прав на контроль над святими місцями, тоді як Росія наполягала на своїй традиційній ролі захисника православного населення. У 1852 р. султан Абдул-Меджид I під тиском Франції погодився на поступки католицькій стороні, що було сприйнято в Петербурзі як дипломатична поразка³⁰.

²⁹ Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*. New Haven : Yale University Press, 2002. P. 152.

³⁰ Figes O. *The Crimean War: A History*. New York : Metropolitan Books, 2010. 576 p.

Однак конфлікт не обмежувався лише релігійним аспектом. За поглядами Д. Лівена, питання святинь стало лише формальним приводом для реалізації ширших зовнішньополітичних намірів Російської імперії, спрямованих на посилення свого впливу в Османській державі³¹. Російське керівництво прагнуло закріпити за собою офіційний статус покровителя всіх православних підданих султана, що фактично означало б втручання у внутрішні справи Османської імперії.

Своєю чергою Османська держава, усвідомлюючи загрозу втрати суверенітету, намагалася балансувати між великими державами, спираючись насамперед на підтримку Великої Британії та Франції. М. Андерсон зазначав, що саме небажання Порту погодитися на російські вимоги стало ключовим моментом ескалації конфлікту³². У цих умовах російський уряд вирішив вдаватися до прямого дипломатичного тиску. У лютому 1853 р. до Константинополя було направлено спеціальну місію на чолі з князем О. Меншиковим. Її метою було домогтися від Османської імперії укладення окремої угоди, яка б закріплювала права Росії як покровительки православних підданих султана.

Характерною рисою цієї місії була її демонстративно ультимативна форма. О. Меншиков діяв не як звичайний дипломат, а як представник великої держави, що висуває вимоги, підкріплені військовою силою. Він фактично обійшов традиційні дипломатичні канали, відмовившись вести переговори через офіційне міністерство закордонних справ Османської імперії, і наполягав на особистому контакті з султаном³³.

Основною вимогою російської сторони було підписання таємної конвенції, яка б гарантувала особливі права Росії щодо православного населення імперії. Така угода означала б суттєве обмеження суверенітету Османської держави, що викликало категоричне неприйняття з її боку. За підтримки британського посла Стретфорда-Каннінга (лорд Стретфорд де Редкліфф), османський уряд відмовився задовольнити вимоги Росії. Провал місії Меншикова мав принципове значення. Він засвідчив не лише жорсткість позиції Російської імперії, а й її неспроможність врахувати міжнародний контекст і позиції інших великих держав. В. Баумгарт підкреслює, що російська дипломатія

³¹ Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*. New Haven : Yale University Press, 2002. 528 p.

³² Anderson M. S. *The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations*. London : Macmillan, 1966. 436 p.

³³ Figes O. *The Crimean War: A History*. New York : Metropolitan Books, 2010. P. 336–337.

діяла в умовах застарілих уявлень про європейську політику, не враховуючи змін, що відбулися після 1815 р.³⁴

Після провалу місії О. Меншикова конфлікт швидко перейшов у фазу відкритого протистояння. У липні 1853 р. Російська імперія ввела війська до Дунайських князівств (Молдови та Валахії), що перебували під формальним сюзеренітетом Османської імперії. Цей крок був сприйнятий як пряма загроза європейській рівновазі та викликав різку реакцію з боку Великої Британії та Франції.

У відповідь було зроблено спробу дипломатичного врегулювання конфлікту через так звану Віденську ноту (1853 р.), підготовлену за участю Австрії та Пруссії. Її метою було знайти компроміс між Росією та Османською імперією, який би дозволив уникнути війни. Однак, попри початкове схвалення з боку Росії, Османська імперія відхилила цей документ, вважаючи його таким, що фактично узаконює російські претензії.

Подальші спроби врегулювання також не дали результату. Відсутність єдиного підходу серед великих держав, взаємна недовіра та жорсткість позицій сторін призвели до остаточного руйнування дипломатичних механізмів. О. Файджес підкреслює, що до осені 1853 р. конфлікт уже не піддавався дипломатичному контролю і став неминучим. Дипломатичні передумови Кримської війни 1853–1856 рр. формувалися як результат поступового загострення російсько-османських відносин, невдалої спроби силового дипломатичного тиску у формі місії О. Меншикова та провалу міжнародних механізмів врегулювання. Сукупність цих факторів засвідчила неефективність існуючої системи міжнародних відносин і водночас продемонструвала обмеженість зовнішньополітичної стратегії Російської імперії, що не змогла адаптуватися до нових умов європейської політики.

3. Кримська війна як наслідок структурних особливостей зовнішньої політики Російської імперії

Аналіз Кримської війни (1853–1856 рр.) як прояву системної кризи зовнішньої політики Російської імперії неможливий без урахування її структурних особливостей, сформованих упродовж першої половини XIX ст. Йдеться не лише про конкретні дипломатичні рішення чи помилки, а про глибинні характеристики зовнішньополітичного механізму імперії – централізований характер прийняття рішень, домінування імператорської волі, обмежену інституційну автономію дипломатичних органів, а також тісне переплетення ідеологічних настанов із практикою міжнародних відносин. Саме ці риси визначали

³⁴ Baumgart W. The Crimean War 1853–1856. London : Arnold, 1999. P. 202.

специфіку сприйняття зовнішнього світу російською політичною елітою, обумовлювали схильність до переоцінки власних можливостей і недооцінки позицій інших держав. У цьому контексті Кримська війна 1853–1856 рр. постає не як випадковий результат невеликого збігу обставин, а як закономірний наслідок функціонування певної зовнішньополітичної моделі, внутрішні обмеження якої стали очевидними в умовах загострення міжнародної ситуації середини XIX ст.

Ключовою рисою зовнішньополітичної системи Російської імперії була її жорстка централізація, що забезпечувала визначальну роль імператора у процесі прийняття рішень. У період правління Миколи I ця тенденція набула завершеного вигляду: монарх не лише затверджував основні напрями зовнішньої політики, але й безпосередньо втручався в поточну дипломатичну практику. Д. Лівен відзначав, що Микола I розглядав зовнішню політику як сферу особистої відповідальності, що зумовлювало обмеження автономії дипломатичного корпусу та звуження простору для альтернативних оцінок³⁵.

Централізація мала подвійний ефект. З одного боку, вона забезпечувала оперативність прийняття рішень і узгодженість дій різних відомств. З іншого – створювала залежність зовнішньополітичного курсу від індивідуальних уявлень і переконань імператора, що в умовах складної міжнародної ситуації могло призводити до стратегічних помилок. Система, в якій ключові рішення концентрувалися в руках однієї особи, як самодержавство в Росії, була недостатньо гнучкою для адекватної реакції на швидкі зміни в європейській політиці³⁶.

Міністерство закордонних справ, очолюване в цей період К. Нессельроде, формально виконувало функції координації дипломатичної діяльності, підготовки аналітичних матеріалів і ведення переговорів. Проте його реальний вплив був обмежений, оскільки ключові рішення ухвалювалися на рівні імператора. За спостереженням М. Андерсона, російська дипломатія залишалася професійною за формою, але обмеженою за змістом, оскільки не мала достатньої інституційної самостійності³⁷.

Важливим елементом системи була взаємодія дипломатії з військовим керівництвом. У російській практиці зовнішня політика часто розглядалася як продовження військової стратегії, що зумовлювало перевагу силових методів над переговорними. Це проявилось, зокрема,

³⁵ Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*. New Haven : Yale University Press, 2002. p. 130.

³⁶ Figs O. *The Crimean War: A History*. New York : Metropolitan Books, 2010. 576 p.

³⁷ Anderson M. S. *The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations*. London : Macmillan, 1966. p. 258–259.

у використанні військового тиску як інструменту дипломатії напередодні Кримської війни (1853–1856 рр.). Російське керівництво було схильне розглядати дипломатичні кризи через призму військових можливостей, що звужувало спектр альтернативних рішень³⁸.

Інституційні особливості зовнішньої політики Російської імперії були тісно пов'язані з її ідеологічними установками. Однією з ключових була концепція «православного протекторату», яка надавала зовнішньополітичним діям імперії морально-релігійного обґрунтування. Росія позиціонувала себе як захисниця православних народів Османської імперії, що дозволяло легітимізувати втручання у її внутрішні справи. Д. Лівен зазначає, що ця концепція була не лише інструментом пропаганди, але й важливим елементом політичного мислення російської еліти³⁹.

Паралельно з цим існувало уявлення про особливу імперську місію Росії у європейській політиці. Вона розглядала себе як гарант стабільності та легітимного порядку, сформованого після Віденського конгресу 1815 р. Цей підхід був пов'язаний із принципами легітимізму, які передбачали підтримку існуючих династій і протидію революційним рухам. У цьому контексті зовнішня політика Російської імперії набувала консервативного характеру, спрямованого на збереження статус-кво.

Водночас така позиція містила внутрішню суперечність. З одного боку, Росія виступала за збереження міжнародного порядку, з іншого – прагнула розширити свій вплив за рахунок Османської імперії. Як зазначає А. Тейлор, ця подвійність робила російську політику непослідовною і сприяла виникненню конфліктів з іншими великими державами.⁴⁰ Ідеологічні установки впливали також на сприйняття міжнародної ситуації. Російське керівництво було схильне розглядати свої дії як легітимні та виправдані, недооцінюючи можливу негативну реакцію інших держав. Це створювало передумови для помилкових оцінок і стратегічних прорахунків.

Однією з найважливіших характеристик зовнішньополітичної системи Російської імперії була обмеженість інформаційного забезпечення та аналітичних можливостей. Попри наявність розгалуженої дипломатичної мережі, процес збору та інтерпретації інформації залишався недостатньо ефективним. О. Файджес відмічає, що російська

³⁸ Baumgart W. The Crimean War 1853–1856. London : Arnold, 1999. p. 219.

³⁹ Lieven D. Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present. New Haven : Yale University Press, 2002. p. 127.

⁴⁰ Taylor A. J. P. The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918. Oxford : Clarendon Press, 1954. 638 p.

дипломатія часто діяла на основі застарілих уявлень про міжнародну ситуацію, що не відповідали реальним змінам у європейській політиці⁴¹. Особливо показовою була недооцінка позиції Великої Британії та Франції. Російське керівництво виходило з припущення, що ці держави не будуть готові до відкритого військового втручання у конфлікт на боці Османської імперії. Це припущення ґрунтувалося на досвіді попередніх десятиліть, але не враховувало змін у міжнародній кон'юктурі та внутрішньополітичних процесів у цих країнах.

Не менш важливою була переоцінка власних союзників, зокрема Австрійської імперії. Росія розраховувала на підтримку Австрії, виходячи з її попередньої ролі союзника під час революцій 1848–1849 рр. Проте в нових умовах Австрія обрала політику нейтралітету, що фактично означало дипломатичну ізоляцію Росії. Як підкреслює Д. Лівен, ця помилка була однією з ключових причин стратегічного провалу російської політики.⁴² Обмеженість дипломатичної аналітики проявлялася також у неспроможності адекватно оцінити наслідки власних дій. Використання військового тиску як інструменту дипломатії, зокрема введення військ у Дунайські князівства, розглядалося російським керівництвом як засіб примусу до переговорів, але фактично призвело до ескалації конфлікту. Російська політика в цей період характеризувалася стратегічною короткозорістю, що обмежувала можливості для мирного врегулювання.

Структурні особливості зовнішньої політики Російської імперії – централізована система прийняття рішень, ідеологічна обумовленість політичного курсу та обмеженість аналітичного забезпечення – створювали передумови для виникнення системних помилок. У поєднанні ці фактори зумовили невідповідність між зовнішньополітичними амбіціями імперії та її реальними можливостями, що стало одним із ключових чинників, які призвели до Кримської війни як прояву глибшої кризи її зовнішньої політики.

Розгляд Кримської війни (1853–1856 рр.) потребує комплексного аналізу не лише безпосереднього перебігу воєнних і дипломатичних подій, а й тих структурних та міжнародних чинників, які зумовили перехід конфлікту в масштабну європейську війну. У цьому контексті важливо простежити, як ескалація суперечностей із Османською імперією, провал дипломатичних механізмів врегулювання та формування антиросійської коаліції взаємодіяли з внутрішніми обмеженнями військово-адміністративної системи Російської імперії.

⁴¹ Figs O. The Crimean War: A History. New York : Metropolitan Books, 2010. p. 368.

⁴² Lieven D. Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present. New Haven : Yale University Press, 2002. 528 p.

Такий підхід дозволяє розглядати війну не як ізольований епізод, а як закономірний результат накопичених дисфункцій у сфері зовнішньої політики та міжнародної взаємодії держав середини XIX ст.

Перехід російсько-османських суперечностей у фазу відкритого військового конфлікту в 1853 р. став результатом поступової ескалації дипломатичної напруги, яка накопичувалася впродовж попередніх років у межах «східного питання». Важливо підкреслити, що війна не була раптовим вибухом, а стала наслідком руйнування механізмів міжнародного посередництва та нездатності сторін до компромісу в умовах загострення суперництва великих держав. Безпосереднім формальним приводом до війни стало введення російських військ у Дунайські князівства влітку 1853 р. Цей крок був інтерпретований Османською імперією та її західними союзниками як порушення суверенітету Порти і загроза балансу сил у регіоні. Водночас у Петербурзі цей акт розглядався як обмежений тиск, спрямований на примушення Османської імперії до дипломатичних поступок, а не як початок війни.

Формування антиросійської коаліції стало ключовим моментом ескалації. Спочатку Велика Британія і Франція займали обережну позицію, однак поступове загострення ситуації, а також страх перед зміною балансу сил на користь Росії призвели до їхнього зближення з Османською імперією. Цікаво, що саме стратегічне побоювання домінування Росії в Чорноморському регіоні стало вирішальним фактором формування коаліції.

Дипломатичні спроби врегулювання конфлікту, зокрема Віденська нота 1853 р., виявилися неефективними. Попри формальну згоду Росії, Османська імперія відмовилася прийняти її умови, що фактично заблокувало компроміс. О. Файджес, проблема полягала не лише у змісті пропозицій, а в глибокій недовірі між сторонами, яка унеможливлювала будь-яке стійке політичне рішення⁴³.

Військовий вимір Кримської війни 1853–1856 рр. безпосередньо відображав структурні проблеми зовнішньої політики Російської імперії, оскільки демонстрував розрив між стратегічними амбіціями та реальними можливостями держави. Російське керівництво виходило з припущення про обмежений характер конфлікту і можливість швидкого дипломатичного завершення, однак реальність показала протилежне. Однією з ключових проблем була невідповідність військових ресурсів стратегічним завданням. Російська армія залишалася переважно мобілізаційною структурою з низьким рівнем технологічного забезпечення та слабкою транспортною інфраструктурою. Імперська

⁴³ Figes O. The Crimean War: A History. New York : Metropolitan Books, 2010. p. 368.

військова система була ефективною для придушення внутрішніх заворушень, але не відповідала вимогам великої коаліційної війни проти технологічно розвинених держав Європи⁴⁴.

Особливо гостро проявилися проблеми логістики. Відсутність розвиненої залізничної мережі на півдні імперії ускладнювала перекидання військ і постачання армії. Це призводило до хронічних затримок і зниження боєздатності військових частин. Саме логістичні обмеження стали одним із вирішальних факторів поразки Росії у Кримській війні. Не менш важливою була проблема командування. Система управління армією характеризувалася надмірною централізацією та повільністю прийняття рішень. В умовах сучасної війни це призводило до втрати оперативної гнучкості і російське командування часто діяло за застарілими принципами XVIII ст., що робило його неефективним у зіткненні з арміями Франції та Великої Британії.

Війна також продемонструвала незавершеність процесу модернізації російської армії. Попри окремі реформи, загальна структура залишалася архаїчною, що обмежувало її здатність до ведення тривалих бойових дій. У цьому контексті Кримська війна виступила своєрідним «тестом державної системи», який виявив її інституційні та структурні слабкості.

Одним із найважливіших наслідків ескалації конфлікту стала поступова міжнародна ізоляція Російської імперії. На початковому етапі Петербург розраховував на нейтралітет або підтримку Австрії та Пруссії, однак ці очікування не справдилися. Австрійська імперія зайняла вибіжувальну позицію, яка фактично означала дипломатичне дистанціювання від Росії. Незважаючи на попередню співпрацю під час революцій 1848–1849 років, Відень розцінив посилення російського впливу на Балканах як загрозу власним інтересам. Д. Лівен зазначає, що австрійська політика нейтралітету стала одним із ключових факторів стратегічної поразки Росії⁴⁵. Пруссія також утрималася від активної участі у конфлікті, обмежившись формальною дипломатичною підтримкою і закликами до мирного врегулювання. У результаті Росія опинилася в ситуації фактичної ізоляції перед об'єднаними силами Великої Британії, Франції та Османської імперії.

Розпад системи союзів, яка ще на початку XIX ст. забезпечувала відносну стабільність у Європі, став одним із ключових проявів системної кризи міжнародних відносин. Кримська війна

⁴⁴ Fuller W. C. *Strategy and Power in Russia 1600–1914*. New York : Free Press, 1992. p. 425.

⁴⁵ Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*. New Haven : Yale University Press, 2002. p. 258-259.

продемонструвала кінець «концерту Європи» як ефективного механізму підтримання балансу сил. Втрата дипломатичної ініціативи Росією була остаточною проявом цієї кризи. Від моменту формування коаліції проти неї Петербург фактично перейшов у реактивний режим, реагуючи на події, а не формуючи їх. Це засвідчило структурну обмеженість зовнішньополітичної моделі імперії в умовах нової європейської системи.

Завершення Кримської війни 1853–1856 рр. було закріплене Паризьким мирним договором 1856 р., який став ключовим документом нової європейської системи післявоєнного врегулювання. Його положення не лише формально завершували конфлікт, але й істотно змінювали геополітичний баланс у Чорноморському регіоні та обмежували можливості Російської імперії щодо військово-морської присутності.

Серед основних положень договору особливе значення мало оголошення Чорного моря нейтралізованою зоною, заборона утримання військового флоту та військових арсеналів Росією і Османською імперією, а також міжнародна гарантія свободи судноплавства на Дунаї. О. Файджес відзначає, що ці умови фактично означали стратегічне обмеження Росії як чорноморської держави і її тимчасове витіснення з активної морської політики в регіоні.⁴⁶

Обмеження впливу Російської імперії проявлялося також у втраті права на формальне протекціоністське втручання у внутрішні справи Османської імперії під приводом захисту православного населення. Це означало перегляд одного з ключових інструментів російської зовнішньої політики попередніх десятиліть. Як підкреслює М. С. Андерсон, Паризький договір став спробою інституціоналізувати нову систему європейського балансу сил, в якій жодна держава не могла діяти одноосібно.⁴⁷ Нові принципи європейської дипломатії після 1856 р. характеризувалися посиленням багатосторонніх механізмів врегулювання та підвищенням ролі міжнародних конференцій як інструменту контролю над конфліктами. У цьому сенсі Паризький мирний договір став одним із перших прикладів колективного регулювання безпеки в Європі XIX ст.

⁴⁶ Figs O. The Crimean War: A History. New York : Metropolitan Books, 2010. p. 368.

⁴⁷ Anderson M. S. The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations. London : Macmillan, 1966. 436 p.

ВИСНОВКИ

Поразка у Кримській війні 1853–1856 рр. виявила глибинні структурні слабкості зовнішньополітичної моделі Російської імперії. Насамперед йшлося про невідповідність між глобальними геополітичними амбіціями та реальними ресурсними можливостями держави. Війна продемонструвала обмеженість імперської стратегії, яка ґрунтувалася на поєднанні військового тиску та ідеологічної легітимації без достатнього врахування міжнародного контексту. Однією з ключових проблем стала централізована модель прийняття зовнішньополітичних рішень, яка обмежувала ефективність стратегічного планування. Концентрація влади в руках імператора та вузького кола радників призводила до недостатньої аналітичної глибини рішень і недооцінки зовнішніх ризиків. Ця система не була здатна оперативно адаптуватися до змін у міжнародному середовищі.

Після війни відбулося поступове переосмислення ролі Росії в Європі. Відмова від активної експансіоністської політики на користь більш обережної дипломатичної стратегії стала вимушеною реакцією на поразку. Зовнішньополітичні пріоритети зміщуються у бік внутрішньої модернізації та стабілізації імперії. Крім того, Кримська війна мала глибокі внутрішньополітичні наслідки, оскільки продемонструвала неефективність існуючої державної системи. Поразка стала одним із ключових чинників, що стимулювали масштабні реформи 1860-х років, зокрема скасування кріпосного права та модернізацію адміністративної і військової системи.

Для Російської імперії війна стала моментом виявлення структурної неузгодженості між зовнішньополітичними амбіціями та реальними ресурсами держави. Сукупність інституційних обмежень, ідеологічної жорсткості та інформаційних прорахунків призвела до стратегічної ізоляції та військово-дипломатичної поразки. Водночас конфлікт продемонстрував взаємозалежність зовнішньої політики та внутрішнього розвитку держави, оскільки саме наслідки війни стали одним із каталізаторів масштабних реформ у другій половині XIX ст.

У ширшій перспективі Кримська війна (1853–1856 рр.) закріпила зміну характеру міжнародних відносин: зросла роль багатосторонньої дипломатії, посилився вплив військово-економічного потенціалу держав і поступово сформувалися нові принципи європейського балансу сил. Таким чином, війна виступає не ізольованим епізодом, а системним переломним моментом, що визначив подальшу еволюцію європейської політики.

АНОТАЦІЯ

У розділі монографії досліджується Кримська війна 1853–1856 рр. як один із ключових проявів системної кризи зовнішньої політики Російської імперії середини XIX ст. Основну увагу зосереджено на аналізі причин війни, геополітичних амбіцій Санкт-Петербурга та суперечностей між імперською дипломатичною доктриною й новим балансом сил у Європі.

Розглянуто особливості міжнародних відносин напередодні конфлікту, а також вплив «східного питання» на формування зовнішньополітичного курсу Росії. Висвітлено прорахунки російського керівництва у дипломатичній та військово-політичній сферах, що призвели до міжнародної ізоляції імперії та створення антиросійської коаліції. Проаналізовано перебіг війни крізь призму структурних проблем державного управління, військової організації та зовнішньополітичного планування.

У результаті дослідження доведено, що поразка в Кримській війні була не випадковим військовим невдачею, а закономірним наслідком глибокої системної кризи імперської зовнішньої політики та невідповідності її стратегічних засад новим умовам європейської міжнародної системи. Обґрунтовано, що Кримська війна стала каталізатором переосмислення зовнішньополітичних пріоритетів і важливим чинником подальших внутрішніх реформ у Російській імперії.

Література[^]

1. Anderson M. S. The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations. London : Macmillan, 1966. 436 p.
2. Badem C. The Ottoman Crimean War, 1853–1856. Leiden ; Boston : Brill, 2010. 432 p. (дата звернення: 10.06.2026).
3. Baumgart W. The Crimean War 1853–1856. London : Arnold, 1999. 272 p.
4. Богданович М. И. Восточная война 1853–1856 гг. : в 4 т. Санкт-Петербург : Типография Ф. Сущинского, 1876. Т. 1. 570 с.
5. Fuller W. C. Strategy and Power in Russia 1600–1914. New York : Free Press, 1992. 512 p.
6. Figes O. The Crimean War: A History. New York : Metropolitan Books, 2010. 576 p.
7. Grytsak Y. Нарис історії України: формування модерної нації XIX–XX століття. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
8. Historical Conversations. Istanbul : Matbaa-i Âmire, 1915–1920. 4 vols.
9. Kinglake A. The Invasion of the Crimea: Its Origin and an Account of its Progress. Vols. 1–8. London : William Blackwood and Sons, 1863–1887.

10. Köremezli İ. Ottoman Diplomacy and the Crimean War // *Middle Eastern Studies*. 2014. Vol. 50, № 2. P. 192–207. DOI: <https://doi.org/10.1080/00263206.2013.870889>.

11. Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*. New Haven : Yale University Press, 2002. 528 p.

12. London Straits Convention, 1841. URL: [https://en.wikisource.org/wiki/London_Convention_on_the_Straits_\(1841\)](https://en.wikisource.org/wiki/London_Convention_on_the_Straits_(1841)) (дата звернення: 10.06.2026).

13. Magocsi P. R. *A History of Ukraine: The Land and Its Peoples*. 2nd ed. Toronto ; Buffalo ; London : University of Toronto Press, 2010. 896 p.

14. *Memoranda Presented to Sultan Abdülhamid II* / ed. by Yusuf Halaçoğlu. Istanbul : Çağrı Yayınları, 1980. 368 p.

15. *Memoirs of Ahmed Cevdet Pasha*. Vols. 1–40. Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953–1967.

16. Plokhy S. *The Gates of Europe: A History of Ukraine*. New York : Basic Books, 2015. 432 p.

17. Потьомкін В. П. *История дипломатии* : в 3 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1941–1945. Т. 2. 424 с. (дата звернення: 10.06.2026).

18. Rousset C. *Histoire de la guerre de Crimée*. Paris : Librairie Hachette et Cie, 1878. 2 vol.

19. Russell W. H. *The War: From the Landing at Gallipoli to the Death of Lord Raglan*. London : Routledge, 1855. 623 p.

20. Tarle E. B. *Крымская война*. Москва ; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1950. Т. 1–2. 924 с. (дата звернення: 10.06.2026).

21. Taylor A. J. P. *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*. Oxford : Clarendon Press, 1954. 638 p.

22. Урланис Б. Ц. *Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооружённых сил европейских стран в войнах XVII–XX вв.* Москва : Соцэкгиз, 1960. 567 с.

Information about the author:

Mykhtunenko Viktoriia Viktorivna,

Candidate of Historical Sciences,

Senior Lecturer at the Department of World History, International

Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko

87, Romenska Str., Sumy, 40002, Ukraine

NEW DIMENSIONS OF SOLIDARITY IN THE CONTEXT OF GLOBAL TRANSFORMATIONS OF THE 21ST CENTURY

Mordzynska N. A.

INTRODUCTION

Russia's full-scale invasion of Ukraine in February 2022 was one of the most profound external shocks to the European political order since the end of the Cold War, bringing to the fore the fundamental problem of solidarity. In the context of modern global transformations and security crises of the 21st century, this war not only brought back to the agenda the issues of territorial aggression, military security and nuclear deterrence, but also tested of the ability of European societies to act as a single community in the face of an external threat. The study of solidarity has become increasingly relevant, as it allows us to understand: who, for whom and under what conditions is ready to share cross-border risks, economic costs and political responsibility^{1 2 3}. Historically, the understanding of solidarity has undergone a complex evolution. From its original meaning in Roman law as a joint, indivisible responsibility (in solidum), the concept transformed into a moral and philosophical category that denoted the interdependence of members of society and the ethical duty of mutual support. At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, based on the sociological justification of Emile Durkheim, the political and legal doctrine of solidarity by Léon Bourgeois transformed solidarity into a key intrastate instrument. Through the concept of "social debt", it became the foundation of the social state (the welfare state), embodied in the systems of progressive taxation and social insurance. However, in the 21st century, the understanding of solidarity goes far beyond the boundaries of an ethical category or national social policy, becoming a key factor in international politics and geopolitics. In modern conditions, solidarity is considered not as an abstract moral

¹ Börzel T. A., Risse T. *From the euro to the Schengen crises: European solidarity under stress*. Journal of European Public Policy. 2018. Vol. 25, No. 1. P. 83–101.

² Gerhards J., Lengfeld H., Ignác Z. S., Kley F. K., Priem M. *European Solidarity in Times of Crisis: Towards an Evolution of European Citizenship*. London: Routledge, 2019. 248 p.

³ Krastev I., Holmes S. *The Light that Failed: Why the West is Losing the Fight for Democracy*. New York: Pegasus Books, 2019. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=B5eGDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>

virtue, but as a practical political choice ⁴. It transcends the boundaries of formal institutional membership in supranational structures (e.g., the EU or NATO) and extends to external communities that are perceived as close, vulnerable, and strategically important. The geopolitics of solidarity implies that support for another state acquires instrumental significance:⁵ ⁶ it ceases to be a mere humanitarian gesture and becomes a form of self-defense, a way of deterring aggression and protecting a common political order and international law.

Against this background, the chapter addresses the following research question: how has the concept of solidarity transformed under the conditions of global security crises, and how does the case of European support for Ukraine demonstrate the emergence of solidarity as a mechanism of cross-border risk sharing, political responsibility, and collective self-defence?

Accordingly, the aim of this chapter is to trace the evolution of the concept of solidarity and to explore the mechanisms of its formation at the international level, using European support for Ukraine as a case study. The chapter applies a conceptual-historical approach combined with secondary analysis of public opinion studies and policy discourse on European support for Ukraine. It argues that solidarity in the 21st century is constructed not only as a moral response to human suffering, but also as a political, historical, and emotional response to a common existential threat.

1. Etymology and conceptualization of the concept of solidarity

The concept of “solidarity” is a multidimensional phenomenon, therefore, for a correct scientific analysis, it is necessary to clearly distinguish four interrelated terms that differ in the level of generalization. Solidarity can be understood as a foundational social phenomenon, an objective state or a psychological feeling of unity, interdependence and common interests that naturally arises in human communities. The concept of solidarity denotes a theoretical, philosophical or sociological understanding of the nature of this phenomenon, that is, the idea of how and why social unity works. In turn, the principle of solidarity refers to a normative requirement or a rule established in ethics, law or politics, which

⁴ Gerhards J., Lengfeld H., Ignác Z. S., Kley F. K., Priem M. *European Solidarity in Times of Crisis: Towards an Evolution of European Citizenship*. London : Routledge, 2019. 248 p.

⁵ Andor L. *Europe in the shadow of war in Ukraine*. Foundation for European Progressive Studies. 2023. URL: <https://feps-europe.eu/wp-content/uploads/2023/01/5.-Europe-in-the-shadow-of-war-in-Ukraine-by-Laszlo-Andor.pdf>

⁶ Hoffmann I., de Vries C. E. *Under Pressure: The War in Ukraine and European Public Opinion*. eupinions / Bertelsmann Stiftung. 2022. URL: <https://eupinions.eu/de/text/under-pressure-the-war-in-ukraine-and-european-public-opinion>

obliges subjects to act on the basis of mutual assistance. Finally, solidarism emerges as a coherent, systematized political and social doctrine (ideology) that offers a concrete model of social organization based on the idea of the common good and social partnership^{7 8}.

Historically, the term originates from Roman law, where the legal concept of *in solidum* meant the joint, undivided responsibility of several persons for an obligation or debt⁸. Each of the participants was responsible «for the whole» and not only for his own share, therefore, in its original meaning, solidarity had a purely legal character. Subsequently, especially during the period of intense social transformations of the 18th–19th centuries, caused by industrialization and the disintegration of traditional communities, this legal concept went beyond the law. The term *solidarité* began to be used in social philosophy to denote the general interdependence of members of society, the commonality of their fate and the moral duty of support⁹.

The transformation of solidarity into a powerful philosophical concept took place thanks to the French thinker Pierre Leroux⁷. It was he who introduced the term «solidarism» into wide circulation in the 1840s, giving it the status of a philosophical doctrine. Leroux proposed solidarism as an alternative to two extremes: destructive liberal individualism and coercive dogmatic collectivism. In his view, individualism leads to social atomization and economic selfishness, while collectivism levels the individual and suppresses freedom.

The thinker saw a way out of this dilemma in the principle of solidarity, which functions as an objective “law of humanity”. This law organically combines individual freedom with mutual responsibility and covers three key dimensions of human existence: material (interdependence in work and production), intellectual (inheritance and transfer of knowledge) and moral (compassion and support). Through Leroux’s work, solidarity ceased to be understood as mere Christian charity and began to be perceived as a fundamental social connection – brotherhood based on the awareness of the common fate of humanity^{10 11}.

⁷ Leroux P. *De l’humanité, de son principe, et de son avenir*. Paris : Perrotin, 1840. 948 p.

⁸ Sangiovanni A. *Solidarity in the European Union*. Oxford Journal of Legal Studies. 2013. Vol. 33, No. 2. P. 213–241.

⁹ Stjernø S. *Solidarity in Europe: The History of an Idea*. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 396 p.

¹⁰ Kiel Institute for the World Economy. *Ukraine Support Tracker Data*. 2026. URL: <https://www.kielinstitut.de/publications/ukraine-support-tracker-data-6453/>

¹¹ Krastev I., Holmes S. *The Light that Failed: Why the West is Losing the Fight for Democracy*. New York : Pegasus Books, 2019. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=B5eGDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>

At the end of the 19th century, the concept of solidarity experienced another fundamental transformation: it made the transition from a moral ideal to an objective sociological fact. In his fundamental work “On the Division of Social Labor” (1893), the French sociologist Emile Durkheim investigated the mechanisms that ensure social cohesion of modern societies in the conditions of growing individualism¹².

Durkheim distinguished two types of social relations. In traditional and primitive societies, “mechanical solidarity” dominates, which rests on the strict similarity of individuals and their complete subordination to the collective consciousness. However, in modern industrial societies it is replaced by «organic solidarity».¹² It arises as a direct consequence of deep social division of labor and specialization. According to Durkheim, individuals in the modern world are united not because they are the same, but precisely because they are different and critically need each other (similar to how different organs in a living body interact). Thus, Durkheim scientifically argued that interdependence is not just an ethical choice, but an objective structural reality of modern society, which subsequently opened the way for the transformation of solidarity into an official political and legal doctrine of states^{12 13}.

2. Institutionalization of solidarity as the basis of the European social model

At the turn of the 19th and 20th centuries, the concept of solidarity acquired a new, practical dimension, having made the transition from the philosophical and humanistic intuition of Pierre Leroux and the sociological observations of Émile Durkheim to a systematized socio-political doctrine. The central figure in this process was the French politician, lawyer, and Nobel Peace Prize laureate Léon Bourgeois, who is rightly called the “father of solidarity”.¹⁴ In his key work *Solidarité* (1896), Bourgeois set the goal of translating the moral imperative of solidarity into the language of social law and political institutions¹⁵.

Bourgeois relied on the sociological fact of objective social interdependence established by Durkheim in the conditions of the division of labor. If Durkheim proved that society is an organism where everyone depends on everyone, then Bourgeois drew a political conclusion from this:

¹² Durkheim É. *De la division du travail social: étude sur l'organisation des sociétés supérieures*. Paris : Félix Alcan, 1893. 416 p.

¹³ Sangiovanni A. *Solidarity in the European Union*. Oxford Journal of Legal Studies. 2013. Vol. 33, No. 2. P. 213–241.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Bourgeois L. *Solidarité*. Paris: Armand Colin, 1896. 287 p.

responsibility in such a society cannot be purely individual. His doctrine became the ideological foundation of the French state of the the French Third Republic, which sought ways to reconcile individual freedoms and the demands of social justice^{14 15 16}.

The most important conceptual contribution of Léon Bourgeois was the transformation of solidarity from the realm of voluntary morality and Christian charity into a quasi-legal obligation. The foundation of this transformation was the idea of “social debt” (*dette sociale*)¹⁵. Bourgeois thoroughly argued that no person creates his opportunities and wealth completely independently. Every individual, at birth, enters into a kind of “quasi-contract” with society and from the very beginning enjoys the accumulated benefits created by the labor of previous generations and the efforts of contemporaries (infrastructure, knowledge, cultural capital, security).

Since individual success relies to a large extent on this social heritage, each person is a priori a debtor to society. This de facto interdependence generates not just a moral but a legal obligation to repay this debt. The just repayment of the social debt requires the individual to participate in the common good through work, law-abiding, civic engagement, and paying taxes for the benefit of those less fortunate or those who contribute most to the public good. Thus, individual rights were recognized as impossible without the fulfillment of social duties, which formed a new solid foundation of justice¹⁷.

The political doctrine of solidarism was developed as a conscious “third way” of social development, designed to overcome the extremes of the two dominant ideologies: classical liberalism and Marxist socialism. Bourgeois sharply criticized economic liberalism for its absolute individualism and belief that the market would solve everything; he argued that freedom of choice was a fiction, since people were born with profoundly unequal initial opportunities. At the same time, he rejected state socialism because of its orientation towards class struggle, the collectivization of property and the danger of egalitarian collectivism, which absorbs individual freedom by the mass^{17 18}.

Solidarism, on the other hand, affirmed interdependence without subordination: the preservation of individual freedom in a mandatory combination with the guarantee of social justice and solidarity responsibility. Bourgeois interpreted solidarity not as charity, but as a form of social justice in action¹⁷.

¹⁶ Durkheim É. *De la division du travail social: étude sur l'organisation des sociétés supérieures*. Paris: Félix Alcan, 1893. 416 p.

¹⁷ Bourgeois L. *Solidarité*. Paris: Armand Colin, 1896. 287 p.

¹⁸ Sangiovanni A. *Solidarity in the European Union*. Oxford Journal of Legal Studies. 2013. Vol. 33, No. 2. P. 213–241.

In practice, this meant the need for state intervention to “restore social equilibrium”. The institutionalization of the principle of solidarity manifested itself in the creation of specific mechanisms that later became the foundation of the welfare state (État social)^{17 18} and the entire modern European social model. Key instruments were:

- Progressive taxation: viewed not as a punishment for the wealthy or an encroachment on private property, but as a legitimate state mechanism for the enforcement and fair repayment of the “social debt” to the community¹⁷.
- Social security system: creation of state protection programs (pensions, unemployment benefits, health insurance, insurance against accidents at work), which acted as an institutionalized way of distributing risks on the basis of solidarity¹⁸. Thanks to this, when an individual worker found himself in a vulnerable position, the healthy and working part of society had a duty to support him.

Thus, thanks to the doctrine of Leon Bourgeois, solidarity acquired a concrete institutional dimension, transforming from a philosophical abstraction into a normative principle of modern society and the political and legal foundation of European welfare states.

3. Constructing solidarity as cross-border risk sharing

If in the 19th and 20th centuries the concept of solidarity developed mainly as an ethical basis for an intra-state social contract and a foundation for building welfare states, then the global transformations and security shocks of the 21st century brought it to the international and geopolitical level^{19 20,21}. Russia’s full-scale invasion of Ukraine in 2022 became one of the most profound tests for the European political order since the Cold War, which actualized the fundamental problem: who, for whom and under what conditions is ready to distribute cross-border risks, economic costs and political responsibility²². This security crisis tested the ability of European societies to act as a single community that recognizes their mutual dependence in the face of an external existential threat.

¹⁹ Börzel T. A., Risse T. From the euro to the Schengen crises: European solidarity under stress. *Journal of European Public Policy*. 2018. Vol. 25, No. 1. P. 83–101.

²⁰ Gerhards J., Lengfeld H., Ignác Z. S., Kley F. K., Priem M. *European Solidarity in Times of Crisis: Towards an Evolution of European Citizenship*. London : Routledge, 2019. 248 p.

²¹ Leroux P. *De l’humanité, de son principe, et de son avenir*. Paris : Perrotin, 1840. 948 p.

²² Andor L. Europe in the shadow of war in Ukraine. Foundation for European Progressive Studies. 2023. URL: <https://feeps-europe.eu/wp-content/uploads/2023/01/5.-Europe-in-the-shadow-of-war-in-Ukraine-by-Laszlo-Andor.pdf>

In modern political science, this concept is undergoing a significant rethinking. Solidarity is no longer seen as an abstract moral virtue or a mere declarative position of compassion. Instead, it is conceptualized as a practical political choice that entails concrete material, institutional, and security consequences for citizens and states. International solidarity in this context means the willingness of societies to support policies that require burden-sharing: from providing financial assistance to accepting the risks associated with sanctions pressure or military support^{19 20 21}.

At the same time, such cross-border solidarity is always limited and conditional. It directly depends on whom citizens recognize as part of their political community, which crises they perceive as common and which as exclusively external, and the extent to which they are willing to accept losses for the sake of others²³. The case of European support for Ukraine is a unique indicator, as it allows us to test the extent to which solidarity is able to overcome the boundaries of formal institutional membership (for example, in the European Union or NATO) and extend to a community beyond formal institutional boundaries that is perceived by Europeans as close, vulnerable, and strategically important²⁴.

An important characteristic of modern international solidarity is its complex, non-monolithic structure. Researchers differentiate it into several key dimensions that have different political sensitivities and rely on different mobilization mechanisms. In particular, macro-level analysis allows us to distinguish humanitarian solidarity and political-institutional (or security) solidarity²⁵.

Humanitarian solidarity reflects the willingness of a society to accept people fleeing war and provide them with shelter and basic support. A striking example is the support of Europeans for allowing millions of Ukrainian refugees to enter and live in their countries after the start of a full-scale invasion²⁶. This type of solidarity is usually perceived by societies as an immediate humanitarian obligation, driven by empathy, and therefore the average level of its support has traditionally remained the highest.

²³ Gerhards J., Lengfeld H., Ignác Z. S., Kley F. K., Priem M. *European Solidarity in Times of Crisis: Towards an Evolution of European Citizenship*. London : Routledge, 2019. 248 p.

²⁴ Krastev I., Leonard M. *Peace versus Justice: The coming European split over the war in Ukraine*. European Council on Foreign Relations. 2022. URL: <https://ecfr.eu/publication/peace-versus-justice-the-coming-european-split-over-the-war-in-ukraine/>

²⁵ European University Institute, & YouGov. (2018–present). *Solidarity in Europe project*. European Governance and Politics Programme, European University Institute

²⁶ Hoffmann I., de Vries C. E. *Under Pressure: The War in Ukraine and European Public Opinion*. eupinions / Bertelsmann Stiftung. 2022. URL: <https://eupinions.eu/de/text/under-pressure-the-war-in-ukraine-and-european-public-opinion>

In contrast, political-institutional and security solidarity requires a readiness for much tougher, more costly, and longer-term commitments. It includes the approval of large-scale economic sanctions against the aggressor state, the provision of weapons and military equipment, agreement to increase national defense spending, and support for the accelerated expansion of supranational alliances, such as the prospect of Ukraine joining the EU. This dimension of solidarity involves not only ad hoc assistance to victims of the conflict, but also a conscious political readiness to include another state in the European institutional, symbolic, and security space^{27 28}.

The empirical development of European support for Ukraine confirms this multidimensional structure of solidarity. Humanitarian solidarity was institutionalized through the activation and repeated extension of the EU Temporary Protection Directive, which provided displaced Ukrainians with residence rights, access to labour markets, education, social welfare and medical assistance. By the end of March 2026, Germany, Poland and Czechia hosted the largest numbers of beneficiaries of temporary protection from Ukraine in the EU, which demonstrates that solidarity was not limited to symbolic declarations but involved long-term social and administrative commitments by host societies. At the same time, public opinion data show that support for Ukraine remained differentiated across policy areas: Europeans expressed particularly strong support for welcoming people fleeing the war and for providing financial and humanitarian assistance, while support for sanctions, military assistance and Ukraine's institutional integration into the EU reflected a more demanding form of political and security solidarity²⁹. This confirms that the Ukrainian case reveals not one single form of solidarity, but a layered structure in which humanitarian compassion, geopolitical threat perception and institutional responsibility interact.

The difference between these dimensions is fundamental for understanding the behavior of states. While the reception of refugees can be justified by universal human emotions and compassion, military and institutional solidarity depends much more on the geopolitical views of society, attitudes towards Russia, the level of trust in NATO and the EU,

²⁷ Andor L. Europe in the shadow of war in Ukraine. Foundation for European Progressive Studies. 2023. URL: <https://feps-europe.eu/wp-content/uploads/2023/01/5.-Europe-in-the-shadow-of-war-in-Ukraine-by-Laszlo-Andor.pdf>

²⁸ Hoffmann I., de Vries C. E. Under Pressure: The War in Ukraine and European Public Opinion. eupinions / Bertelsmann Stiftung. 2022. URL: <https://eupinions.eu/de/text/under-pressure-the-war-in-ukraine-and-european-public-opinion>

²⁹ European Commission. The EU's response to the war in Ukraine. Standard Eurobarometer 104. Autumn 2025. 2025. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3378>

as well as on the perception of a threat to national sovereignty^{28 30}. Studies show that even in those societies where political or ideological filters block support for tough security measures or EU membership, there is often relatively stable support for humanitarian aid to refugees, which convincingly argues the multidimensional and multilevel nature of solidarity in international politics of the 21st century.

4. Formation of political and ideological boundaries of modern solidarity

Attitudes towards international solidarity do not develop in a neutral political vacuum; they are closely integrated into broader societal conflicts around European integration, national sovereignty, migration, globalisation and trust in supranational institutions³¹. Empirical research shows that political ideology functions as a powerful micro-level filter through which citizens interpret external threats and their obligations to others³². In particular, right-wing populist and Eurosceptic political orientations consistently negatively correlate with the willingness to support cross-border solidarity and can block its development even in countries close to the source of the threat³³.

For voters with right-wing Eurosceptic views, aid to another state is often seen not as a form of protection of the common European order or democratic values, but as an unwanted external burden.³⁴ In such an ideological context, cross-border support begins to be perceived as an imposed financial obligation by the EU or NATO, as an unjustified risk of conflict escalation, or as a direct threat to national sovereignty. Accordingly, ideology can significantly weaken the transformation of objective geopolitical proximity into a sense of shared vulnerability, turning the issue of international solidarity into an instrument of domestic political division.

³⁰ European University Institute, & YouGov. (2018–present). Solidarity in Europe project. European Governance and Politics Programme, European University Institute.

³¹ Gerhards J., Lengfeld H., Ignác Z. S., Kley F. K., Priem M. European Solidarity in Times of Crisis: Towards an Evolution of European Citizenship. London : Routledge, 2019. 248 p.

³² Hoffmann I., de Vries C. E. Under Pressure: The War in Ukraine and European Public Opinion. eupinions / Bertelsmann Stiftung. 2022. URL: <https://eupinions.eu/de/text/under-pressure-the-war-in-ukraine-and-european-public-opinion>

³³ Kiel Institute for the World Economy. Ukraine Support Tracker Data. 2026. URL: <https://www.kielinstitut.de/publications/ukraine-support-tracker-data-6453/>

³⁴ Krastev I., Leonard M. Peace versus Justice: The coming European split over the war in Ukraine. European Council on Foreign Relations. 2022. URL: <https://ecfr.eu/publication/peace-versus-justice-the-coming-european-split-over-the-war-in-ukraine/>

In the initial stages of global crises or armed conflicts, mechanisms for mobilizing solidarity often rely on the so-called affective politics³⁵. In moments of external shocks, fear of further escalation, strong empathy for the victims of aggression, moral anger, and feelings of compassion can sharply increase support for humanitarian and security measures^{36 37}. However, such emotional mobilization has a significant drawback – it is extremely unstable.

Solidarity based solely on emotional shock is inevitably fragile, as its intensity tends to decline over time. The risk of a rapid decline in support is due to a number of factors³⁸: the emergence of “war fatigue”, increasing economic costs and inflation, as well as the aggravation of internal political polarization, when other national problems begin to compete for public attention. In addition, there is a gradual normalization of conflict in the information space – the constant presence of news about destruction and victims turns into a routine, which reduces the level of emotional response of the audience^{35,36}. Therefore, in order to maintain its duration, solidarity requires institutional mechanisms, political narratives and a rational awareness that helping others is part of a wider European interest. The depth and sustainability of international solidarity are determined not only by the fear of a common threat, but also by whether the recipient country is perceived as part of “one’s” political community. Solidarity is always limited in nature and depends on a social consensus on who is worthy of risk-sharing^{39 40}. If the recipient country is viewed by the donor society as a completely external state, the willingness to provide cross-border support remains low and is limited mainly to short-term humanitarian assistance.

However, the situation changes radically when the recipient of aid (such as Ukraine in the face of a full-scale invasion) begins to be perceived as an

³⁵ Chouliaraki L. *The Ironic Spectator: Solidarity in the Age of Post-Humanitarianism*. Cambridge : Polity Press, 2013. 240 p.

³⁶ Chouliaraki L. Post-humanitarianism: Humanitarian communication beyond a politics of pity. *International Journal of Cultural Studies*. 2010. Vol. 13, No. 2. P. 107–126

³⁷ Hoffmann I., de Vries C. E. Under Pressure: The War in Ukraine and European Public Opinion. *eupinions* / Bertelsmann Stiftung. 2022. URL: <https://eupinions.eu/de/text/under-pressure-the-war-in-ukraine-and-european-public-opinion>

³⁸ Krastev I., Holmes S. *The Light that Failed: Why the West is Losing the Fight for Democracy*. New York: Pegasus Books, 2019. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=B5eGDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>

³⁹ Gerhards J., Lengfeld H., Ignác Z. S., Kley F. K., Priem M. *European Solidarity in Times of Crisis: Towards an Evolution of European Citizenship*. London : Routledge, 2019. 248 p.

⁴⁰ Leroux P. *De l’humanité, de son principe, et de son avenir*. Paris : Perrotin, 1840. 948 p.

integral part of its own European value, political and security space⁴¹. The more citizens identify the “Other” as part of a broader European “we”, the higher their capacity for empathy and solidarity becomes. Such a perception expands the boundaries of solidarity, moving it from the level of situational assistance to victims of conflict to the level of strategic political responsibility. This factor is critically important for ensuring long-term institutional solidarity (in particular, maintaining a state’s membership in the EU), as it requires a conscious willingness to permanently incorporate another country into the symbolic and institutional architecture of Europe^{42,43}.

5. Factors of the global transformation of modern solidarity

The global transformations of the 21st century are caused not only by geopolitical changes, but also by profound institutional, political and technological mutations in the very structure of international solidarity. In the period from the 1970s to the present, there has been an unprecedented instrumentalization of the sphere of humanitarian aid and development, accompanied by the retreat of “grand narratives” and the growing technologization of communications. The combined effect of these factors has led to a paradigmatic shift in the understanding of solidarity: it has transformed from collective political action into individualized, commercialized practice, giving rise to the phenomenon of the “ironic observer”⁴⁴.

The first powerful driver of this transformation has been the marketization of humanitarian practice. As a result, solidarity is being instrumentalized: it begins to serve the priorities of the Western donor market, often ignoring real needs. This process is legitimized through the neoliberal paradigm of the “new development economy” that imposes a technocratic agenda. International support is reduced to a depoliticized managerialism focused on microeconomic indicators and measurable “impact,” while ignoring the systemic macroeconomic causes of global inequality and injustice⁴⁵.

⁴¹ Hoffmann I., de Vries C. E. Under Pressure: The War in Ukraine and European Public Opinion. eupinions / Bertelsmann Stiftung. 2022. URL: <https://eupinions.eu/de/text/under-pressure-the-war-in-ukraine-and-european-public-opinion>

⁴² Krastev I., Leonard M. Peace versus Justice: The coming European split over the war in Ukraine. European Council on Foreign Relations. 2022. URL: <https://ecfr.eu/publication/peace-versus-justice-the-coming-european-split-over-the-war-in-ukraine/>

⁴³ Gerhards J., Lengfeld H., Ignácz Z. S., Kley F. K., Priem M. European Solidarity in Times of Crisis: Towards an Evolution of European Citizenship. London: Routledge, 2019. 248 p.

⁴⁴ Chouliaraki L. The Ironic Spectator: Solidarity in the Age of Post-Humanitarianism. Cambridge: Polity Press, 2013. 240 p.

⁴⁵ Chouliaraki L. Post-humanitarianism: Humanitarian communication beyond a politics of pity. *International Journal of Cultural Studies*. 2010. Vol. 13, No. 2. P. 107–126.

Economic instrumentalization coincided with the political crisis of universalist ideologies after the end of the Cold War. Historically, solidarity has relied on two major narratives: the apolitical “solidarity of salvation” (the Red Cross) and the radical “solidarity of revolution” (Marxist and anti-colonial movements). However, both models have been severely criticized: the former has been accused of complicity and compromise with corrupt regimes, the latter of reproducing Western dominance and imposing totalizing projects. The collapse of these macro-narratives has led to the emergence of a new, depoliticized paradigm of aid. The demands of structural justice have been replaced by a “critique of authenticity,” which has shifted the focus from the pathologies of the capitalist system to the alienation and suffering of the individual himself. As a result, morality oriented towards the Other has been replaced by an individualistic morality of “feel-good altruism” – an apolitical form of compassion in which the pursuit of personal gratification overrides the demands of macro-social justice.⁴⁶ The technologization of new media and the penetration of corporate branding into the humanitarian sphere have cemented this shift at the level of public consciousness. Classic humanitarian appeals, which relied on shocking images and formed an objective “ethics of pity,” have given way to interactive communications that focus on the subjective emotions of the donor. Such communication blurs the lines between commercial exchange and philanthropic duty, transforming compassion into convenient consumer activism. It is in this context of global transformation that the ambivalent figure of the Western public actor emerges. He is characterized by alienated knowledge and skepticism about universal moral truths, but at the same time – a superficial willingness “to do something” for those who suffer. A fundamental mutation of the communicative structure of the humanitarian sphere has occurred: a transition from a theatrical structure, where the encounter with the vulnerable Other was an ethical and political event, to a mirror structure, where this encounter is reduced to the narcissistic self-reflection of the Western subject^{47 48}.

The market, the media and the renewed philosophy of aid have transformed solidarity from a collectivist politics of beliefs to a reflexive politics of lifestyle. Such superficial, consumerist solidarity makes moral action conditional, as it directly places the satisfaction of the self at the center of support, avoiding political engagement with the real conditions of

⁴⁶ Chouliaraki L. *The Ironic Spectator: Solidarity in the Age of Post-Humanitarianism*. Cambridge: Polity Press, 2013. 240 p.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Chouliaraki L. *Post-humanitarianism: Humanitarian communication beyond a politics of pity*. *International Journal of Cultural Studies*. 2010. Vol. 13, No. 2. P. 107–126.

human vulnerability. Ultimately, this shapes an ethnocentric approach that treats political disputes as irrelevant and tacitly reproduces the global distribution of power between the wealthy and the poor. To overcome this depoliticized consumer activism (including superficial celebrity endorsements and “clicktivism”), contemporary aid requires a return to the “theatricality” of the public sphere – a mechanism of alienation that destroys the narcissistic comfort of branding and confronts us with the humanity of the Other^{49 47}. The alternative to skepticism must be an agonistic solidarity that involves acknowledging the existing politicization of aid, giving voice to the most vulnerable communities (as in convergent journalism), and a willingness on the part of the West to confront complex moral dilemmas about justice, power, and otherness. Only through such politicized, structural interaction can international solidarity remain an effective tool for systemic change in the 21st century^{50 51 52}.

This transformation can be observed empirically in the gradual shift from symbolic and humanitarian responses to more institutionalized forms of support, including macro-financial assistance, sanctions policy, military aid, temporary protection for displaced Ukrainians and the political recognition of Ukraine’s European perspective. These measures indicate that Ukraine was increasingly framed not merely as an object of humanitarian compassion, but as a political subject whose security was directly connected with the security of Europe.

The case of European support for Ukraine after February 2022 became a test of the ability of Western societies to move beyond the syndrome of the “ironic spectator”. At the initial stage of the invasion, global reactions partly reproduced the logic of symbolic activism, including social media campaigns, public gestures of support and emotionally driven forms of humanitarian engagement. However, the scale and brutality of the existential threat soon revealed the limitations of depoliticized compassion. Ukraine could not be reduced to a passive object of humanitarian sympathy; it

⁴⁹ Andor L. Europe in the shadow of war in Ukraine. Foundation for European Progressive Studies. 2023. URL: <https://feeps-europe.eu/wp-content/uploads/2023/01/5.-Europe-in-the-shadow-of-war-in-Ukraine-by-Laszlo-Andor.pdf>

⁵⁰ Hoffmann I., de Vries C. E. Under Pressure: The War in Ukraine and European Public Opinion. eupinions / Bertelsmann Stiftung. 2022. URL: <https://eupinions.eu/de/text/under-pressure-the-war-in-ukraine-and-european-public-opinion>

⁵¹ Krastev I., Leonard M. Peace versus Justice: The coming European split over the war in Ukraine. European Council on Foreign Relations. 2022. URL: <https://ecfr.eu/publication/peace-versus-justice-the-coming-european-split-over-the-war-in-ukraine/>

⁵² Sangiovanni A. Solidarity in the European Union. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2013. Vol. 33, No. 2. P. 213–241.

emerged as a political subject whose security was directly connected with the security of Europe.

This shift pushed European solidarity beyond symbolic recognition and towards more demanding forms of political and security commitment. It was reflected in sanctions against Russia, military assistance to Ukraine, macro-financial support, temporary protection for displaced Ukrainians and the political recognition of Ukraine's European perspective. In this sense, the Ukrainian case demonstrates the transition from post-humanitarian compassion to agonistic solidarity, understood as a form of support that openly recognizes conflict, political responsibility and the need for difficult collective choices.

Therefore, agonistic solidarity helps Ukraine convert the initial emotional shock of the international community into a strategic political responsibility of the West, capable of confronting an existential military threat.

CONCLUSIONS

The conducted research allows us to assert that in the conditions of global transformations of the 21st century, solidarity has undergone a significant change in its nature, functions and spatial boundaries. If during the 19th–20th centuries it developed mainly as a mechanism of intra-social integration and the normative basis of the welfare state, then modern security, economic and humanitarian challenges have transformed it into an important factor of international politics and geopolitics.

The chapter demonstrates that modern solidarity is less and less based on the moral imperative of mutual assistance and is increasingly taking on the character of conscious political interdependence. In conditions of global risks, support for other states ceases to be exclusively an act of humanitarian compassion and turns into an instrument of collective self-defense, preservation of international order and protection of common values. In this context, solidarity acts as a mechanism for cross-border distribution of risks, responsibilities and resources.

It has been established that the sustainability of international solidarity is determined not only by the presence of a common threat, but primarily by the process of forming a collective political identity. The willingness of societies to support other states directly depends on the extent to which they include them in the symbolic space of the common “we”. That is why not only material or security factors are of decisive importance, but also historical memory, political narratives, emotional mobilization and ideas about a common future.

At the same time, the global commercialization of the humanitarian sphere, the digitalization of communications and the spread of “consumer activism” practices create risks of depoliticization of solidarity.

The transformation of support into symbolic gestures or an instrument of personal moral self-realization significantly limits its ability to ensure structural social changes and long-term political commitments.

The case of international support for Ukraine after the start of the full-scale Russian invasion demonstrates the formation of a new model of solidarity that goes beyond traditional humanitarian aid. European support for Ukraine has gradually transformed from an emotional reaction to aggression to the awareness of a common security fate and political responsibility. This indicates the emergence of a qualitatively new type of international interaction, based not only on compassion, but also on the recognition of interdependence and common strategic interests.

Thus, an adequate form of solidarity in the conditions of global transformations of the 21st century is agonistic solidarity, which recognizes the political nature of international assistance, allows for the existence of a conflict of interests and at the same time ensures readiness for joint action to protect democratic values, international law and security. It is this model of solidarity that can become one of the key mechanisms for maintaining the stability of the democratic world in conditions of growing global instability.

SUMMARY

The chapter examines the transformation of the concept of solidarity in the context of global political, security and social changes of the 21st century. The evolution of solidarity from a legal and socio-philosophical phenomenon to an important factor in international politics and geopolitics is analyzed. It is substantiated that in the contemporary context solidarity goes beyond national communities and takes the form of cross-border distribution of risks, responsibilities and resources. The features of humanitarian, political-institutional and security solidarity are determined, as well as the factors influencing their formation. The role of political ideology, collective identity, historical memory and emotional mobilization in supporting international solidarity is shown. The analysis demonstrates that the commercialization of the humanitarian sphere and the development of digital media contribute to the spread of depoliticized forms of support, which reduce the potential of solidarity as a mechanism for social change. The example of international support for Ukraine argues that modern solidarity is increasingly based on the awareness of the commonality of security interests and political responsibility. It is concluded that the most adequate response to the challenges of modernity is agonistic solidarity, which combines moral support with a willingness to make long-term political and institutional commitments.

References

1. Andor L. Europe in the shadow of war in Ukraine. Foundation for European Progressive Studies. 2023. URL: <https://feeps-europe.eu/wp-content/uploads/2023/01/5.-Europe-in-the-shadow-of-war-in-Ukraine-by-Laszlo-Andor.pdf>
2. Börzel T. A., Risse T. From the euro to the Schengen crises: European solidarity under stress. *Journal of European Public Policy*. 2018. Vol. 25, No. 1. P. 83–101.
3. Bourgeois L. Solidarité. Paris: Armand Colin, 1896. 287 p.
4. Council of the European Union. EU solidarity with Ukraine. 2026. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-solidarity-ukraine/>
5. Chouliaraki L. Post-humanitarianism: Humanitarian communication beyond a politics of pity. *International Journal of Cultural Studies*. 2010. Vol. 13, No. 2. P. 107–126.
6. Chouliaraki L. The Ironic Spectator: Solidarity in the Age of Post-Humanitarianism. Cambridge: Polity Press, 2013. 240 p.
7. Durkheim É. De la division du travail social: étude sur l'organisation des sociétés supérieures. Paris : Félix Alcan, 1893. 416 p.
8. European Commission. The EU's response to the war in Ukraine. Standard Eurobarometer 104. Autumn 2025. 2025. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3378>
9. European University Institute, & YouGov. (2018–present). Solidarity in Europe project. European Governance and Politics Programme, European University Institute.
10. Eurostat. Temporary protection for persons fleeing Ukraine – monthly statistics. Statistics Explained. 2026. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Temporary_protection_for_persons_fleeing_Ukraine_-_monthly_statistics
11. Gerhards J., Lengfeld H., Ignácz Z. S., Kley F. K., Priem M. European Solidarity in Times of Crisis: Towards an Evolution of European Citizenship. London : Routledge, 2019. 248 p.
12. Hoffmann I., de Vries C. E. Under Pressure: The War in Ukraine and European Public Opinion. eupinions / Bertelsmann Stiftung. 2022. URL: <https://eupinions.eu/de/text/under-pressure-the-war-in-ukraine-and-european-public-opinion>
13. Kiel Institute for the World Economy. Ukraine Support Tracker Data. 2026. URL: <https://www.kielinstitut.de/publications/ukraine-support-tracker-data-6453/>
14. Krastev I., Holmes S. The Light that Failed: Why the West is Losing the Fight for Democracy. New York : Pegasus Books, 2019. URL:

<https://books.google.com.ua/books?id=B5eGDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>

15. Krastev I., Leonard M. Peace versus Justice: The coming European split over the war in Ukraine. European Council on Foreign Relations. 2022. URL: <https://ecfr.eu/publication/peace-versus-justice-the-coming-european-split-over-the-war-in-ukraine/>

16. Leroux P. De l'humanité, de son principe, et de son avenir. Paris : Perrotin, 1840. 948 p.

17. Sangiovanni A. Solidarity in the European Union. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2013. Vol. 33, No. 2. P. 213–241.

18. Stjernø S. Solidarity in Europe: The History of an Idea. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 396 p.

Information about the author:

Mordzynska Nadiia Anatoliivna,

Candidate of Political Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Political Technologies
Vadym Hetman Kyiv National Economic University
54/1, Beresteyskiy Avenue, Kyiv, 03057, Ukraine

СВІТОВІ ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Моцак С. І.

ВСТУП

Сучасний етап розвитку світової цивілізації характеризується інтенсивними трансформаційними процесами, які охоплюють усі ключові сфери суспільного буття. Йдеться про глибоку структурну перебудову глобальної системи, у межах якої змінюються не лише економічні механізми, але й політичні інститути, соціальні практики та культурні моделі розвитку. У науковій літературі такі зміни дедалі частіше інтерпретуються як прояв переходу до нового типу суспільної організації, що ґрунтується на знаннях, технологіях та мережевих формах взаємодії¹.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що сучасні глобальні трансформації мають суперечливий характер. З одного боку, спостерігається посилення інтеграційних процесів, зростання взаємозалежності держав, формування глобальних ринків та інформаційних мереж. З іншого боку, одночасно посилюються тенденції фрагментації світового простору, зростає геополітична конкуренція та нерівномірність розвитку. Така амбівалентність сучасної світової динаміки потребує комплексного теоретико-методологічного осмислення².

У науковому дискурсі проблема світових трансформацій розглядається в межах різних теоретичних підходів. Представники модернізаційної теорії В. Ростоу, С. Ліпсет розглядають розвиток як лінійний перехід від традиційного суспільства до індустріального та постіндустріального³. Натомість цивілізаційний підхід А. Тойнбі, С. Гантінгтон акцентує увагу на множинності історичних шляхів розвитку та культурній специфіці цивілізацій⁴. Світ-системний аналіз (І. Валлерстайн) дозволяє розглядати глобальну економіку як структуровану

¹ Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford : Wiley-Blackwell, 2010. https://openlibrary.org/works/OL2678261W/The_Rise_of_the_Network_Society

² Beck U. Risk Society: Towards a New Modernity. London : Sage, 1992. https://openlibrary.org/works/OL1988466W/Risk_Society

³ Rostow W. W. The Stages of Economic Growth. Cambridge : Cambridge University Press, 1960. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP78-03062A001100030001-6.pdf>

⁴ Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York : Simon & Schuster, 1996. URL: <https://doi.org/10.2307/2657943>

систему «центру» і «периферії», у якій нерівність є системною характеристикою розвитку⁵.

Особливого значення набуває теорія постіндустріального та інформаційного суспільства. Д. Белл підкреслював, що в другій половині ХХ століття відбувається перехід до суспільства, в якому провідну роль відіграють знання та послуги, а не матеріальне виробництво⁶. У свою чергу, М. Кастельс доводить, що сучасний світ формується як «мережеве суспільство», де інформаційні технології стають базовою структурою організації економічних і соціальних процесів⁷.

У цьому контексті технічний прогрес розглядається як один із ключових чинників глобальних трансформацій. Він визначає не лише темпи економічного зростання, але й характер соціальних змін, структуру зайнятості, моделі управління та міжнародні відносини. Як показують дослідження у сфері еволюційної економіки, технологічні інновації є рушійною силою довгострокових змін у світовій економічній системі, формуючи цикли розвитку та структурні зрушення⁸.

Метою дослідження є комплексний аналіз світових трансформаційних процесів у їх історичному та сучасному вимірах, а також виявлення їхніх закономірностей, механізмів і впливу на формування глобального порядку. Досягнення цієї мети передбачає вирішення завдань, пов'язаних із аналізом історичних передумов трансформацій, дослідженням теоретичних підходів, визначенням ролі технічного прогресу та окресленням перспектив розвитку глобальної системи.

Об'єктом дослідження виступають світові трансформаційні процеси як складне багатовимірне явище глобального розвитку. Предметом є їх історичні закономірності, структурні характеристики та механізми впливу на сучасну систему міжнародних відносин і суспільний розвиток.

Методологічну основу становить поєднання історичного, системного та міждисциплінарного підходів. Принцип історизму дозволяє розглядати явища у їх розвитку та конкретному контексті, системний підхід – як цілісну взаємопов'язану структуру, а міждисциплінарний – інтегрувати здобутки історії, економіки, соціології та політології.

⁵ Wallerstein I. The Modern World-System. Berkeley : University of California Press, 2011. URL: <https://hdl.handle.net/2027/heb.31242>

⁶ Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism. New York : Basic Books, 1976. URL: https://openlibrary.org/works/OL893192W/The_Cultural_Contradictions_of_Capitalism

⁷ Castells M. Communication Power. Oxford : Oxford University Press, 2009. URL: https://www.academia.edu/25294841/Manuel_Castells_Communication_Power_2009

⁸ Schumpeter J. A. Capitalism, Socialism and Democracy. New York : Harper & Row, 1942. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.190072/page/n3/mode/2up>

Наукова новизна полягає в узагальненні сучасних теоретичних підходів до аналізу світових трансформацій та виявленні їх внутрішньої логіки розвитку в довготривалій історичній перспективі. Особливу увагу приділено ролі технологічного розвитку як системоутворюючого чинника глобальних змін.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів у навчальному процесі закладів вищої освіти та в подальших наукових дослідженнях з проблем глобального розвитку, міжнародних відносин і історії цивілізацій.

1. Генеза та історична еволюція світових трансформаційних процесів

Світові трансформаційні процеси є складним історико-цивілізаційним явищем, що формується внаслідок довготривалої еволюції людського суспільства та поступового ускладнення його економічних, політичних і соціокультурних структур. У сучасній науковій думці вони розглядаються як результат переходу від локальних соціальних систем до глобально взаємопов'язаного світового простору, в якому ключову роль відіграють міжнародний поділ праці, технологічний розвиток та інституційна інтеграція держав⁹.

Початкові передумови світових трансформаційних процесів формуються у пізньосередньовічну та ранньомодерну добу. У цей період відбувається поступовий занепад феодальної економічної замкненості та становлення елементів ринкових відносин. Вирішальне значення мали Великі географічні відкриття XV–XVII ст., які започаткували формування трансконтинентальних економічних і культурних зв'язків. У результаті виникла перша форма глобальної взаємозалежності регіонів світу, що стала основою формування світової економічної системи¹⁰.

У межах світ-системного підходу зазначається, що саме в цей період починає формуватися капіталістична світова економіка, структурована за принципом «центр – периферія», що передбачає нерівномірний розподіл економічних ресурсів і вигод між регіонами світу¹¹. Така

⁹ Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford : Wiley-Blackwell, 2010. 656 p. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9781444319514> DOI <https://doi.org/10.1002/9781444319514>

¹⁰ Toynbee A. A Study of History. Oxford : Oxford University Press, 1987. URL: <https://discoverocialsciences.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/08/toynbee-study-of-history.pdf>

¹¹ Wallerstein I. The Modern World-System. Berkeley : University of California Press, 2011. URL: http://lib.ysu.am/disciplines_bk/772a28fad8d2bd4d9abf96097ad06fc6.pdf

модель заклала довготривалі асиметрії розвитку, які зберігаються у трансформованому вигляді й у сучасному глобальному середовищі.

Кардинальні зміни у характері світових трансформацій відбуваються внаслідок промислової революції XVIII–XIX ст., яка стала якісним переломом у розвитку продуктивних сил. Перехід до машинного виробництва, впровадження нових технологій та розвиток енергетичної бази спричинили різке зростання продуктивності праці, урбанізацію та формування нової соціальної структури суспільства. Саме в цей період наука остаточно перетворюється на ключовий фактор економічного розвитку¹².

У контексті теорії модернізації індустріальний етап розвитку розглядається як перехід від традиційного суспільства до сучасного, що характеризується раціоналізацією виробництва, інституційною диференціацією та зростанням ролі освіти і науки¹³. Одночасно посилюється міжнародна економічна конкуренція, що визначає нову геополітичну конфігурацію світу наприкінці XIX – на початку XX ст.

Світові війни першої половини XX ст. стали переломним етапом у розвитку глобальних трансформаційних процесів. Вони продемонстрували кризу традиційної системи міжнародних відносин і спричинили формування нової архітектури світового порядку. Після 1945 р. встановлюється біполярна система міжнародних відносин, у межах якої глобальні процеси значною мірою визначалися протистоянням двох наддержавних блоків.

У другій половині XX ст. відбувається перехід до пост-індустріальної фази розвитку, у якій визначальну роль починають відігравати інформація, знання та технології. Як зазначають дослідники, формування інформаційного суспільства супроводжується глибокими змінами у структурі економіки, де провідними стають сфери послуг, інновацій та високих технологій¹⁴. У цей період посилюється роль транснаціональних корпорацій, глобальних фінансових ринків та міжнародних організацій.

Важливим чинником трансформацій стає процес деколонізації, який призводить до появи великої кількості нових незалежних держав. Це

¹² Landes D. S. *The Wealth and Poverty of Nations*. New York : W. W. Norton, 1999. URL: https://www.yakaboo.ua/ua/wealth-and-poverty-of-nations.html?srsltid=AfmBOoqF0Ep50_br9wTPW0uyR2PyeoHDZ_HvDb4ksJE3SNLWrF_kDe0j

¹³ Rostow W. W. *The Stages of Economic Growth*. Cambridge : Cambridge University Press, 1960. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP78-03062A001100030001-6.pdf>

¹⁴ Bell D. *The Coming of Post-Industrial Society*. New York : Basic Books, 1973. URL: https://www.mona.uwi.edu/dlis/sites/default/files/dlis/D_-Bell-The-Coming-of-Post-Industrial-Society-1.pdf

суттєво змінює геополітичну структуру світу та розширює коло суб'єктів міжнародних відносин. Водночас посилюються процеси економічної взаємозалежності, що сприяє формуванню глобальних виробничих і фінансових мереж.

Наприкінці ХХ ст. розпад біполярної системи міжнародних відносин стає ключовим фактором інтенсифікації глобалізаційних процесів. У науковій літературі глобалізація визначається як процес зростаючої взаємозалежності економік, суспільств і культур¹⁵. У цей період відбувається активне поширення неоліберальної моделі економічного розвитку, лібералізація торгівлі та фінансових потоків.

На початку ХХІ ст. світові трансформаційні процеси набувають нової якості, пов'язаної з цифровізацією та технологічною революцією. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, штучного інтелекту та глобальних мереж призводить до формування цифрової економіки. Як наслідок, техніка та технології стають не лише інструментом виробництва, а й системоутворюючим фактором сучасного цивілізаційного розвитку.

Водночас сучасний етап характеризується суперечливістю глобальних процесів. Поряд із інтеграцією світового простору спостерігаються тенденції фрагментації, зростання ролі національних держав, посилення геополітичної конкуренції та нерівномірності розвитку. Це свідчить про нелінійний характер сучасних трансформацій, які поєднують елементи інтеграції та дезінтеграції.

Таким чином, генеза світових трансформаційних процесів демонструє їхній багаторівневий і еволюційний характер. Вони формувалися як результат взаємодії економічних, політичних, соціальних і технологічних чинників, що поступово змінювали структуру світової системи. Історичний аналіз дозволяє зробити висновок, що сучасні глобальні трансформації є логічним продовженням попередніх етапів розвитку цивілізації, але на якісно новому рівні, зумовленому цифровізацією та інноваційним розвитком.

2. Теоретичні та методологічні засади дослідження світових трансформацій

Дослідження світових трансформаційних процесів належить до міждисциплінарних наукових напрямів, що інтегрують підходи історичної науки, соціології, політології, економічної теорії та глобалістики. Йдеться про складне багаторівнєве явище, яке не може бути пояснене в межах однієї теоретичної парадигми, оскільки охоплює

¹⁵ Friedman T. L. The World Is Flat. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2005.
URL: https://corescholar.libraries.wright.edu/dlpp_all/107/

як структурні зміни світової економіки, так і трансформацію політичних інститутів, соціальних практик і культурних моделей. У цьому контексті методологічна багатоманітність виступає необхідною умовою адекватного наукового аналізу.

Однією з базових теоретичних рамок дослідження виступає теорія модернізації, представлена у працях В. Ростоу, С. Ліпсета та Д. Лернера. У межах цього підходу суспільний розвиток трактується як лінійний процес переходу від традиційних аграрних структур до індустріального та постіндустріального суспільства¹⁶. Модернізаційна парадигма акцентує увагу на ролі технологічного прогресу, урбанізації, раціоналізації управління та розвитку освіти як ключових факторів суспільної трансформації. Водночас її обмеження полягають у недостатньому врахуванні цивілізаційної специфіки та нерівномірності глобального розвитку.

Альтернативною концептуальною основою виступає цивілізаційний підхід, репрезентований у роботах А. Тойнбі, С. Гантінгтона та Ф. Броделя. Згідно з цим підходом, світовий розвиток не є уніфікованим процесом, а складається з множинності цивілізаційних моделей, кожна з яких має власну логіку історичної еволюції, систему цінностей та інституційні особливості¹⁷. С. Гантінгтон, зокрема, наголошував, що у постхолодновоєнний період основні конфлікти у світі відбуваються не між державами, а між цивілізаціями¹⁸. Це дозволяє розглядати трансформаційні процеси як взаємодію та конкуренцію різних культурно-історичних систем.

Важливе місце в теоретичному осмисленні глобальних трансформацій посідає світ-системний аналіз, розроблений І. Валлерстайном. На його думку, сучасна світова економіка функціонує як єдина система, структурована за принципом «ядро – напівпериферія – периферія»¹⁹. Така модель дозволяє пояснити нерівномірність розвитку країн, механізми економічної залежності та структурні дисбаланси глобальної економіки. Світ-системний підхід є особливо важливим для аналізу

¹⁶ Rostow W. W. The Stages of Economic Growth. Cambridge : Cambridge University Press, 1960. URL: <https://ru.scribd.com/document/845981979/Rostow-Stages-UG-5th>

¹⁷ Toynbee A. A Study of History. Oxford : Oxford University Press, 1987. URL: <https://discoversocialsciences.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/08/toynbee-study-of-history.pdf>

¹⁸ Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York : Simon & Schuster, 1996. URL: <https://msuweb.montclair.edu/~lebel/p/1993SamuelPHuntingtonTheClashOfCivilizationsAndTheRemakingofWorldOrder.pdf>

¹⁹ Wallerstein I. The Modern World-System. Berkeley : University of California Press, 2011. URL: http://lib.ysu.am/disciplines_bk/e157aa255e151a9632ed5c84633a1ed8.pdf

довготривалих історичних тенденцій, оскільки розглядає глобальні процеси як історично обумовлену цілісність.

Сучасні дослідження дедалі частіше використовують положення теорії глобалізації, у межах якої акцент робиться на зростаючій взаємозалежності держав, інтенсифікації міжнародних потоків капіталу, інформації та робочої сили. Зокрема, М. Кастельс у праці «Інформаційна епоха» обґрунтовує концепцію мережевого суспільства, в якому ключову роль відіграють інформаційні технології та глобальні комунікаційні мережі²⁰. У цьому контексті трансформаційні процеси розглядаються як перехід до нової соціально-економічної формації, де знання стає головним ресурсом розвитку.

Окремий теоретичний вимір становить постіндустріальна концепція, розроблена Д. Беллом. Він підкреслював, що у другій половині ХХ століття відбувається структурний зсув від індустріального виробництва до економіки послуг і знань²¹. У такій системі домінуючим фактором стає не матеріальне виробництво, а інновації, інформація та наукові дослідження. Це дозволяє інтерпретувати сучасні трансформаційні процеси як якісний перехід до нового типу суспільної організації.

Методологічну основу дослідження становить поєднання загально-наукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних підходів. Принцип історизму, сформульований у класичній історіографії, передбачає розгляд явищ у їхньому розвитку та конкретно-історичному контексті. Це дозволяє уникнути анахронізмів і забезпечує об'єктивність аналізу. Принцип системності, у свою чергу, дає можливість розглядати світові трансформації як цілісну систему взаємопов'язаних елементів.

Серед спеціально-наукових методів ключове значення мають історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-системний методи. Історико-генетичний метод дозволяє простежити походження та еволюцію явищ у часовій перспективі, історико-порівняльний – виявити спільні та відмінні риси розвитку різних суспільств, а історико-системний – проаналізувати взаємозв'язки між економічними, політичними та соціальними процесами.

Важливим методологічним інструментом виступає також синергетичний підхід, який розглядає суспільство як складну нелінійну

²⁰ Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford : Wiley-Blackwell, 2010. URL: <https://memotef.web.uniroma1.it/sites/default/files/file%20lezioni/Manuel%20Castells%20-%20The%20R>

²¹ Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. New York : Basic Books, 1973. URL: https://www.mona.uwi.edu/dlis/sites/default/files/dlis/D_-Bell-The-Coming-of-Post-Industrial-Society-1.pdf

систему, здатну до самоорганізації. У працях І. Пригожина підкреслюється, що розвиток складних систем відбувається через нерівноважні стани та точки біфуркації, коли навіть незначні фактори можуть спричинити масштабні зміни²². Це положення є особливо релевантним для аналізу кризових періодів світових трансформацій.

Не менш важливим є інституціональний підхід, який акцентує увагу на ролі формальних і неформальних правил у розвитку суспільств. Представники нового інституціоналізму (Д. Норт, О. Вільямсон) доводять, що саме інститути визначають довгострокову траєкторію економічного розвитку та характер трансформаційних процесів²³. Це дозволяє розглядати глобальні зміни не лише як результат технологічного прогресу, але й як наслідок інституційної еволюції.

Таким чином, теоретико-методологічна основа дослідження світових трансформацій є багатовимірною та інтегративною. Вона поєднує модернізаційні, цивілізаційні, світ-системні, постіндустріальні та синергетичні підходи, що дозволяє забезпечити комплексне осмислення глобальних процесів. Їх поєднання створює можливість аналізу як структурних закономірностей розвитку світової системи, так і специфіки окремих історичних етапів її трансформації.

3. Технічний прогрес як чинник сучасних світових трансформацій: тенденції та перспективи розвитку

Технічний прогрес є одним із ключових чинників сучасних світових трансформацій, що визначає динаміку економічного зростання, характер соціальних змін та конфігурацію глобальної системи міжнародних відносин. У сучасній науковій традиції він розглядається не лише як сукупність технологічних інновацій, а як комплексний процес структурної перебудови суспільства, в якому технології виступають системоутворюючим елементом розвитку цивілізації. Як підкреслював Д. Белл, саме знання та технології стають основним ресурсом постіндустріального суспільства, витісняючи традиційні фактори виробництва – землю, працю і капітал²⁴.

²² Prigogine I. Order Out of Chaos. New York : Bantam Books, 1984. URL: https://detrterritorialinvestigations.wordpress.com/wpcontent/uploads/2015/03/ilya_prigogine_isabelle_stengers_alvin_tofflerbookfi-org.pdf

²³ North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/institutions-institutional-change-and-economic-performance/AAE1E27DF8996E24C5DD07EB79BBA7EE>

²⁴ Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. New York : Basic Books, 1973. URL: https://www.mona.uwi.edu/dlis/sites/default/files/dlis/D_-_Bell-The-Coming-of-Post-Industrial-Society-1.pdf

Історично технічний прогрес завжди виступав рушійною силою суспільних трансформацій. Від перших механічних винаходів до сучасних цифрових систем він визначав темпи економічного розвитку та формував нові моделі соціальної організації. Однак у XX–XXI ст. його роль якісно змінилася: технології перестали бути лише інструментом виробництва і перетворилися на основу глобальної інтеграції, інформаційної взаємодії та управління складними соціальними системами.

Сучасний етап технічного розвитку пов'язаний із концепцією четвертої промислової революції, яка характеризується злиттям цифрових, біологічних і фізичних технологій. К. Шваб наголошує, що цей процес не має аналогів у попередній історії людства, оскільки змінює не лише виробничі технології, але й саму природу праці, структуру зайнятості та соціальні відносини²⁵. Важливими складовими цієї трансформації є штучний інтелект, роботизація, Інтернет речей, великі дані та автоматизовані системи управління.

У контексті глобальних трансформацій технічний прогрес набуває системного характеру. М. Кастельс у своїй концепції «мережевого суспільства» підкреслює, що інформаційні технології формують нову соціальну морфологію, у якій ключову роль відіграють мережі як базова форма організації економічних і соціальних процесів²⁶. Це означає, що сучасні технології не лише забезпечують ефективність виробництва, але й визначають архітектуру глобального простору.

Однією з ключових тенденцій сучасного технічного розвитку є цифровізація економіки та суспільства. Вона охоплює всі сфери діяльності – від промисловості до державного управління. Цифрові технології забезпечують прискорення інформаційних потоків, оптимізацію управлінських рішень та зниження транзакційних витрат. Водночас вони формують нові ризики, пов'язані з кібербезпекою, захистом даних і технологічною залежністю держав.

Другою важливою тенденцією є автоматизація та роботизація виробничих процесів. Застосування робототехніки та штучного інтелекту змінює структуру зайнятості, зменшуючи попит на традиційну ручну працю та збільшуючи потребу у висококваліфікованих фахівцях. За оцінками Світового економічного форуму, у найближчі десятиліття

²⁵ Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. Geneva : World Economic Forum, 2016. URL: https://law.unimelb.edu.au/_data/assets/pdf_file/0005/3385454/Schwab

²⁶ Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford : Wiley-Blackwell, 2010. URL: <https://memotef.web.uniroma1.it/sites/default/files/file%20lezioni/Manuel%20Castells%20-%20The%20Rise%20of%20>

значна частина професій зазнає трансформації або зникне, що створює нові виклики для систем освіти та ринку праці²⁷.

Третьою тенденцією виступає інтеграція технологій у глобальні мережі виробництва. Транснаціональні корпорації формують розподілені виробничі системи, у яких різні етапи створення продукції здійснюються в різних країнах. Це сприяє поглибленню міжнародного поділу праці та підвищенню взаємозалежності національних економік. Як зазначає І. Валлерстайн, така структура світової економіки закріплює нерівномірність розвитку між центром і периферією²⁸.

Особливе місце серед чинників сучасних світових трансформацій посідає розвиток технологій штучного інтелекту, які дедалі активніше впливають на функціонування економічних систем, політичних інститутів та соціальних практик. На початку XXI ст. штучний інтелект перестав бути виключно предметом наукових досліджень і перетворився на один із визначальних інструментів суспільного розвитку. Його поширення супроводжується формуванням нових моделей управління інформацією, зміною характеру виробничих процесів та розширенням можливостей автоматизації інтелектуальної діяльності.

Впровадження систем штучного інтелекту істотно впливає на економічну сферу. Використання алгоритмів машинного навчання забезпечує підвищення ефективності обробки інформації, оптимізацію логістичних процесів, удосконалення механізмів прогнозування та підтримки управлінських рішень. Унаслідок цього відбувається трансформація традиційних форм організації праці та поступове формування нових секторів цифрової економіки, заснованих на використанні великих масивів даних і високотехнологічних рішень.

Водночас технології штучного інтелекту дедалі активніше застосовуються у сфері охорони здоров'я. Сучасні цифрові системи використовуються для аналізу медичних даних, діагностики захворювань, прогнозування ризиків та розроблення індивідуалізованих методів лікування. Застосування таких технологій сприяє підвищенню точності медичних досліджень і створює передумови для якісного оновлення системи медичного забезпечення населення. Важливого значення набуває також використання штучного інтелекту у біомедичних дослідженнях, де він дозволяє прискорювати процеси обробки наукової інформації та пошуку нових терапевтичних рішень.

²⁷ World Economic Forum. The Future of Jobs Report 2023. Geneva, 2023. URL: <https://www.weforum.org/videos/foj-job>

²⁸ Wallerstein I. The Modern World-System. Berkeley : University of California Press, 2011. URL: http://lib.yasu.am/disciplines_bk/e157aa255e151a9632ed5c84633a1ed8.pdf

Суттєві зміни відбуваються і в освітньому просторі. Інтелектуальні цифрові платформи створюють можливості для персоналізації навчання, адаптації освітніх програм до індивідуальних потреб здобувачів освіти та вдосконалення систем моніторингу результатів навчальної діяльності. У зв'язку з цим трансформуються функції освітніх інституцій, які дедалі більше орієнтуються на формування компетентностей, необхідних для функціонування людини в умовах цифрового суспільства.

Разом із позитивними наслідками поширення штучного інтелекту актуалізуються й нові виклики. Передусім це стосується проблеми відповідальності за рішення, прийняті автономними системами, забезпечення прозорості алгоритмів та захисту персональних даних. Значну увагу наукової спільноти привертають питання можливого відтворення соціальних упереджень у цифрових алгоритмах, а також ризики посилення нерівності між суспільствами, що мають різний рівень доступу до новітніх технологій. Усе це потребує вироблення ефективних механізмів правового регулювання та міжнародної координації у сфері використання штучного інтелекту.

Таким чином, розвиток штучного інтелекту є одним із ключових напрямів сучасного науково-технічного прогресу та важливим чинником глобальних трансформацій. Його вплив охоплює практично всі сфери суспільного життя, сприяючи модернізації економіки, удосконаленню систем управління та розвитку інноваційних форм соціальної взаємодії. Водночас масштаби та швидкість поширення цих технологій зумовлюють необхідність комплексного осмислення їхніх довгострокових наслідків для розвитку людської цивілізації та формування нових підходів до регулювання технологічних змін.

Важливою складовою сучасного технічного прогресу є біотехнологічна революція, яка охоплює генну інженерію, медичні технології та біоінформатику. Вона відкриває нові можливості у сфері охорони здоров'я та продовження тривалості життя, але водночас викликає дискусії щодо меж втручання в біологічні процеси людини. Як зазначають дослідники, біотехнології стають одним із найбільш стратегічно важливих напрямів науково-технічного розвитку XXI століття²⁹.

Окремим напрямом є енергетична трансформація, пов'язана з переходом до відновлюваних джерел енергії. Зростання екологічних викликів, зміна клімату та виснаження традиційних ресурсів зумовлюють необхідність переходу до сталої енергетичної моделі. Це сприяє розвитку сонячної, вітрової та водневої енергетики, що поступово змінює структуру глобальної енергетичної системи.

²⁹ Fukuyama F. Our Posthuman Future. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2002. URL: <http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/ФУКУЯМА-4%20>

У сучасних умовах технічний прогрес тісно пов'язаний із процесами глобалізації, які забезпечують швидке поширення технологій між країнами. Однак цей процес має асиметричний характер: технологічні інновації концентруються переважно в розвинених країнах, тоді як країни периферії часто залишаються залежними від імпорту технологій. Це посилює проблему технологічної нерівності та цифрового розриву.

Перспективи розвитку технічного прогресу визначаються низкою взаємопов'язаних факторів. По-перше, це подальша цифровізація всіх сфер суспільного життя, включаючи державне управління, економіку та соціальні послуги. По-друге, це розвиток інтелектуальних систем, здатних до самонавчання та автономного прийняття рішень. По-третє, це посилення інтеграції технологій у глобальні мережі, що формуватиме нову архітектуру світової економіки.

Водночас майбутній технічний розвиток супроводжуватиметься низкою викликів. Серед них – зростання кіберзагроз, етичні проблеми використання штучного інтелекту, нерівномірність доступу до технологій та ризики технологічного безробіття. Як зазначає М. Кастельс, у новій соціальній реальності технології не є нейтральними, оскільки вони змінюють самі структури влади та соціальної організації³⁰.

Таким чином, технічний прогрес виступає ключовим чинником сучасних світових трансформацій, що визначає їхню динаміку, структуру та напрям розвитку. Він є не лише рушієм економічного зростання, але й основою формування нової соціально-економічної парадигми глобального світу. Його подальший розвиток буде пов'язаний із поглибленням цифровізації, автоматизації та інтеграції технологій у всі сфери суспільного життя, що створює як нові можливості, так і нові ризики для людської цивілізації.

ВИСНОВКИ

У ході проведеного дослідження встановлено, що сучасні світові трансформаційні процеси характеризуються як складна, багаторівнева та нелінійна система змін, яка формується під впливом поєднання історичних передумов, інституційних механізмів і технологічних інновацій. Їхня динаміка визначається одночасною взаємодією інтеграційних і дезінтеграційних тенденцій, що зумовлює суперечливий характер розвитку глобального світового порядку.

Доведено, що еволюція світових трансформацій не піддається поясненню в межах єдиної універсальної теоретичної моделі. Так,

³⁰ Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford : Wiley-Blackwell, 2010. URL: <https://memotef.web.uniroma1.it/sites/default/files/file%20lezioni/Manuel%20Castells%20>

модернізаційна парадигма інтерпретує розвиток як послідовний перехід від традиційного суспільства до індустріального та постіндустріального, однак недостатньо враховує цивілізаційні відмінності та асиметрії розвитку. Натомість цивілізаційний підхід (А. Тойнбі, С. Гантінгтон) підкреслює множинність історичних шляхів і культурну специфіку суспільств, але меншою мірою пояснює глобальні економічні взаємозалежності. Світ-системна концепція І. Валлерстайна, у свою чергу, дозволяє розкрити структурну нерівність світової економіки, хоча не повною мірою охоплює технологічні та постіндустріальні виміри розвитку.

Узагальнення зазначених підходів дає підстави стверджувати доцільність застосування інтегративної теоретико-методологічної рамки, яка поєднує положення модернізаційної, цивілізаційної, світ-системної, постіндустріальної та інституційної теорій. Такий підхід дозволяє розглядати глобальні трансформації як комплексну систему взаємопов'язаних процесів, у якій економічні, політичні, соціальні та культурні чинники перебувають у стані взаємного впливу.

Особливе місце у структурі сучасних змін займає технічний прогрес, що поступово набуває статусу ключового системоутворюючого фактора глобального розвитку. Встановлено, що процеси цифровізації, автоматизації, розвитку штучного інтелекту та біотехнологій не лише підвищують ефективність економічних систем, але й суттєво змінюють характер соціальних відносин, моделі управління та форми комунікації. У цьому контексті технології слід розглядати не як нейтральний інструмент, а як активний механізм перерозподілу ресурсів, впливу та соціальної влади.

Виявлено, що сучасний етап глобальних трансформацій визначається одночасним посиленням процесів інтеграції та фрагментації світового простору. З одного боку, поглиблюється взаємозалежність економік і комунікаційних систем, з іншого – посилюються тенденції регіоналізації, геополітичної конкуренції та нерівномірності доступу до технологічного розвитку. Це свідчить про відсутність однозначно лінійної траєкторії глобалізації та її внутрішню суперечливість.

Окремо наголошено, що перспективи подальшої еволюції світової системи значною мірою залежать від здатності держав і суспільств до інституційної адаптації в умовах прискорених технологічних змін. Вирішальними факторами виступають інноваційний потенціал економіки, ефективність освітньо-наукових систем, рівень міжнародної взаємодії та розвиток механізмів регулювання нових технологічних ризиків.

Таким чином, світові трансформаційні процеси постають як складна, відкрита та нелінійна система суспільних змін, у якій історичні, цивілізаційні та технологічні детермінанти формують багатовимірну конфігурацію глобального розвитку. Подальше їх дослідження потребує поглиблення міждисциплінарного підходу та переходу до аналітико-прогностичних моделей, що дозволяють більш точно виявляти закономірності сучасної світової динаміки.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено світові трансформаційні процеси як складне багатовимірне явище сучасного цивілізаційного розвитку. Актуалізовано проблему теоретичного осмислення їхньої природи, історичних витоків та механізмів функціонування в умовах глобальних змін. З'ясовано, що сучасні трансформації формуються під впливом тривалої історичної еволюції, у межах якої відбувся перехід від індустріальної до пост-індустріальної та цифрової моделі суспільного розвитку. Встановлено, що ключову роль у цих процесах відіграє технічний прогрес, який виступає системоутворюючим чинником глобальної динаміки. Обґрунтовано доцільність застосування міждисциплінарного підходу, що поєднує модернізаційну, цивілізаційну та світ-системну теоретичні рамки. Показано, що сучасна глобальна система характеризується одночасним посиленням інтеграційних і дезінтеграційних тенденцій. Наголошено на зростанні ролі цифровізації, автоматизації та інформаційних технологій у трансформації економічних і соціальних структур. Виявлено, що поряд із позитивними ефектами технологічного розвитку посилюються ризики соціальної нерівності та технологічної асиметрії. Узагальнено, що подальша еволюція світових трансформацій залежатиме від здатності суспільств до інституційної адаптації та управління глобальними ризиками. Отримані результати можуть бути використані для подальших досліджень глобальних процесів та вдосконалення стратегій суспільного розвитку.

Література

1. Beck U. Risk Society: Towards a New Modernity. London : Sage, 1992. https://openlibrary.org/works/OL1988466W/Risk_Society
2. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. New York : Basic Books, 1973. URL: https://www.mona.uwi.edu/dlis/sites/default/files/dlis/D_-Bell-The-Coming-of-Post-Industrial-Society-1.pdf
3. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. New York : Basic Books, 1973. URL: https://www.mona.uwi.edu/dlis/sites/default/files/dlis/D_-Bell-The-Coming-of-Post-Industrial-Society-1.pdf

4. Bell D. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York : Basic Books, 1976. URL: https://openlibrary.org/works/OL893192W/The_Cultural_Contradictions_of_Capitalism
5. Castells M. *Communication Power*. Oxford : Oxford University Press, 2009. URL: https://www.academia.edu/25294841/Manuel_Castells_Communication_Power_2009_
6. Castells M. *The Rise of the Network Society*. Oxford : Wiley-Blackwell, 2010. https://openlibrary.org/works/OL2678261W/The_Rise_of_the_Network_Society
7. Friedman T. L. *The World Is Flat*. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2005. URL: https://corescholar.libraries.wright.edu/dlpp_all/107/
8. Fukuyama F. *Our Posthuman Future*. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2002. URL: <http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/ФУКУЯМА-4%20>
9. Huntington S. P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York : Simon & Schuster, 1996. URL: <https://doi.org/10.2307/2657943>
10. Landes D. S. *The Wealth and Poverty of Nations*. New York : W. W. Norton, 1999. URL: https://www.yakaboo.ua/ua/wealth-and-poverty-of-nations.html?srsltid=AfmBOoqF0Ep50_br9wTPW0uyR2PyeoHDZ_HvDb4ksJE3SNLWrF_kDe0j
11. North D. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/institutions-institutional-change-and-economic-performance/AAE1E27DF8996E24C5DD07EB79BBA7EE>
12. Prigogine I. *Order Out of Chaos*. New York : Bantam Books, 1984. URL: https://deterritorialinvestigations.wordpress.com/wpcontent/uploads/2015/03/ilya_prigogine_isabelle_stengers_alvin_tofflerbookfi-org.pdf
13. Rostow W. W. *The Stages of Economic Growth*. Cambridge : Cambridge University Press, 1960. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP78-03062A001100030001-6.pdf>
14. Schumpeter J. A. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York : Harper & Row, 1942. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.190072/page/n3/mode/2up>
15. Schwab K. *The Fourth Industrial Revolution*. Geneva : World Economic Forum, 2016. URL: https://law.unimelb.edu.au/__data/assets/pdf_file/0005/3385454/Schwab
16. Toynbee A. *A Study of History*. Oxford : Oxford University Press, 1987. URL: <https://discoversocialsciences.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/08/toynbee-study-of-history.pdf>

17. Wallerstein I. The Modern World-System. Berkeley : University of California Press, 2011. URL: <https://hdl.handle.net/2027/heh.31242>
18. World Economic Forum. The Future of Jobs Report 2023. Geneva, 2023. URL: <https://www.weforum.org/videos/foj-job>

Information about the author:

Motsak Svitlana Ivanivna,

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of World History, International
Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines
Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko
87, Romenska str., Sumy, 40002, Ukraine

**WIDOWHOOD AS A CONSEQUENCE OF RECRUITMENT
MOBILIZATION DURING THE CRIMEAN WAR:
THE SOCIO-DEMOGRAPHIC DIMENSION OF THE FOREIGN
POLICY CRISIS OF THE RUSSIAN EMPIRE**

Mulyar A. M.

INTRODUCTION

The Crimean War of 1853–1856 is traditionally viewed by historiography as a marker of the systemic crisis in the Russian Empire's foreign policy, manifested in diplomatic isolation, military-technical backwardness, and the inefficiency of imperial administrative institutions. However, foreign policy miscalculations and military defeats had not only geopolitical but also profound internal socio-demographic consequences, which largely remained "invisible" in the shadow of diplomatic and military-strategic history. One such consequence was mass widowhood in the Right-Bank provinces, caused by recruit mobilization and high rates of combat and non-combat mortality.

The recruit system of the Russian Empire on the eve of the 1874 military reform was one of the key instruments of state control over the population, combining fiscal, social, and ethno-political functions. The intensification of mobilization measures during the Crimean War led to a sharp increase in the volume of recruit levies, which had a particularly tangible impact on the Western provinces, which included the Volhynia, Kyiv, and Podolia provinces. The border location of the region, the presence of a significant share of the Jewish population, and the specific nature of imperial policy regarding the "reliability" of recruit contingents led to a disproportionate military burden on these specific territories.

The mass removal of military-aged men from rural and urban communities transformed the social structure of households, exacerbated the problem of female economic vulnerability, and challenged the effectiveness of existing legal mechanisms for protecting the families of the mobilized. Widows and wives of recruits were forced to combine care work, child-rearing, and participation in market practices, maneuvering between imperial regulations, customary law, and informal credit networks. At the same time, formally declared pension and tax benefits were frequently blocked by bureaucratic barriers, confessional differentiation of record-keeping, and limited access to legal procedures.

In this context, widowhood emerges not only as an emotional-everyday or purely demographic phenomenon, but as a sensitive indicator of structural failures in the imperial mobilization model. The foreign policy crisis

manifested in the Crimean War materialized in the daily life of the Right-Bank provinces through conscription, non-combat mortality, sanitary, and logistical failures, which produced mass losses among the male population and formed a new stratum of young widows. An analysis of their legal status, economic strategies, and social adaptation allows us to “see” the deep contradictions of an imperial policy that compensated for foreign policy miscalculations with quantitative mobilization resources without realizing the long-term internal consequences.

The purpose of this chapter is to reconstruct the socio-demographic and legal dimensions of widowhood caused by the recruit mobilization of the Crimean War, using materials from the Volhynia, Kyiv, and Podolia provinces, and to demonstrate it as one of the manifestations of the systemic crisis of the Russian Empire’s foreign policy course. The study combines the analysis of all-imperial and regional statistics of recruit levies, archival files of the Central State Historical Archives of Ukraine (Kyiv) and regional archives, norms of imperial legislation, and local practices of their implementation. This allows us to trace how imperial decisions at the level of foreign policy were transformed into structural changes in the daily life of female-headed households.

Special attention is paid to the confessional and ethnic dimension of the problem, particularly to the specifics of regulating the Jewish recruit duty and its consequences for the legal status of Jewish women in the Pale of Settlement. It is precisely the combination of imperial mobilization imperatives, regional border status, and local confessional regimes that allows us to view the widowhood of the Crimean War era as a key to understanding the “invisible” social price of the foreign policy crisis and the internal transformations it caused in the Right-Bank provinces in the post-reform era.

1. The Scale of Mobilization and Demographic Shifts: The Emergence of a Stratum of Military Widows

The recruit system of the Russian Empire, which functioned until the military reform of 1874, constituted one of the key instruments of state control over the population, combining fiscal, social, and ethno-political functions. The period of 1853–1856, driven by the empire’s participation in the Crimean War, became a time of intensification of mobilization measures, which had significant consequences for the demographic structure and socio-economic development of regions, particularly the Western provinces, to which Podolia belonged¹. An analysis of the statistics of recruit levies of this period allows for the reconstruction of the mechanisms of imperial human

¹ Муляр А. М. Демографічний розвиток Подільської губернії (1862–1872) : соціальні, релігійні та міграційні аспекти. *Інтернаука*. 2025. № 2 (169). с. 38–39.

resource management and an assessment of the specifics of implementing mobilization policy under the conditions of ethno-confessional differentiation of the population.

All-imperial indicators of mobilization in 1853–1856 indicate a significant increase in the volume of recruit levies compared to peacetime. While in the 1840s the average annual levy amounted to about 70–80 thousand people, during the Crimean War these figures rose to 120–150 thousand recruits annually². The total number of mobilized during the four years of the war exceeded 500 thousand people, which constituted about 1.2% of the total male population of the empire³. Such an intensification of levies was necessitated by the need to replenish the active army and form reserve units in the conditions of a prolonged military conflict. The regional distribution of recruit levies reflected the imperial logic of distributing the military burden among different territories. According to data from the Central Statistical Committee, the highest relative share in all-imperial levies was held by the provinces of Central Russia and Ukraine, where the peasant population constituted the main source of recruit resources⁴. Podolia Province, along with Volhynia and Kyiv, was part of the Kyiv General-Governorship, which determined common administrative approaches to the organization of levies and specific restrictions related to the ethnic structure of the population.

A higher relative share of the Jewish population, which constituted about 11–12% of the total number of inhabitants, was characteristic of the Western provinces, particularly Podolia⁵. This had a direct impact on the organization of recruit levies, since the Jewish population was subject to separate norms of recruit duty, established in the “Regulation on Jews” of 1804 and subsequent regulatory acts. According to these norms, Jewish communities were obliged to provide a fixed quota of recruits, and the age qualification and physical requirements for Jewish conscripts were often lower compared to the Christian population⁶.

² Статистический временник Российской империи. Вып. 7 / Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : Типография Правительствующего Сената, 1866. с. 112–118.

³ Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 годы / Подольский губернский статистический комитет. Каменец-Подольск : Губернская типография, 1865. с. 45.

⁴ Там само. с. 115.

⁵ Орловський Л. О. Єврейське населення в соціально-економічному житті Поділля (1861–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2020. с. 96–97/

⁶ Гессен Ю., Фридштейн С. Евреи-купцы: с разъяснениями по определениям Правительствующего Сената и циркулярам Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург: Издание юридического книжного магазина Н. К. Мартынова, 1905. с. 271.

Statistical data show that the relative share of the Western provinces in all-imperial recruit levies in 1853–1856 was about 18–22%, which exceeded their share in the total population of the empire⁷. This disproportion was caused by several factors: first, the border location of the region required an increased military presence. Second, the imperial authorities viewed the Western provinces as a source of “reliable” recruit contingents, especially after the Polish Uprising of 1830–1831. Third, special regulations for the Jewish population allowed the administration to formally fulfill mobilization tasks by shifting the burden onto marginalized groups⁸.

The analysis of the social consequences of recruit levies acquires special significance for the study of the legal status of Jewish women. The removal of military-aged men from families created a situation where women were forced to take over management of the household, conduct trade, and fulfill fiscal obligations⁵. For Jewish families, this meant an additional burden. Widows and wives of recruits retained the right to reside within the Pale of Settlement, but their economic status often deteriorated due to the loss of the breadwinner and the need to pay additional levies to the community⁹.

Archival materials of the CSHAK contain files on granting benefits to the families of recruits, particularly exemption from certain taxes or providing assistance from the kosher meat tax (*korobka levy*)¹⁰. However, these measures were limited in nature and did not fully compensate for the loss of male labor. For Jewish women, the situation was complicated by the fact that the right to receive assistance often depended on confirming family status through metrical books, the registration of which was controlled by the rabbinate¹¹.

Thus, the recruit levies of 1853–1856 constituted not only a military but also a socio-demographic phenomenon that had a significant impact on the legal status of women in the Western provinces of the empire. The high

⁷ Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 годы / Подольский губернский статистический комитет. Каменец-Подольск : Губернская типография, 1865. с. 42.

⁸ Гессен Ю. И. Евреи в России: очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев. Санкт-Петербург: Типолитография А. Г. Розена, 1906. с. 115–122.

⁹ Гессен Ю., Фридштейн С. Евреи-купцы: с разъяснениями по определениям Правительствующего Сената и циркулярам Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : Издание юридического книжного магазина Н. К. Мартынова, 1905. с. 193.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255, Оп. 1, Спр. 2345, арк. 12–20.

¹¹ Орловський Л. О. Єврейське населення в соціально-економічному житті Поділля (1861–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2020. с. 131.

relative share of the Western regions in the all-imperial mobilization, combined with the specifics of regulating the Jewish recruit duty, created conditions under which women were forced to adapt to new economic realities, while maintaining limited legal capacity in the sphere of property relations and administrative control. This context is important for understanding the mechanisms of forming the legal status of Jewish women in Podolia Province during the post-reform period.

Mobilization measures of the Russian Empire during the Crimean War (1853–1856) were accompanied by a systemic demographic loss that significantly exceeded combat losses on the battlefield. Official reports of the Ministry of War and medical reports indicate that the share of non-combat mortality among the mobilized contingents ranged from 60 to 70% of the total number of deceased, which transformed the sanitary crisis into a key factor in the formation of a mass stratum of military widows¹². This proportion was not accidental, as it reflected structural defects in the imperial mobilization model, where priority was given to the quantitative replenishment of ranks at the expense of qualitative provisions for personnel, medical support, and logistical infrastructure.

The sanitary state of the army was determined by a combination of factors that collectively created conditions for the epidemic spread of infectious diseases. Cholera, typhus, dysentery, and scurvy became the main causes of death among recruits, especially in the Western provinces, where march routes to the theater of military operations ran through regions with high epidemiological tension¹³.

The lack of an effective system for medical sorting, disinfection, and isolation of patients turned military field hospitals and temporary infirmaries into sources of secondary infection. In Podolia Province, which supplied a significant portion of the recruit contingent for the Southern Army, provincial reports record a sharp increase in morbidity among the mobilized in 1854–1855, which directly correlated with widowhood rates in rural and urban communities¹⁴.

Logistical miscalculations by the imperial administration deepened the sanitary crisis. The lack of an developed railway network, poor road communications, and an inefficient system for supplying food, uniforms,

¹² Сборник материалов по истории Крымской войны и начертание истории обороны Севастополя. Т. 1 / сост. под руководством М. И. Богдановича. Санкт-Петербург : Типография Эдуарда Веймара, 1858. с. 112–118

¹³ Военно-медицинский журнал. Санкт-Петербург: Медицинский департамент Министерства внутренних дел, 1856. Т. 68, ч. 2. с. 45–52.

¹⁴ О помощи семьям низших воинских чиновников. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях. Каменец-Подольск : Типография губернского управления, 1873. с. 84–91.

and medicines led to recruits covering hundreds of versts on foot marches under unfavorable climatic conditions, without proper nutrition or medical support^{15/}

Archival materials of the Podolia Provincial Administration contain complaints from volost elders regarding the shortage of transport vehicles for transporting the sick, which forced them to leave sick recruits in roadside villages, where they often died without being registered in official lists¹⁶. The uncertainty of the status of such deceased individuals complicated the procedure for recognizing their wives as official widows, which deprived women of the right to pension provisions or tax benefits.

A comparative analysis of combat and non-combat losses demonstrates a clear dependence between the level of logistical support and the demographic consequences for the mobilization regions. While in regular units stationed in Crimea, combat losses predominated during the siege of Sevastopol, in the rear and marching echelons formed mainly from the population of the Right-Bank, non-combat mortality reached 75–80% of the total number of dead¹⁷. This asymmetry had a direct impact on the structure of widowhood. Wives of the mobilized who died from diseases or logistical hardships often did not receive the official status of a “war widow”, which reduced their legal position to the level of ordinary smallholder peasant women or townswomen (meshchanky) deprived of state support.

The regional specificity of Podolia intensified this effect. The high density of the rural population, dependence on seasonal migrations, and the limited infrastructure of medical assistance created conditions under which the army’s sanitary crisis rapidly transformed into a demographic crisis for civilian communities. Provincial statistical committees record an increase in the share of widows among the female population by 12–15% in the period of 1854–1857, which significantly exceeded the all-imperial indicators¹⁸.

Most of these women lacked documentary confirmation of the cause of their husbands’ deaths, which complicated the procedure for obtaining assistance and left them in a state of legal uncertainty. The economic adaptation of such households occurred mainly through the involvement

¹⁵ Рєсєнт О. П. Аграрне питання в Україні в пореформений період : монографія. Київ : Наукова думка, 1999. с. 142–145.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 2345. арк. 77.

¹⁷ Статистический временник Российской империи. Вып. 7 / Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : Типография Правительствующего Сената, 1866. с. 134–139.

¹⁸ Орловський Л. О. Єврейське населення в соціально-економічному житті Поділля (1861–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам’янець-Подільський, 2020. с. 96–97.

of women in informal types of employment, petty trade, and loans within family or kahal networks, which confirms the transition from a traditional patriarchal model to forced economic agency¹⁹.

Thus, non-combat mortality during the Crimean War acted not as a side effect of military operations, but as a systemic product of imperial mobilization policy, where the priority of quantitative indicators over the qualitative provision of personnel led to large-scale demographic loss. The sanitary crisis, epidemics, and logistical miscalculations formed a structural factor of widowhood that exceeded combat losses in its consequences.

For the Western provinces, particularly Podolia, this situation had profound socio-economic consequences. Mass widowhood driven by non-combat mortality weakened the labor potential of households, increased the dependence of women on informal support networks, and demonstrated the systemic inability of the imperial administration to provide legal protection for the families of the mobilized under the conditions of a structural crisis in foreign policy.

The demographic profile of female widowhood in Podolia Province in the post-reform period was shaped under the direct influence of the mass recruit mobilization of 1853–1856 and high non-combat mortality, causing a sharp increase in the proportion of women who lost their breadwinners. Statistical information and metrical books show that the war not only accelerated natural widowhood but also significantly shifted the age structure of this stratum toward younger and able-bodied cohorts²⁰. This phenomenon went beyond ordinary demographic dynamics and became a direct consequence of the systemic exhaustion of the imperial mobilization model.

The age structure of widows was characterized by a clear “rejuvenation”. While in the pre-war period the vast majority of widows were women over 40 years old, after 1856 a spike is recorded in the share of women aged 25–35, which corresponded to the age of the mobilized recruits. This brought new economic and social challenges. Young widows, often with minor children, lost not only family protection but also a stable source of income, forcing them to seek alternative survival strategies – from temporary seasonal migration (*otkhodnichestvo*) to entering a second marriage or engaging in petty trade²¹. At the same time, a high proportion of

¹⁹ Гессен Ю., Фридштейн С. Еврей-купцы: с разъяснениями по определениям Правительствующего Сената и циркулярам Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : Издание юридического книжного магазина Н. К. Мартынова, 1905. с. 193.

²⁰ Статистический временник Российской империи. Вып. 7 / Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : Типография Правительствующего Сената, 1866. с. 42–45.

²¹ Муляр А. М. Демографічний розвиток Подільської губернії (1862–1872) : соціальні, релігійні та міграційні аспекти. *Інтернаука*. 2025. № 2 (169). с. 38–39.

older widows (45+) persisted due to chronic diseases and the post-war demobilization of disabled soldiers who died of complications in the first years after their return. Thus, the war formed a two-wave demographic effect: the mass widowhood of young women due to combat and sanitary losses, and the accumulation of vulnerability in older age groups due to the lack of social protection infrastructure.

The estate (soslovie) composition of widows reflected the agrarian-peripheral specificities of Podolia, where peasants constituted over 93% of the population²². The vast majority of widows were peasant women, whose legal and economic status was regulated by the norms of the rural commune and customary law. The loss of a husband in a peasant family often meant the risk of losing allotment land (nadil) or its partial division, since allotments were secured primarily through the male line, and widows depended on the decision of the commune assembly (skhod) or the volost administration²³.

Townswomen (meshchanky) and the widows of merchants were in a slightly more advantageous position. Provided they paid guild dues, they could inherit trade patents and continue the businesses of their deceased husbands. However, their status remained vulnerable due to administrative audits, competition in local markets, and dependence on male guarantees in credit operations²⁴. A separate category was formed by the wives of lower ranks (nizhnie chini) and retired soldiers. Their position was determined by imperial legislation on pensions and assistance to families of the deceased; however, in practice, these payments were often delayed or paid partially, which forced women to rely on informal support networks, kahal funds, or parish assistance²⁵.

The confessional differentiation of widows in Podolia Province, which was part of the Pale of Settlement and bordered Austrian lands, had a significant impact on their social status and adaptation mechanisms. Orthodox widows, who constituted the absolute majority, fell under the

²² Муляр А. М. Демографічний розвиток Подільської губернії (1862–1872) : соціальні, релігійні та міграційні аспекти. *Інтернаука*. 2025. № 2 (169). с. 34.

²³ Орловський Л. О. Єврейське населення в соціально-економічному житті Поділля (1861–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2020. с. 117.

²⁴ Гессен Ю., Фридштейн С. Еврей-купцы: с разъяснениями по определением Правительствующего Сената и циркулярам Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : Издание юридического книжного магазина Н. К. Мартынова, 1905. с. 163.

²⁵ Mulyar A. Women in the social and legal field: the legal status of women in the Podolsk province in the 19th century. *Science and Education: Paths to Progress* : materials of the International Scientific and Professional Conference. Los Angeles, 2026. p. 40–41.

jurisdiction of local consistories, which controlled marital-family relations and inheritance. The Church provided limited material assistance through parish funds but simultaneously demanded adherence to patriarchal norms. This complicated remarriage or independent living, especially in the absence of support from the relatives of the deceased husband²⁶.

Catholic widows (mainly of Polish descent) enjoyed certain advantages in inheritance law due to the influence of gentry (szlachta) traditions and the preservation of elements of Magdeburg rights. However, canonical prohibitions on divorce and complex procedures for declaring a marriage invalid left many in legal uncertainty. Jewish widows found themselves in the most difficult situation. Their status was regulated by the intersection of imperial restrictions (the Pale of Settlement, the ban on rural real estate) and the norms of Halakha, which gave the husband priority in divorce and limited the inheritance rights of women in the presence of sons²⁷.

Despite this, it was among Jewish women that the highest adaptive activity was observed. Widows frequently inherited lease contracts for mills or taverns, utilizing the informal credit networks of the kahal to preserve economic autonomy under imperial administrative pressure.

Thus, the demographic profile of widows in Podolia in the post-reform period was not homogeneous. It was shaped at the intersection of age, estate, and confessional factors that determined different trajectories of social adaptation and levels of economic vulnerability. The war of 1853–1856 accelerated the formation of a mass stratum of young and able-bodied widows, whose position depended not so much on individual circumstances as on the institutional logic of the imperial state. Peasant women found themselves in a zone of economic marginalization, townswomen and merchant women retained limited commercial agency, wives of lower ranks depended on an inefficient pension system, and confessional affiliation determined access to legal tools and social support networks. This differentiation indicates that widowhood became not only a demographic consequence of war losses but also an indicator of systemic crises in imperial social policy, which failed to provide universal mechanisms for protecting women during a transitional period.

The demographic reconstruction of the mass widowhood process, provoked by the recruit mobilization of 1853–1856, requires a critical

²⁶ Mulyar A. Women in the social and legal field: the legal status of women in the Podolsk province in the 19th century. *Science and Education: Paths to Progress* : materials of the International Scientific and Professional Conference. Los Angeles, 2026. p. 365.

²⁷ Орловський Л. О. Єврейське населення в соціально-економічному житті Поділля (1861–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2020. с. 131.

analysis of the source base, where metrical books, statistical reports of provincial committees, and census data play a key role. The metrical books of Orthodox, Catholic, and Jewish communities constitute the source closest to the events, recording acts of death, marriage, and birth. However, their value as a demographic marker is limited by the confessional segregation of record-keeping and administrative dependence on the local clergy.

Wartime conditions and mass mobilization caused systemic delays in registration, especially in the border counties (uezds) of Podolia Province, where many deaths of recruits were recorded only on the basis of official notifications from military units rather than upon the actual fact in the family's place of residence²⁸. This created institutional "lacunae" in metrical records, where widows were officially considered the wives of absent husbands for years, which significantly distorted the real demographic picture and complicated their ability to obtain tax benefits or the right to remarry.

The dynamics of remarriage serve as an important indicator of the socio-economic adaptation of widowed women and imperial demographic policy. The growth in the share of remarriages in 1856–1860 reflects not only the natural restoration of families but also the pressure of the tax system and the rural commune, which was interested in restoring able-bodied households. Statistical information shows that widows, especially those with minor children, frequently entered into remarriages within 1–3 years after receiving official notification of their husband's death; however, this process had a pronounced gender asymmetry. Women registered remarriages much more frequently than widowers, which was explained by economic dependence and the norms of customary law²⁹.

At the same time, imperial legislation and ecclesiastical institutions established strict periods of mourning and canonical impediments, which slowed down the official registration of new unions, especially among the Orthodox population. Catholic and Jewish communities, conversely, possessed their own regulatory mechanisms, which were partially ignored by the secular administration in its attempts to universalize population tracking³⁰.

²⁸ Орловський Л. О. Єврейське населення в соціально-економічному житті Поділля (1861–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2020. с. 131.

²⁹ Муляр А. М. Демографічний розвиток Подільської губернії (1862–1872) : соціальні, релігійні та міграційні аспекти. *Інтернаука*. 2025. № 2 (169). с. 40.

³⁰ Mulyar A. Women in the social and legal field: the legal status of women in the Podolsk province in the 19th century. *Science and Education: Paths to Progress* : materials of the International Scientific and Professional Conference. Los Angeles, 2026. p. 365.

Data from provincial statistical committees, which aggregated metrical information and the results of annual surveys, provide a macro-level of demographic statistics; however, their representativeness requires critical verification. Committees compiled reports based on information submitted by parish priests and rabbis, which frequently contained generalized totals without detailing age, estate, or cause of death. In the post-reform period, provincial statistical tables began to record the category of “widows”; however, it was merged into a single category without division into military, civilian, or cases of loss due to migration or epidemics³¹. This makes the precise isolation of “war widows” impossible at the level of official reporting, forcing researchers to apply methods of micro-historical reconstruction and cross-analysis of archival files on pension payments, tax benefits, and guardianship appointments.

The main problems concerning the representativeness of the source base are related to three key factors. First, mass seasonal migration and mobilization created the phenomenon of “legally undefined widowhood”, where husbands went missing and their wives could not obtain an official death certificate for years, blocking remarriages and access to state assistance³². Second, the confessional differentiation of record-keeping led to unevenness in recording. Orthodox metrical books were integrated into the imperial administrative vertical, whereas Catholic and Jewish records often remained local in nature and less frequently entered provincial aggregations.

Third, the statistics of the imperial period focused on fiscal and recruitment needs; therefore, women who did not apply for benefits or avoided official registration out of fear of losing property rights or finding themselves under administrative surveillance remained “invisible”. Thus, the reconstruction of the demographic consequences of military mobilization requires the triangulation of diverse sources: combining metrical extracts, court cases on inheritance and guardianship, provincial statistical reports, and local administrative complaints, which makes it possible to compensate for institutional lacunae and reproduce a more objective picture of female widowhood in the post-reform village of Podolia.

³¹ Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 годы / Подольский губернский статистический комитет. Каменец-Подольск : Губернская типография, 1865. с. 42/

³² Гессен Ю., Фридштейн С. Евреи-купцы: с разъяснениями по определениям Правительствующего Сената и циркулярам Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : Издание юридического книжного магазина Н. К. Мартынова, 1905. с. 163.

2. Legal Status and Administrative Oversight: Imperial Policy Toward Military Widows

The legal regulation of the status of military widows during the Crimean War was based on all-imperial legislation, which formed a unified regulatory framework; however, in the conditions of the Right-Bank provinces – Volhynia, Kyiv, and Podolia – the implementation of these norms acquired a distinct regional specificity. The basis of institutional regulation was the *Svod zakonov Rossiyskoy imperii*, particularly the volumes dedicated to estate law, military duty, the financial-tax system, and family relations. In the context of the 1853–1856 military mobilization, a key role was played by recruitment statutes and accompanying senate clarifications, which determined the conditions of conscription, the procedure for exemption from duty, and the mechanisms for the material provision of the families of the mobilized³³.

The recruit system, which operated until the introduction of the all-estate military reform of 1874, provided for conscription lasting 20–25 years, which effectively transformed mobilization into an instrument of demographic and social redistribution. The death or long-term absence of a recruit-husband altered the legal status of the woman. She transitioned from the category of “wife of a lower rank” to the category of “widow”, which was accompanied by the loss of a portion of state guarantees and the acquisition of new administrative obligations.

In accordance with the articles of the *Ustav o rekrutskoy povinnosti* [Statute on Recruit Duty] (1845 edition with amendments of 1854–1855), the families of lower ranks who were killed in battle or died of diseases were entitled to a one-time monetary allowance and temporary exemption from taxes and natural duties³⁴. However, this norm required official confirmation of death through military reports, which, under the conditions of long marches, the dispersal of rear hospitals, and delays in correspondence between General-Governorships, frequently led to months, and sometimes years, of delay³⁵.

The management of allowances and pension cases was carried out through the institutions of guardianship committees and provincial treasuries, the activities of which were regulated by separate senatorial decrees of 1854–1855. The regulation “On Assistance to the Families of Lower Military Ranks...” established differentiated payout amounts

³³ Свод законов Российской империи: в 15 т. Т. 4. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. с. 412–430.

³⁴ Там само. с. 455–458.

³⁵ Державний архів Вінницької області. Ф. 196. Мировий посередник 1-ї дільниці Літинського повіту. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 112–115.

depending on rank, length of service, and cause of death. However, for the majority of peasant families in the Right-Bank provinces, these payments were symbolic in nature, as they did not compensate for the loss of the primary breadwinner and did not cover the tax obligations of the commune³⁶.

Administrative practice in the Volhynia, Kyiv, and Podolia provinces indicates a systemic divergence between formal norms and local implementation. Provincial administrations frequently shifted the responsibility for calculating allowances onto *volost* administrations, which, in turn, demanded additional certificates from parish priests, rabbis, or Catholic church administrators. This lengthened the bureaucratic chain and intensified the dependence of widows on the local administration³⁷.

A specific feature of the legal landscape of the Right-Bank provinces was the combination of all-imperial norms with confessional-estate restrictions that regulated access to pension and guardianship institutions. For the Orthodox peasantry, the primary mechanism of protection remained parish funds and customary law. Despite the absence of official codification, customary law determined the order of inheritance for allotment land and the duties of the rural commune regarding the support of smallholder families.

In the Volhynia and Podolia provinces, where Catholics and Jews constituted a significant portion of the population, the legal status of widows was complicated by requirements regarding the registration of marriage and death in the corresponding metrical books, which were controlled by Catholic consistories and Jewish rabbimates. The imperial administration recognized only those metrical extracts that had undergone verification by provincial statistical committees. This created an additional filter for obtaining the status of a “war widow” and the corresponding benefits³⁸.

The regulatory oversight of guardianship over the children and property of deceased recruits also possessed a distinct gender asymmetry. According to the *Zakony o sostoyaniyakh* (Vol. IX of the *Svod zakonov*), a widow retained the right to manage a household only under the condition of official recognition as the head of the household (*khozyayka dvora*), which required a decision of the *volost* assembly or the town *duma*. In the absence of adult sons or male relatives, guardianship was frequently transferred to representatives of the rural commune or local officials, which effectively

³⁶ Сенатские указы 1854 года. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Санкт-Петербург: Тип. Второго отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1856. Т. 29. с. 24–27.

³⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 2345. Арк. 18–22.

³⁸ Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 7854. Арк. 14–19.

limited the economic agency of the woman and reduced her status to that of a person controlled by the administrative vertical³⁹. An analysis of archival files on the appointment of guardians in Kyiv Province confirms that over 60% of decisions in 1854–1856 were made while ignoring the petitions of the widows themselves, indicating an institutional distrust of female legal capacity during wartime⁴⁰.

Thus, the legislative framework of the Crimean War period formed a formally coherent system of legal protection for the families of the mobilized; however, its implementation in the Right-Bank provinces collided with the structural limitations of the imperial administration, the confessional differentiation of record-keeping, and the estate hierarchy. Recruitment statutes and pension regulations, despite declared guarantees, functioned in practice as an instrument of bureaucratic control rather than social support. It was precisely this gap between the regulatory framework and local law enforcement that created an institutional vacuum in which widows were forced to adapt to new economic conditions, relying on informal networks, customary law, and limited state assistance.

The legal position of military widows in the Right-Bank provinces of the empire was shaped under conditions of deep ethnic-estate differentiation, which was institutionally secured in the legislation on the Pale of Settlement and the internal passport regime. For the Volhynia, Kyiv, and Podolia provinces, which were part of the western border complex, this differentiation acquired a special dimension due to the high concentration of the Jewish population, the presence of the Polish-Catholic townspeople, and the preservation of archaic forms of peasant land tenure until the post-reform period⁴¹. Formal guarantees of pension provisions and guardianship, declared in the recruitment statutes, collided in practice with a complex of restrictions regulating the right of residence, movement, and property disposal according to estate affiliation and confessional identity. This institutional dualism created a situation where the legal status of a widow was determined not so much by the fact of losing a breadwinner in the war, but by her belonging to a specific administrative-territorial and ethno-religious group.

The regime of the Pale of Settlement, which functioned from the end of the 18th century and was reinforced in the 1840s–1850s due to the strengthening

³⁹ Свод законов Российской империи. Т. IX: Законы о состояниях. Санкт-Петербург : Тип. Второго отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1899. с. 210–215.

⁴⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 145. Арк. 33–37.

⁴¹ Свод законов Российской империи. Т. IX: Законы о состояниях. Санкт-Петербург : Тип. Второго отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1899. с. 312–318.

of imperial control over the western borderlands, determined the basic conditions of residence for the Jewish population, which constituted a significant portion of the urban and small-town (*mestechko*) contingent of the Right-Bank provinces. The death of a recruit-husband in this group automatically transitioned the woman into the category of a “settled person”, deprived of the right to free relocation outside the provincial complex without a special permit from the provincial administration⁴².

In the Volhynia and Podolia provinces, this norm was reinforced by additional orders regarding “unreliable” categories, which included the families of the mobilized who evaded the payment of *kahal* taxes or did not possess fixed property. For Orthodox peasant women and Catholic townswomen, the restrictions had a different character. They were regulated by the norms of the rural commune and the remnants of Magdeburg rights, which preserved elements of autonomy in the cities of Kyiv Province, but simultaneously required official recognition of the widow as the head of the household through the *volost* assembly or the town *duma*⁴³. Thus, the ethnic-estate division functioned as an administrative filter determining the degree of intervention by state institutions into the private-legal relations of widowed women.

Passport dependence acted as a key instrument for controlling the movement and economic mobility of widows. According to the *Ustav o pasportakh* [Statute on Passports] (1851), a woman who lost her husband was obliged within three months to re-register the internal passport in her own name or obtain a certificate from the rural/urban commune confirming her status and right to temporary residence⁴⁴.

In the Right-Bank provinces, this procedure was complicated by the necessity of obtaining additional certificates from parish priests, rabbis, or Catholic church administrators, as well as verification of the absence of debts to the commune or treasury. Archival files of county police administrations in the Kyiv and Podolia provinces record numerous cases of refusals to issue passports to widows who attempted to leave for provincial centers or border towns in search of work⁴⁵. These restrictions operated with particular severity toward Jewish widows, who were forbidden from

⁴² Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. 29. № 28104. Санкт-Петербург : Тип. Второго отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1856. с. 315–324/

⁴³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 128. Оп. 2. Спр. 189. Арк. 44–47.

⁴⁴ Свод законов Российской империи. Т. XIV. Санкт-Петербург : Тип. Второго отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1857. с. 201–205.

⁴⁵ Державний архів Вінницької області. Ф. 196. Мировий посередник 1-ї дільниці Літинського повіту. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 33–36

moving outside the boundaries of a designated county without a special “transit letter” (*proezdnoy list*), effectively blocking their integration into the regional labor market and forcing them to rely on local credit networks or artisan guilds.

Restrictions on the inheritance of property and land allotments constituted another layer of institutional inequality. According to Volume X of the *Svod zakonov*, a widow was entitled to maintenance from the property of her deceased husband and a share in the inheritance in the presence of minor children; however, the realization of this right depended on estate status and the type of tenure. For peasant families in the Right-Bank provinces, allotment land formally remained the property of the commune, and the widow retained only the right of use under the condition of paying taxes and performing natural duties⁴⁶.

In the event of the absence of adult male heirs, the allotment could be confiscated and redistributed, transforming widowhood into a direct economic risk of losing a vital resource. In the urban environment of the Kyiv and Volhynia provinces, merchant and townswomen widows could inherit trade patents and real estate; however, this required confirmation of property status through provincial treasuries and was frequently accompanied by lawsuits with the husband’s relatives⁴⁷. Confessional norms (Catholic inheritance law, Halakhic regulations on the *ketubah*, norms of Jewish religious law, and guardianship) only complicated the standardization of practices. They created parallel legal planes where the imperial administration acted as an arbiter only in cases of fiscal significance or political sensitivity.

Thus, ethnic-estate restrictions in the Right-Bank provinces formed a fragmented legal reality in which formal guarantees of state support for military widows ran into the structural barriers of the Pale of Settlement regime, passport dependence, and the estate hierarchy. The Pale of Settlement determined the geographical boundaries of legal agency. The passport system regulated economic mobility, and inheritance norms reinforced gender asymmetry in property disposal. This institutional complex not only complicated the adaptation of widowed women to wartime conditions but also contributed to the formation of alternative survival strategies that lay outside the official legal field.

Imperial policy toward the families of the mobilized during the Crimean War was shaped under conditions of institutional dualism, where declared

⁴⁶ Сенатские указы 1854 года. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Санкт-Петербург: Тип. Второго отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1856. Т. 29. с. 112–115.

⁴⁷ Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам’янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 5512. Арк. 88–92.

mechanisms of social support were gradually transformed into instruments of administrative control and fiscal regulation. Formally, legislation guaranteed military widows pension provisions, temporary tax benefits, and institutional protection through guardianship committees. However, the implementation of these norms in the Volhynia, Kyiv, and Podolia provinces demonstrated a persistent gap between regulatory prescriptions and local law enforcement. This transformed support institutions into mechanisms for verifying loyalty, tracking property status, and restricting the mobility of widowed women⁴⁸.

Pension provisions for the families of deceased lower ranks were regulated by separate orders of the Ministry of War and financial circulars of 1854–1855, which established differentiated sizes of annual payouts depending on rank, length of service, and the circumstances of death. However, archival materials of provincial treasuries record a systemic dragging out of the verification process for pension rights. To receive payouts, a widow had to submit a certificate from the military unit, a certificate verifying the absence of debts to the commune, and a notarized application, which under wartime communication conditions frequently required from six months to two years⁴⁹. In the Right-Bank provinces, this procedure was complicated by mandatory verification through police boards and volost administrations. They were frequently used during the pension processing as a pretext for additional levies or the forced recruitment of the family into community duties. Even after the approval of payouts, their size rarely compensated for the loss of the breadwinner, and the inflationary processes of wartime combined with delays in treasury transactions reduced pension support to the level of symbolic aid⁵⁰.

Tax benefits provided for the families of the mobilized were temporary in nature and were usually limited to exemption from a portion of the poll tax (*podushnaya podat'*) or natural duties for a period of one to three years. However, in local practice, these benefits were frequently neutralized through mechanisms of collective responsibility (*krugovaya poruka*) and the redistribution of the tax burden within the commune. In the Podolia and Volhynia provinces, where the peasant commune remained the primary fiscal agent of the empire, the exemption of one family was compensated

⁴⁸ Сенатские указы 1854 года. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Санкт-Петербург : Тип. Второго отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1856. Т. 29. с. 12–15.

⁴⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 128. Оп. 2. Спр. 156. Арк. 40 – 48.

⁵⁰ Статистический временник Российской империи. Вып. 7 / Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : Типография Правительствующего Сената, 1866. с. 142–145.

for by raising the rates for the remaining households. This generated social tension and forced widows to hide their status or refuse the official processing of benefits⁵¹. This approach indicates that the fiscal loyalty of the local administration to formal imperial orders yielded to the interests of preserving fiscal stability at the county level.

Guardianship committees, which formally were supposed to ensure the protection of the property and interests of the minor children of deceased recruits, functioned in practice as an instrument for restricting the economic agency of widows. According to the *Zakony ob opeke* [Laws on Guardianship], a woman retained the right to independent management of a household only under the condition of being officially recognized as legally capable, which required a decision of the provincial administration or the county court. In the majority of cases, especially in the peasant environment of Kyiv Province, guardianship was transferred to the male relatives of the deceased, representatives of the *volost* assembly, or even local officials, who controlled the disposal of the allotment, livestock, and monetary funds of the family⁵². This not only deprived widows of the right to economic independence but also created a legal dependence where any attempt by the woman to sell property or conclude a credit agreement without the guardian's permission was qualified as a legal offense.

Administrative surveillance over the relocation of widows supplemented the control system, integrating them into the passport vertical and police tracking. According to the *Ustav o pasportakh*, a widowed woman was obliged within the established timeframe to re-register the document in her own name, indicating the purpose of residence and source of income. In the Right-Bank provinces, this procedure was accompanied by a verification of "reliability", which included certificates from priests, testimonies confirming the absence of connections with "suspicious persons", and confirmations from local elders.

For Jewish widows residing within the Pale of Settlement, surveillance was reinforced by the requirement to obtain permission from kahal administrations and restrictions on traveling outside the boundaries of the county without a special transit letter^{53.1}. Even for Orthodox and Catholic peasant women, the absence of an updated passport made legal employment, land leasing, or traveling to provincial centers in search of work impossible.

⁵¹ Державний архів Вінницької області. Ф. 196. Мировий посередник 1-ї дільниці Літинського повіту. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 88–91.

⁵² Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 1892. Арк. 31–35.

⁵³ Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 6712. Арк. 14–19.

This effectively tied them to their place of residence and forced them to rely on local survival networks.

The divergence between formal norms and local practice acted as a systemic feature of the imperial administration in the Western provinces. On paper, support institutions demonstrated a humanistic orientation of state policy; however, under wartime conditions, resource limitations, and institutional overloading, they were transformed into mechanisms of selective control. Provincial administrations and county police administrations used the procedures for appointing pensions, granting benefits, and establishing guardianship as an instrument for verifying loyalty, tracking property status, and preventing “undesirable” population mobility. This institutional gap not only complicated the economic adaptation of widows but also contributed to the formation of parallel survival practices lying outside the official legal field.

The bureaucratic procedure for appointing material assistance and pension provisions to the families of deceased lower ranks functioned as a multi-level system of verifications, where each institutional stage generated its own delays and filtration mechanisms. The formal path from submitting an application to receiving funds involved data verification by military chancelleries, police administrations, provincial treasuries, and confessional departments, which under conditions of wartime communication and the dispersal of archives frequently dragged out for eighteen to twenty-four months⁵⁴.

A key element of the bureaucratic barrier was the dependence on confessional institutions for registering family status. According to the regulatory provisions of the *Svod zakonov* and the relevant sections of the *Ustav o dukhovnykh delakh* official confirmation of a husband's death and a widow's right to inheritance or assistance required a notarized extract from the metrical books. These were maintained by Orthodox consistories, Catholic spiritual boards, and Jewish rabbinate⁵⁵.

During the Crimean War, this system experienced functional strain. The consistories of the Volhynia and Podolia provinces record an increase in the number of requests to locate records of marriage and the baptism of children of deceased recruits. Along with this, archival files indicate systemic discrepancies between church registries and secular population lists⁵⁶. For Jewish communities, the procedure was complicated by the requirement of

⁵⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 128. Оп. 2. Спр. 210. Арк. 44–48.

⁵⁵ Свод законов Российской империи. Т. XI, ч. 1. Санкт-Петербург : Тип. Второго отделения Собственной Е.И.В. канцелярии, 1857. с. 312–315.

⁵⁶ Державний архів Вінницької області. Ф. 196. Мировий посередник 1-ї ділянки Літинського повіту. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 22–25.

double registration. Rabbinate maintained their own metrical books, but their extracts required additional legalization through county police administrations and provincial statistical committees. The absence of standardized certificate forms, language barriers in correspondence, and confessional competition for jurisdiction frequently led to widows being unable to obtain documentary confirmation of their status for years. This automatically blocked access to pension payments and tax benefits.

Court inheritance cases constituted another layer of institutional complication, where bureaucratic delays were transformed into prolonged legal conflicts. The loss of documentary confirmation of rights or a refusal to recognize a widow as a legitimate heir frequently prompted women to appeal to county courts and civil court chambers of the Kyiv General-Governorship. An analysis of court archives from 1854–1858 demonstrates that the majority of cases concerned the distribution of allotment land, real estate in small towns, and the challenging of decisions made by guardianship committees⁵⁷.

Procedural norms required the plaintiff to provide a full packet of documents, which frequently proved impossible due to the loss of metrical extracts or the absence of notarized wills. Court sessions were accompanied by significant expenditures on stamp duties (*gerbovye sbory*), the services of attorneys, and court clerks, which exceeded the financial capabilities of peasant and townswoman families. In addition, the judicial practice of the Right-Bank provinces demonstrated a persistent tendency toward prioritizing the male relatives of the deceased in inheritance disputes, based on the interpretation of customary law and imperial norms on “family guardianship”. This reduced the role of the widow to that of a passive participant in the process, where her economic agency was limited by the necessity of constant appeals to higher-level authorities⁵⁸.

Cases of refusal to appoint assistance and mechanisms for appealing decisions formed the final stage of bureaucratic selection. Provincial administrations and treasuries frequently rejected applications based on formal grounds: violation of submission deadlines, absence of the seal of the *volost* assembly, discrepancy of entries in metrical books with recruitment list data, or suspicions of hiding property⁵⁹.

⁵⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 1988. Арк. 56–60.

⁵⁸ Разъяснение Правительствующего Сената о порядке назначения пособий семьям низших чиновников, погибших или умерших во время войны: от 1856 г. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. Санкт-Петербург : Тип. Правительствующего Сената, 1856. с. 89–92.

⁵⁹ Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 4412. Арк. 103–107.

The appeal procedure provided for an appeal to the Kyiv General-Governor, and subsequently to the Governing Senate; however, such a path required significant financial and time resources, which only a tiny fraction of widowed women possessed. Archival materials record that the vast majority of appeal cases in the Podolia and Volhynia provinces remained unconsidered due to the absence of additional documents or the expiration of statutes of limitations.

This statistic indicates the systemic nature of institutional selection. The bureaucratic apparatus functioned not as an instrument of social support, but as a filter restricting access to state resources in favor of administrative stability and fiscal discipline. As a result, formal guarantees of imperial legislation were transformed into nominal privileges, the realization of which depended on the woman's ability to overcome a complex of documentary, judicial, and confessional barriers, driving the transition to alternative strategies of economic adaptation.

3. Economic Adaptation and Social Survival Strategies

The removal of a male breadwinner from the household circuit as a result of recruit mobilization or military death during the Crimean War (1853–1856) became a catalyst for the structural transformation of peasant and townswoman households in the Right-Bank provinces. The traditional patriarchal model, in which female labor was integrated into the internal household cycle and supplemented male activity in farming or trades, suffered a demographic rupture. Having lost the primary source of income and the physical strength for cultivating the allotment, the families of the mobilized were forced to adapt economic strategies to conditions of resource limitation. This led to the systemic marginalization of female households and the reformatting of gender roles in daily practice.

The first adaptive reaction to the loss of a breadwinner was the transition to a subsistence economy. Archival materials of provincial treasuries and volost administrations of the Volhynia, Kyiv, and Podolia provinces record a decrease in the share of monetary taxes paid by the families of the mobilized, and a corresponding growth in natural duties⁶⁰. Women intensified the cultivation of homestead plots (*priusadebnye uchastki*), expanded kitchen gardening, increased the livestock of small cattle and poultry, and restored domestic weaving and spinning, which previously had a primarily consumptive character. This transition did not signify economic development but reflected a forced conservation of the household at the level of survival. The absence of male labor complicated plowing, haymaking,

⁶⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 2345. Арк. 88–91.

and product transportation. Widows were forced to conclude barter agreements with neighbors or involve adolescents in tasks formally considered male. The consequence was a decrease in allotment productivity and the gradual loss of the household's market positions, which is recorded in the statistical data of provincial committees regarding the reduction of sown areas in counties with a high relative share of the mobilized⁶¹.

In the urban and small-town environment, economic adaptation took the form of integrating women into petty trade and artisanal activity. Widows who inherited small shops, workshops, or lease contracts frequently retained the right to continue the business under the condition of paying guild or corporation dues. However, in practice, this process was accompanied by administrative and financial hurdles. In the Kyiv and Podolia provinces, police administrations demanded from widows confirmation of property status and permission from the corporation elder or town дума, dragging out the legalization of trade for several months⁶². A significant portion of women, deprived of the opportunity to obtain an official patent, transitioned into the sphere of semi-legal trade. They sold textiles, bread, eggs, and artisanal items at bazaars or engaged in peddling. Consistorial and rabbinical metrical books record an increase in the number of court cases concerning illegal trade involving widows, indicating a gap between regulatory requirements for the townspeople estate and the economic reality of wartime⁶³.

Hired labor became another key channel for economic survival, especially for landless peasant women and townswomen who lacked their own household or capital to open a business. Women were actively involved in seasonal agricultural tasks, performing the functions of reapers, stackers, and flax gatherers, as well as serving as domestic servants in landlord estates, gentry manors, and urban homes. Archival records of county police administrations testify to an increase in the number of passport issuances in the name of widows indicating the purpose of "seeking work" or "entering service" in 1854–1856⁶⁴. The wage of female laborers traditionally constituted 30–40% of male wages, making the accumulation of capital impossible and forcing the combination of hired labor with domestic tracking or childcare. In individual cases, widows found employment

⁶¹ Статистический временник Российской империи. Вып. 7 / Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : Типография Правительствующего Сената, 1866. с. 148–151.

⁶² Державний архів Вінницької області. Ф. 196. Мировий посередник 1-ї ділянки Літинського повіту. Оп. 1. Спр. 67. Арк.40–45.

⁶³ Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 5512. Арк. 102–105.

⁶⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 128. Оп. 2. Спр. 156. Арк. 55–58.

at manufactories and small industrial enterprises of the Right-Bank provinces; however, these positions were limited, and working conditions were strictly regulated by corporation statutes, which frequently excluded women from skilled operations.

The combination of these economic transformations led to a change in the social role of the woman under wartime conditions. From a traditional “mistress” (*khozyayka*) who managed the internal cycle of the household under the formal or actual leadership of her husband, she was transformed into a “dependent” or the actual “head of the household”, bearing full responsibility for fiscal obligations, family nutrition, child-rearing, and property preservation. This transformation was not accompanied by the granting of corresponding legal tools or social guarantees. On the contrary, the imperial administration and the rural commune continued to view the widow as a temporary unit of accounting, whose economic actions were subject to guardianship control or restrictions based on estate and confession. The economic agency of women was shaped not as a result of emancipatory processes, but as a forced reaction to institutional vulnerability and the demographic pressure of recruit mobilization. It was precisely this contradiction between actual economic independence and legal dependence that determined the trajectory of social adaptation for military widows in the Right-Bank provinces.

The property rights and inheritance practices of military widows in the Right-Bank provinces were shaped at the intersection of imperial legislation, customary law, and the institutional restrictions of the rural commune. Formally, the *Svod zakonov* (Vols. IX and X) guaranteed a widow the right to a share in the inheritance and the use of the property of her deceased husband in the presence of minor children. However, in the peasant environment of the Volhynia, Kyiv, and Podolia provinces, these norms ran into the principle of communal land tenure, according to which allotment land remained the property of the commune, and the woman received only the right of temporary use under the condition of paying taxes and performing natural duties⁶⁵. The absence of adult male heirs frequently served as a ground for confiscating the allotment and redistributing it among other households, transforming widowhood into a direct economic risk of losing a vital resource⁶⁶.

⁶⁵ Свод законов Российской империи. Т. X, ч. 1: Законы гражданские. Санкт-Петербург : Тип. Второго отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1899. с. 112–115.

⁶⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 2104. Арк. 34–37.

Judicial practice in the Right-Bank provinces records a persistent tendency toward restricting female inheritance agency through the institutional priority of the deceased's male relatives. County courts and civil court chambers of the Kyiv General-Governorship regularly considered cases concerning property division, where widows challenged the decisions of volost assemblies or guardianship committees. An analysis of archival cases from 1854–1858 confirms that the majority of plaintiffs faced procedural barriers: they were required to provide notarized wills, metrical extracts concerning family composition, and certificates verifying the absence of debts to the commune⁶⁷. Judicial precedents demonstrate that in cases of conflict between a widow and the brothers or uncles of the deceased, courts frequently issued rulings in favor of the male relatives, citing customary law and “family guardianship”. This was based on patriarchal notions of the economic incapacity of women, and reduced the role of the widow to that of a passive participant in the process, where her property rights were limited by the necessity of constant appeals to higher instances for the protection of even minor assets⁶⁸.

Under conditions of institutional vulnerability, a key role in preserving the property and economic status of widows was played by communal and family support networks. The rural commune, despite its official orientation toward fiscal discipline, frequently acted as an instrument of local solidarity. It allocated temporary plots for cultivation, organized collective work during sowing or harvest, and provided loans of seed or livestock under terms of working it off. Family networks, particularly the widow's natal family or her brother-in-law (*svoyak*), frequently assumed the functions of unofficial guardians, providing temporary residence, childcare, and protection against external property claims. Archival materials of parish revisions and volost administrations record numerous cases where widows transferred a portion of an allotment on lease to relatives or neighbors in exchange for food provisions and tax payments⁶⁹. These practices were not recorded in official statistics, but they constituted a real mechanism of social adaptation that compensated for the inefficiency of state support institutions.

Confessional and estate differentiation additionally complicated the standardization of inheritance practices. In the Catholic and Orthodox communities of the Kyiv and Volhynia provinces, parallel inheritance norms operated, where church institutions frequently acted as arbiters in property

⁶⁷ Державний архів Вінницької області. Ф. 196. Мировий посередник 1-ї дільниці Літинського повіту. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 55–59.

⁶⁸ Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 6712. Арк. 102–106.

⁶⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 128. Оп. 2. Спр. 156. Арк. 78–82.

disputes, especially in the absence of a will. In Podolia Province, where Jews constituted a significant portion of the population, inheritance relations were regulated by the intersection of imperial laws and Halakhic norms, which restricted the right of widows to dispose of real estate in the presence of sons. However, they were permitted to retain control over movable property and trade patents under the condition of obtaining permission from kahal administrations⁷⁰. This institutional fragmentation created a situation where a widow's property rights were determined not so much by imperial legislation, but by local confessional jurisdiction and the woman's ability to maneuver between formal norms and informal agreements.

Thus, the property rights and inheritance practices of military widows in the Right-Bank provinces demonstrated a persistent gap between legislative guarantees and local law enforcement. Restrictions on disposing of allotments, judicial precedents in favor of male relatives, and procedural barriers in inheritance cases transformed widowhood into an institutionally vulnerable status requiring a constant search for alternative protection mechanisms. Communal and family support networks acted as a compensatory tool ensuring the survival of households under the conditions of an inefficient state system of guardianship and pension provisions. It was precisely this interaction of formal restrictions and informal strategies that shaped the basis of economic adaptation for widows, through the prism of a double burden and institutional dependence.

The formation of a mass stratum of military widows in the Right-Bank provinces during the Crimean War (1853–1856) was accompanied by a structural overloading of female households, which in modern historiography is conceptualized as a “double burden”. In the mid-19th century, the imperial state did not possess a developed social protection infrastructure, and pension payments and tax benefits were limited in nature and did not compensate for the loss of labor resources. As a result, widows were forced to combine reproductive and care labor with economic activity, which required reformatting daily practices and created additional demographic pressure on family and communal networks.

Care labor under wartime conditions assumed a systemic character. The loss of a male breadwinner meant not only a financial crisis but also a redistribution of functions for securing the household, caring for elderly relatives, and child-rearing. Archival files of volost administrations in the Volhynia, Kyiv, and Podolia provinces record that widows frequently

⁷⁰ Гессен Ю., Фридштейн С. Евреи-купцы: с разъяснениями по определениям Правительствующего Сената и циркулярам Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург: Издание юридического книжного магазина Н. К. Мартынова, 1905. с. 193.

became the sole guardians for three or more generations of a family, especially in the peasant environment, where multi-generational households were the norm⁷¹.

The absence of childcare facilities, medical funds, or public shelters forced women to integrate care functions into the daily economic cycle. Spinning, weaving, or petty trade were carried out parallel to caring for children and the sick, lowering labor productivity and restricting opportunities for resource accumulation. In the urban and small-town communities of Kyiv Province, this effect was intensified due to the higher cost of living and the necessity of renting housing, forcing widows to seek additional sources of income without the possibility of delegating care labor⁷².

A special category was formed by war orphans, whose parents were killed in battle or died of epidemics in hospitals. The imperial administration did not create specialized institutions for their maintenance, shifting responsibility onto rural communes, parish councils, and family networks. In Podolia Province, consistorial reports of 1854–1856 record an increase in the number of petitions for appointing guardians for the minor children of the mobilized; however, most decisions came down to officially attaching the child to the closest relatives of the deceased father or mother⁷³. In the absence of relatives, children were transferred under the supervision of volost elders or placed in monastery shelters, where maintenance conditions frequently failed to meet basic sanitary norms. Widows who took in the children of deceased relatives or neighbors assumed an additional economic and emotional burden, deepening their marginalization and forcing them to seek compensatory mechanisms in the form of natural aid from the commune or the temporary involvement of children in auxiliary work.

The economic activity of widows under these conditions acquired a forced flexibility and fragmentation. The combination of care labor with earning activity shaped specific survival strategies: seasonal hired labor, home production to order, petty peddling, or leasing out a portion of housing or land. In Volhynia Province, archival materials of county police administrations confirm that a significant portion of widows registered “absences” (otluchki) for the purpose of seeking temporary employment in landlord economies or at fairs. The duration of such absences was limited by

⁷¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 1892. Арк. 42–44.

⁷² Державний архів Вінницької області. Ф. 196. Мировий посередник 1-ї ділянки Літинського повіту. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 88–91

⁷³ Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 5512. Арк. 102–105.

the necessity of returning to children and managing the household⁷⁴. This limited mobility made entry into a stable labor market impossible and secured widows in the segment of low-paid, frequently legally undocumented types of employment. In the confessional dimension, Jewish widows were more frequently involved in petty trade and artisan corporations; however, their economic activity was also regulated by the necessity of childcare and the restrictions of the Pale of Settlement, reducing their agency to local market niches⁷⁵.

The absence of a social protection infrastructure was compensated for by informal institutions, which, despite their flexibility, could not provide systemic support. Parish funds, kahal charitable societies, neighborly aid, and family networks acted as the primary buffers amortizing the consequences of the “double burden”. However, these mechanisms functioned on the basis of interdependence and moral obligations rather than legal guarantees, making them unstable under the conditions of wartime economic crisis. Provincial statistical committees record that widows who lacked developed family connections or found themselves outside confessional communities frequently transitioned into a state of chronic poverty. Forced to sell livestock or lease out land for next to nothing, they found themselves on the brink of complete declassing, confirming the systemic failure of imperial social policy under conditions of external crisis.

In the context of the institutional gap left by the imperial state, the intersection of formal and informal regulatory mechanisms became a space where military widows shaped alternative practices of legal and economic interaction. Formal procedures for processing allowances, passport renewals, or guardianship appointments were frequently bypassed through institutions of informal mediation. In the peasant communities of the Podolia and Volhynia provinces, customary law recognized a woman as the actual head of the household under the condition of involving a male relative or neighbor as a nominal guarantor (*poruchitel*), allowing the preservation of control over the household cycle without officially processing guardianship. Archival cases of county courts in Kyiv Province record numerous instances where widows concluded verbal agreements concerning land leasing, inventory loans, or labor exchange, citing “communal custom” in the event of administrative claims⁷⁶. This practice demonstrates how local norms

⁷⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 128. Оп. 2. Спр. 156. Арк. 78–82.

⁷⁵ Орловський Л. О. Єврейське населення в соціально-економічному житті Поділля (1861–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2020. с. 117–119.

⁷⁶ Державний архів Вінницької області. Ф. 196. Мировий посередник 1-ї ділянки Літинського повіту. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 40–44.

compensated for the rigidity of imperial regulation, creating a parallel legal plane where the woman's agency was realized through social legitimation rather than formal institutions.

Integration into the market conditions of the war and post-war period became another dimension of the adaptive strategy. The growing demand for textiles, food products, and domestic service in the provinces securing the rear of the Southern Army opened new economic niches for widows. In the urban and small-town settlements of Kyiv Province, women were actively involved in petty trade, leasing shops at bazaars, and manufacturing domestic soap, candles, and fabrics to order. In the rural localities of Podolia and Volhynia, the practice of leasing out a portion of an allotment, livestock, or artisanal equipment in exchange for a share of the harvest or a fixed natural payment expanded⁷⁷. However, market integration was accompanied by high price volatility, seasonal crises, and dependence on middlemen-buyers (*skupshchiki*), who frequently established unfavorable credit or purchase conditions. Widows who did not possess sufficient starting capital or social connections quickly lost competitive positions, transforming market activity from a stabilization tool into a factor of economic instability.

Informal credit networks acted as a key buffer between institutional restrictions and market risks; however, their role was ambiguous. In Orthodox and Catholic communities, parish funds, brotherhoods, and neighbor associations functioned, providing interest-free loans of seed, inventory, or cash under terms of working it off or future harvest. In the Jewish towns of the Right-Bank provinces, access to credit frequently depended on *kahal* structures or private lenders who demanded collateral in the form of movable property, trade patents, or personal guarantee⁷⁸.

Archival materials record that about a third of widows in the Kyiv and Podolia provinces utilized credit resources to restore their household after the mobilization of their husband; however, a significant portion of these loans turned into long-term indebtedness due to unfavorable market conjunctures or repeated crop failures⁷⁹. Credit dependence was frequently compensated for by networks of reciprocity: women exchanged childcare services, jointly leased land, or united for the collective sale of products, lowering transaction costs and strengthening bargaining positions before buyers.

⁷⁷ Статистический временник Российской империи. Вып. 7 / Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург: Типография Правительствующего Сената, 1866. с. 148–151.

⁷⁸ Орловський Л. О. Єврейське населення в соціально-економічному житті Поділля (1861–1914 pp.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2020. с. 118–120.

⁷⁹ Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 6123. Арк. 88–92.

The consequences of such an adaptive strategy demonstrated a persistent polarization between successful integration and social decline. Widows who possessed initial property capital, the support of developed family networks, or confessional connections frequently preserved the status of head of the household, expanded trade or artisanal contracts, and secured the intergenerational stability of the household. In individual cases, they concluded strategic marriages with local merchants or artisans, legalizing their economic status and opening access to corporation institutions.

Conversely, women without support networks, with a large number of minor children, or with a lost allotment, quickly fell into a cycle of debt dependence and economic marginalization. Police reports and parish revisions record an increase in the number of “homeless women” and “wartime beggars” who lost not only property but also social identity, transitioning under the care of public shelters or monasteries⁸⁰. This differentiation indicates that the agency of widows was situational and restricted by structural conditions. It permitted maneuvering within available resources but did not compensate for the systemic institutional vulnerability and market volatility of the wartime period.

Thus, the interaction of military widows in the Right-Bank provinces with imperial norms, customary law, market conditions, and informal credit networks shaped a complex adaptive landscape where female agency was realized through constant balancing between institutional dependence and economic initiative. Successful survival strategies relied on social capital, confessional solidarity, and the flexible use of local norms, whereas social decline became the consequence of losing support networks, debt overloading, and the inability to adapt to market crises. This gap between individual adaptability and structural restrictions underscores the depth of the institutional vacuum left by imperial mobilization policy, laying the groundwork for the subsequent analysis of long-term demographic and legal transformations in the post-war period.

CONCLUSIONS

The conducted study confirms that mass widowhood, provoked by the recruit mobilization of 1853–1856, acted not only as a demographic consequence of war losses but also as a systemic indicator of the institutional crisis of the imperial mobilization model. The analysis of the legal, economic, and social aspects of the position of military widows in the Volhynia, Kyiv, and Podolia provinces permits the formulation of several generalizing results.

⁸⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 2104. Арк. 66–70.

First, the demographic shift driven by the intensification of conscription and high non-combat mortality shaped a mass stratum of young and able-bodied widows, whose status was officially recognized by the state but remained effectively unprotected institutionally. Formal guarantees of pension provisions, tax benefits, and guardianship protection, secured in imperial legislation, ran in practice into bureaucratic barriers, confessional differentiation of record-keeping, and ethnic-estate restrictions. Passport dependence, delays in verifying death, inheritance lawsuits, and control by guardianship committees transformed support mechanisms into instruments of administrative surveillance and fiscal selection, where access to state resources was determined not so much by the fact of losing a breadwinner, but by the ability to overcome documentary and jurisdictional filters.

Second, the loss of a recruit-husband led to a structural transformation of female households, where the traditional patriarchal model yielded to forced economic agency. Widows were forced to combine care labor, the rearing of wartime orphans, and active participation in the labor market, trade, or crafts, overcoming restrictions on disposing of allotments and real estate. This “double burden” was compensated for by informal strategies: women integrated into family and communal support networks, utilized customary rights, and maneuvered between imperial norms and local credit practices. The success of adaptation depended directly on starting property capital, confessional affiliation, and integration into social structures. The absence of these resources frequently led to debt dependence, loss of status, and marginalization.

Third, the gap between regulatory prescriptions and law enforcement in the Right-Bank provinces revealed a deep contradiction in imperial policy. The state perceived mobilization as a temporary military tool, ignoring its long-term socio-demographic consequences. Widowhood became a structural phenomenon reflecting the inefficiency of the administrative vertical, the infrastructural inability to ensure the protection of the families of the mobilized, and a systemic crisis of the foreign policy course, which was compensated for by a quantitative rather than qualitative replenishment of the army. It was precisely this institutional vacuum that accelerated the formation of alternative survival practices, which in the post-war period became one of the foundational factors for future post-reform transformations and the reformatting of local social connections.

Thus, the widowhood of the Crimean War era was not an isolated gender or private problem, but acted as a complex socio-legal phenomenon integrating demographic losses, institutional restrictions, and economic adaptation. Its analysis in the regional dimension of Right-Bank Ukraine permits the reconstruction of the “invisible” price of imperial mobilization

and an understanding of the mechanisms by which a state crisis materialized in the daily practice of women forced to balance between institutional dependence and forced independence. As can be seen, the foreign policy miscalculations of the empire were transformed into internal social shifts that determined the trajectory of development for the Right-Bank provinces in the post-reform era.

ABSTRACT

The article examines widowhood as a consequence of recruit mobilization during the Crimean War of 1853–1856 and demonstrates it as one of the socio-demographic manifestations of the systemic crisis in the Russian Empire's foreign policy. Based on materials from the Volhynia, Kyiv, and Podolia provinces, the impact of the intensification of recruit levies on the structure of households, the legal status of women, and the mechanisms of their economic adaptation is traced. Special attention is paid to the specificities of mobilization policy regarding the Jewish population and confessional-driven differences in access to legal protection and material support. It is shown that benefits formally secured by imperial legislation for the families of recruits were frequently neutralized by bureaucratic barriers and the weakness of administrative control. Widows were forced to combine domestic, care, and production-commercial labor, utilizing both institutional and informal survival strategies. The analysis of sources confirms that networks of family mutual aid, local credit practices, and confessional solidarity partially compensated for the loss of a male breadwinner. At the same time, for a significant portion of women, the consequence of mobilization was debt dependence, marginalization, and increased social vulnerability. It is concluded that the widowhood of the Crimean War era is an important indicator of the “invisible” price of imperial mobilization policy and its long-term social consequences.

References:

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 2345. Арк. 12–20, 77, 89.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 312. Арк. 45, 52, 61–63, 68, 94–97.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 316. Арк. 89–94.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 145. Арк. 33–37.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 1892. Арк. 31–35, 42–44.

6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 1988. Арк. 56–60.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 2104. Арк. 34–37, 66–70.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 128. Оп. 2. Спр. 189. Арк. 44–52.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 128. Оп. 2. Спр. 156. Арк. 40–48, 55–58, 78–82.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 128. Оп. 2. Спр. 210. Арк. 32–48.
11. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 7854. Арк. 12–24.
12. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 4412. Арк. 103–107.
13. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 5512. Арк. 88–92, 102–105.
14. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 6123. Арк. 45–67, 88–92.
15. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 6712. Арк. 14–19, 102–106.
16. Державний архів Хмельницької області. Ф. 67. Дирекція народних училищ Подільської губернії. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 34–56.
17. Державний архів Вінницької області. Ф. 196. Мирний посередник 1-ї ділянки Літинського повіту. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 112–118.
18. Державний архів Вінницької області. Ф. 196. Мирний посередник 1-ї ділянки Літинського повіту. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 22–25, 40–45.
19. Державний архів Вінницької області. Ф. 196. Мирний посередник 1-ї ділянки Літинського повіту. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 33–36, 40–44, 55–59.
20. Державний архів Вінницької області. Ф. 196. Мирний посередник 1-ї ділянки Літинського повіту. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 88–91.
21. Державний архів Вінницької області. Ф. 230. Вінницька міська управа. Оп. 1. Спр. 1081. Арк. 123–129.
22. Высочайшее повеление 10 июля 1864 года о воспрещении евреям приобретать от помещиков и крестьян земли в губерниях, подведомых Виленскому и Киевскому генерал-губернаторам. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Санкт-Петербург, 1867. Т. 39. № 41108. С. 71.
23. Военно-медицинский журнал. Санкт-Петербург: Медицинский департамент Министерства внутренних дел, 1856. Т. 68, ч. 2. С. 45–52.

24. Временные правила 3 мая 1882 года о евреях. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Санкт-Петербург, 1885. Т. 2. № 1234. С. 156–158.

25. О помощи семьям низших воинских чиновников. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношении. Каменец-Подольск : Типография губернского управления, 1873. 226 с.

26. Сборник материалов по истории Крымской войны и начертание истории обороны Севастополя. Т. 1 / сост. под руководством М. И. Богдановича. Санкт-Петербург : Типография Эдуарда Веймара, 1858. 401 с.

27. Свод законов Российской империи: в 15 т. Т. 4. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857.

28. Свод законов Российской империи. Т. IX: Законы о состояниях. Санкт-Петербург : Тип. Второго отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1899. 412 с.

29. Свод законов Российской империи. Т. X, ч. 1: Законы гражданские. Санкт-Петербург : Тип. Второго отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1899. 512 с.

30. Свод законов Российской империи. Т. XI, ч. 1. Санкт-Петербург : Тип. Второго отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1857.

31. Свод законов Российской империи. Т. XIV. Санкт-Петербург : Тип. Второго отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1857. 501 с.

32. Сенатские указы 1854 года. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Санкт-Петербург : Тип. Второго отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1856. Т. 29. 1200 с.

33. Устав о паспортах и беглых. Изд. 1903 г. Санкт-Петербург : Тип. Министерства внутренних дел, 1903. 256 с.

34. Разъяснение Правительствующего Сената о порядке назначения пособий семьям низших чиновников, погибших или умерших во время войны: от 1856 г. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. Санкт-Петербург : Тип. Правительствующего Сената, 1856. С. 89–92.

35. Статистический временник Российской империи. Вып. 7 / Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : Типография Правительствующего Сената, 1866. 234 с.

36. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 годы / Подольский губернский статистический комитет. Каменец-Подольск : Губернская типография, 1865. 285 с.

37. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. 29. № 28104. Санкт-Петербург : Тип. Второго отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1856.

38. Гессен Ю., Фридштейн С. Евреи-купцы: с разъяснениями по определениям Правительствующего Сената и циркулярам Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : Издание юридического книжного магазина Н. К. Мартынова, 1905. 401 с.

39. Гессен Ю. И. Евреи в России: очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев. Санкт-Петербург : Типо-литография А. Г. Розена, 1906. 434 с.

40. Евреи в Южной России: формы труда у евреев в Южной России (ист.-этногр. заметки). Одесса : Типография «Одесского вестника», 1899. 156 с.

41. Ецинский С. Семейная жизнь на Подолье в первой половине прошлого века. *Киевская старина*. 1891. Т. 4. С. 24–42.

42. Муляр А. М. Демографічний розвиток Подільської губернії (1862–1872) : соціальні, релігійні та міграційні аспекти. *Інтернаука*. 2025. № 2 (169). С. 32–43. DOI: 10.25313/2520-2057-2025-2-10691.

43. Нестерцова-Собакаръ О. В. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : монографія. Дніпро : ДДУВС, 2016. 233 с.

44. Реєнт О. П. Аграрне питання в Україні в пореформений період : монографія. Київ : Наукова думка, 1999. 210 с.

45. Орловський Л. О. Єврейське населення в соціально-економічному житті Поділля (1861–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2020. 256 с.

46. Стоберська Н. А. Польське землеволодіння в українських губерніях : українська та російська історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 032. Вінниця : Вінницький національний технічний університет, 2021. 218 с.

47. Mulyar A. Women in the social and legal field: the legal status of women in the Podolsk province in the 19th century. *Science and Education: Paths to Progress* : materials of the International Scientific and Professional Conference. Los Angeles, 2026. P. 359–367. DOI: 10.51587/9798-9917-51988-2026-26-358-379.

Information about the author:

Mulyar Anatoly Mykolayovych,

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor at the Department of Social and Humanities

University of Economics and Entrepreneurship

13, Heroyiv Maidanu Str., Khmelnytskyi, 29000, Ukraine

GLOBAL CHALLENGES FACING HUMANITY AND MECHANISMS FOR ENSURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Riabinina N. O.

INTRODUCTION

The global challenges facing all of humanity require a united effort by all the nations of the world and the peoples who live on it. Global challenges facing humanity know no borders and threaten the existence of global civilization and the continued development of society. Global challenges facing humanity are formidable challenges that require collective responsibility, and only by joining forces at the international level can humanity overcome these threats and ensure stable, sustainable development in the future.

Global problems of humanity – (derived from the Latin globus (terrae) – the globe) – are a set of critical issues facing the world's population, the resolution of which determines the continued existence of humanity and the possibility of socio-economic, environmental, and cultural progress¹.

Global issues are becoming more pressing and widespread, including: political issues (war and peace, counterterrorism, the arms race); social issues (human rights violations, social inequality, and polarization); economic (economic backwardness of underdeveloped and developing countries and raising the standard of living); demographic (rapid population aging and declining birth rates); migration (population displacement); environmental (conservation of natural resources, restoration of clean water and the climate, alternative energy); information and technology (the threats and consequences of scientific and technological progress, cybersecurity, combating disinformation), etc. All these issues are interconnected and therefore require a global solution and a comprehensive approach at the international level.

Cooperation and mutual assistance among all nations and peoples of the world require the establishment of specific goals and actions for sustainable development, as well as decisions on their implementation. The implementation of the Sustainable Development Strategy should bring society

¹ .Політологія для вчителя : навч. посібн. для студ. Педагогічних ВНЗ / за заг. ред. : К. О. Ващенко, В. О. Корнієнка. К. : Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2011. 406 с.

closer to the civilizational standards of living in developed countries, which entail development along specific vectors:

- ensuring the sustainable development of the state, carrying out structural reforms, and, as a result, raising living standards;
- guaranteeing national security for the state, business, society, and individuals, as well as the protection of investments and private property;
- ensuring quality education and healthcare for every citizen;
- securing a worthy place for the state among the world's leading nations in the economy, culture, science, and sports².

Sustainable development is a purposeful path of national development that meets the needs of modern society without compromising the opportunities of future generations, where the main goal is the harmonious combination of social well-being, economic growth, prosperity, and environmental conservation.

1. Strategies and Approaches to Ensuring Sustainable Development in Countries Around the World

Active discussion of the concept of “sustainable development” began following the release of the Brundtland Report “Our Common Future” (1987), which helped lay the groundwork for powerful global initiatives in the field of sustainable development in the form of the “Agenda 21” strategy, adopted in 1992 in Rio de Janeiro at the Earth Summit. In September 2015, at the 70th session of the UN General Assembly, the resolution “Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development”³, which identifies 17 Sustainable Development Goals (SDGs) corresponding to 169 targets covering all spheres of human life, namely:

- *ending poverty* (in all its forms and manifestations): establishing minimum living standards; equal access to socio-economic resources and services; enhancing the resilience of low-income and vulnerable populations; developing a development strategy that takes into account the interests of the poor (poverty is defined as living on less than \$1.90 per day);
- *overcoming hunger*: food security; agricultural development; improved and varied nutrition;

² Проект Закону України «Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року» від 07.08.2018 № 9015. URL:https://ips.ligazakon.net/document/u005_15?an=15&ed=&dtm=&le (дата звернення 09.06.2026 р)

³ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/70/1 від 25 вересня 2015 року «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» Генеральна Асамблея ООН. 70-та сесія, пункти 15 і 116 порядку денного 15-16301 (E). URL:https://files.acquia.undp.org/public/migration/ua/Agenda2030_UA.p (дата звернення 09.06.2026 р)

– *Good health (at any age): healthcare*; a healthy lifestyle and proper nutrition; social well-being of the population; reduction in mortality (neonatal, maternal); stopping epidemics; prevention, early detection of disease, and treatment of patients; development and research of medicines and vaccines; training and professional development of medical personnel;

– *Quality education and lifelong learning opportunities for all: inclusive, equitable education*; equal, free primary and secondary education; encouragement of learning; improvement of educational institutions for children with special needs; increased scholarships for students; increased number of qualified teachers and instructors;

– *gender equality, women's and girls' empowerment*: elimination of all forms of violence and sexual slavery, including trafficking in children and adults; implementation of reforms to provide women with equal opportunities and rights;

– *clean water and sanitation*: ensuring equal access to drinking water that meets health and hygiene standards; improving water quality by reducing pollution and hazardous discharges; efficient water use; water resource management and conservation of aquatic ecosystems;

– *affordable and clean energy*: ensuring access to modern and reliable energy supplies; renewable energy sources; expanding energy infrastructure and modernizing technologies;

– *decent work and economic growth*: sustained and inclusive economic growth (at least 7% per year); ensuring technological modernization, diversification, and innovative production; full, productive, and efficient employment; decent work (protection of labor rights, promotion of safe working conditions);

– *Industry, innovation, and infrastructure: sustainable and inclusive industrialization*; access to financial services; intensifying scientific research in the field of cutting-edge technologies; development of green infrastructure; expanding access to information and communication technologies for all segments of the population;

– *reducing inequality within and among countries*: increasing household incomes and improving the legal framework and fiscal policy; encouraging official aid; reducing operational costs for migration funds;

– *sustainable development of cities and communities*: providing affordable housing, essential services, and environmentally friendly transportation systems; preserving cultural heritage; developing green spaces;

– *responsible consumption and production*: (rational modeling of consumption and production; careful development and efficient use of

resources; reduction of food waste; conducting public procurement in accordance with national priorities; development of eco-tourism;

– *Combating climate change and its impacts*: helping the population adapt to dangerous natural phenomena; conducting educational activities; reforming the legal framework to conserve natural resources and the climate;

– *conservation of marine resources*: prevention of marine and ocean pollution; sustainable use of the marine ecosystem; regulation and control of fishing and fisheries; elimination of ocean acidification;

– *Protection and restoration of terrestrial ecosystems, combating land degradation*: conservation and rational use of all inland, terrestrial, mountain, and freshwater ecosystems; combating desertification, poaching, and the decline in the planet’s ecosystem biodiversity;

– *peace, justice, and strong institutions*: promoting the rule of law and protecting freedoms at the international and national levels; reducing all forms of violence, exploitation, trafficking, and mortality among children and women; eliminating corruption and bribery;

– *Partnerships for sustainable development*: providing financial assistance to developing countries; promoting research, development, and dissemination of environmentally friendly technologies; promoting exports, providing quotas and duty-free access to developing countries; expanding access to information; dialogue between states and government agencies, etc.^{4,5}

Table 1

Characteristics and Essence of Sustainable Development

Socio-economic and environmental sustainability		
Guarantees	Sustainable Development Goals	Types of capital
Social (social stability and security)	1. Ending poverty 3. Good health and well-being 4. Quality education 5. Gender equality 10. Reduced inequalities 11. Sustainable cities and communities 16. Peace, justice, and strong institutions	Human capital Social capital Legal capital

⁴ Цілі сталого розвитку та Україна. Завдання та індикатори досягнення Цілей сталого розвитку в Україні на період до 2030 року. 2025 Кабінет Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/cili-stalogo-rozvitku-ta-ukrayina> (дата звернення 09.06.2026 р)

⁵ 17 Цілей сталого розвитку. Електронний університет. Хмельницький НУ. 2023. URL: <https://khmnu.edu.ua/czili-stalogo-rozvytku/> (дата звернення 09.06.2026 р)

Table 1 (continuance)

Economic (food security, economic and financial sustainability)	2. Zero hunger, and sustainable agriculture 8. Decent work and economic growth 9. Industry, innovation, and infrastructure 12. Responsible consumption and production 17. Partnerships for sustainable development	Working capital Financial capital Monetary capital
Environmental (environmental conservation)	6. Clean water and sanitation 7. Affordable and clean energy 13. Climate action 14. Life below water 15. Life on land	Natural capital

This resource was created by the author based on⁶

Achieving the Sustainable Development Goals is of utmost importance for people and the country in which they live; this includes: improving quality of life and striving for social well-being and economic prosperity; preserving and ensuring access to the resources and ecosystems they rely on; promoting goods or services to new markets; building trust and awareness among partners; and compliance with all international standards.

Sustainable development involves balancing the needs of present and future generations, ensuring opportunities and fostering economic growth and social justice without harming the planet's ecological health. This approach requires comprehensive cooperation among all key links in the "society-business-government" chain and is based on harmony between three core components: economic, social, and environmental.

The implementation of sustainable development goals is essential for building a stable future where economic prosperity is combined with environmental responsibility and social well-being, which minimizes risks to the planet, preserves resources for future generations, and creates conditions for the sustainable development of humanity on a global scale⁷.

⁶ Міністерство економічного розвитку і торгівлі України «Цілі сталого розвитку: Україна». Національна доповідь. Кабінет Міністрів України. 2016. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf> (дата звернення 09.06.2026 р)

⁷ Огієнко А. (2024). Сталый розвиток підприємства: сутність поняття, перспективи та перешкоди. *Modeling the development of the economic systems*, (3), 222–228. <https://doi.org/10.31891/mdes/2024-13-31>

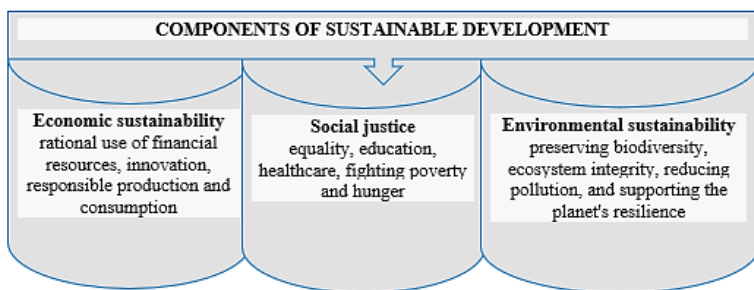

Fig. 1. Components of sustainable development and their areas of focus

Source: created by the author

The sustainable development strategy combines progress across all key areas of the state's activities: social, equitable (social protection, stability), economic, viable (food security, financial and economic development), and environmental, safe (ecological and natural conservation) (Fig. 1).

Sustainable development is a universal human need to ensure a dignified and equitable life and to preserve the planet for current and future generations (Table 2).

Along with development come challenges that require urgent action, namely: stark inequality (the economic gap between rich and poor countries); resource depletion (the rapid and inefficient use of natural resources, fuels, water, etc.); climate change (the accumulation of greenhouse gases, which contributes to global warming); and legislative shortcomings (the sale of children, the use of child labor). The existence of a clear development strategy at all levels – from civil society organizations and businesses to government institutions – is a key prerequisite for the successful implementation of sustainable development principles.

Despite economic challenges, material losses, and social and environmental instability, people – their views and aspirations – remain the most important factor. A reimagining of reality shapes a new kind of person who plans clearly and takes responsibility for the future.

Global challenges facing humanity are large-scale issues affecting the entire planet, aimed at identifying, resolving, and preventing threats to human life through the joint efforts of all countries around the world. These challenges are growing more complex every year. Among the most pressing issues are the following: war and peace, the environment, disarmament, demographics, food security, raw materials and their use, energy, poverty alleviation, justice and underdevelopment, and space exploration. All these problems are interconnected, regardless of the vital and national interests

Table 2

Principles of Sustainable Development

Components of SD	Principles of Sustainable Development	Implementation	Examples of Application
Economic (growth, efficiency)	Ensuring economic growth without depleting financial and natural resources. Investing in “green” technologies and environmentally friendly production. Creating jobs.	Focused on long-term, sustainable economic growth and promoting opportunities for all. This includes fostering innovation, supporting small businesses, and investing in sustainable enterprises	Investing in green technologies. Promoting responsible consumption. Creating new jobs.
Social justice, well-being	Reducing income inequality and ensuring access to education, healthcare, and other services. Ensuring equal rights for all people regardless of gender, age, ethnicity, or social status. Promoting civic participation in decision-making.	Ensuring a high quality of life for all people, including: access to education, healthcare, social protection, and the reduction of inequality.	Expanding access to education. Ensuring equal rights for women and men. Developing infrastructure for people with disabilities.
Environmental (conservation of natural resources, the environment, and water)	Using resources within the limits of their natural regeneration. Protection of biodiversity, water resources, soil, and air. Prevention of pollution and ecosystem degradation	Focused on preserving ecosystems, combating climate change, and ensuring the rational use of natural resources.	Solar and wind energy. Reducing greenhouse gas emissions. Transition to a circular economy

This resource was created by the author

of peoples, their economic level or maturity, social order, or natural conditions; therefore, their resolution depends on the joint efforts of everyone. The term “global problem” (from the Latin “globus” – Earth) refers to an urgent, universal issue of our time that affects all people worldwide, the identification of its characteristics and features, its scientific justification, and

the search for correct and effective solutions. The main global challenges facing humanity include, in particular: the environmental crisis (pollution, clean water, climate change, loss of biodiversity, emissions); the threat of war and terrorism (international security, diplomatic ethics, disarmament); demographic issues (birth control, development of education and healthcare, standard of living and well-being); food security (economic aid to developing countries, application of energy technologies, search for alternative resources); overcoming poverty and underdevelopment (economic aid, access to healthcare, etc.)⁸. Solving these global problems requires changes in consumer attitudes toward nature, the economy, and society; the development of international and domestic law; and the fostering of environmental awareness among all people living on the planet.

Scientists identify three groups of global challenges facing humanity, namely: challenges related to the interaction between nature and society; challenges related to socio-economic and military-political relations; and challenges related to human development.

The restoration of the socio-economic functioning of production processes, which have already become immune to the realities of military aggression, must be implemented by drawing on past experience and the innovative and intellectual capabilities of the present (Fig. 2).

The solutions to humanity's global problems come from: official socio-economic assistance from economically developed countries; foreign private investment; the use of economic levers to manage environmental quality, accountability for the implementation of state environmental projects, payments for nature conservation and the improvement of environmental outcomes, preferential or discriminatory lending, taxation and pricing, environmental insurance, etc.; increased spending by the international community to address, first and foremost, the environmental crisis; the creation, funded by the countries that have caused the most damage to the planet, of a special environmental security fund aimed at eliminating the most threatening sources of environmental danger; uniting the efforts of all countries worldwide to address global challenges⁹.

⁸ Книш М. Глобальні проблеми людства : навч. посібник / М. Книш, Л. Котик. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2015. С. 172.

⁹ Савельєва А.О. Глобальні проблеми людства та шляхи їх вирішення. Він НТУ. 2024. file:4249-15201-1-PB.pdf (дата звернення 09.06.2026 р)

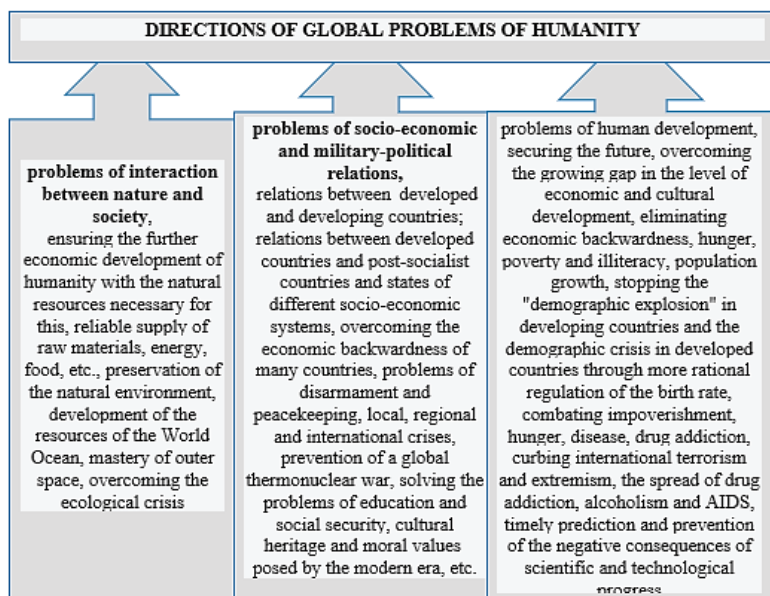

Fig. 2. Areas of global challenges facing humanity

Source created by the author based on¹⁰

2. Global Challenges Facing Humanity and Ways to Address Them (Using Ukraine as an Example)

The formation of a democratic state aimed at European integration, in the conditions of military aggression by the Russian Federation, is becoming a priority direction for our country. Mechanisms for ensuring sustainable development of the state are at the level of national security of Ukraine. The unification of the categories of "general security" and "personal security" into the fundamental concept of "national security" makes it possible to develop various directions, tasks, problem solving at the state level, making effective decisions and priorities for protecting the national interests of our state.

National security encompasses all spheres of state activity and therefore has multifaceted functions, including:

- assessing the actual state of the country's socio-ecological-economic development and forecasting and preventing potential internal and external threats to the functioning of government agencies, businesses, communities, and individuals;

¹⁰ The Problems of this World Today 2025 – Mode of access : URL: <http://www.iawwai.com/ProblemsOfThisWorld.ht> (дата звернення 09.06.2026 р)

Improving the quality of life for the population is a top priority in achieving sustainable development goals. Global financial crises, competition for natural resources, and low utilization of innovations pose significant risks to socio-economic development.

The challenges of the interaction between nature and society stem from excessive external pressure, which leads to global environmental crises: air and water pollution, resource depletion, climate change, deforestation, and a decline in biodiversity. The challenges of interaction and mutual understanding between nature and society raise a wide range of issues that touch upon all vital stages of human existence: ensuring economic development with the necessary natural resources; reliable and efficient provision of energy, raw materials, food, etc.; overcoming and managing environmental crises and ensuring safety; exploring marine ecosystems and the oceans; space exploration; and the conservation and careful use of natural resources, clean water, and air.

Everything related to “unnatural” modern industrialization poses a threat to the very existence of humanity as a whole, and therefore it is precisely through interaction with nature and the transition to sustainable development that we can preserve our planet for future generations (Table 3).

Problems in socio-economic and military-political relations encompass a comprehensive crisis in all areas of state development and security, namely: economic destabilization, rising inflation and unemployment, infrastructure destruction, the energy crisis, and the need to reform social systems.

Issues in socio-economic and military-political relations include: security threats; the formulation of military policy; the impact of war on the economy; poverty and income; the shadow economy; social policy; the financial burden; and the interaction between business and the state. It is precisely a high level of socio-economic and military-political security that regulates and resolves the problems of people within the state, including: issues of disarmament and peacekeeping; local, regional, and international crises; the prevention of global thermonuclear war; relations between developed and developing countries; relations between developed countries and postsocialist countries and states with different socio-economic structures, overcoming the economic backwardness of many countries, addressing the challenges of the modern era regarding education and social security, cultural heritage and moral values, and much more (Table 4).

Human development involves continuous, ongoing improvement, raising the quality of life, increasing economic well-being (income, jobs) and social well-being (security, equality, social protection), improving public health and education, and utilizing opportunities to realize human potential (Table 5).

Table 3

Major Issues in the Interaction Between Nature and Society

Key issues in the interaction	Signs of the problem	Causes and stages of interaction	Solutions
Global environmental changes	Greenhouse effect, global warming, ozone layer depletion, and acid rain	Human interaction has evolved from complete submission to nature to attempts to conquer it ("unnatural" activities), leading to today's environmental threats. Today, a paradigm shift toward "naturefriendly" (ecological) activities is necessary	Transition to environmentally safe, waste-free technologies. Establishing a system of natural resource management that reconciles human needs with nature's capacity.
Environmental pollution	Industrial and transportation emissions pollute the atmosphere, soil, and the world's oceans		
Depletion of natural resources	Rapid depletion of non-renewable mineral resources, deforestation, and destruction of fertile soils		
Loss of biodiversity	The disappearance of many plant and animal species due to the destruction of their habitats.		
Food and energy crises	Population growth requires more resources, and the depletion of traditional energy sources (oil, gas) creates conflicts		

Source: created by the author

Table 4

Major Issues in Socio-Economic and Military-Political Relations

Major issues	Signs of the problem	Background of the problem	Key tasks
Military-political		These issues require a systematic approach, including establishing dialogue between the state and the private sector, reforming social programs,	Ensuring stable funding for the military, transitioning the economy to a wartime footing, combating the shadow economy, and
The Impact of War on the Economy	Global and local crises, destruction of production capacity, and disruption of supply chains		
Security threats	The need for a rapid response to armed conflicts arising from the confrontation of political forces and the desire to seize power or resources.		
Formulation of military policy:	The complexity of coordinating military, political, and economic support for the state during conflicts		

Table 4 (continuance)

Socio-economic		and ensuring the effective functioning of the economy under wartime conditions.	providing social protection for the population.
Poverty and low incomes	The need to reform the wage and pension systems and reduce utility rates		
Shadow economy	Tax evasion requires combating		
Social policy	Failures due to excessive deregulation and the need for state regulation in critical sectors (education, healthcare).		
Cross-sectoral:			
Financial burden	Rising inflation and unemployment, creating risks of a food crisis.		
Interaction between business and the state	The need to increase corporate social responsibility during the crisis		

Source: created by the author

Table 5

Areas of human socioeconomic development and related challenges

	Areas of development	Key aspects	Examples of challenges
1	Improving quality of life	Rising incomes, access to quality healthcare, education, a safe environment, and improved housing conditions	Securing the future by combating poverty, hunger, disease, and drug addiction; curbing international terrorism and extremism; and preventing the spread of drug addiction, alcoholism, and AIDS
2	Human potential	Development of abilities, skills, and knowledge (human capital), enabling individuals to be effective participants in economic relations	population growth, halting the "demographic explosion" in developing countries and the demographic crisis in developed countries through more rational regulation of birth rates,
3	Social Justice	Equal access to economic benefits, reduction of poverty, social security, and the protection of rights	overcoming the growing gap in levels of economic and cultural development; elimination of economic backwardness, hunger, poverty, and illiteracy,
4	Economic activity	Opportunities for productive work, employment, professional growth, and entrepreneurship	Timely anticipation and prevention of the negative consequences of the scientific and technological revolution

Source created by the author

At the core of the concept of human development lies the transition from socioeconomic growth to an understanding and rethinking of the role of the human being as the primary value. Human development drives the progress of society as a whole.

The main challenges facing Ukrainian society include the demographic crisis, migration, humanitarian issues, and many other challenges that underpin the realization of Ukraine's national security.

3. Prospects for overcoming the problems of Ukrainian society and assistance from the UN

The problems of any society are intertwined with socio-economic and environmental contradictions that threaten the development and existence of humanity. Every year, these problems multiply and become more acute: the threat of war and terrorism; environmental crises and disasters; hunger, poverty, and homelessness; demographic imbalance and migration; financial and economic instability and defaults; energy and resource dependence. Solving these problems requires international, collaborative, and inclusive efforts toward sustainable development for all.

Ukraine has supported the global process of ensuring sustainable development and has initiated the inclusive implementation of SDG adaptation. Each stage was carefully considered, taking into account the national and historical characteristics of our country. The integration efforts (economic, political, social, and environmental) began with productive consultations in 2016, specifically: national – 4 consultations (over 800 experts); regional – 10 consultations (scientists, economists, entrepreneurs, diplomats, healthcare workers, educators, demographers, journalists, environmentalists, epidemiologists, and members of the public).

The Cabinet of Ministers of Ukraine presented the Draft Government Action Program for 2025–2026, which outlines the key areas of national policy: security; economy; dignity; and recovery, forming the basis for further reforms. The reforms will be implemented through step-by-step plans for the introduction and implementation of 12 key priorities (Table 5).

A key pillar of sustainability is economic development through business and investment support, with comprehensive support for the private sector being a priority (Table 6).

Table 6

**Ukraine's strategic priorities aligned with the global SDGs
for 2025–2026**

No	Strategic Priorities	Priority Goal	Examples of implementation
1	Security and Defense	Increase the army's self-sufficiency through domestic production; – drafting new contract terms for military personnel; – completion of the transition to a corpsbased system.	Global defense companies: Rheinmetall, BAE Systems, Thales, and others. Support for Ukrainian arms manufacturers and the launch of Defense City
2	European integration	2025 – completion of the review of Ukrainian legislation for compliance with European law, start of negotiations on 6 clusters	
3	Anticorruption policy	Minimizing corruption through digital services: e-Court; e-Excise; ASC 2.0.	Roadmaps with the EU
4	Welfare	Development of housing compensation mechanisms and additional programs to support children. By 2025, compensation for destroyed housing (180,000 families); by 2026 (over 320,000 families).	Launch of new “e-Nursery” and “e-Kindergarten” programs, opening of 500 new kindergartens, and increased childbirth benefits.
5	Veterans Policy	A new comprehensive support system based on the “one-stop shop” principle. Preparation and adoption of the Code of Laws on Defenders, Operation of 10 new services through the Diya system.	By 2025, 3,000 specialists will be working in communities, providing 500,000 support services. By 2026, 1,580 families will have housing certificates, and veteran-owned businesses will receive up to 600 grants.
6	Macrofinance and Reforms	Securing \$37.4 billion in macro-financial assistance from partners for 2026–2027. Adopting a new cooperation program with the IMF. Conducting an audit of government expenditures and implementing measures to combat capital shadowing.	In 2026, an updated Customs Code will be adopted, and training for customs officials and businesses to implement it will begin

Table 6 (continuance)

7	Business	Attracting \$5 billion in investments, particularly through joint investment funds with the EU, IFIs, and partner governments. Launching investment projects, including the first project under the US-Ukraine Reconstruction Investment Fund with a budget exceeding \$100 million. Creating conditions for growth: a 5-year moratorium on inspections; 200 procedures will be shifted to a declarative basis, and another 60 will be abolished by the end of 2026.	The “Made in Ukraine” program will provide 55 billion hryvnias in funding. Conducting privatization worth 12 billion hryvnias and infrastructure projects under PPPs, accelerating the privatization of sanctioned assets.
8	Health and Sports	In 2026, launch of a national annual check-up program for Ukrainians aged 40 and older. Transition to the European model of sports, creation of the Olympic Lab science park, and	2025: Opening of 200 mental health centers and 300 rehabilitation units. Increase in salaries for primary and
		development of digital services to engage Ukrainians in sports projects.	emergency care physicians (no less than 35,000 UAH)
9	Education and Science	We will reform the system of funding for science and higher education, and launch a program	By 2026, 100,000 teachers will undergo professional development, and 50,000 will be trained under the new preschool standards. Over 2,000 schools and 1.1 million children will use the “Mriya” system.
10	Reconstruction	Focusing resources on housing, energy, and infrastructure. Creating a Recovery Fund and a comprehensive Recovery Plan for Ukraine.	By 2025, 14 hospital renovation projects worth 1.8 billion hryvnias will be completed, and 161 shelters will be established. By 2026, more than 160 medical facilities will be restored.
11	Culture	Restoration and preservation of cultural heritage, institutionalization of memory, and promotion of creative entrepreneurship and sustainable cultural institutions.	2025: Restoration of 10 cultural heritage sites (500 million UAH). 2026: Support for 180 grant applications from entrepreneurs in the creative industries, inclusion in the State Register of Immovable

Table 6 (continuance)

			Heritage, and verification of 100% of sites of national significance.
12	Winter Stability	Protection of critical infrastructure from drones and missile strikes. Preparation of the power grid for the 2025/26 heating season,	Storing 13.2 billion cubic meters of gas in storage facilities. Commissioning 200 MW of new distributed generation capacity by the end of the year.

Source created by the author ¹¹

Table 7

Available UN Resources for Ukraine for 2025–2026

№	Sustainable Development Goals	2025		2026	
		%	Million \$	%	Million
1	Poverty reduction	7.7	63.4	3.4	2.7
2	Ending hunger	6.7	54.8		
3	Good health and well-being	13.9	113.4	14.8	12
4	Quality education	5.5	45	5	4
5	Gender equality	5.6	45.7		
6	Clean Water and Sanitation	1.4	11.6	0.1	0.079
7	Affordable and clean energy	10.5	85.7	0.7	0.554
8	Decent Work and Economic Growth	2.8	22.7	0	0
9	Industry, Innovation, and Infrastructure	13.9	113.7	73.4	59.7
10	Reducing Inequalities	4.5	37.8	1.7	1.4
11	Sustainable development of cities and communities	6.8	56	0.2	0.600
12	Responsible consumption and production	0.2	1.2	0.1	0.052
13	Climate change mitigation	0.3	2.2	0.7	0.554
14	Conservation of marine resources	0	0.072	0	0.019

¹¹ Уряд презентував Проект Програми дій, серед пріоритетів – економіка, бізнес та відновлення. Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України 18.08.2025 року. *Урядовий портал*. URL:<https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-prezentuvav-proiekt-prohramy-dii-sered-priorytetiv-ekonomika-biznes-ta-vidnovlennia> (дата звернення 09.06.2026 р)

Table 7 (continuance)

15	Protection of terrestrial ecosystems	0.2	1.8	0	0.005
16	Peace, justice, and strong institutions	12.1	99.1	0	0
17	Partnership for Sustainable Development	7.8	64.1	0	0.014
	TOTAL available (\$ million)	818.4		81.4	

Source created by the author based on¹²

As noted by Auke Lotsma, UNDP Resident Representative in Ukraine: “At UNDP, we support Ukraine on its path to recovery and reconstruction. As the UN’s leading development agency, we provide comprehensive support in the areas of governance, economic recovery, environmental sustainability, and social inclusion. We are working with several ministries on policy development, governance reforms, and institutional strengthening to ensure the effective and transparent implementation of national priorities aligned with Ukraine’s path to the EU.” In 2025, the UN implemented 250 program projects and interventions during the current cycle, and plans to implement 165 program projects in 2026.

The UN is helping Ukraine by promoting the achievement of the Sustainable Development Goals, but we are seeing a sharp decline in funding. While \$818.4 million was allocated for sustainable development in 2025, the 2026 budget includes only \$81.4 million in total aid. An analysis of UN financial assistance to Ukraine, compared to 2025, revealed the removal of certain items, specifically: ending hunger, decent work and economic growth, conserving marine resources, protecting terrestrial ecosystems, peace, justice, and strong institutions, and partnerships for sustainable development.

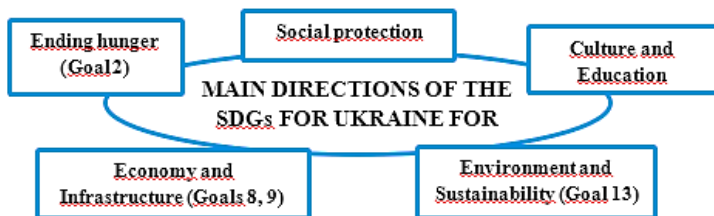

Fig. 5. Key areas of the SDGs for 2026

Source created by the author

¹² Куди йдуть гроші? Як ООН сприяє досягненню Цілей сталого розвитку. Організація Об'єднаних Націй. Україна. 2025 рік. URL:<https://ukraine.un.org/uk/about/about-the-un> (дата звернення 09.06.2026 р)

As of 2025–2026, despite the war, strategic priorities are focused on:

- human capital and population dynamics;
- inclusive economic growth;
- the environment;
- peace, justice, and strong institutions¹³.

The results of Ukraine's implementation of the 2026 Sustainable Development Goals include: a free school meal program for all students in grades 1–11, which began in September, with 14.4 billion hryvnia allocated from the state budget; the National Development Agency, aimed at supporting small businesses and reconstruction, began operations on January 1; plans are in place to attract over €5 billion in investments for industrial projects; starting January 1, national sustainable development reporting criteria are to be aligned with European Union standards (ESG standards); Support programs such as the “Winter Thousand” (National Cashback) remain in effect through June, helping vulnerable segments of the population pay for utilities and medications; As of January 1, funding for culture from the state budget has been increased by 45%, specifically to finance the National Program for Ukrainian Culture¹⁴.

CONCLUSIONS

Modern society increasingly demands that states achieve sustainable development goals, overcome obstacles to raising the standard of living, address humanity's challenges, and ensure human development and freedoms.

Among global challenges, economic inequality and poverty stand out. Social production is the foundation of economic activity, meeting humanity's material and spiritual needs. Its essence lies in human interaction during the creation of goods, while its forms reflect society's historical development. A significant portion of the world's population lacks access to quality education, healthcare, and basic necessities. This creates social tension and hinders progress. Poverty can be overcome through the fair distribution of resources, support for innovation, and the development of the global economy.

¹³ Як ООН підтримує Цілі сталого розвитку в Україні. Наша робота над досягненням Цілей сталого розвитку в Україні. Організація Об'єднаних Націй. Україна. 2025. URL: <https://ukraine.un.org/uk/about/about-the-un> (дата звернення 09.06.2026 р.)

¹⁴ Проект плану дій уряду: пріоритети включають економіку, бізнес та відновлення. 18 серпня 2025 р. *Урядовий портал*. Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/en/news/uriad-prezentuvav-proiekt-prohramy-dii-sered-priorytetiv-ekonomika-biznes-ta-vidnovlennia> (дата звернення 09.06.2026 р.)

It is also worth mentioning the issue of global health. Pandemics, the spread of incurable diseases, and the lack of medical care in many countries threaten the lives of millions. Joint scientific research and medical advancements are key to solving this problem.

One of the most pressing issues is the environmental crisis. Environmental pollution, deforestation, the greenhouse effect, and climate change are leading to catastrophic consequences. Solving this problem is possible only through a transition to renewable energy sources, the rational use of natural resources, and international environmental cooperation.

No less important is the problem of wars and armed conflicts. They claim the lives of millions of people and destroy the economies and cultures of entire regions. Overcoming this threat requires diplomacy, the development of interstate relations, and the strengthening of international organizations.

Specific goals have been set to address humanity's challenges by 2030, whereby:

- by 2029, people, especially vulnerable groups, will benefit from increased investment in human capital and more equitable access to stronger social services and social protection systems.

- by 2029, people will benefit from robust economic recovery and decent work, with inclusive labor force participation, increased productivity and competitiveness, and reduced regional inequality.

- by 2029, people will benefit from inclusive and sustainable management of natural resources, addressing key climate and environmental challenges.

- by 2029, society will be more inclusive and cohesive, with an active civil society and more effective, accountable institutions that promote reform and recovery, as well as uphold the rule of law, human rights, and gender equality. In today's world, it is important to direct the development of social production toward solving global problems and ensuring sustainable development for future generations.

Global sustainable development is impossible without international cooperation. No country can overcome global challenges on its own. That is why international organizations, agreements and partnerships are the foundation for building a stable and secure world.

Thus, Global Sustainable Development is not only a strategy, but also a necessity for preserving our planet and civilization. The future of humanity depends on how effectively countries today can combine economic progress, social justice and care and protection of the planet.

SUMMARY

Sustainable development is a global concept that defines pathways for the harmonious development of humanity, taking into account economic, social, and environmental factors. It emerged in response to the escalation of global problems that threaten the future of civilization: the environmental crisis, poverty, wars, and the depletion of natural resources. The key goal of sustainable development is to meet the needs of present generations without compromising the ability of future generations to meet their own needs. An important principle is the balance between economic growth, social stability, and environmental conservation. Technological innovations, economic development, regulatory and legal reforms, the development of a “green” economy, the transition to renewable energy sources, and the circular economy are becoming the foundation of a new global model. The prospects for global development are focused on improving people’s standard of living and addressing social issues: reducing inequality, ensuring human rights, and creating fair working conditions and access to healthcare and education. It is social stability that allows countries to move forward without conflict or upheaval.

References:

1. Політологія для вчителя : навч. посібн. для студ. Педагогічних ВНЗ / за заг. ред. : К. О. Ващенко, В. О. Корнієнка. Київ : Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2011. 406 с.
2. Проект Закону України «Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року» від 07.08.2018 № 9015. URL:[\(https://ips.ligazakon.net/document/u005_15?an=15&ed=&dtm=&le_\)](https://ips.ligazakon.net/document/u005_15?an=15&ed=&dtm=&le_) (дата звернення 09.06.2026 р)
3. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/70/1 від 25 вересня 2015 року «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» Генеральна Асамблея ООН. 70-та сесія, пункти 15 і 116 порядку денного 15-16301 (E). URL: <https://files.acquia.undp.org/public/migration/ua/Agenda2030-UA.p> (дата звернення 09.06.2026 р)
4. Цілі сталого розвитку та Україна. Завдання та індикатори досягнення Цілей сталого розвитку в Україні на період до 2030 року. 2025. Кабінет Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/cili-stalogo-rozvitku-ta-ukrayina> (дата звернення 09.06.2026 р)
5. 17 Цілей сталого розвитку. Електронний університет. Хмельницький НУ. 2023. URL:<https://khmnu.edu.ua/czili-stalogo-rozvytku/> (дата звернення 09.06.2026 р)
6. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України «Цілі сталого розвитку: Україна». Національна доповідь. Кабінет Міністрів України. 2016. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukraina.pdf> (дата звернення 09.06.2026 р)

7. Огієнко А. (2024). Сталий розвиток підприємства: сутність поняття, перспективи та перешкоди. *Modeling the development of the economic systems*, (3), 222–228. <https://doi.org/10.31891/mdes/2024-13-31>

8. Книш М., Котик Л. Глобальні проблеми людства : навч. посібник Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 172 с.

9. The Problems of this World Today URL:<http://www.iawwai.com/ProblemsOfThisWorld.htm>. (дата звернення 09.06.2026 р)

10. Савельєва А.О. Глобальні проблеми людства та шляхи їх вирішення. Він НТУ. 2024. URL:<file:4249-15201-1-PB.pdf> (дата звернення 09.06.2026 р)

11. Уряд презентував Проект Програми дій, серед пріоритетів – економіка, бізнес та відновлення. Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України 18.08.2025 року. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-prezentuvav-proiekt-prohramy-dii-sered-priorytetiv-ekonomika-biznes-ta-vidnovlennia> (дата звернення 09.06.2026 р)

12. Куди йдуть гроші? Як ООН сприяє досягненню Цілей сталого розвитку. Організація Об'єднаних Націй. Україна. 2025 рік. URL: <https://ukraine.un.org/uk/about/about-the-un> (дата звернення 09.06.2026 р)

13. Як ООН підтримує Цілі сталого розвитку в Україні. Наша робота над досягненням Цілей сталого розвитку в Україні. Організація Об'єднаних Націй Україна. 2025. URL: <https://ukraine.un.org/uk/about/about-the-un> (дата звернення 09.06.2026 р)

14. Проект плану дій уряду: пріоритети включають економіку, бізнес та відновлення. 18 серпня 2025 р. *Урядовий портал*. Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/en/news/uriad-prezentuvav-proiekt-prohramy-dii-sered-priorytetiv-ekonomika-biznes-ta-vidnovlennia> (дата звернення 09.06.2026 р)

Information about the author:

Riabinina Natalia Oleksiivna,

Doctor of Philosophy in Economics,

Associate Professor at the Department of Economics

and Entrepreneurship

Kyiv Institute of Business and Technologies

1/5, Zoryanyi Ave., 04078, Kyiv, Ukraine

МЕДІАРЕСУРСИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Сальнікова Н. В., Трима К. А.

ВСТУП

Сучасний науковий дискурс осмислює медіа не просто як канали трансляції інформації, а як інституційні механізми творення соціокультурного середовища, утвердження ідентичностей і виробництва символічного універсуму. Теоретичне підґрунтя цього розуміння закладене ще В. Ліппманном (1922), який описав феномен «псевдо-середовища» – символічного замітника об'єктивної дійсності, що формується через медіаспоживання. Цифрова трансформація комунікативного простору надала цьому феномену безпрецедентного масштабу: соціальні мережі, алгоритмічні рекомендаційні системи та персоналізовані інформаційні потоки конституюють якісно нову архітектуру медіавпливу, що потребує ґрунтовного теоретичного переосмислення¹.

Класичні теорії масової комунікації, розроблені переважно в епоху домінування традиційних мас-медіа, зберігають значну пояснювальну силу, проте їхні базові положення зазнають суттєвої трансформації в умовах мережевого суспільства. Персоналізована алгоритмічна курація контенту, горизонтальна архітектура комунікації та феномен одночасного існування користувача в ролі реципієнта, творця і ретранслятора інформації вимагають синтетичної дослідницької моделі, здатної охопити різнорівневі механізми впливу медіа на політичний світогляд.

Метою цієї статті є систематизація та критичне переосмислення ключових теоретичних підходів до розуміння медіавпливу на політичний світогляд, а також розробка багаторівневої аналітичної моделі, релевантної для аналізу сучасних цифрових платформ.

Метою досягається через реалізацію таких завдань: здійснити критичний огляд семи магістральних теорій масової комунікації у їхній застосовності до цифрового середовища; проаналізувати ключові технології медіаінфлюенції – «четверту владу», соціальну інженерію та алгоритмічне таргетування; дослідити амбівалентну природу соціальних мереж як арени політичного дискурсу; обґрунтувати перехід від лінійної до мережевої моделі медіавпливу.

Актуальність теми зумовлена фундаментальними зрушеннями в медіапросторі, що відбулися внаслідок цифровізації. У теоретичному

¹ Lippmann W. Public Opinion. New York: Harcourt, Brace and Company, 1922. 427 p.

плані традиційні лінійні моделі медіавпливу типу «стимул – реакція» виявляються методологічно недостатніми для пояснення мережевої природи сучасної комунікації, де реципієнт є водночас активним агентом виробництва і циркуляції змістів. Соціальні мережі перетворилися на головну арену політичного дискурсу, забезпечуючи інтерактивність, горизонтальну комунікацію та безпрецедентний мобілізаційний потенціал; водночас рутинізація їх використання спричинила формування «бульбашок фільтрів», інформаційну поляризацію та структурне посилення дезінформації².

У прикладному вимірі проблема набуває особливої гостроти в контексті гібридних конфліктів і воєнного часу, коли стійкість політичного світогляду громадян набуває ознак чинника національної безпеки. Алгоритмічне таргетування, технології соціальної інженерії та еволюція пропагандистських практик, зокрема поява комп'ютаційної пропаганди – створюють безпрецедентні можливості для маніпуляції масовою свідомістю. Стрімкий розвиток штучного інтелекту та генеративних нейромереж (deepfakes, автоматизоване виробництво контенту) ставить перед науковою спільнотою нові питання щодо трансформації інформаційного порядку денного і верифікації достовірності повідомлень, що надалі поглиблює розрив між наявними концептуальними інструментами та емпіричною реальністю цифрової комунікації³.

Об'єктом дослідження є система медіакомунікації як чинник формування політичного світогляду в умовах цифрового суспільства.

Предмет дослідження – теоретичні моделі та механізми впливу медіа на політичну свідомість, їх трансформація під дією алгоритмічної курації контенту та мережевої архітектури соціальних платформ.

1. Теоретичні засади: синтез класичних теорій масової комунікації та їх трансформація в цифровому середовищі

Теоретичне осмислення впливу медіа на політичний світогляд традиційно відштовхується від фундаментального положення, сформульованого В. Ліппманном у праці «Public Opinion» (1922): мас-медіа створюють «псевдосередовище» – символічну картину світу, яка за відсутності безпосереднього досвіду заміщує собою об'єктивну реальність і слугує основою для формування політичних суджень та поведінкових настанов. Ця ідея отримала емпіричне підтвердження

² Pariser E. The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You. New York: Penguin Press, 2011. 294 p.

³ Woolley S., Howard P. Computational Propaganda: Political Parties, Politicians, and Political Manipulation on Social Media. Oxford University Press, 2019. 260 p.

в теорії порядку денного М. МакКомбса та Д. Шоу (1972), які довели, що ЗМІ визначають не те, що люди думають, а те, про що вони думають: регулярне висвітлення певних проблем підвищує їхню суб'єктивну значущість у масовій свідомості⁴.

У цифрову епоху механізм порядку денного зазнає якісної трансформації. Замість уніфікованого публічного порядку денного, що формувався редакційними рішеннями традиційних ЗМІ, виникає множина персоналізованих порядків денних, що генеруються алгоритмічними системами на основі поведінкових даних користувачів. Така фрагментація конститує підґрунтя для формування паралельних політичних реальностей – «ізоверсів» публічного дискурсу, – де різні соціальні групи не лише по-різному інтерпретують одні й ті самі події, а взагалі обговорюють принципово відмінний тематичний репертуар⁵.

Логічним продовженням теорії порядку денного є концепція фреймінгу, яка дає відповідь на питання, як саме аудиторія має думати про запропоновані теми. Р. Ентман (1993) визначав фреймінг як добір певних аспектів реальності та підвищення їхньої значущості в комунікативному повідомленні з метою просування конкретної інтерпретації, моральної оцінки або імпліцитної політичної рекомендації. Якщо порядок денний визначає тематичний репертуар публічного дискурсу, то фрейми здійснюють його смислову розмітку: одне й те саме питання може бути представлене в рамці соціальної справедливості або економічної ефективності, спричиняючи діаметрально протилежні політичні судження. У соціальних медіа конкуренція фреймів якісно загострюється, оскільки спрощені, афективно навантажені інтерпретаційні схеми мають вищий потенціал до вірального поширення, що систематично підвищує ймовірність домінування емоційно заряджених фреймів над аналітично збалансованими⁶.

На рівні індивідуальної когнітивної обробки медіаповідомлень діє механізм праймінгу, описаний С. Айенгаром та Д. Кіндером (1987) в рамках моделі асоціативних мереж пам'яті. Медіаконтент активує певні ментальні конструкти, які надалі використовуються реципієнтом як евристична основа для формування політичних оцінок і поведінкових рішень. Сила ефекту праймінгу обернено пропорційна безпосередньому досвіду взаємодії з об'єктом політичної дійсності та прямо пропорційна часовій близькості між отриманням стимулу та

⁴ McCombs M., Shaw D. The Agenda-Setting Function of Mass Media. *Public Opinion Quarterly*. 1972. Vol. 36, No. 2. P. 176–187.

⁵ Bruns A. *Are Filter Bubbles Real?* Cambridge: Polity Press, 2019. 160 p.

⁶ Entman R. Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm. *Journal of Communication*. 1993. Vol. 43, No. 4. P. 51–58.

когнітивною обробкою. Алгоритмічна курація контенту потенційно посилює цей ефект: таргетовані повідомлення цілеспрямовано активують конкретні асоціативні зв'язки – наприклад, стійко пов'язуючи образ політичного актора з корупційними скандалами, – що звужує когнітивну варіативність наступних суджень і унеможливлює переоцінку сформованих установок⁷.

У довгостроковій перспективі накопичення подібних ефектів описується теорією культивування Дж. Гербнера та Л. Гросса (1976), яка постулює, що тривале й інтенсивне споживання медіаконтенту призводить до поступового ототожнення аудиторією зображеної медіареальності зі справжньою. Систематичне спотворення соціальних пропорцій – перебільшення рівня злочинності, зовнішніх загроз чи політичної нестабільності – формує «середньосвітовий ефект» (mean world effect): стійку суспільну тривогу, що не корелює з об'єктивними даними, але сприймається як безсумнівна реальність. Сучасні стрімінгові сервіси та соціальні мережі, що заохочують безперервне скролінгове споживання та формат binge-watching, відтворюють культивацийний ефект у нових технологічних умовах і потенційно роблять «спотворену часткову реальність» більш референтною, ніж власний обмежений соціальний досвід переважної більшості користувачів⁸.

Соціально-психологічний вимір медіавпливу розкривається через концепцію спіралі мовчання Е. Ноель-Нойманн (1974). Індивіди схильні замовчувати власні політичні погляди, якщо суб'єктивно сприймають їх як такі, що суперечать домінуючій думці більшості, керуючись страхом соціальної ізоляції. Цифрова публічність видозмінює цей механізм у принципово важливий спосіб: алгоритми сприяють формуванню «ехо-камер», де будь-яка, навіть статистично маргінальна, позиція може суб'єктивно сприйматися як домінуюча в межах замкненої спільноти. Водночас у таких цифрових анклавах тиск конформності нерідко виявляється інтенсивнішим, породжуючи множину локальних «спіралей мовчання». Таким чином, замість зникнення цього ефекту відбувається його сегментація та мультиплікація: публічна сфера фрагментується на ізольовані комунікативні простори з власними нормативними більшостями, де межі прийнятного висловлювання визначаються не загальнонаціональним дискурсом, а мікрогруповими стандартами.

⁷ Iyengar S., Kinder D. *News That Matters: Television and American Opinion*. Chicago : University of Chicago Press, 1987. 200 p.

⁸ Gerbner G., Gross L. Living with Television: The Violence Profile. *Journal of Communication*. 1976. Vol. 26, No. 2. P. 172–199.

Цей феномен можна концептуалізувати як перехід від єдиної спіралі мовчання до фрагментованого архіпелагу паралельних спіралей⁹.

Однак зведення аудиторії до пасивного об'єкта медіавпливу є теоретичним спрощенням. Теорія використання та задоволення акцентує активну суб'єктну роль реципієнта, який цілеспрямовано обирає медіаканали та контент для задоволення власних інформаційних, розважальних чи соціальних потреб¹⁰. Проте в умовах алгоритмічної курації дихотомія «активний/пасивний реципієнт» набуває принципово нового виміру й стає методологічно проблематичною: платформи «передбачають» потреби користувача і формують пропозицію контенту до того, як він усвідомить власний запит. Ця суперечність продуктивно розв'язується в моделі ймовірності усвідомленої обробки інформації Р. Петті та Дж. Качіоппо (1986), яка виокремлює два шляхи переконання: центральний (ґрунтується на критичному аналізі аргументів) та периферійний (спирається на емоційні стимули, довіру до джерела, естетичну привабливість). Цифрові платформи, орієнтовані на швидке й емоційно насичене споживання, стимулюють переважно периферійний шлях обробки, що робить навіть активного у своєму медіавиборі користувача структурно вразливим до когнітивних ефектів порядку денного, фреймінгу та культиваци¹¹.

Динаміка поширення нових політичних ідей, гасел та ідеологій у цифровому середовищі описується теорією дифузії інновацій Е. Роджерса (1962), яка фіксує S-подібну криву прийняття інновацій у суспільстві через канали масової комунікації та лідерів думок. Соціальні мережі суттєво прискорюють і здешевлюють цей процес, знижуючи поріг входження для нових політичних акторів і дозволяючи радикальним ідеям долати критичний поріг поширення без опосередкування традиційними медіаінституціями¹². Завершальним елементом теоретичної рамки є технологічний детермінізм М. Маклюєна (1964), у версії якого медіатехнології мають самостійний вплив на суспільне сприйняття, незалежний від конкретного змісту повідомлень. Його теза «медіум є повідомленням» у цифровому контексті трансформується в положення про те, що алгоритм є повідомленням: логіка рекомендаційних систем, яка максимізує час залученості через афективно заряджений і поляризуючий контент, детермінує саму архітектуру

⁹ Noelle-Neumann E. The Spiral of Silence: A Theory of Public Opinion. *Journal of Communication*. 1974. Vol. 24, No. 2. P. 43–51.

¹⁰ Katz E., Blumler J.G., Gurevitch M. Uses and Gratifications Research. *Public Opinion Quarterly*. 1973. Vol. 37, No. 4. P. 509–523.

¹¹ Petty R.E., Cacioppo J.T. *Communication and Persuasion: Central and Peripheral Routes to Attitude Change*. New York : Springer-Verlag, 1986. 262 p.

¹² Rogers E. *Diffusion of Innovations*. New York : Free Press, 1962. 367 p.

засвоєння інформації і, відтак, форму політичного світогляду незалежно від змісту конкретних повідомлень¹³.

У сукупності розглянуті теоретичні підходи утворюють багаторівневу аналітичну модель, яку автори пропонують структурувати за п'ятьма рівнями аналізу: (1) макрорівень тематичних пріоритетів та інтерпретаційних рамок (теорії порядку денного та фреймінгу); (2) когнітивний рівень активації ментальних схем і довгогрівого конструювання реальності (теорії праймінгу та культивативного конструювання реальності (теорії праймінгу та культивативної); (3) соціально-психологічний рівень динаміки публічного висловлювання в сегментованій публічній сфері (теорія спіралі мовчання); (4) суб'єктний рівень активного медіавибору та когнітивних стратегій обробки інформації (теорія використання та задоволення, модель ймовірності усвідомленої обробки); (5) технологічний рівень детермінуючого впливу платформної логіки на всі попередні рівні (технологічний детермінізм, дифузія інновацій). Такий синтез долає лінійність окремих теорій, демонструючи їхню діалектичну взаємодію в умовах алгоритмічно керованої цифрової реальності.

2. Технології медіаінфлюенції: «четверта влада», соціальна інженерія, алгоритмічне таргетування і трансформація пропаганди

Головним об'єктом інформаційного впливу є свідомість людини. У мас-медіа та соціальних мережах застосовується значна кількість методів інформаційно-психологічного впливу, основними серед яких є переконання, навіювання та пропаганда. Ефективність цих методів значною мірою ґрунтується на здатності оминати свідоме критичне сприйняття, впроваджуючи когнітивні установки безпосередньо через механізми периферійного шляху обробки інформації.

Концепт «четвертої влади» позначає функцію ЗМІ як інституту публічного контролю за діяльністю держави в демократичних суспільствах. Держава через правові інструменти формує правила взаємодії з інформаційним суспільством, оскільки в сучасних умовах інформація відіграє вирішальну роль в організації та легітимзації владних відносин. Ефективність «четвертої влади» принципово залежить від її інституційної незалежності від надмірного державного втручання та корпоративних інтересів власників медіа. В умовах гібридних конфліктів незалежні медіа стають мішенню для атак як з боку держави, так і з боку недержавних акторів, що актуалізує потребу в нових правових і технологічних механізмах захисту журналістів та редакційної незалежності.

¹³ McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. New York : McGraw-Hill, 1964. P.97.

Соціальна інженерія у медіасередовищі є технологією цілеспрямованого формування та зміни переконань, цінностей і поведінкових моделей окремих індивідів або груп через маніпулятивні комунікативні стратегії. На відміну від традиційного переконання, вона ґрунтується не на аргументації, а на систематичній експлуатації когнітивних евристик і упереджень цільової аудиторії. У медіапросторі соціальна інженерія реалізується через цілеспрямовані кампанії в соціальних мережах, де користувачів послідовно «ведуть» до бажаних переконань через ланцюжки емоційно резонансних повідомлень, що апелюють до страху, групової ідентичності чи потреби в когнітивній консистентності. Такі кампанії нерідко використовують техніки pretexting (створення фіктивного контексту для підвищення довіри), «приманки» (провокативного контенту, розрахованого на емоційне залучення) та поетапного формування залежності від певного інформаційного джерела.

Технологія алгоритмічного таргетування є визначальною складовою сучасного медіаінфлюенсу. Алгоритми курують і рекомендують контент, що максимізує залучення аудиторії, утримуючи користувачів на платформах через оптимізацію за метриками кліків, часу перегляду та емоційних реакцій. Цей процес, побудований на сенсаційному та суперечливому контенті, структурно схильний до поширення дезінформації та радикалізованих наративів. Принципово важливо, що алгоритмічне таргетування створює якісно новий рівень персоналізованого впливу, який принципово відрізняється від класичних моделей мас-медіа, що працювали з гомогенною аудиторією: кожен користувач отримує унікальне «інформаційне меню», що відображає і водночас посилює його індивідуальні схильності та упередження, формуючи персоналізовані когнітивні пастки.

Пропаганда залишається одним із найдавніших і найефективніших інструментів політичного впливу, однак у цифрову епоху її класичні форми зазнають принципової трансформації. У науковому дискурсі пропаганда визначається як форма цілеспрямованої комунікації, що передбачає систематичне застосування риторичних, наративних та когнітивних технік задля просування певної ідеологічної позиції або формування бажаних суспільних установок. Традиційна класифікація О. Бойка виокремлює три типи пропаганди за критерієм джерела: білу (відкрите атрибутоване джерело, відносно м'які методи), чорну (маскування справжнього джерела є ключовим прийомом) та сіру (відсутність ідентифікованого джерела, використання «солом'яних аргументів» для делегітимізації опонентів). Проте ця типологія,

розроблена для епохи традиційних ЗМІ, потребує розширення в контексті цифрового середовища¹⁴.

Зокрема, явище «комп'ютаційної пропаганди» (Woolley & Howard, 2019) – автоматизованого масштабного виробництва і розповсюдження пропагандистських повідомлень через мережі ботів і алгоритмічні системи – принципово не вписується в класичну триколірну схему, оскільки поєднує ознаки різних типів і передбачає нові механізми: штучне завищення соціального схвалення ('лайки', поширення), симуляцію масового консенсусу та цілеспрямовану деградацію інформаційного середовища через шум. Позитивна (конструктивна) пропаганда, зорієнтована на формування соціальної злагоди і громадянських цінностей відповідно до суспільного інтересу, принципово відрізняється від деструктивної, мета якої – розпалювання ворожнечі, нагнітання конфліктів та створення паралельної реальності зі спотвореною аксіологічною системою¹⁵.

У сучасному мережевому суспільстві пропаганда набула глобального та персоніфікованого характеру, ставши повноправною складовою цифрової інформаційної екосистеми. Показово, що правдивість інформації дедалі більше витісняється кількісними метриками як критерієм соціальної довіри: чим більше користувачів поширюють повідомлення, тим вищим є рівень його сприйманої достовірності – феномен, який можна позначити як «ефект алгоритмічного консенсусу». Ефективність пропаганди критично залежить від рівня довіри до медіаджерела, емоційної резонансності повідомлення та медіаграмотності аудиторії; саме останній чинник постає визначальним: суспільства з високим рівнем медіаграмотності та критичного мислення демонструють значно нижчу структурну вразливість до деструктивних пропагандистських впливів.

3. Соціальні мережі як арена політичного дискурсу: демократизація та поляризація публічної сфери

Цифрова доба закріпила за соціальними медіаплатформами статус базальтернативної арени політичної комунікації, механізму формування суспільних настроїв та чинника, що зумовлює характер прийняття рішень. З мільярдами користувачів вони слугують майданчиками, де індивіди беруть участь у дискусіях, обмінюються інформацією та транслиують свої політичні переконання. З точки зору

¹⁴ Бойко О.Д. Пропаганда. Політична енциклопедія. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 610.

¹⁵ Woolley S., Howard P. Computational Propaganda: Political Parties, Politicians, and Political Manipulation on Social Media. Oxford University Press, 2019. P. 115.

комунікаційних характеристик, соціальні мережі принципово відрізняються від традиційних медіа: вони є каналами інтерактивної горизонтальної комунікації, де споживач інформації одночасно є активним агентом виробництва та розповсюдження контенту. Відсутність жорстких ієрархічних редакційних фільтрів і кооперативна архітектура платформ забезпечують безпрецедентний мобілізаційний потенціал і здатність до стрімкого формування колективних ідентичностей.

Водночас ці ж платформи несуть у собі суттєві ризики для якості публічного дискурсу. Складні рекомендаційні алгоритми адаптують інформаційне середовище для кожного користувача на основі попередньої поведінкової взаємодії. Це призводить до явища «бульбашок фільтрів» (Pariser, 2011): користувачі прогресивно ізолюються від різноманітних політичних перспектив, а наявні переконання підсилюються за рахунок формування інформаційних середовищ, що структурно виключають дисонантні повідомлення¹⁶. Принципово важливо, що «бульбашка фільтрів» формується не лише алгоритмами, а й власними практиками селективного медіаспоживання: користувачі схильні підписуватися на джерела, з якими вже погоджуються, і уникати контакту з опонентними позиціями – феномен «селективної експозиції», описаний ще Л. Фестінгером (1957) у контексті теорії когнітивного дисонансу¹⁷.

Архітектура соціальних мереж заохочує емоційну залученість, що використовується для поширення пропагандистських повідомлень і радикалізованих наративів. «Рутинізація» соціальних мереж – їхнє повсякденне, звичне використання – глибоко вкоренилася в тканину політичного дискурсу, суттєво впливаючи на конструювання та споживання політичних наративів (Трима, 2019)¹⁸. Ця постійна взаємодія посилює процеси «медіа-нормалізації екстриму»: платформи, що оптимізують залучення через аутрейдж-контент, систематично підвищують видимість радикальних позицій і поступово зміщують межі «нормального» в публічному дискурсі. Відтак, об'єктивним наслідком рутинізації соціальних мереж постає не лише демократизація доступу до політичного життя й послаблення бар'єрів участі, а й зміна

¹⁶ Pariser E. The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You. New York : Penguin Press, 2011. 294 p.

¹⁷ Festinger L. A Theory of Cognitive Dissonance. Stanford : Stanford University Press, 1957. P. 154.

¹⁸ Трима К.А. Медіаграмотність як феномен сучасного суспільства. *Медіаосвіта як інструмент розвитку громадянського суспільства в Україні* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 29 листопада 2019 р., ДонДУУ). Маріуполь : ДонДУУ, 2019. С. 144

самої природи політичної участі, що виявляється у витісненні раціональної аргументації емоційною поляризацією.

Цифровізація публічної сфери також трансформує характер взаємодії між медіа та владою. В умовах «фрагментації публічної сфери» єдиний загальнонаціональний дискурс замінюється множиною паралельних дискурсів у різних соціальних групах, кожен із яких оперує власними фактами, авторитетами та наративами (Ляшенко, 2024)¹⁹. ЗМІ функціонують не як пасивні канали трансляції інформації, а як активні учасники конструювання і зміни політичних наративів, що водночас є продуктом і чинником формування громадської думки (Сальнікова, Ляшенко, 2024)²⁰. У цифрову епоху цей двійстий характер посилюється через виникнення циклів взаємопідсилення: громадська думка формується в соціальних мережах у режимі реального часу, а потім підхоплюється традиційними ЗМІ, які надають їй статусу легітимності, що повертається в інформаційний простір як новий «об’єктивний факт».

Тотальна медіатизація повсякденності – від трудових практик до рекреаційних – конститує нову онтологічну умову соціального буття, за якої медійний досвід не лише відображає, але й структурує суб’єктивне сприйняття реальності. Якщо в добу традиційних медіа людина мала дискретний «медіачас», відокремлений від інших форм діяльності, то смартфонна «завжди-онлайн» культура стирає цю межу, перетворюючи медіацію реальності на безперервний фоновий процес. Це має фундаментальні наслідки для механізмів культивування та праймінгу: інтенсивність та безперервність медіаекспозиції досягають рівнів, що принципово перевищують показники, на яких ґрунтувалися оригінальні теоретичні моделі.

4. Методологічні обмеження дослідження та перспективи подальших розвідок

Запропонована п’ятирівнева аналітична модель медіавпливу має певні методологічні обмеження, що слід враховувати при інтерпретації результатів і плануванні подальших емпіричних досліджень. По-перше, синтезовані теорії розроблялися переважно в контексті демократичних

¹⁹ Ляшенко П.Р. Пропаганда в медіапросторі: виклики сьогодення. *Суспільно-політичні трансформації у XXI столітті: локальні, національні та глобальні контексти* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, Київ, Маріупольський державний університет, 18 квітня 2024 року. С. 80.

²⁰ Сальнікова Н., Ляшенко П. Пропаганда в медіапросторі: виклики сьогодення. *Суспільно-політичні трансформації у XXI столітті: локальні, національні та глобальні контексти*. 2024. С. 79. URL: https://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/7384/1/susp-pol_transf_konf_2024.pdf#page=79.

медіасистем із розвинутою плюралістичною публічною сферою; їхня застосовність до гібридних чи авторитарних режимів, де медіа-інститути функціонують в умовах систематичного зовнішнього тиску, потребує спеціального обґрунтування. По-друге, запропонована модель носить переважно теоретично-дедуктивний характер і потребує емпіричної верифікації на матеріалі конкретних цифрових платформ і визначених соціально-демографічних груп. По-третє, стрімкість технологічних трансформацій у сфері штучного інтелекту та генеративних нейромереж ускладнює довгострокове концептуальне прогнозування, що зумовлює необхідність регулярного перегляду аналітичних рамок.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з кількома взаємопов'язаними напрямками. По-перше, стрімкий розвиток штучного інтелекту та генеративних нейромереж (deepfakes, автоматизоване виробництво контенту) ставить питання про механізми їхнього впливу на формування медіапорядку денного і достовірності, а також про можливість їхнього теоретичного опису в межах чинних концептуальних рамок. По-друге, особливої актуальності набуває розробка ефективних механізмів протидії інформаційним маніпуляціям у воєнний та постконфліктний час, коли стійкість політичного світогляду громадян набуває значення чинника національної безпеки. По-третє, потребує поглибленого емпіричного вивчення вплив алгоритмів соціальних мереж на електоральну поведінку в умовах інформаційних криз, оскільки саме в моменти нестабільності когнітивна вразливість аудиторії до маніпулятивних впливів сягає максимуму.

ВИСНОВКИ

На основі критичного синтезу семи ключових теорій масової комунікації – порядку денного, фреймінгу, праймінгу, культивуації, спіралі мовчання, використання та задоволення, дифузії інновацій і технологічного детермінізму – авторами обґрунтовано п'ятирівневу аналітичну модель медіавпливу на політичний світогляд в умовах цифрової комунікації. Показано, що цифровізація не скасовує класичні механізми медіавпливу, а трансформує їх у персоналізовані, алгоритмічно керовані форми, якісно підвищуючи їхній потенційний вплив на когнітивні та ціннісні структури реципієнта. Порядок денний фрагментується на множину персоналізованих версій; спіраль мовчання мультиплікується в ізольованих комунікативних анклавах; межа між активним медіавибором і алгоритмічно сконструйованим споживанням стає методологічно неоднозначною.

Технології медіаінфлюенції – концепт «четвертої влади», соціальна інженерія та алгоритмічне таргетування – у своїй сукупності конституують безпрецедентні можливості для управління політичною

свідомістю. Пропаганда в цифрову епоху набуває глобального та персоніфікованого характеру; класична триколірна типологія потребує розширення з урахуванням феномену комп'ютаційної пропаганди та «ефекту алгоритмічного консенсусу», де кількісні метрики поширення витісняють аргументацію як критерій достовірності.

Проведений теоретичний аналіз засвідчує амбівалентну природу соціальних мереж як головної арени сучасного політичного дискурсу: демократизація доступу і мобілізаційний потенціал співіснують із формуванням «бульбашок фільтрів», ехо-камерами, феноменом «медіа-нормалізації екстриму» та циклами взаємопідсилення між традиційними медіа і соціальними мережами. Тотальна медіатизація повсякденності стирає межу між «реальним» і «медійним» досвідом, підвищуючи ефективність культивативного та праймінгового впливів до рівнів, непередбачених у вихідних теоретичних моделях.

Узагальнення розглянутих теоретичних підходів надає підстави стверджувати, що цифрова комунікація зумовила фундаментальний перехід від лінійної до мережевої моделі медіавпливу. У цій моделі кожен користувач є одночасно реципієнтом, творцем і ретранслятором інформації, що унеможливує застосування спрощених біхевіористських схем «стимул – реакція» та потребує переосмислення як теоретичних підходів до медіа, так і практичних механізмів регулювання інформаційного простору і систем медіаосвіти.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено комплексний теоретичний аналіз механізмів впливу медіа на політичний світогляд в умовах цифрової комунікації. На основі синтезу семи ключових теорій масової комунікації – порядку денного, фреймінгу, праймінгу, культиватії, спіралі мовчання, використання та задоволення, дифузії інновацій і технологічного детермінізму – вибудовано багаторівневу аналітичну модель медіавпливу. Доведено, що цифровізація не скасовує класичні механізми, а трансформує їх у персоналізовані, алгоритмічно керовані форми. Виявлено амбівалентний характер соціальних мереж як головної арени політичного дискурсу: демократизація доступу супроводжується фрагментацією публічної сфери, формуванням «бульбашок фільтрів» та посиленням дезінформації. Обґрунтовано перехід від лінійної до мережевої моделі медіавпливу, в якій користувач одночасно є реципієнтом, творцем і ретранслятором інформації. Окреслено перспективи досліджень, пов'язані з впливом штучного інтелекту, протидією інформаційним маніпуляціям у кризових умовах та алгоритмічним чинником електоральної поведінки.

Література:

1. Bruns A. Are Filter Bubbles Real? Cambridge: Polity Press, 2019. 160 p.
2. Entman R. Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm. *Journal of Communication*. 1993. Vol. 43, No. 4. P. 51–58.
3. Festinger L. A Theory of Cognitive Dissonance. Stanford : Stanford University Press, 1957. 291 p.
4. Gerbner G., Gross L. Living with Television: The Violence Profile. *Journal of Communication*. 1976. Vol. 26, No. 2. P. 172–199.
5. How much time do we spend on social media? URL: <http://mediakix.com/2016/12/how-much-time-is-spent-on-social-media-lifetime/#gs.rPNYGG8>.
6. Iyengar S., Kinder D. News That Matters: Television and American Opinion. Chicago : University of Chicago Press, 1987. 200 p.
7. Katz E., Blumler J.G., Gurevitch M. Uses and Gratifications Research. *Public Opinion Quarterly*. 1973. Vol. 37, No. 4. P. 509–523.
8. Khalaf S. The cable industry faces the perfect storm: Apps, App Stores and Apple. URL: <http://flurymobile.tumblr.com/post/128773968605/the-cable-industry-faces-the-perfect-storm-apps>.
9. Lippmann W. Public Opinion. New York: Harcourt, Brace and Company, 1922. 427 p.
10. McCombs M., Shaw D. The Agenda-Setting Function of Mass Media. *Public Opinion Quarterly*. 1972. Vol. 36, No. 2. P. 176–187.
11. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. New York : McGraw-Hill, 1964. 359 p.
12. Noelle-Neumann E. The Spiral of Silence: A Theory of Public Opinion. *Journal of Communication*. 1974. Vol. 24, No. 2. P. 43–51.
13. Pariser E. The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You. New York : Penguin Press, 2011. 294 p.
14. Petty R.E., Cacioppo J.T. Communication and Persuasion: Central and Peripheral Routes to Attitude Change. New York : Springer-Verlag, 1986. 262 p.
15. Rogers E. Diffusion of Innovations. New York : Free Press, 1962. 367 p.
16. What Is Social Engineering? The Human Element in the Technology Scam. URL: <https://www.comptia.org/content/articles/what-is-social-engineering>.
17. Woolley S., Howard P. Computational Propaganda: Political Parties, Politicians, and Political Manipulation on Social Media. Oxford University Press, 2019. 260 p.

18. Аргенті П. Репутація та корпоративний бренд. *Огляд корпоративної репутації*. 2004. № 6. С. 368–374.

19. Бойко О.Д. Пропаганда. Політична енциклопедія. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 610.

20. Ляшенко П.Р. Пропаганда в медіапросторі: виклики сьогодення. *Суспільно-політичні трансформації у XXI столітті: локальні, національні та глобальні контексти* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, Київ, Маріупольський державний університет, 18 квітня 2024 року. С. 79–82.

21. Сальнікова Н., Ляшенко П. Пропаганда в медіапросторі: виклики сьогодення. *Суспільно-політичні трансформації у XXI столітті: локальні, національні та глобальні контексти*. 2024. С. 79. URL: https://repository.mu.edu.ua/jspu/bitstream/123456789/7384/1/susp-pol_transf_konf_2024.pdf#page=79.

22. Свідерська О.І. Теоретико-методологічний аналіз впливу соціальних мереж на формування політичної поведінки в сучасному світі (на прикладі Facebook, Twitter, Instagram, Watsapp). URL: <http://www.regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/20/32.pdf>.

23. Совгира Т.І. Актуальні питання концепції «технологічного детермінізму» у дзеркалі культурологічної думки. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2021. № 3. С. 37–41.

24. Трима К.А. Медіаграмотність як феномен сучасного суспільства. *Медіаосвіта як інструмент розвитку громадянського суспільства в Україні* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 29 листопада 2019 р., ДонДУУ). Маріуполь: ДонДУУ, 2019. 181 с. С. 144–145.

Information about the authors:

Salnikova Nataliia Valeriivna,

PhD in History, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Information Activities

Mariupol State University

6, Preobrazhenska str., Kyiv, 03037, Ukraine

Tryma Kateryna Andriiivna,

PhD in Political Science, Senior Research Fellow,

Associate Professor at the Department of Political Science and

International Relations

Mariupol State University

6, Preobrazhenska str., Kyiv, 03037, Ukraine

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВІКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ФЕНОМЕН ПІДЛІТКОВИХ СУДІВ У США: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД І СТРАТЕГІЧНІ ВИМІРИ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ

Светлічний І. В.

ВСТУП

Питання історичної динаміки вікових меж кримінальної відповідальності належить до найбільш дискусійних і концептуально значущих проблем кримінології та соціології доби постмодерну. Його доктринальне осмислення та інституційна реалізація мають праксеологічну цінність для формування ювенальної кримінальної політики держави, оскільки визначають перспективні стратегічні виміри реагування на делінквентну поведінку молоді в межах національної моделі відновної парадигми.

У XX та на початку XXI століття відбувалися перманентні дискусії у визначенні мінімального віку, з якого дитина здатна нести кримінальну відповідальність. Зміни залежали від політичної кон'юнктури, суспільного запиту та позиції міжнародних організацій.

Історична трансформація віку кримінальної відповідальності відображає конфлікт двох світоглядних парадигм: політичного запиту на відплатне покарання та антропоцентричного підходу – відновної парадигми. Перевагу останньої обґрунтовано у Загальному коментарі ООН № 24 (2019), який встановлює 14-річну вікову межу як абсолютний мінімум¹.

Подальший аналіз доцільно розпочати з простеження еволюції відповідних змін у країнах світу. У континентальній Європі вищий мінімальний вік кримінальної відповідальності поєднується з розширенням ювенальних гарантій на молодих дорослих. У Німеччині з 1953р. кримінальна відповідальність настає з 14 років, але до осіб 18–21 року може застосовуватися ювенальне правосуддя. Аналогічна категорія «молодих дорослих» існує в Австрії (18–21 рік). Нідерланди з 2014 року поширили можливості застосування ювенальних заходів до осіб до 23 років. У Хорватії 18–21 рік, у Швейцарії до 15 років

¹ Committee on the Rights of the Child. General comment No. 24 (2019) on children's rights in the child justice system (CRC/C/GC/24) [Electronic resource] / UN Committee on the Rights of the Child. 2019. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-24-2019-childrens-rights-child>

застосовуються виключно виховні заходи, проте Франція орієнтується на дискреційну оцінку «здатності до розсудливості» з 13 років дозволяючи кримінальні покарання.

В Україні загальний вік кримінальної відповідальності становить 16 років, а спеціальний – 14 років за обмеженим переліком правопорушень (ч. 2 ст. 22 КК України), з практики автора зауважимо, що в національній моделі тягар кримінальної відповідальності за найбільш поширеними кримінальними правопорушеннями (імпульсивну крадіжку в магазині або підліткову бійку в школі тощо) починається саме з 14 років без врахування при визначенні суб'єктності психологічного віку (рівня розвитку) дитини. Тому адаптація європейських моделей розширення ювенальних підходів на осіб 18–20 років з урахуванням їх нейропсихологічних особливостей є перспективним напрямом розвитку національного законодавства.

Узагальнення наведених порівняльно-правових даних дає підстави стверджувати, що інституціоналізація у Європі та Північній Америці категорії молодих дорослих віком 18–21 (у низці юрисдикцій – до 23) років зумовлена розвитком як нейронаук, так і кримінологічної психології².

Нині спеціальний вік кримінальної відповідальності в Україні (з 14 років) концептуально корелює із типовою структурою ювенальної та молодіжної делінквентності в європейських країнах, де істотну частку становлять майнові правопорушення, насамперед крадіжки, поряд з іншими категоріями, що змінюються з віком. Наукова проблема полягає у тому що межа кримінальної відповідальності на рівні 14 років допускає ранню криміналізацію дитини. Така модель вступає у суперечність із стандартами ЄС, Ради Європи та ООН. Унаслідок цього в Україні виникає системна диспропорція між проголошеним пріоритетом найкращих інтересів дитини й реальним обсягом кримінально-правового втручання, що має суттєве значення в аспекті європейської інтеграції.

1. Доктринальна та праксеологічна значущість трансформації віку кримінальної відповідальності та її критичне осмислення

Динаміка трансформації віку кримінальної відповідальності свідчить про наступні показники. Британія демонструє поступове підняття вікової межі під впливом розуміння цінності відновної

² Pruin I., Dünkel F. Better in Europe? European responses to young adult offending. 2015. URL: https://t2a.org.uk/wp-content/uploads/2016/02/T2A_Better-in-Europe.pdf

парадигми³. На початку XX століття в Англії та Уельсі був ухвалений Закон про дітей (Children Act 1908), який вперше встановив вік кримінальної відповідальності на рівні 7 років (що відповідало давньому англійському загальному праву). Закон про дітей і підлітків (Children and Young Persons Act 1933) підвищив цей вік до 8 років. Обґрунтуванням стала необхідність більше зважати на добробут дитини і поступове визнання того, що семирічна дитина ще не усвідомлює наслідків злочину.

Доповідь Комітету Інглбі (1961) рекомендувала підняти вік до 12 років, оскільки діти цього віку потребують виховання, а не кари. Однак парламент застосував компроміс, Закон про дітей і підлітків (Children and Young Persons Act 1963) підвищив вік лише до 10 років. З того часу (станом на зараз) вік в Англії та Уельсі залишається 10 років, попри критику з боку Комітету ООН з прав дитини.

У континентальній Європі, зокрема в Німеччині, Франції та Швейцарії, вік кримінальної відповідальності традиційно є вищим, однак межі ювенального втручання також зазнали поступової еволюції.

Так, у Німеччині згідно із Законом про відправлення правосуддя у справах молоді (Jugendgerichtsgesetz, 1953), кримінальна відповідальність настає виключно з 14 років. Проте німецьке право унікальне тим, що має окрему категорію «молоді дорослі» (Heranwachsende) віком від 18 до 21 року, до яких може застосовуватися ювенальне правосуддя, якщо рівень їхнього психоемоційного розвитку відстає від хронологічного віку або обставини злочину вказують на «юнацьку незрілість». Зазначене обґрунтовано результатами вікової психології: лобові долі мозку, відповідальні за самоконтроль, формуються до 21–25 років, а подекуди й до 32, як буде доведено нижче.

У Франції законодавство тривалий час не встановлювало жорсткого мінімального віку, а орієнтувалося на поняття «здатності до розсудливості». Ордонанс від 2 лютого 1945 року про правопорушення неповнолітніх встановив, що кримінальні покарання (на відміну від виховних заходів) можуть застосовуватися лише до неповнолітніх віком від 13 років.

У Швейцарії Кримінальний кодекс розмежовує групи застосування права: до осіб від 7 до 15 років застосовуються лише заходи виховного

³ Ellis T., Kyo A. Youth Justice in England & Wales: Past, Present & Future. *Ryukoku Corrections and Rehabilitation Center Journal* No. 8. 2018. P. 64–92. URL: https://pure.port.ac.uk/ws/portalfiles/portal/13541340/Ryukoku_64_92.pdf

характеру, а кримінальна відповідальність і покарання – заборонені. З 15 до 18 років діє спеціальний режим для підлітків⁴.

У Сполучених Штатах Америки відсутній єдиний федеральний закон щодо віку кримінальної відповідальності, оскільки це прерогатива кримінального права кожного окремого штату. Перший суд у справах неповнолітніх було створено в Іллінойсі у 1899 році, що заклало концепцію «*parens patriae*» (держава як батько), де акцент робився на виправленні, а не на покаранні. У другій половині ХХ століття (зокрема, у 1980–1990-х роках на фоні зростання вуличної злочинності) багато штатів прийняли закони, які знизили вік для передачі справ до судів для дорослих за тяжкі злочини. За загальним правом (*common law*) мінімальний вік становив 7 років, і деякі штати нині зберігають його. В інших штатах цей поріг варіюється: у Колорадо це 10 років, у Джорджії – 13, Нью-Йорку – 16⁵.

Окремої уваги потребує роль Організації Об'єднаних Націй та міжнародного права, саме діяльність ООН упродовж останніх десятиліть стала одним із ключових чинників, що спонукав держави переглядати мінімальний вік кримінальної відповідальності. Пекінські правила (1985) рекомендували країнам не встановлювати мінімальний вік на занадто низькому рівні з огляду на аспекти емоційної, духовної та інтелектуальної зрілості. Комітет ООН з прав дитини у Загальному коментарі № 10 (2007) чітко заявив, що мінімальний вік кримінальної відповідальності нижче 12 років є міжнародно неприйнятним.

Згодом, у Загальному коментарі № 24 (2019), Комітет, проаналізувавши нові наукові дані про розвиток мозку дітей та підлітків, підвищив міжнародний стандарт і став рекомендувати державам-учасникам встановлювати мінімальний вік кримінальної відповідальності щонайменше з 14 років, а ще краще – з 15 чи 16 років. Обґрунтування базується суто на нейробіології та психології: діти просто не здатні повністю розуміти наслідки своїх дій так само, як дорослі⁶.

⁴ Ортинська Н. В., Козак І. В. Зарубіжний досвід звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2021. Т. 8, № 3 (31). С. 250–257. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2021/nov/25432/38.pdf>

⁵ Бондаренко О. А. Історичний розвиток ювенальної юстиції у різних країнах світу / О. А. Бондаренко // *Вісник кримінального судочинства*. 2024. № 1. С. 7–16. URL: <https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/491> DOI: 10.17721/2413-5372.2024.1.7-16

⁶ Комітет ООН з прав дитини. General comment No. 24 (2019) On children's rights in the child justice system (CRC/C/GC/24) / Committee on the Rights of the Child. Geneva, 2019. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-24-2019-childrens-rights-child>

3 1 квітня 2014 року Нідерланди здійснили справжній прорив у цій сфері, запровадивши так зване правосуддя для підлітків (Adolescentenstrafrecht). Нідерланди розширили можливість застосування ювенального кримінального права не лише до 21 року (як у Німеччині), а до 23 років. Законом передбачено: за замовчуванням до правопорушників віком від 18 до 22 років застосовується доросле право, але суд має дискреційні повноваження застосувати заходи з арсеналу ювенальної юстиції, якщо психологічна та соціальна незрілість особи свідчить, що вона більше відповідає підлітковому профілю⁷.

В Австрії існує чітко закріплена у законі категорія «молоді дорослі» (Junge Erwachsene) для осіб віком від 18 до 21 року на момент вчинення злочину. Хоча вони підлягають матеріальному кримінальному праву для дорослих, процесуально вони користуються гарантіями Закону про ювенальні суди (JGG). Згідно з § 36 Кримінального кодексу у поєднанні з § 19 Закону про ювенальні суди, для осіб до 21 року встановлено жорсткий ліміт покарання: їм не може бути призначено довічне позбавлення волі або ув'язнення на строк понад 15 років (за винятком кількох специфічних статей з 2020 року)⁸.

Хорватія, як і низка інших балканських країн (колишньої Югославії), перейняла багато концепцій з німецької та австрійської доктрини. Закон про суди для молоді (Zakon o sudovima za mladež) чітко розмежовує: «старших неповнолітніх» (16-18) і «молодших повнолітніх» (mlađi punoljetnici – віком від 18 до 21 року). До останніх суд може застосовувати виховні заходи або спеціальне покарання для молоді замість звичайної в'язниці, якщо є підстави вважати, що такий вплив буде ефективнішим для ресоціалізації⁹.

У Швеції з часу набрання чинності Кримінальним кодексом 1965 року існувала система, коли молоді дорослі (до 25 років) отримували суттєві «вікові знижки» (ungdomsrabatt) та пріоритетність відновних програм при призначенні покарання, а довічне позбавлення волі було заборонене для осіб віком до 21 року. Варто зазначити, що у 2022 році на фоні зростання злочинності банд Швеція скасувала цю

⁷ Zeijlmans K. De aparte bejegening van jongvolwassen daders in het (jeugd)strafrecht. 2019. URL: https://repository.wodc.nl/bitstream/handle/20.500.12832/232/Cahier_2019-14_Summary_tcm28-410623.pdf?sequence=3&isAllowed=y

⁸ National youth law (Austria). 8 липня 2025. URL: <https://national-policies.eacea.ec.europa.eu/youthwiki/chapters/austria/12-national-youth-law>

⁹ Imprint News. Young Adult Justice: A new frontier worth exploring. 2013. URL: <https://imprintnews.org/wp-content/uploads/2013/05/Young-Adult-Justice-FINAL-revised.pdf>

«вікову знижку» для тяжких злочинів для групи 18–21, хоча для дрібніших правопорушень вікові знижки залишаються¹⁰.

В Англії та Уельсі, хоча кримінальна відповідальність починається з 10 років, система традиційно виокремлювала категорію 18–20 років для цілей відбування покарання. Довгий час такі особи не направлялися до звичайних тюрем для дорослих, а відбували покарання в установах для молодих правопорушників (Young Offender Institutions)¹¹.

Вікові межі кримінальної відповідальності у США за загальним правом становив лише 7 років і цей поріг варіювався в залежності від штату, до прикладу, у Колорадо 10 років, у Джорджії – 13. Впровадженню ініціатив зміни вікових меж кримінальної відповідальності у США передували численні застереження частини суспільства щодо нібито надмірної вартості таких реформ, ризику зростання злочинності та перевантаження ювенальних установ. Однак подальші емпіричні дослідження засвідчили відсутність істотного збільшення ані витрат, ані рівня правопорушень після підвищення віку кримінальної відповідальності до 18 років. П'ятнадцять років тому ідея підвищення віку кримінальної відповідальності молоді вважалася високозатратною та ризикованою інвестицією у США, зазначає М. Містретт¹². Нині результати досліджень у США показали, що прихильники цієї тенденції недооцінили майбутні успіхи¹³. Одинадцять штатів США підвищили вік кримінальної відповідальності до 18 років, спираючись на досягнення в нейронауці. Три з 50 штатів США, Джорджія, Техас і Вісконсин, досі вважають 17-річних дорослими і притягують їх до відповідальності в системі дорослого правосуддя, а не в системі ювенальної юстиції. Попри ці дані, завдяки відновному правосуддю щороку понад 100 000 молодих американців залишаються на волі. Ця ініціатива почалася на тлі зниження кількості арештів молоді, зменшившись на 67% між 2001 і 2018 роками, тенденція, яка триває й досі. Кількість молодих людей у тюрмах США зменшилася на 60% й не призвело до суттєвого збільшення витрат чи злочинності. 16- та 17-річних, яких вважали дітьми за всіма іншими урядовими стандартами – голосування, купівля сигарет, вступ до армії та підписання

¹⁰ Imprint News. Young Adult Justice: A new frontier worth exploring. 2013. URL: <https://imprintnews.org/wp-content/uploads/2013/05/Young-Adult-Justice-FINAL-revised.pdf>

¹¹ Pruin I. Sanctions Systems and Sentencing Practices in Europe. 2010. URL: https://providus.lv/article_files/2504/original/canctions.pdf?1382680160

¹² Giving Compass. Raising the Age of Criminal Responsibility to 18. 22 квітня 2022. URL: <https://givingcompass.org/article/raising-the-age-of-criminal-responsibility-to-18>

¹³ Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. Facts About Youth Crime | Juvenile Justice 101. 12 вересня 2024. URL: <https://ojjdp.ojp.gov/juvenile-justice-101>

юридичного контракту – не вважалися дітьми при контакті із законом. еформи підвищення віку повернули переважну більшість дітей (до 18 років) під юрисдикцію ювенального суду. Попри те, що реформи в кожному штаті включали як дрібні правопорушення, так і деякі тяжкі злочини, противники припускали, що витрати на реформи будуть надмірними, головним чином через необхідність будівництва закладів для 16- та 17-річних.

Таблиця 1

Порівняльна таблиця ювенальних вікових меж по країнах ЄС

Країна	Мін. вік відповідальності	Верхня межа ювенального віку	Категорія «молоді дорослі»	Критерій застосування меж до молодих дорослих
Нідерланди	12 років	18 років	18–23 роки	За рішенням суду можливе повне застосування ювенального правосуддя
Німеччина	14 років	18 років	18–21 рік	Широке застосування виховних заходів та ювенальних покарань (§ 105 JGG)
Австрія	14 років	18 років	18–21 рік	Процесуальні ювенальні гарантії, заборона довічного ув'язнення (§ 36 KK)
Хорватія	14 років	18 років	18–21 рік	Можливість заміни дорослого покарання на заходи для молоді
Швеція	15 років	18 років	18–21 рік	Пом'якшення покарання; до 2022 року діяли суттєві «вікові знижки»
Англія і Уельс	10 років	18 років	18–21 рік	Відбування покарання у спеціальних установах для молодих правопорушників
Україна	14 років (винятки) / 16 років (загал)	18 років	Відсутня (статус дорослого з 18 років)	Застосовується загальне кримінальне право; ювенальних пом'якшень немає

Як впливає з наведеної таблиці, більшість країн Європи зберігають базову межу кримінального повноліття на рівні 18 років. Проте, головна відмінність між країнами полягає в тому, що відбувається після цієї межі.

В Україні перехід у статус повнолітнього відбувається різко, у 18 років особа повністю втрачає процесуальні гарантії неповнолітнього та підпадає під дію загального кримінального права. Натомість у Нідерландах, Німеччині, Австрії, Швеції вік від 18 до 21 року розглядається як транзитний період (перехідний вік). Суддям надається дискреційне право застосовувати інструменти ювенальної юстиції.

2. Нейробіологічне обґрунтування доцільності запровадження категорії «молоді дорослі» у кримінальній юстиції

Однією з концептуальних методологічних проблем сучасної теорії кримінального права є закріплена у вітчизняній доктрині та законодавстві презумпція, що повноліття у 18 років автоматично означає досягнення когнітивної та вольової зрілості. Проте сучасні нейрофізіологічні дослідження¹⁴ (зокрема, з використанням функціональної магнітно-резонансної томографії МРТ) спростовують цю тезу, доводячи, що нейронні мережі мозку продовжують структурно та функціонально формуватися щонайменше до 25–32 років¹⁵. Подібні результати отримані в усіх країнах, в яких проведено такі наукові дослідження. Зарубіжні дослідники зазначають, що наукові відкриття останніх 5 років обумовили справжню революцію у нейровізуалізації¹⁶.

Дослідження показують, що молодим людям притаманна асинхронність розвитку частин мозку. Найціннішим відкриттям нейронауки для кримінології став феномен асинхронного дозрівання певних частин мозку. Лімбічна система, яка відповідає за емоції, пошук винагороди та реакцію на стрес (зокрема мигдалеподібне тіло та прилегле ядро), досягає піку своєї активності саме у віці 15–20 років. У цей період

¹⁴ Мозок продовжує розвиватися до 30 років, – дослідження. 19 лютого 2026. URL: https://lb.ua/health/2026/02/19/723223_mozok_prodozvhuie_rozvivatisya.html

¹⁵ Arain M., Haque M., Johal L., Mathur P., Nel W., Rais A., Sandhu R., Sharma S. Maturation of the adolescent brain. 2013. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3621648/>

¹⁶ Center for Law, Brain and Behavior (CLBB). Brain Development & Sentencing: A Toolkit for Juvenile (Under 18) and Emerging Adult (18–25) Justice. 2024. URL: https://assets.ctfassets.net/9ge8ptsf9tdf/tCU8eeVadeUxZsE30yalk/75c799e09899c5dc18359cbb06f638d3/12.4_Brain_Development_Sentencing-_A_Toolkit_for_Juvenile_and_Emerging_Adult_Justice_for_NLL.pdf

молодь гіперчутлива до соціальних винагород, особливо до схвалення з боку однолітків¹⁷.

Натомість префронтальна кора, яка виконує функції «виконавчого контролю», раціонального планування, оцінки довгострокових ризиків та гальмування імпульсів, піддається процесу мієлінізації та синаптичного прунінгу набагато повільніше, завершуючи свій розвиток лише до 25 років. У кримінології цей стан метафорично називають «потужним двигуном без надійних гальм»: молодий дорослий (18–21 рік) інтелектуально розуміє, що порушує закон, але його нейробіологічний апарат стримування імпульсів фізіологічно не здатний подолати лімбічний потяг до ризику¹⁸.

Відбуваються зміни у лобово-мигдалеподібно-мозочковому контурі. Метааналіз нейродосліджень підлітків-правопорушників виявив специфічні структурні та функціональні відхилення у їхньому мозку порівняно з контрольною групою здорових однолітків. У юних злочинців зафіксовано гіперактивацію лобово-мигдалеподібно-мозочкового контуру, зокрема лівої медіальної орбітальної частини верхньої лобової звивини та ділянки черв'яка мозочка (vermis VI). Це свідчить про те, що агресивна та антисоціальна поведінка часто є наслідком нейрофізіологічного збою в регуляції емоцій, а не лише продуктом усвідомленого «злого умислу»¹⁹.

Крім того, у дослідженнях, підлітки з історією делінквентної поведінки демонструють знижену нейронну реакцію прилеглого ядра на зростання рівня ризику. Нейробіологи припускають, що це свідчить про «звикання» (габітуацію) мозку до небезпеки: злочинець-підліток сприймає ризик не як загрозу, а як рутину, одночасно демонструючи гіперчутливість навіть до дрібних винагород (наприклад, крадіжка невеликої суми грошей)²⁰.

Нині встановлено, що нейропластичність молоді продовжується до 32 років. Дослідження Кембриджського університету (аналіз майже

¹⁷ Casey B. J., Simmons C., Somerville L. H., Baskin-Sommers A. Making the Sentencing Case: Psychological and Neuroscientific Evidence for Expanding the Age of Youthful Offenders. 2022. URL: <https://www.nawj.org/uploads/files/events/webinars/makingthesentencingcase-psychologicalandneuroscientificevidenceforexpandingtheageofyouthfuloffenders-caseyetal2022annualreviewsofcriminology.pdf>

¹⁸ Arain M., Haque M., Johal L., Mathur P., Nel W., Rais A., Sandhu R., Sharma S. Maturation of the adolescent brain. 2013. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3621648/>

¹⁹ Wang Y.-M. Brain functional changes in juvenile delinquents: a preliminary meta-analysis. 2025. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/40273813/>

²⁰ Escalante E. S. Differences in risk appraisal and neural activity in adolescents with a history of misconduct. 2025. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/41060024/>

4000 МРТ-сканувань) показало, що мозкові мережі не просто формуються довше, але й проходять п'ять різних епох розвитку, де «підлітковий» тип нейропластичності триває аж до 32 років. До цього віку мозок оптимізує глобальні «магістралі» для обміну інформацією між різними ділянками. Це має ключове значення для ресоціалізації: мозок 20-річного злочинця є нейропластичним, тобто його ще можна змінити та «перепрошити» через освітні й відновлювальні програми. Жорстке ув'язнення в цьому віці лише закріплює кримінальні нейронні патерни, блокуючи нормальний розвиток ПФК під впливом хронічного стресу²¹.

Ігнорування нейробіологічних фактів про асинхронне дозрівання префронтальної кори та лімбічної системи призводить до системної помилки традиційного правосуддя. Спроможність до усвідомленої кримінальної відповідальності осіб віком 18–21 рік оцінюється за стандартами дорослого мозку, тоді як її фактичний нейрофізіологічний інструментарій (контроль імпульсів) перебуває на стадії підліткового формування. Саме тому розширення ювенальної юстиції на категорію «молодих дорослих» є приведенням юридичних фікцій у відповідність до доказової нейронауки.

Розглянемо контраргументи до цієї концепції в аспекті нейробіологічного детермінізму.

Опоненти нейробіологічно орієнтованої ювенальної парадигми (зокрема, кримінологи консервативного спрямування) висувають низку вагомих заперечень, які можна згрупувати у три доктринальні блоки.

І. Проблема свободи волі та нейробіологічний детермінізм.

Головний концептуальний контраргумент опонентів полягає в тому, що надмірне покладання на дані функціональної магнітно-резонансної томографії створює загрозу нейробіологічного детермінізму або виправдання через фізіологію. Критики нейробіологічного детермінізму зазначають, що кримінальне право історично базується на концепції свободи волі та морального вибору²². Навіть якщо префронтальна кора 19-річного правопорушника ще не повністю мієлінізована, це не означає повної відсутності здатності усвідомлювати злочинність діяння. Опоненти підкреслюють логічну хибу: тисячі підлітків і молодих дорослих із такою ж фізіологією мозку не вчиняють злочинів. Отже, зрілість мозку є фактором ризику, але не виправданням антисоціальної поведінки.

²¹ Здоровило Т. Мозок має п'ять «ер»: дорослий режим починається лише після 30-ти років – дослідження вчених. *Україна Молода*. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/218/192397>

²² Capucitti N. Juvenile Neuronal Development and Criminal Justice. 2025. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5118103

II. Принцип пропорційності та інтереси потерпілих.

З позицій теорії ретрибутивізму (теорії справедливої відплати), покарання повинно бути пропорційним об'єктивній шкоді, завданій злочином, а не лише суб'єктивним характеристикам суб'єкта. Конtrarгумент можна сформулювати так: «Шкода від вбивства, вчиненого 19-річним, є такою ж руйнівною для потерпілого, як і від діяння 40-річного». Застосування м'якших ювенальних санкцій до дорослих осіб нівелює відчуття справедливості у потерпілих і суспільства, перетворюючи правосуддя на інструмент соціальної терапії для правопорушника.

III. Криза теорії невідворотності покарання.

Прихильники концепції традиційного карального (ретрибутивного, відплатного, інквізиційного) правосуддя аргументують, що пом'якшення для молоді знижує ефект запобігання злочинності при покаранні винної особи. Якщо молоді люди віком 18–21 рік знатимуть, що вони захищені правом ювенальної юстиції (як у Німеччині чи Нідерландах), це може спровокувати інструменталізацію (використання переваг) їхнього віку дорослою організованою злочинністю. Яскравим емпіричним доказом цієї тези є досвід Королівства Швеція, яке у 2022 році було змушено скасувати вікові знижки для осіб віком 18–21 рік за тяжкі злочини через те, що вуличні банди свідомо використовували молодь як виконавців злочинів.

Розглянемо дилему застосування вищої міри покарання для неповнолітніх детальніше. На іншому полюсі кримінологічного спектру знаходяться держави, чия кримінально-правова доктрина дотримується каральної (інквізиційно-ретрибутивної) моделі та застосовує найвищу міру покарання до неповнолітніх. Зазначене є прямим порушенням ст. 37 Конвенції ООН про права дитини та ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права²³.

Компаративний аналіз засвідчує, що застосування смертної кари до осіб, які вчинили злочин у віці до 18 років, досі існує у XXI столітті в таких країнах.

Ісламська Республіка Іран залишається світовим «лідером» у стра-тах неповнолітніх. За іранським кримінальним кодексом, що базується на шаріаті, вік кримінальної відповідальності становить 9 місячних років для дівчат і 15 місячних років для хлопців. Особи, які вчинили злочини (зокрема вбивства або наркоторгівлю) у підлітковому віці,

²³ Толстенко Ю. О. Проблема смертної кари у міжнародному праві. *DSpace Repository*. 2017. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15155/1/Tolstenko.pdf>

часто утримуються у в'язниці до досягнення ними 18-річчя хронологічно, після чого вирок приводиться у виконання²⁴.

У Пакистані попри формальне законодавство, що захищає неповнолітніх, на практиці існують випадки страт неповнолітніх через відсутність точних свідочств про народження в сільських регіонах та домінування антитерористичних судів над ювенальними²⁵.

У Китайській Народній Республіці формально закон забороняє смертну кару для неповнолітніх (у 2021 році вік відповідальності був знижений до 12 років для певних тяжких злочинів, але з покаранням у вигляді ув'язнення). Проте міжнародні правозахисні організації зазначають, що через абсолютну засекреченість даних щодо страт у КНР, перевірити відсутність страт неповнолітніх де-факто неможливо²⁶.

Сполучені Штати є показовим прикладом еволюції вікових меж. До 2005 року смертна кара для неповнолітніх (від 16 років) застосовувалася в низці штатів. Лише рішення Верховного Суду США у справі *Roper v. Simmons* (2005) визнало такі страти неконституційними, посилаючись на 8-му поправку (заборона жорстоких покарань) та прямо використовуючи вищезгадані біологічні дані про незрілість мозку підлітків як юридичний аргумент.

Саудівська Аравія довгий час була у списку країн, що страчують дітей, проте у квітні 2020 року королівським указом смертну кару для неповнолітніх було офіційно скасовано (замінено на максимальний термін ув'язнення до 10 років)²⁷.

Спіраючись на досліджені джерела, можемо обґрунтовано стверджувати що процес гуманізації ювенального кримінального права не є лінійним. Сучасна кримінологія перебуває у стані перманентної дилеми між біологічно обґрунтованою реабілітаційною моделлю (яка аргументує розширення ювенального захисту на групу 18–21 рік) та класичною ретрибутивною моделлю. Остання висуває обґрунтовані побоювання щодо підриву принципу невідворотності покарання та розмиття свободи волі. Водночас екстремальні прояви каральної доктрини – страти неповнолітніх, що досі практикуються, демонстру-

²⁴ Калашнікова Л. М. Делінквентна поведінка неповнолітніх: поняття, причини, запобігання. *Науковий вісник*, 2017 (2), 22–30. URL: http://jnas.nbuiv.gov.ua/j-pdf/NaZo_2017_2_22.pdf

²⁵ Міжнародна амністія: смертна кара у світі. *Радіо Свобода*. 2002. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/888485.html>

²⁶ У Китаї дозволили притягати до кримінальної відповідальності дітей з 12 років. (2020, 28 грудня). *УНІАН*. <https://www.unian.ua/world/kitay-u-kitaji-dozvolili-prityagati-do-kriminalnoji-vidpovidalnosti-ditey-z-12-rokiv-novini-svitu-11269814.html>

²⁷ Саудівська Аравія скасувала смертну кару для дітей. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/04/28/7249618/>.

ють ігнорування цими країнами як міжнародного права, так і законів біологічного розвитку людини.

3. Стратегічна парадигма редукції ювенальної делінквентності: досвід підліткових судів США

Цінність і феномен підліткових судів (судів однолітків) для педагогів, викладачів та вчителів залишаються малодослідженими в Україні. Зростання психотравмувальних чинників молоді внаслідок повномасштабної війни обумовлює актуальність та перспективність вивчення досвіду підліткових судів США задля реалізації антропоцентричної парадигми ювенального правосуддя в Україні та формування належних інституційних гарантій для майбутніх поколінь²⁸.

В англomовній правовій літературі цей феномен описують як Youth Courts, Teen Courts або Peer Courts. Це не класичні органи державної влади, а програми відновного правосуддя. Наразі понад 1800 підліткових судів діють у 48 штатах США, окрузі Колумбія, у юрисдикціях понад 25 племен, а також у 10 країнах на п'яти континентах²⁹. Витоки цієї моделі пов'язані із запровадженням першого підліткового суду в Іллінойсі у 1899 році. Сутність підліткових судів полягає у використанні конструктивного впливу однолітків на правопорушника через оцінювання його поведінки та вчинку однолітками. Якщо неповнолітній вчинив дрібне правопорушення вперше, то справу (за його згоди та згоди батьків) передають не до звичайного суду, а до суду однолітків. Така модель сприяє усвідомленню підлітками своїх прав, сутності справедливості та ролі закону, а також формуванню навичок ухвалення відповідальних рішень. Усі ролі в судовому процесі – присяжні, прокурори, адвокати, а іноді й суддя – виконують підлітки віком від 10 до 18 років, які пройшли спеціальну підготовку. Справа приймається судом однолітків лише тоді, коли правопорушник визнав свою провину. Мета процесу – не довести вину, а визначити виховний захід правопорушнику.

Підліткові (одноліткові) суди – це програми, спрямовані на те, щоб відвернути молодих осіб, які вперше вчинили правопорушення, від подальшої криміналізації та стигматизації, застосовуючи компоненти відновного правосуддя, щоб запобігти майбутнім правопорушенням

²⁸ Светлічний І. В. Відновне правосуддя: захист приватного інтересу в кримінальному праві (практики захисту прав неповнолітніх в умовах війни) // Захист прав дитини в умовах воєнного стану. Liha-Pres. 2025. С. 854-878. DOI: 10.36059/978-966-397-560-3-36

²⁹ Global Youth Justice. Research on youth/teen/student/peer court and peer jury. Global Youth Justice, Inc. 2022. <https://www.globalyouthjustice.org/resources/research/>

(Стікл, Коннелл, Вілсон і Готфредсон 2008)³⁰. Підліткові суди схожі на традиційні суди, де є прокурори та адвокати захисту, судді та присяжні. Однак молоді люди виконують усі ці ролі самі і, що найважливіше, визначають варіанти призначення покарань. На відміну від інших судових моделей, підліткові судові програми не функціонують як суд у межах судової гілки влади. Опитування 2005 року, проведене Американським форумом молодіжної політики, оцінило, що у 2004 році в підліткових судах було засуджено від 110 000 до 125 000 молодих правопорушників (Pearson and Jurich 2005). Цільова група судів для підлітків – неповнолітні віком від 11 до 17 років, які були звинувачені у менш серйозних злочинах і не мають попередніх записів про арешти. Найпоширенішими правопорушеннями, які приймають молодіжні суди, є крадіжка, вандалізм, вживання алкоголю неповнолітніми, хуліганство, напад, володіння марихуаною, порушення правил паління та комендантської години (Fischer 2007). Зазвичай молодим правопорушникам пропонують підлітковий суд як добровільну альтернативу традиційній системі і молоді зазвичай повинні визнати провину, щоб брати участь у процесі. Існує кілька основних кримінологічних теорій, які підтримують використання молоді в підлітковому судовому процесі. Одна з теорій полягає в тому, що в суді молодь краще реагуватиме на позитивно соціалізованих однолітків, ніж на дорослих авторитетних фігур. Цей підхід до правосуддя припускає, що, подібно до того, як вплив та спілкування із правопорушниками корелює з початком деліквентної поведінки, тиск з боку позитивно соціалізованих однолітків може штовхати таку молодь до законослухняної соціальної поведінки. Суди підлітків можуть впливати на неповнолітніх правопорушників, підвищуючи їхні знання про систему кримінального правосуддя та впливаючи на їхню сприйнятту справедливість системи.

Американська асоціація пробації та умовно-дострокового звільнення виокремлює чотири моделі підліткових судів: модель дорослого судді, модель підліткового судді, модель трибуналу та модель суду присяжних-однолітків. У моделі дорослого судді прокурор, адвокат та присяжні – неповнолітні, веде засідання дорослий суддя. У моделі підліткового судді усі ролі, включно з суддею, виконують підлітки. У моделі трибуналу справу слухає колегія з трьох підлітків-суддів, адвокати та прокурори також є підлітками, а журі присяжних відсутнє. У моделі суду присяжних-однолітків (найпопулярніша модель) немає класичних адвокатів і прокурорів. Колегія присяжних-підлітків ставить запитання правопорушнику та разом виносить вердикт щодо покарання. Підліткові суди

³⁰ Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. Teen/youth court. 2010. https://ojjdp.ojp.gov/model-programs-guide/literature-reviews/teen_youth_court.pdf

не можуть призначати тюремне ув'язнення або грошові стягнення. Натомість їхні рішення мають відновний характер: обов'язкове написання листа-вибачення потерпілому від правопорушення, відвідування тренінгів із формування навичок емоційної саморегуляції, занять із цифрової та правової грамотності. Одним із поширених заходів є участь правопорушника у наступних засіданнях суду однолітків в якості присяжного³¹. Превентивний потенціал підліткових судів актуалізує потребу рецепції подібних моделей у системі національної моделі ювенальної юстиції.

Переважає більшість дітей, які вчиняють злочини, навіть тих, хто вчиняє тяжкі злочини, припиняють антисоціальну діяльність, коли вони переходять до дорослого життя. Більшість підліткових правопорушень, насправді, обмежуються підлітковим віком. Дослідження показують, що процес дорослішання пов'язаний з процесом дозрівання в більш загальному сенсі, ніж розвиток імпульсивного контролю та когнітивних здібностей. Це також означає, що підлітків легше змінити: коли вони досягають повноліття, а їх мозок дозріває, ймовірність того, що молоді люди знову вчинять правопорушення, значно зменшується. Викладене означає, що добре розроблені програми диверсії (заміщення, відволікання або розвитку) та соціальної реабілітації можуть значно зменшити довгострокові витрати як для підлітків у системі ювенальної юстиції, так і для суспільства.

Сполучені штати мають такий самий національний рівень злочинності, як і в багатьох інших країнах з високим рівнем доходу, але США мають один з найвищих показників ув'язнення у світі, він у 10 разів вищий, ніж у західноєвропейських країнах. Рівень ув'язнення серед дітей однаково високий, оскільки США до 18 років ув'язнюються більш ніж удвічі частіше, ніж будь-яка інша нація. Дві третини підліткових ув'язнень у США є ненасильницькими злочинами.

Система США занадто сильно покладається на парадигму стримування та покарання замість парадигми відновлення та реабілітації. Тюремне ув'язнення є суворим покаранням для будь-якої людини, а в системі ювенальної юстиції США реабілітація часто менш важлива, ніж покарання та профілактика майбутніх правопорушень. Наприклад, у Техасі ув'язнення неповнолітніх регулярно замикає підлітків у камерах на всі, крім 30 хвилин на день, і майже половина перебуває на суїцидальному нагляді. Однак з'являється все більше доказів того, що ув'язнення підлітків зазнає невдачі як засіб стримування або засіб

³¹ Judicial Branch of California. Peer/Youth courts overview. California Courts. 2026. <https://courts.ca.gov/programs-initiatives/collaborative-justice-courts/juvenile-collaborative-courts/peeryouth-courts-overview>

реабілітації, оскільки від 70% до 80% ув'язненої молоді в США повторно заарештовані протягом двох-трьох років після звільнення. Дійсно, кілька досліджень вказують на те, що ув'язнення молоді може погіршити проблему, фактично посилюючи рецидивізм, оскільки тюремне ув'язнення часто призводить до зниження перспектив працевлаштування, закріпленої бідності та додаткової злочинності. За оцінками, ув'язнення молоді коштуватиме від 8 до 21 мільярда доларів США на рік у втрачених майбутніх внесках у суспільство. Нарешті, на додаток до цих величезних майбутніх соціальних витрат, ув'язнення однієї молоді людини часто коштує більше 100 000 доларів на рік, зазначає у своїй роботі М. Карсе з Criminal Reform International, неурядової організації, яка працює в усьому світі для просування систем кримінального правосуддя, які відстоюють права людини.

Отримані результати, що об'єктивізуються у зниженні рівня рецидивної злочинності молоді, підвищенні довіри до правосуддя, зміцненні правосвідомості суспільства та підвищенні законослужняності неповнолітніх і молоді, обґрунтовують доцільність розробки національної моделі відновного правосуддя та зумовлюють необхідність подальшого наукового дослідження моделі підліткових судів (судів однолітків) як перспективного інструменту реалізації відновної парадигми ювенальної юстиції в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення.

ВИСНОВКИ

За результатами власного дослідження доведено, що традиційна каральна модель не забезпечує повною мірою захист прав потерпілих. Практичне значення дослідження полягає в обґрунтуванні напрямів удосконалення кримінального, кримінального процесуального та організаційного забезпечення національної моделі відновного правосуддя щодо неповнолітніх в Україні. Першочерговими у стратегічній парадигмі є розширення можливостей застосування ювенальних положень до осіб віком від 18 до 20 років та відповідна підготовка медiatorів, суддів, прокурорів, працівників поліції, пробації та соціальних служб до роботи у національній відновній моделі. Практичний ефект упровадження зазначених підходів полягає у зменшенні стигматизації неповнолітніх правопорушників, посиленні захисту прав потерпілих і зниженні повторної злочинності.

Необхідність законодавчого закріплення категорії «молоді дорослі» в Україні зумовлена конвергенцією двох ключових факторів: курсом на європейську інтеграцію, зазначену у преамбулі Конституції України та впливом повномасштабної збройної агресії РФ на психоемоційний стан неповнолітніх та молоді. З точки зору євроінтеграційних

зобов'язань, гармонізація українського кримінального та кримінального процесуального законодавства з європейськими стандартами вимагає відмови від жорсткого інквізиційного карального підходу. Як доводить досвід країн ЄС перехід до повноліття не є одномоментною подією, а продовжується до 25–32 років. Імплементация категорії «молоді дорослі» в українське законодавство стане індикатором зрілості правової системи, виконанням вимог європейських стандартів та рекомендацій Комітету ООН з прав дитини. Традиційне правосуддя карає за минуле, а відновне правосуддя відроджує майбутнє.

АНОТАЦІЯ

У сучасній ювенальній юстиції однією з найбільш дискусійних проблем залишається визначення верхньої вікової межі кримінальної відповідальності в контексті меж застосування ювенальної юрисдикції.

Обґрунтовано, що американський досвід є цінним для України не лише в частині перегляду вікових меж кримінальної відповідальності, а й у контексті ширшого переосмислення самої моделі реагування на злочинність неповнолітніх. Порівняльний аналіз дає підстави стверджувати, що відновне правосуддя має самостійне кримінально-правове значення, оскільки поєднує компенсаційний, виховний, превентивний і ресоціалізаційний потенціал у межах єдиної моделі реагування на делінквентну поведінку неповнолітнього.

На підставі компаративного аналізу зроблено висновок, що дефініцію поняття «відновне правосуддя щодо неповнолітніх» доцільно розглядати як правовий і соціально орієнтований механізм реагування на кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми, що передбачає залучення сторін кримінального конфлікту, держави та суспільства й спрямований на відновлення прав потерпілого, компенсацію заподіяної шкоди, досягнення примирення та відновлення соціальних зв'язків. Саме така дефініція дає можливість поєднати у межах однієї моделі кримінально-правові, процесуальні, пробаційні та соціально-реінтеграційні елементи.

Отже, трансформація вікових меж кримінальної відповідальності повинна розглядатися як складова реалізації національної моделі відновного правосуддя щодо неповнолітніх. Така модель має поєднати кримінально-правові, процесуальні, пробаційні, психологічні та соціально-реінтеграційні механізми й бути спрямованою на зниження рецидиву та посилення довіри суспільства до правосуддя. Ключові слова: призначення покарання, індивідуалізація, відновне правосуддя, відновна парадигма, підліткові суди, одностанкові суди, неповнолітні.

Література

1. Dünkel F., Gebauer D., Kestermann C. Mare-Balticum-Youth Survey. Selbstberichtete Delinquenz und Gewalterfahrungen von Jugendlichen im Ostseeraum. *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*. 2005. N. 88. P. 215–239. URL: https://webarchiv.bundestag.de/archive/2006/0606/bic/bibliothek/akt_lit/aufsaetze/2005/aufsaetze_06_2005.pdf.
2. Костенко О. М. Основи соціально-натуралітичної юриспруденції та кримінології : монографія. Одеса : ВД «Гельветика», 2021. 140 с.
3. Кваша Р. С. Насильницька злочинність серед неповнолітніх в Україні як проблема ювенальної кримінології : дис.... д-ра філос. Київ, 2021. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0821U102626>.
4. Юзікова Н. С. Кримінально-правові проблеми відповідальності за злочини проти неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1999.
5. Judicial Branch of California. Peer/Youth courts overview. California Courts. 2026. <https://courts.ca.gov/programs-initiatives/collaborative-justice-courts/juvenile-collaborative-courts/peeryouth-courts-overview>.
6. Global Youth Justice. Research on youth/teen/student/peer court and peer jury. Global Youth Justice, Inc. 2022. <https://www.globalyouthjustice.org/resources/research/>.
7. Street Law, Inc. Building stronger youth courts to advance justice. 2025. <https://streetlaw.org/building-stronger-youth-courts-to-advance-justice/>.
8. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. Teen/youth court. 2010. https://ojjdp.ojp.gov/model-programs-guide/literature-reviews/teen_youth_court.pdf.
9. Митрофанов І. І., Светлічний І. В. Доктринальні, праксеологічні та кримінологічні аспекти відновного правосуддя у системі запобігання та протидії злочинності неповнолітніх. *Актуальні питання правотворчої діяльності за сучасних умов державотворення в Україні : кол. моногр.* Одеський державний університет внутрішніх справ. Baltia Publishing. 2026. С. 6–29. DOI: 10.13140/RG.2.2.19618.39360.
10. Митрофанов І. І., Светлічний І. В. Візії Ганса Гросса: кримінологічні аспекти відновного правосуддя щодо неповнолітніх. *Кримінальна юстиція: візії Ганса Гросса та сучасність* : кол. моногр. Baltija Publishing. м. Рига, Латвія. 2026. DOI: 10.13140/RG.2.2.11413.28646. URL: <https://www.researchgate.net/publication/404650609>.
11. Светлічний І. В. Відновне правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. Актуальні проблеми реформування процесуально-правових інститутів. *Reforming procedural law institutions under special legal regimes*. Baltia publishing. 2026. С. 302–320. DOI: 10.30525/978-9934-26-685-0-17.
12. Светлічний І. В. Відновне правосуддя: захист приватного інтересу в кримінальному праві (практики захисту прав неповнолітніх

в умовах війни). *Захист прав дитини в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Liha-Pres. 2025. С. 854–878. DOI: 10.36059/978-966-397-560-3-36.

13. Светлічний І. В. Відновне правосуддя як елемент кримінально-правової охорони прав дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. №. 4. С. 383–386. DOI: 10.36695/2219-5521.4.2020.69.

14. Светлічний І. В. Роль відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 254–257. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-1/63.

15. Светлічний І. В. Відновне правосуддя: захист приватного інтересу в кримінальному праві (практики захисту прав неповнолітніх в умовах війни). *Захист прав дитини в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. 1232 с. С. 854–878. DOI: 10.36059/978-966-397-560-3-36.

16. Светлічний І. В. Стратегічна парадигма редукції ювенальної делінквентності: досвід підліткових судів США. Youth Courts in the United States as a Restorative Justice Tool for Juvenile Delinquency Prevention. *Hands-on Science. Science Education*, 29 June – 3 July 2026. International Council of Associations for Science Education, 2026. DOI: 10.6084/m9.figshare.32687436.

17. Светлічний І. В. Бібліографічний аналіз когнітивно-психологічних аспектів впливу ІПСО на молодь в умовах повномасштабної збройної агресії РФ проти України. *Інформаційна безпека, інформаційні та психологічні операції в умовах повномасштабної збройної агресії РФ проти України* : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (11 червня 2026 р., м. Житомир, Україна). М-во оборони, Житомир. військ. ін-т імені С. П. Корольова. Житомир: ЖБІ, 2026. С. 86–91. DOI: 10.6084/m9.figshare.32586657. URL: https://kzmi.mil.gov.ua/files/NOV/Zbirnik_.pdf

18. Svietchnyi I., Svietchna M. The Development of Restorative Justice in Modern Eastern Countries. *International Scientific Conference XXIX Oriental Readings of A. Krymsky*, June 25–26, 2026. Kyiv : Institute of Oriental Studies. 2026.

Information about the author:
Svietchnyi Igor Valeriyovich,

PhD student,

V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National
Academy of Sciences of Ukraine
Research Fellow, Research Center of the DSST
4, Tryokhsviatytska Str., Kyiv, 01011, Ukraine

ДЕТЕРМІНАНТИ МІЖНАРОДНОГО ВПЛИВУ КАТАРУ ТА ОАЕ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Середа О. О.

ВСТУП

Однією з ключових тенденцій сучасних міжнародних відносин є зростання взаємозалежності держав у питаннях стратегічної безпеки, зокрема військової, продовольчої, енергетичної та ресурсної. Для держав Аравійського півострова, зокрема Катару та Об'єднаних Арабських Еміратів (ОАЕ), згадана тенденція є одним із визначальних параметрів зовнішньої політики, тому проєкція міжнародного впливу є одним із інструментів забезпечення їхніх національних інтересів. Системна протидія Катару та ОАЕ безпековим, інформаційним, продовольчим та іншим загрозам завдяки значному економічному потенціалу, конвертованому в зовнішньополітичні переваги через інструменти публічної, посередницької та гуманітарної дипломатії, ілюструє те, як держави з географічними, демографічними та іншими структурними обмеженнями зміцнюють свій вплив на перебіг міжнародних процесів.

Актуальність дослідження зумовлена й багатомірною співпрацею України з Катаром та ОАЕ. Катар сприяє поверненню в Україну й реабілітації дітей, незаконно депортованих РФ, та бере участь у Конференціях з відновлення України, демонструючи зацікавленість у повоєнній відбудові. ОАЕ відіграють вагомий роль у посередництві з питань обміну військовополоненими. Обидві держави надають Україні гуманітарну, матеріально-технічну та інші види допомоги, а їхній інтерес до українського досвіду протидії ракетним і безпілотним загрозам створює передумови для розвитку нових напрямів оборонної співпраці. Важливим є й досвід Катару та ОАЕ у сфері інформаційної безпеки та міграційної політики в умовах демографічної диспропорції. Спільні загрози та інтереси створюють перспективи поглиблення двосторонніх відносин України з Катаром та ОАЕ, що зокрема актуалізує потребу в розширенні науково-аналітичної бази для подальшого ухвалення ефективних зовнішньополітичних рішень.

З огляду на наведене, дослідницьке питання статті полягає у з'ясуванні того, які історико-політичні, економічні та зовнішньополітичні чинники зумовили набуття Катаром і ОАЕ високого рівня міжнародного впливу на початку ХХІ ст. Для відповіді на зазначене питання в статті схарактеризовано історичні передумови державотворчих процесів у Катарі та ОАЕ; окреслено ключові риси їхньої політичної та

економічної модернізації після 1971 р.; визначено складові зовнішньополітичних стратегій, що сприяли посиленню їхнього міжнародного впливу.

1. Параметри впливу Катару та ОАЕ в системі міжнародних відносин

Активна участь Катару та ОАЕ у міжнародних процесах у першій чверті XXI ст. є результатом цілеспрямованої політики правлячих еліт і послідовної реалізації державних стратегій, що посилили міжнародну суб'єктність арабських монархій та забезпечили їм високі позиції у міжнародних економічних та репутаційних рейтингах. Економічна стійкість обох держав є базовим чинником для розуміння природи їхнього міжнародного впливу. Станом на 2025 р. Катар посідав 57-е місце серед 193 країн світу за обсягом номінального ВВП із показником 221,2 млрд дол. США, тоді як ОАЕ – 31-е місце з показником 571,6 млрд дол. США; зростання реального ВВП того ж року становило відповідно 2,8% і 5,8%¹. Ці показники підкріплюються рейтинговими оцінками конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості: у Світовому рейтингу конкурентоспроможності 2025 р. Катар посів 9-е місце серед 69 країн-учасниць, а ОАЕ – 5-е²; в Індексі економічної свободи 2025 р. – відповідно 31-е та 23-е місця серед 176 країн світу³.

Показово, що економічний потенціал обох держав значною мірою матеріалізований у великих портфелях суверенних інвестиційних фондів. У 2025 р. Катарський інвестиційний фонд управляв активами обсягом 580 млрд дол. США, що відповідало 9-му місцю у світі, тоді як суверенні фонди ОАЕ сукупно акумулювали активи на суму 2,7 трлн дол. США, забезпечуючи державі 4-е місце у світовому вимірі⁴. Станом на 2024 р. накопичений обсяг вхідних прямих іноземних інвестицій в економіку ОАЕ становив 270,6 млрд дол. США, тоді як відповідний показник для Катару сягав 27,6 млрд дол. США. Такі показники

¹ Worldometer GDP by Country. *Worldometer* : веб-сайт. URL: <https://www.worldometers.info/gdp/gdp-by-country/?metric=nominal&region=worldwide&source=imf&year=2025> (дата звернення: 11.06.2026).

² World Competitiveness Ranking. *IMD World Competitiveness Center* : веб-сайт. URL: <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness-ranking/> (дата звернення: 08.06.2026).

³ Index of Economic Freedom. *The Heritage Foundation* : веб-сайт. URL: <https://economicfreedom.heritage.org> (дата звернення: 15.06.2026).

⁴ Top 100 Largest Sovereign Wealth Fund Rankings by Total Assets. *Sovereign Wealth Fund Institute* : веб-сайт. URL: <https://www.swfinstitute.org/fund-rankings/sovereign-wealth-fund> (дата звернення: 11.06.2026).

засвідчують не лише інвестиційну привабливість обох держав, а й їхню активну залученість до системи міжнародної фінансово-економічної взаємодії⁵.

Стабільно зростаючі економіки Катару та ОАЕ стали підґрунтям для їхнього перетворення на вузлові центри енергетичної, дипломатичної, фінансової, логістичної, комунікаційної та інформаційної взаємодії в субрегіоні Затоки – т. зв. «nexus states». Закономірним наслідком означених стратегій Катару та ОАЕ стало зміцнення міжнародної репутації обох держав як нематеріального активу їхнього економічного зростання: у 2025 р. у Світовому рейтингу м'якої сили Катар посів 22-е місце, а ОАЕ – 10-е⁶.

Ключовими компонентами м'якої сили Катару є спорт, освіта та наука, культура, ЗМІ, міжнародна гуманітарна діяльність і посередництво в урегулюванні конфліктів. Інструментально ці компоненти реалізуються через систему публічної дипломатії, що також має і внутрішній вимір: на території держави проводяться щорічні роки культури у співпраці з міжнародними партнерами Катару, масштабні міжнародні заходи (форуми, виставки, саміти, конференції), міжнародні спортивні змагання – зокрема Чемпіонат світу з футболу 2022 р. – а також освітні проєкти, що передбачають міжнародні стипендії, премії, гранти та діяльність філій іноземних університетів. Зовнішній вимір м'якої сили Катару реалізується через медійний вплив (медіахолдинг «Аль-Джазіра»), національний брендинг (зокрема «Катарські авіалінії») та т. зв. «дипломатію чекової книжки» – конвертацію фінансових ресурсів у політичні преференції через інструменти міжнародної гуманітарної допомоги й дипломатичного посередництва.

Компоненти м'якої сили ОАЕ є структурно подібними до катарських, однак вирізняються більшим масштабом і вищою інституційною диверсифікацією ініціатив, що безпосередньо зумовлено більшим фінансовим потенціалом держави. Зокрема, більш розгалуженим порівняно з Катаром є виставковий сектор ОАЕ – одним із ключових проєктів у цьому вимірі стала Всесвітня виставка Ехро 2020 у Дубаї – та туристична галузь, яка поряд із генерацією економічного ефекту перетворює іноземну аудиторію на реципієнтів культурної дипломатії через розвинену мережу музеїв, архітектурних пам'яток, об'єктів

⁵ World Investment Report 2025: International investment in the digital economy. *UN Trade and Development*. URL: https://unctad.org/system/files/non-official-document/wir_fs_qa_en.pdf (дата звернення: 17.06.2026).

⁶ Global Soft Power Index. *Brand finance*. 2025. P. 19–25. URL: <https://static.brandirectory.com/reports/brand-finance-soft-power-index-2025-digital.pdf> (дата звернення: 15.06.2026).

історичної спадщини та культурних інституцій. Водночас ОАЕ утвердилися як регіональний дипломатичний та інвестиційний центр, акумулювавши на своїй території штаб-квартири й представництва значної кількості міжнародних організацій і транснаціональних корпорацій, а також сформувавши один із провідних у регіоні ринків нерухомості. Окрему стратегічну лінію становить позиціонування ОАЕ як регіонального лідера технологічної трансформації – через реалізацію марсіанської місії та інституціоналізацію штучного інтелекту (ШІ) як пріоритету державної політики, відображеного в діяльності профільного міністерства ШІ ОАЕ. У сукупності перелічені напрями формують інфраструктурну, технологічну й репутаційну основу міжнародного впливу ОАЕ.

Наведені параметри корелюють із теоретичним висновком М. Камрави, який, посилаючись на Дж. Ная, зазначає, що в сучасній системі міжнародних відносин стратегічні комунікації, рівень організаційної спроможності та здатність маніпулювати взаємозалежністю є критично важливими детермінантами впливовості держав, яку недоцільно ототожнювати винятково з військовою силою⁷. Реальний вплив ОАЕ та Катару на міжнародній арені суттєво перевищує як їхні географічні масштаби, так і традиційно вимірювану військову спроможність – і саме це робить зазначені держави показовими аналітичними прикладами для унаочнення положень згаданих дослідників.

Для пояснення феномену ролі Катару та ОАЕ на світовій арені продуктивним є підхід Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона, які доводять, що стійкий розвиток держав визначається не стільки географією, культурою чи релігією, скільки якістю інститутів, що регулюють економічні стимули та розподіл політичної влади. Занепад держав дослідники пов'язують насамперед з екстрактивними економічними інститутами, які спрямовані на вилучення ресурсів на користь панівної еліти, не забезпечують захисту прав приватної власності, формують волонтаристські умови конкуренції та створюють штучні бар'єри для входу на ринок; з відсутністю у населення стимулів до заощадження, інвестування, здобуття освіти й упровадження інновацій; із блокуванням технологічного та економічного прогресу владними колами, зацікавленими у збереженні монополії; а також із недостатнім рівнем політичної централізації, правопорядку й безпеки⁸. Як засвідчує

⁷ Kamrava M. Qatari Foreign Policy and the Exercise of Subtle Power. *International Studies Journal*. 2017. Vol. 14, № 2. P. 106. URL: https://www.isjq.ir/article_89904_d41d8cd98f00b204e9800998ecf8427e.pdf.

⁸ Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ : Наш формат, 2019. 472 с.

подальший аналіз, економічні інститути Катару та ОАЕ не є екстрактивними, хоча ці держави не можуть бути віднесені до класичних прикладів держав з інклюзивними політичними й економічними інститутами. Досвід Катару та ОАЕ демонструє специфічну модель інституційного розвитку, що ґрунтується на поєднанні централізованого управління з політикою заохочення відкритого економічного середовища. Така модель дала змогу обох державам упродовж кількох десятиліть після здобуття незалежності перейти від периферійного становища в регіональній політиці до ролі помітних і впливових акторів міжнародних відносин, що є одним із найвагоміших результатів їхніх трансформацій наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

2. Історичний контекст становлення державності Катару та ОАЕ

На момент Версальського врегулювання наслідків Першої світової війни, яке Г. Кіссінджер схаактеризував радше як перемир'я між двома світовими війнами, ніж як систему «світового ладу»⁹, Британська імперія вже понад століття зберігала сталу присутність в арабському світі. Особливе значення для Лондона мав субрегіон Затоки, який із початку ХІХ ст. розглядався як важлива ланка маршруту до британських індійських володінь. У цьому контексті гарантування безпеки морського судноплавства набуло для Британії не лише торговельного, а й стратегічного значення, оскільки напади племен Аравійського півострова на комерційні судна створювали прямі ризики для імперських інтересів.

Дві британські військово-морські експедиції стали інструментом примусового врегулювання безпекової ситуації у водах Затоки. Їхнім першим важливим політико-правовим наслідком стало укладення Загального морського договору 1820 р., тоді як Договір про вічне морське перемир'я 1853 р. закріпив довгострокові засади британського контролю над морською безпекою субрегіону. Умови цих домовленостей створювали для місцевих правителів і британської сторони практичну зацікавленість у підтриманні стабільності морської торгівлі, що виявилось не лише в домовленостях місцевих правителів із Британією, а й у поступовій нормалізації відносин між самими аравійськими правителями. Унаслідок окреслених процесів так зване «Піратське узбережжя» поступово трансформувалося в «Узбережжя перемир'я»¹⁰.

⁹ Кіссінджер Г. Дипломатія / пер. з англ. М. Гоцацюка, В. Горбатська. Київ : КМ-БУКС, 2023. С. 785.

¹⁰ Rogan E. L. The Arabs: A History. London: Penguin Books, 2012. P. 217–264.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. британська присутність у Затоці набула більш виразних рис протекторатної системи. Нова серія угод Британії із місцевими правителями обмежила їхню зовнішньополітичну та територіальну автономію, зарегулювавши питання міжнародних контактів арабських племен півострова і розпорядження підконтрольними територіями. Для Лондона таке посилення впливу було механізмом захисту стратегічно важливої ділянки торговельного маршруту від претензій Османської імперії та європейських держав.

Водночас на початку XX ст. стратегічна цінність субрегіону Затоки для Британської імперії суттєво зросла внаслідок переходу Королівського флоту з вугілля на нафту. Військово-морська модернізація імперії перетворила контроль над вуглеводневими ресурсами на один із ключових стратегічних інтересів Британії в субрегіоні. Саме цим зумовлювалося укладення нової серії домовленостей з арабськими правителями, які забезпечували британським компаніям пріоритетне або виключне право на розвідку нафтових родовищ. Отже, британська політика в Затоці поступово еволюціонувала від забезпечення морської безпеки до комплексного контролю над зовнішньополітичними, територіальними та ресурсними параметрами розвитку місцевих політичних утворень.

Історично територію сучасного Катару населяли кочові та осілі племінні спільноти, господарська діяльність яких була пов'язана з рибальством, торгівлею та видобутком перлів. Соціальна організація цих спільнот ґрунтувалася передусім на племінній лояльності, тоді як модерна національна ідентичність ще не була сформованою. Через низку причин, однією з яких був брак консолідованої влади, Катар не міг політично дистанціюватися від бахрейнського впливу до XIX ст. Витоки політичної консолідації катарців пов'язані з подіями 1893 р., коли об'єднані племена під проводом представника династії Аль Тані завдали поразки османським військам. Британський протекторат над Катаром, оформлений договором 1916 р. і чинний до 1971 р., створив умови для поступового окреслення кордонів Катару, посилення політичного контролю з боку Лондона та водночас захисту легітимності влади династії Аль Тані. З. Парвез характеризує британську імперську стратегію щодо протекторату над Катаром як «непрямо-прямий контроль», оскільки проаналізовані дослідницею матеріали згаданої епохи свідчать не лише про владу над зовнішніми зносинами Катару, але й про втручання у його внутрішні справи – фінансову, адміністративну політику, трудове законодавство та правову систему загалом. Такий вплив здійснювався політичними агентами та резидентами, які коригували ухвалення рішень місцевими правителями

через систему рекомендацій, посередництва, контролю інформаційних потоків і втручання у врегулювання внутрішніх конфліктів. Дослідниця формулює термін «протекторатний колоніалізм» (protectorate colonialism) для опису специфіки британського колоніалізму в країнах Затоки, який характеризувався стратегічним використанням статусу протекторату для здійснення контролю, впливу на розподіл влади та експлуатації ресурсів регіону¹¹.

У 1971 р. завершився процес виходу британських протекторатів у Затоці з-під контролю Лондона. Здобуття незалежності Катаром і створення Об'єднаних Арабських Еміратів позначили завершення приблизно 150-річного періоду британської присутності в цьому субрегіоні. Водночас ініціатива деколонізації походила насамперед від самої Британії, яку до цього кроку спонукали складне економічне становище та високі витрати на утримання військових баз у Затоці.

Для місцевих правителів британський відхід створював не лише можливості для формального суверенітету, а й суттєві безпекові ризики. Занепокоєні експансіоністськими намірами Королівства Саудівська Аравія (КСА) та Ірану, вони спочатку з пересторогою сприймали намір Лондона відмовитися від зобов'язань щодо захисту їхніх режимів. Однак британським дипломатам вдалося мінімізувати політичні витрати виходу імперії з субрегіону. Одним із найчутливіших наслідків цього процесу стала окупація Іраном островів Великий Томб, Малий Томб і Абу-Муса.

Таким чином, британський відхід із Затоки похитнув регіональну систему безпеки, залишивши після себе вакуум у безпековій та економічній сферах, який у 1970-х рр. почали заповнювати інші зовнішні актори, зокрема США, Франція та Японія. Субрегіон почав трансформуватися з простору ексклюзивного британського протекторатного контролю на арену конкурентної присутності нових геополітичних гравців¹².

3. Політична та економічна модернізація Катару і ОАЕ після 1971 р.

Аналіз політико-економічного розвитку Катару та ОАЕ після 1971 р. потребує аналітичного інструментарію, здатного охопити одночасно два виміри: логіку внутрішньої консолідації влади та

¹¹ Parvez Z. Nation-Building in the Post-Colonial Qatari State: The Politics and History of Nationalism. *Review of Middle East Studies*. 2023. Vol. 57, № 2. P. 218–219. DOI: <https://doi.org/10.1017/rms.2024.32>.

¹² Smith S. C. An Empire of Influence? British Relations with the United Arab Emirates in the 1970s. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*. 2024. Vol. 52, № 4-5. P. 676–677. DOI: <https://doi.org/10.1080/03086534.2024.2345466>.

механізми зовнішньої проєкції державних інтересів. З огляду на обставини формування державності Катару та ОАЕ в системі міжнародних відносин їхній розвиток доцільно розглянути в межах концепції «пізнього рантьєризму» в інтерпретації М. Грея. Базовим принципом концепції є розуміння відносин між владою та суспільством в ОАЕ і Катарі як соціального контракту, за якого легітимність влади забезпечується високими стандартами життя та соціальними гарантіями. Така модель підвищує адаптивність монархій Затоки до демографічних, геоekonomічних і геополітичних викликів сьогодення.

М. Грей характеризує три фази відносин між владою і суспільством, характерні для держав рантьє другої половини ХХ ст. Під час першої фази (1950–1980 рр.) прибутки від продажу вуглеводнів пріоритетно розподіляються серед громадян шляхом забезпечення високого рівня соціальних видатків та мінімального або повністю відсутнього оподаткування; держава є автономною від суспільства в контексті ухвалення рішень щодо спрямування решти доходів і стратегічно недалекоглядною в контексті планування подальшого економічного розвитку. У наступних фазах розвитку (з 1980 р.) недемократична держава рантьє стає більш адаптивною та відкритою до діалогу з суспільством, а також інтегрованою в глобальний політико-економічний простір. Розвиток держави супроводжується такими процесами, як досягнення зрілості державними інститутами, формування досвіду мінімізації наслідків ресурсної вразливості та поява суспільного запиту на впровадження реформ¹³.

На сучасному етапі, під впливом глобалізації, внутрішніх соціально-демографічних та економічних змін держави рантьє відмовляються від пасивного розподілу рентних доходів на користь планування довгострокового розвитку. У такій конфігурації правлячі еліти уникають повної демократизації процесів державного управління як потенційного джерела дестабілізації, однак поступово впроваджують обмежені механізми участі суспільства в політичних процесах, диверсифікують джерела державних доходів, підтримують квазіприватні бізнес-структури та створюють суверенні фонди як інструменти конвертації рентних доходів у міжнародний вплив.

Вуглеводневі доходи стали структурною передумовою внутрішньої стійкості Катару та ОАЕ завдяки інституційній модернізації, керованій диверсифікації економіки та стратегічному інвестуванню в іноземні активи через суверенні фонди. Своєю чергою, ефективна внутрішня

¹³ Gray M. A Theory of Late Rentierism in the Arab States of the Gulf. *Centre for International and Regional Studies Occasional Paper*. 2011. № 7. P. 24–37. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2825905>.

політика сприяла посиленню міжнародної суб'єктності обох держав. При цьому обидва процеси – внутрішня консолідація та зовнішня проєкція впливу – доповнюють один одного, забезпечуючи внутрішньополітичну стабільність із поступовою економічною та інституційною адаптацією до актуальних глобальних викликів, що й відображено в стратегіях розвитку Катару до 2030 року та ОАЕ до 2071 року.

Становлення державності Катару та ОАЕ відбувалося в умовах глибокої регіональної нестабільності. Складний безпековий контекст включав внутрішньополітичну нестабільність у сусідніх Омані та Ємені, зростання амбіцій регіональних конкурентів – Королівства Саудівська Аравія та Ірану, необхідність визначення позиції під час нафтової кризи 1973–1974 рр., спричиненої ескалацією арабо-ізраїльського конфлікту, а також загрози, пов'язані з ірано-іракською війною та іракським вторгненням у Кувейт.

Окреслене геополітичне та геоекономічне середовище вимагало від нових держав прагматичного підходу до державотворчих процесів за умов обмежених демографічних, військових та інституційних ресурсів, а також високих стратегічних загроз. Саме ці структурні й безпекові обмеження зробили рантьєрську стратегію одним із найраціональніших і практично доступних механізмів державного будівництва для обох держав. За таких умов вуглеводневі запаси Катару та ОАЕ стали інструментом внутрішнього розвитку та міжнародного політичного впливу, спричинивши трансформацію їхньої демографічної структури (зростання населення та збільшення іноземної робочої сили), модернізацію інфраструктури, запуск процесів глобальної інтеграції та диверсифікації економік.

У Катарі утвердилася унітарна монархічна модель із високим рівнем концентрації влади в руках еміра. Державотворчі процеси розгорталися під контролем правлячої еліти, яка з кінця 1940-х рр. почала отримувати перші доходи від видобутку й експорту вуглеводнів; рентні надходження спрямовувалися на розвиток житлової інфраструктури, систем охорони здоров'я й освіти, а також інших напрямів соціальної модернізації. За сприяння британських і арабських радників відбулася інкорпорація західних форм державного управління в традиційну для емірату політичну систему. Дослідниця З. Парвез зазначає, що тимчасова Конституція Катару 1970 р. виступила проєктом національної ідентичності, формально імплементуючи концепти демократії та прав людини, адаптовані до системи, де влада залишалася зосередженою в руках еміра. Конституція 2003 р. закріпила спадковий характер влади династії Аль Тані та водночас створила нормативні передумови для обмеженої політичної участі через інститут Консультативної ради

(Маджліс аш-Шура), зберігаючи за еміром ключові владні повноваження. Прийняття Конституції 2003 р. стало однією із системних трансформацій, ініційованих за правління Х. Аль Тані після 1995 р., поряд із розвитком інститутів національної ідентичності та формуванням стратегічного бачення довгострокового розвитку держави, згодом відображеного в Національній візії «Катар – 2030»¹⁴. Така інституційна еволюція відповідає логіці другої та третьої фаз пізнього рантьєризму за М. Грєм: обмежена участь суспільства в процесах державного управління без демократизації, що могла б дестабілізувати режим. Монархія Аль Тані поєднує централізований контроль над стратегічними ресурсами з відтворенням традиційного соціального порядку через т. зв. «правлячу угоду» (за визначенням Е. Тока, М. Коча та К. Д'Алессандро), яка передбачає деполітизацію громадян в обмін на широкий спектр соціально-економічних гарантій: відсутність оподаткування, високі доходи у державному секторі, доступ до безоплатної освіти, медицини та житлової підтримки¹⁵.

Економічна основа катарської моделі – видобуток і експорт вуглеводнів, насамперед скрапленого природного газу – функціонує через взаємодію трьох складових: 1) ресурсна генерує експортні доходи; 2) фінансова забезпечує перерозподіл і капіталізацію рентних доходів через державні інститути, суверенні фонди та пов'язані з правлячою елітою економічні структури; 3) товарна гарантує імпорт споживчих товарів і послуг через систему ексклюзивних ліцензій, контрольованих місцевими родинними конгломератами¹⁶. Така конфігурація одночасно стимулює модернізацію держави й диверсифікацію її економіки, підтримує стабільність режиму та зберігає контроль правлячих еліт над ключовими секторами економіки. Відповідно до логіки пізнього рантьєризму, формування портфелів закордонних інвестицій у межах діяльності суверенних фондів Катару та ОАЕ виступає механізмом одночасної реалізації двох взаємопов'язаних цілей: внутрішньої стабілізації та нарощування міжнародного впливу.

На відміну від унітарної монархії Катару, в ОАЕ було закріплено федеративний устрій, де кожен із семи еміратів зберігає певний рівень автономії, тоді як ключові загальнодержавні питання (насамперед щодо зовнішньої політики й оборони) координуються федеральним урядом,

¹⁴ Parvez Z. Nation-Building in the Post-Colonial Qatari State: The Politics and History of Nationalism. *Review of Middle East Studies*. 2023. Vol. 57, № 2. P. 210–242. DOI: <https://doi.org/10.1017/rms.2024.32>.

¹⁵ Tok E., Koç M., D'Alessandro C. Entrepreneurship in a transformative and resource-rich state: The case of Qatar. *The Extractive Industries and Society*. 2020. Vol. 8, № 2. P. 2. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.exis.2020.04.002>.

¹⁶ Ibid. P. 3–5.

розташованим в Абу-Дабі. Специфіка політичного устрою ОАЕ полягає у поєднанні традиційної консультативної практики, що існувала ще до утворення федерації в 1971 р., із модернізованими інституційними формами обмеженого представництва¹⁷.

Вища рада правителів зберігає ключові владні повноваження, тоді як Федеральна національна рада (ФНР) виконує переважно консультативні функції, а також обмежені функції парламентського обговорення й контролю; її еволюція від повністю призначуваного органу до змішаної моделі з частковими непрямыми виборами відображає контрольовану інституційну модернізацію¹⁸. Розширення повноважень ФНР відбувалося через нашарування нових практик на існуючу консультативну модель: запровадження практики непрямих виборів частини членів у 2005–2006 рр., поступове розширення електоральної участі та активніше використання депутатських запитів як інструменту парламентського нагляду. Водночас ці зміни залишалися вбудованими в соціокультурний контекст, орієнтований на консенсус і уникнення відкритої політичної конфронтації, що забезпечувало модернізацію інститутів без дестабілізації авторитарно-федеративної системи. Статус ОАЕ як регіонального центру фінансової та ділової активності поступово посилює координацію між еміратами та підпорядковує зовнішню політику захисту стратегічних економічних інтересів ключових еміратів¹⁹. Таким чином, інституційна траєкторія ОАЕ відтворює ту саму логіку контрольованої адаптації, що й у Катарі, однак реалізовану через федеральну, а не унітарну архітектуру.

Механізм легітимації влади в ОАЕ будується на тих самих засадах соціального контракту, що й у Катарі, однак із характерною для федеративної системи децентралізацією патронажних відносин. Іншою особливістю ОАЕ є те, що до факторів стабільності правлячих еліт деякі дослідники (зокрема К. Девідсон та А. аль-Сувайді) відносять також персональні характеристики правителів, які позитивно впливають на сприйняття їхньої легітимності²⁰.

¹⁷ Davidson C. M. The United Arab Emirates : a study in survival : thesis ... PhD. St Andrews, 2003. P. 192–205. URL: <http://hdl.handle.net/10023/13898>.

¹⁸ Aboelwafa T., Yaghi A. Parliamentary questions, institutional change, and legislative oversight in a non-Western context. *Politics & Policy*. 2024. Vol. 52, № 2. P. 365–383. DOI: <https://doi.org/10.1111/polp.12593>.

¹⁹ Henderson C. The UAE as a Nexus State. *Journal of Arabian Studies*. 2017. Vol. 7, № 1. P. 91–92. DOI: <https://doi.org/10.1080/21534764.2017.1310534>.

²⁰ Al-Suwaiti A. The United Arab Emirates at 40: A Balance Sheet. *Middle East Policy*. 2011. Vol. 18, № 4. P. 45. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1475-4967.2011.00509.x>.

Аналіз економічного розвитку ОАЕ концентрується на двох провідних еміратах – Абу-Дабі та Дубаї – оскільки саме вони є економічними центрами федерації, хоча й репрезентують різні, але взаємодоповнювальні складові єдиної федеральної стратегії диверсифікації. Абу-Дабі забезпечує фінансову основу держави завдяки покладам вуглеводнів та інвестиційній політиці, спрямованій на накопичення міжнародних активів і створення індустріальної бази. Дубай, не маючи таких ресурсних переваг, реалізує модель диверсифікації, орієнтовану на зміцнення ролі емірату як логістичного, фінансового й туристичного хабу, а також лідера субрегіонального ринку у сферах нерухомості та інновацій, що приваблює прямі іноземні інвестиції. Ключовими елементами розвитку Дубая М. Хвідт визначає здатність політичного керівництва до швидкого ухвалення рішень, гнучке використання трудових ресурсів відповідно до потреб економіки та тісну взаємодію між державним і приватним секторами. Особливе значення в цій моделі мають сектор нерухомості, вільні економічні зони, податкові стимули та системне використання територіального брендингу для залучення іноземних інвестицій. Така модель виходить за межі суто економічної стратегії: вона охоплює управлінський, інвестиційний, інфраструктурний, іміджевий і зовнішньополітичний виміри, що перетворює емірат на один із ключових механізмів глобальної інтеграції ОАЕ²¹.

Попри асиметрію економічного профілю й ресурсної спроможності еміратів, А. аль-Сувайді виокремлює три ключові основи економічної політики ОАЕ: фіксований валютний курс, зважену фінансову політику за умов тривалого збереження низького податкового навантаження та інвестування нафтових доходів у довгострокові активи всередині країни й за кордоном²². Суверенні фонди ОАЕ подібно до катарського виконують роль механізму перетворення рентних доходів у міжнародний вплив і додаткові ресурси безпеки, формуючи мережі взаємозалежності з ключовими міжнародними партнерами. Як і в Катарі, модель «гнучкої автократії» в ОАЕ ґрунтується на концентрації стратегічного ухвалення рішень у вузькому колі правлячих еліт і тісному переплетенні державних інституцій, інвестиційних структур та модернізаційних проєктів з інтересами правлячих родин. Така конфігурація скорочує процедури політичного узгодження й забезпечує

²¹ The Dubai Model: An Outline of Key Development – Process Elements in Dubai. Dubai : Center for the Study of Global Economic Future, 2023. P. 2–8. URL: https://csggef.org/wp-content/uploads/2024/03/DM_PER_Report_English.pdf (дата звернення: 15.06.2026).

²² Al-Suwaidi A. The United Arab Emirates at 40: A Balance Sheet. *Middle East Policy*. 2011. Vol. 18, № 4. P. 48. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1475-4967.2011.00509.x>.

швидко мобілізацію фінансових, адміністративних і репутаційних ресурсів навколо єдиного стратегічного бачення розвитку²³.

У цьому контексті показовою є теза політолога А. аль-Сувайді про те, що ОАЕ значною мірою вдалося уникнути «дилеми короля» за формулюванням С. Гантінгтона. Її зміст полягає в тому, що традиційні монархії змушені балансувати між двома ризикованими сценаріями: відмовою від модернізації задля збереження абсолютної влади або обмеженням влади через конституціоналізацію та інституціоналізацію участі громадян. У першому випадку зберігається ризик слабкої й нестабільної держави, у другому – зростають суспільні очікування та тиск на правлячий режим щодо подальших реформ. Специфіка моделі ОАЕ полягає в тому, що політична модернізація ОАЕ не набула форми повноцінної лібералізації, однак була реалізована через контрольовану інституційну адаптацію, збереження провідної ролі правителів еміратів, розвиток консультативних механізмів на тлі недоторканності легітимності влади²⁴.

Вищенаведений аналіз засвідчує, що моделі державного управління в Катарі та ОАЕ забезпечують швидко мобілізацію фінансових і адміністративних ресурсів навколо стратегічних проєктів, водночас зберігаючи контрольований характер політичної залученості громадян. У межах концепції пізнього рантьєризму порівняння Катару та ОАЕ виявляє спільну структурну логіку за відмінних інституційних траєкторій. Обидві держави використовують вуглеводневі доходи як передумову внутрішньої стійкості через соціальний контракт, контрольовану інституційну модернізацію та стратегічне інвестування. Катар реалізує цю логіку через унітарну монархічну модель, тоді як ОАЕ – через федеративну архітектуру з функціональним розподілом між еміратами. Обидві траєкторії підтверджують центральне твердження: вуглеводні є структурною передумовою модернізації, тоді як цілеспрямована внутрішня політика є механізмом перетворення ресурсної ренти на міжнародний вплив.

²³ Ennis C. A. Reading entrepreneurial power in small Gulf states: Qatar and the UAE. *International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis*. 2018. Vol. 73, № 4. P. 581–584. DOI: <https://doi.org/10.1177/0020702018809980>.

²⁴ Russell E. L. Is the King's Dilemma Only for Presidents? *Carnegie Endowment for International Peace* : веб-сайт. URL: <https://carnegieendowment.org/sada/2011/04/is-the-kings-dilemma-only-for-presidents> (дата звернення: 15.06.2026).

4. Зовнішньополітичні стратегії Катару та ОАЕ у формуванні міжнародного впливу

Логіка зовнішньополітичних курсів Катару та ОАЕ значною мірою зумовлена тими самими потребами, що визначають їхні внутрішні стратегії розвитку: збереженням стабільності політичного режиму, нейтралізацією зовнішніх загроз і забезпеченням автономії у мінливому регіональному середовищі. Фактор безпеки набув для Катару та ОАЕ особливого значення в умовах кризи міжнародного порядку та зростання кількості регіональних конфліктів, зон нестабільності та конкуренції між державними й недержавними акторами. Події Арабської весни, катарська криза 2017–2021 рр., загострення відносин між ОАЕ та Саудівською Аравією на тлі конкуренції за регіональний вплив, а також вплив іранського чинника, який залишається спільним безпековим викликом для всіх держав-членів РСАДЗ, посилили залежність внутрішньої стабільності Катару та ОАЕ від їхнього позиціонування на міжнародній арені. У цьому контексті Б. Доган-Аккас, який аналізує зовнішню політику Катару крізь призму безпекового підходу, зазначає, що центральним елементом катарської зовнішньополітичної стратегії є збереження незалежності, легітимності та стабільності. При цьому об'єктами національної безпеки Катару виступають держава, нація та релігія, тоді як її ключовим гарантом є політичний лідер – емір, безпека якого концептуально пов'язується з безпекою держави²⁵.

Водночас структурні обмеження, пов'язані з демографічними, територіальними та військово-ресурсними параметрами Катару й ОАЕ, не дають цим державам змоги повною мірою спиратися на традиційні важелі військової потуги, співмірні з можливостями більших регіональних акторів. За цих умов зміцнення стратегічної безпеки Катару та ОАЕ ґрунтується не стільки на прямому нарощуванні силового потенціалу, скільки на асиметричних зовнішньополітичних підходах, передусім диверсифікації безпекових партнерств. У цьому контексті ще в 2011 р. К. Ульріхсен звертав увагу на трансформацію зовнішньополітичної поведінки держав Затоки в умовах посилення мультиполярності. Зокрема, дослідник зазначає, що ці держави розвивають партнерства з Китаєм та Індією паралельно зі збереженням стратегічних відносин зі США, підтримують офіційні й неофіційні контакти з Іраном та Ізраїлем, розширюють портфель іноземних інвестицій, диверсифікують міжнародну співпрацю з метою зменшення

²⁵ Dogan-Akkas B. A Securitization Approach to Qatar's Foreign Policy Making. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*. 2021. Vol. 15, № 4. P. 536–538. DOI: <https://doi.org/10.1080/25765949.2021.2009195>.

залежності від критичних товарів, зокрема через інвестиції в аграрний сектор Азії та Африки, а також застосовують інші інструменти довгострокового стратегічного забезпечення правлячих режимів²⁶. Р. Мейсон розглядає систему стратегічних партнерств ОАЕ, передусім із КСА та США, а також участь Еміратів у вибіркових військових операціях у регіональних конфліктах як механізм превентивної протидії іранському впливу та недержавним терористичним загрозам. На думку дослідника, військова активність ОАЕ у зонах регіональної нестабільності також сприяла формуванню нового дискурсу національної ідентичності, у межах якого зовнішньополітична активність держави постає як складник її внутрішньої політичної консолідації²⁷.

Хеджування безпекових ризиків шляхом формування мережі дво- і багатосторонніх безпекових угод із тими суб'єктами міжнародної політики, які мають достатній військово-політичний потенціал для гарантування безпеки, є сталим зовнішньополітичним підходом як Катару, так і ОАЕ. У випадку Катару до 1971 р. функцію зовнішнього гаранта безпеки виконувала Велика Британія; до 1995 р., тобто до приходу до влади Х. Аль Тані, значний вплив у цій сфері мала Саудівська Аравія; надалі ключовим безпековим партнером стали США, які зміцнили свої позиції в субрегіоні після операції зі звільнення Кувейту в 1991 р. Для ОАЕ Сполучені Штати тривалий час залишалися ключовим зовнішнім гарантом безпеки, забезпечуючи своєрідну «безпекову парасольку», на яку Абу-Дабі спиралося у питаннях територіальної та режимної безпеки. Такий формат взаємодії мав асиметричний характер: США виступали постачальником безпеки, тоді як ОАЕ – її реципієнтом, компенсуючи цю залежність підтримкою американського зовнішньополітичного курсу, розміщенням військової інфраструктури та інвестиціями в оборонно-промисловий комплекс США. Водночас безпекова архітектура ОАЕ не обмежується лише американським напрямом. Прагнучи зменшити надмірну залежність від одного зовнішнього гаранта, Емірати послідовно реалізовували стратегію диверсифікації безпекового портфеля, розширюючи співпрацю як із західними союзниками, так і з багатосторонніми безпековими форматами. У цьому контексті участь ОАЕ з 2004 р. у Стамбульській ініціативі співпраці стала додатковим інструментом

²⁶ Coates Ulrichsen K. Repositioning the GCC States in the Changing Global Order. *Journal of Arabian Studies*. 2011. Vol. 1, № 2. P. 231–247. DOI: <https://doi.org/10.1080/21534764.2011.630894>.

²⁷ Mason R. Breaking the mold of small state classification? The broadening influence of United Arab Emirates foreign policy through effective military and bandwagoning strategies. *Canadian Foreign Policy Journal*. 2018. Vol. 24, № 1. P. 108–109. DOI: <https://doi.org/10.1080/11926422.2018.1427123>.

інституціоналізації зв'язків із євроатлантичною системою безпеки та ще одним рівнем зовнішнього страхування національної безпеки²⁸. Важливе місце в архітектурі безпеки ОАЕ посідають також оборонні зв'язки з Францією та Сполученим Королівством; зокрема, у 2008 р. було досягнуто домовленості про постійну військову присутність Франції на території ОАЕ.

Як було зазначено вище, одним із ключових каталізаторів розвитку Еміратами міжнародного співробітництва у сфері безпеки є іранська загроза. У західноцентричній системі міжнародної безпеки, у межах якої союзники та партнери США використовують переважно американські військово-стратегічні підходи й діють через міжнародні організації, коаліції та формати безпекової взаємодії, Іран розглядається як одна з ключових державних загроз стабільності на Аравійському півострові. Водночас безпекове середовище регіону визначається не лише конвенційними міждержавними загрозами, а й активністю недержавних акторів, зокрема терористичних, повстанських та ідеологічно мотивованих угруповань. У цьому контексті релевантною є метафора колишнього директора ЦРУ Дж. Вулсі, який позначав державні та недержавні загрози міжнародному порядку як «драконів» і «змій» відповідно. Обидва типи загроз у сучасних умовах не існують ізольовано, а дедалі частіше поєднуються в нових конфігураціях, взаємодіють, коеволюціонують і переймають один в одного тактики політичної та силової боротьби²⁹. У рамках аналізу безпекового середовища в субрегіоні Затоки метафора Дж. Вулсі унаочнює той факт, що сучасне розуміння безпеки не може бути зосередженим лише на міждержавних загрозах. Паралельно з державними акторами значущими джерелами загроз виступають також проксі-структури, ідеологічні рухи та недержавні суб'єкти міжнародної політики.

Усвідомлення цієї специфіки сучасної міжнародної безпеки зумовлює прагнення Катару вибудовувати не лише формалізовані альянси з державними акторами, а й ситуативні канали взаємодії з недержавними або квазідержавними суб'єктами – ісламістськими рухами й політичними мережами, включно з «ХАМАС» і «Талібаном». У цьому контексті важливо наголосити, що під час Аравської весни Катар та ОАЕ сформували протилежні зовнішньополітичні стратегії щодо політичного ісламу. Для ОАЕ політичний іслам постав як загроза

²⁸ Sherwood L. Risk diversification and the United Arab Emirates' foreign policy. *The small Gulf States*. New York: Routledge, 2016. P. 144–167. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315619576-9>.

²⁹ Кілгаллен Д. Драconi і змій: еволюція ворогів Заходу та майбутні загрози / пер. з англ. О. Михельсона. Київ : Наш формат, 2025. С. 22–57.

державній консолідації, що було пов'язано з федеративною архітектурою держави, соціально-економічними асиметріями між еміратами та вкоріненням руху «Іслах» в окремих сегментах виконавчої влади. Сукупність цих чинників спричинила політику стримування, делегітимації та інституційного витіснення політичного ісламу. Натомість унітарний і централізований характер катарської держави сприяв можливостям Дохи підтримувати контакти з ісламістськими мережами. Своєю чергою, збереження каналів комунікації з різними політичними акторами зміцнило катарський потенціал у регіональному посередництві та посилило вплив емірату в регіоні³⁰.

Водночас комплексний характер безпекових викликів унеможливило їхнє хеджування виключно військовими засобами або міжнародними безпековими гарантіями. Досвід катарської кризи 2017–2021 рр., що проявилася у політико-економічній і дипломатичній блокаді Катару з боку арабського квартету – КСА, ОАЕ, Бахрейну та Єгипту, засвідчив, що руйнівний вплив на суверенітет держави можуть мати також невійськові інструменти тиску. Саме тому поряд із військово-політичними гарантіями безпеки особливого значення набувають інформаційна, репутаційна та інституційна безпека. Катар та ОАЕ використовують м'яку силу, посередницьку й гуманітарну дипломатію, національний брендинг, закордонні інвестиції та інші економічні інструменти для розширення власного простору дії на міжнародній арені. Катар у цьому вимірі спирається на мережу квазідержавних і пов'язаних із державою інституцій, зокрема медіахолдинг «Аль-Джазіра», а також організації гуманітарного, освітнього й культурного профілю, серед яких особливе місце посідає «Катарський фонд освіти, науки та суспільного розвитку». Зазначені та інші інституції через інструментарій культурної, цифрової, спортивної, гуманітарної та нішевої дипломатії забезпечують позитивний імідж Катару.

Окрему концептуальну рамку для пояснення феномену катарської зовнішньої політики запропонував М. Камрава, який охарактеризував здатність Катару долати географічні та ресурсні обмеження через використання так званої «тихої сили» (*subtle power*). Ця форма впливу передбачає не прямий примус, а закулісне формування порядку денного, створення умов, сприятливих для реалізації власних інтересів, а також «мобілізацію упередженості», тобто вплив на сприйняття цільових аудиторій через інституційні та інформаційні механізми. М. Камрава виокремлює чотири основні складники «тихої сили»

³⁰ Roberts D. B. Qatar and the UAE: Exploring Divergent Responses to the Arab Spring. *The Middle East Journal*. 2017. Vol. 71, № 4. P. 544–545. DOI: <https://doi.org/10.3751/71.4.12>.

Катару: 1) політика хеджування безпекових ризиків через диверсифікацію міжнародних партнерств і підтримання зв'язків із конкуруючими силами; 2) зміцнення міжнародного іміджу через ЗМІ, туризм, культуру, спорт та національний брендинг; 3) посередницька дипломатія як політичний інструмент покращення репутації держави на міжнародній арені; 4) міжнародна інвестиційна активність, реалізована пріоритетно через державний суверенний фонд. Важливо наголосити, однак, що трансформація геополітичного контексту впродовж першого десятиліття XXI ст. та зміна лідера емірату в 2013 р. зумовили поступовий відхід Катару від практики «тихої сили». Події Арабської весни, початок сирійської кризи, а також активізація інструментів «жорсткої сили» з боку традиційних акторів близькосхідної політики – зокрема КСА, Єгипту та Ірану – звузили простір для використання Катаром інструментів непрямого впливу³¹.

На думку М. Камрави, посередницька дипломатія посідає особливе місце в контексті репутаційної безпеки Катару на міжнародній арені, оскільки дає змогу трансформувати позитивний імідж держави у стабільніше та передбачуваніше для емірату геополітичне середовище³². Така оцінка корелює з висновками інших дослідників регіону. Зокрема, С. Баракат зазначає, що гуманітарна та посередницька дипломатія Катару, у межах якої емірат прагне зберігати відкритими комунікаційні канали з усіма сторонами конфліктів, включно з недержавними акторами, є складником ширшої зовнішньополітичної стратегії хеджування актуальних і потенційних безпекових ризиків для правлячого режиму³³. Зовнішня політика ОАЕ також відображає прагнення держави нейтралізувати регіональні загрози, здатні вплинути на її внутрішню стабільність і зовнішньополітичну автономію. До таких загроз належать конкуренція з КСА, протидія Ірану та його проксі-структурам, а також трансформація американської безпекової присутності в регіоні. Водночас зовнішньополітична активність ОАЕ свідчить не лише про захисну реакцію на виклики, а й про зростання спроможності держави проєктувати власний вплив у тих регіонах і сферах, де зосереджені її національні інтереси. До основних особливостей зовнішньої політики ОАЕ в цьому контексті належать активний розвиток інструментів м'якої

³¹ Kamrava M. Qatari Foreign Policy and the Exercise of Subtle Power. *International Studies Journal*. 2017. Vol. 14, № 2. P. 113–118. URL: https://www.isjq.ir/article_89904_d41d8cd98f00b204e9800998ecf8427e.pdf.

³² Kamrava M. Mediation and Qatari Foreign policy. *The Middle East Journal*. 2011. Vol. 65, № 4. P. 554–556. DOI: <https://doi.org/10.3751/65.4.11>.

³³ Barakat S. Niche small States in humanitarian diplomacy: Qatar's positionality in the protection ecosystem. *International Review of the Red Cross*. 2024. Vol. 106, № 926. P. 604–608. DOI: <https://doi.org/10.1017/s1816383124000602>.

сили, присутність у ключових міжнародних організаціях, зокрема Раді співробітництва арабських держав Затоки, Лізі арабських держав, Організації країн–експортерів нафти та Організації ісламського співробітництва, залученість до медіації міжнародних конфліктів, гуманітарна дипломатія, а також послідовне просування іміджу ОАЕ як стабільного, прогресивного й економічно перспективного суб'єкта міжнародних відносин. У контексті іміджевої політики варто зазначити, що ОАЕ сформували одну з найбільш розвинених та інституційно зрілих систем публічної дипломатії в субрегіоні Затоки. Вона функціонує як багатовузлова мережа, у якій межа між державними та недержавними (квазідержавними) акторами розмита так само, як і в Катарі. Така конфігурація, за якої де-юре приватні інституції де-факто функціонують як пов'язані з керівними елітами квазідержавні структури, котрі забезпечують політику «одного голосу» в стратегічних комунікаціях держави, дає змогу оперативно реагувати на інформаційні виклики та мінімізувати репутаційні ризики³⁴.

Таким чином, Катар та ОАЕ здійснюють ефективні (хоча й різні) зовнішньополітичні курси для зміцнення власної автономії від регіональних гегемонів, долаючи класичні уявлення про держави з обмеженими можливостями «жорсткої сили» як слабкі та реактивні суб'єкти міжнародних відносин. У цьому зв'язку Катар створив впливову медійну платформу для міжнародної трансляції власних наративів, розвинув практику посередництва у міжнародних і регіональних конфліктах, зокрема через канали взаємодії з різними політичними силами та недержавними акторами, а також розмістив на своїй території одну з найбільших американських військових баз у світі³⁵. Натомість ОАЕ зробили ставку на розвиток хабової інфраструктури, трансформувавшись у логістичний центр світового масштабу. Системні інвестиції ОАЕ у транспортно-логістичний сектор, зокрема через розвиток компаній «Emirates», «Etihad», «DP World» та ін., перетворили державу на міжнародний хаб пасажирських та вантажних потоків. З погляду міжнародного впливу ОАЕ, К. Гендерсон пояснює державні інвестиції в транспортно-логістичний сектор тим, що, з одного боку, держава активно підтримує й захищає комерційні інтереси еміратських компаній за кордоном, а з іншого – ці компанії

³⁴ Сегеда О. Інституційний дизайн систем публічної дипломатії країн–членів Ради співробітництва арабських держав Затоки. *Empirio*. 2026. Т. 3, № 2. С. 65. DOI: <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2026.3.2.52-71>.

³⁵ Miller R., Verhoeven H. Overcoming smallness: Qatar, the United Arab Emirates and strategic realignment in the Gulf. *International Politics*. 2020. Vol. 57, № 1. P. 19–20. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41311-019-00180-0>.

можуть виконувати окремі представницькі функції в країнах, де ОАЕ не мають традиційних дипломатичних представництв³⁶.

ВИСНОВКИ

Ключовою історичною передумовою державотворчих процесів у сучасних Катарі та ОАЕ є британська присутність у субрегіоні Затоки, яка забезпечувала морське судноплавство, а також утримувала контроль над зовнішньополітичними, територіальними та вуглеводневими ресурсами місцевих політичних утворень. Британська система договорів, з одного боку, обмежувала автономію місцевих правителів, а з іншого – сприяла стабілізації міжплемінних відносин, інституціоналізації влади правлячих династій і поступовому окресленню територіально-політичних рамок майбутніх держав. У результаті в Катарі утвердилася влада династії Аль Тані, завершилась демаркація кордонів і сформувались фінансові передумови для розбудови державності завдяки прибуткам від продажу вуглеводнів. На територіях сучасних ОАЕ комбінація традиційних форматів державного управління з західними інституційними практиками сформувала договірно-політичну основу для об'єднання окремих монархій у рамках федерації. Вихід Британії із Затоки в 1971 р. завершив тривалий період іноземного домінування, однак водночас поставив нові держави перед безпековими викликами й дилемою зовнішньополітичного позиціонування.

Політична та економічна модернізація Катару й ОАЕ після 1971 р. відбувалася в межах логіки рантьєризму, однак на основі різних інституційних моделей. Ключовими рисами трансформаційних процесів у молодих державах стали використання вуглеводневих доходів як структурної передумови внутрішньої стабільності, формування соціального контракту між правлячими елітами й громадянами для зміцнення громадянської лояльності, контрольована інституційна адаптація без повної демократизації, керована диверсифікація економіки та стратегічне інвестування рентних доходів через державні суверенні фонди. У Катарі окреслена модернізаційна траєкторія реалізувалася в рамках унітарної монархічної моделі. В ОАЕ аналогічна траєкторія була втілена через федеративну архітектуру, у якій Абу-Дабі забезпечує ресурсно-фінансову основу держави, а Дубай як регіональний хаб логістики, інвестицій, туризму та інших вагомих секторів економіки реалізовує модель економічної диверсифікації та глобальної інтеграції. Таким чином, модернізація обох держав протікала не в логіці ліберально-демократичної трансформації, а завдяки здатності правлячих режимів

³⁶ Henderson C. The UAE as a Nexus State. *Journal of Arabian Studies*. 2017. Vol. 7, № 1. P. 89–92. DOI: <https://doi.org/10.1080/21534764.2017.1310534>.

забезпечити внутрішньополітичну стабільність, ініціювати обмежену інституційну еволюцію й економічну адаптацію до викликів епохи та перетворити ресурсну ренту на інструмент міжнародного впливу.

Складовими зовнішньополітичних стратегій Катару та ОАЕ, що сприяли посиленню їхнього міжнародного впливу, стали диверсифікація безпекових партнерств, використання асиметричних інструментів впливу завдяки розвитку потенціалу м'якої сили та національного брендингу, закордонні інвестиції, посередництво у конфліктах та активне позиціонування в глобальних політичних, економічних і безпекових мережах. У цьому контексті характерними для Катару інструментами стали розбудова зв'язків з державними і недержавними конкуруючими центрами сили (Іран, Туреччина, ісламістські рухи), опора на стратегічне партнерство зі США, розвиток медійного й репутаційного потенціалу, зокрема через медіахолдинг «Аль-Джазіра» та інститути публічної дипломатії, а також розбудову національного бренду. ОАЕ зміцнили зовнішньополітичний вплив завдяки інтеграції в глобальний простір через систему стратегічних партнерств, гуманітарну й посередницьку дипломатію та перетворення держави на глобальний логістичний, фінансовий і торговельний хаб. Отже, розглянуті компоненти зовнішньополітичних стратегій Катару та ОАЕ забезпечили конвертацію внутрішніх ресурсів у міжнародний вплив через подолання структурних обмежень, властивих малим державам («small states»), розширення автономії в багатополярному середовищі та убезпечення правлячих режимів.

Перспективи подальших досліджень. Отримані результати засвідчують доцільність подальшого комплексного дослідження міжнародної суб'єктності Катару та ОАЕ не лише крізь призму політичної інституціоналізації, економічної модернізації та їхніх зовнішньополітичних стратегій, а й у ширшому соціокультурному вимірі. Перспективним напрямом подальших наукових розвідок є аналіз того, як культурно зумовлені формати комунікації, особливості неформального посередництва та уявлення представників арабської культури про престиж і репутацію впливають на зовнішньополітичну поведінку держав Затоки. Такий аналіз дасть змогу поглибити розуміння не лише інституційних і ресурсних передумов міжнародного впливу цих держав, а й тих соціокультурних механізмів, через які політичні домовленості, економічні угоди та дипломатичні ініціативи набувають практичної ефективності. Для України цей напрям досліджень має прикладне значення, оскільки результативність її дипломатії в субрегіоні Затоки є фактором стійкості в умовах війни за незалежність.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто історичні, політичні, економічні та зовнішньополітичні детермінанти міжнародного впливу Катару та Об'єднаних Арабських Еміратів на початку XXI ст. Проблематика дослідження полягає у з'ясуванні того, яким чином держави з обмеженими демографічними, територіальними та військовими ресурсами змогли трансформуватися з периферійних політичних утворень у впливових суб'єктів міжнародних відносин. Показано, що важливою історичною передумовою державотворення Катару та ОАЕ стала британська протекторатна присутність у субрегіоні Затоки, яка сприяла забезпеченню та інституціоналізації влади місцевих правителів, окресленню територіально-політичних рамок майбутніх держав і формуванню ресурсної бази їхнього розвитку. З'ясовано, що після 1971 р. політична та економічна модернізація обох держав відбувалася в межах логіки рантьєризму, поєднуючи соціальний контракт між владою та суспільством, контрольовану інституційну адаптацію та керовану диверсифікацію економіки, зокрема завдяки закордонним активам через державні суверенні фонди. Катар реалізував власну траєкторію розвитку через унітарну монархічну модель, централізований контроль над вуглеводневими доходами, м'яку силу, медійний вплив і дипломатичне посередництво. ОАЕ сформували функціонально подібну модель через федеративну архітектуру, ресурсно-фінансовий потенціал Абу-Дабі, диверсифікаційну стратегію Дубая та перетворення держави на глобальний логістичний, фінансовий і торговельний хаб. Встановлено, що складовими зовнішньополітичних стратегій Катару та ОАЕ, що сприяли консолідації їхнього міжнародного впливу, стали диверсифікація безпекових партнерств, розвиток м'якої сили, національний брендинг, інвестиційна дипломатія, посередництво у конфліктах і включення в глобальні політичні, економічні та безпекові мережі.

Література

1. Aboelwafa T., Yaghi A. Parliamentary questions, institutional change, and legislative oversight in a non-Western context. *Politics & Policy*. 2024. Vol. 52, № 2. P. 365–383. DOI: <https://doi.org/10.1111/polp.12593>.
2. Al-Suwaidi A. The United Arab Emirates at 40: A Balance Sheet. *Middle East Policy*. 2011. Vol. 18, № 4. P. 44–58. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1475-4967.2011.00509.x>.
3. Barakat S. Niche small States in humanitarian diplomacy: Qatar's positionality in the protection ecosystem. *International Review of the Red Cross*. 2024. Vol. 106, № 926. P. 585–609. DOI: <https://doi.org/10.1017/s1816383124000602>.

4. Coates Ulrichsen K. Repositioning the GCC States in the Changing Global Order. *Journal of Arabian Studies*. 2011. Vol. 1, № 2. P. 231–247. DOI: <https://doi.org/10.1080/21534764.2011.630894>.
5. Davidson C. M. The United Arab Emirates : a study in survival : thesis ... PhD. St Andrews, 2003. 379 p. URL: <http://hdl.handle.net/10023/13898>.
6. Dogan-Akkas B. A Securitization Approach to Qatar's Foreign Policy Making. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*. 2021. Vol. 15, № 4. P. 536–553. DOI: <https://doi.org/10.1080/25765949.2021.2009195>.
7. Ennis C. A. Reading entrepreneurial power in small Gulf states: Qatar and the UAE. *International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis*. 2018. Vol. 73, № 4. P. 573–595. DOI: <https://doi.org/10.1177/0020702018809980>.
8. Global Soft Power Index. *Brand finance*. 2025. P. 19–25. URL: <https://static.brandirectory.com/reports/brand-finance-soft-power-index-2025-digital.pdf> (дата звернення: 15.06.2026).
9. Gray M. A Theory of Late Rentierism in the Arab States of the Gulf. *Centre for International and Regional Studies Occasional Paper*. 2011. № 7. P. 24–37. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2825905>.
10. Henderson C. The UAE as a Nexus State. *Journal of Arabian Studies*. 2017. Vol. 7, № 1. P. 83–93. DOI: <https://doi.org/10.1080/21534764.2017.1310534>.
11. Index of Economic Freedom. *The Heritage Foundation* : веб-сайт. URL: <https://economicfreedom.heritage.org> (дата звернення: 15.06.2026).
12. Kamrava M. Mediation and Qatari Foreign policy. *The Middle East Journal*. 2011. Vol. 65, № 4. P. 539–556. DOI: <https://doi.org/10.3751/65.4.11>.
13. Kamrava M. Qatari Foreign Policy and the Exercise of Subtle Power. *International Studies Journal*. 2017. Vol. 14, № 2. P. 91–123. URL: https://www.isjq.ir/article_89904_d41d8cd98f00b204e9800998ecf8427e.pdf
14. Mason R. Breaking the mold of small state classification? The broadening influence of United Arab Emirates foreign policy through effective military and bandwagoning strategies. *Canadian Foreign Policy Journal*. 2018. Vol. 24, № 1. P. 95–112. DOI: <https://doi.org/10.1080/11926422.2018.1427123>.
15. Miller R., Verhoeven H. Overcoming smallness: Qatar, the United Arab Emirates and strategic realignment in the Gulf. *International Politics*. 2020. Vol. 57, № 1. P. 1–20. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41311-019-00180-0>.

16. Parvez Z. Nation-Building in the Post-Colonial Qatari State: The Politics and History of Nationalism. *Review of Middle East Studies*. 2023. Vol. 57, № 2. P. 210–242. DOI: <https://doi.org/10.1017/rms.2024.32>.
17. Roberts D. B. Qatar and the UAE: Exploring Divergent Responses to the Arab Spring. *The Middle East Journal*. 2017. Vol. 71, № 4. P. 544–562. DOI: <https://doi.org/10.3751/71.4.12>.
18. Rogan E. L. The Arabs: A History. London: Penguin Books, 2012. 714 p.
19. Russell E. L. Is the King's Dilemma Only for Presidents? *Carnegie Endowment for International Peace* : веб-сайт. URL: <https://carnegieendowment.org/sada/2011/04/is-the-kings-dilemma-only-for-presidents> (дата звернення: 15.06.2026).
20. Sherwood L. Risk diversification and the United Arab Emirates' foreign policy. *The small Gulf States*. New York: Routledge, 2016. P. 144–167. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315619576-9>.
21. Smith S. C. An Empire of Influence? British Relations with the United Arab Emirates in the 1970s. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*. 2024. Vol. 52, № 4–5. P. 657–686. DOI: <https://doi.org/10.1080/03086534.2024.2345466>.
22. The Dubai Model: An Outline of Key Development – Process Elements in Dubai. Dubai : Center for the Study of Global Economic Future, 2023. 9 p. URL: https://csgef.org/wp-content/uploads/2024/03/DM_PER_Report_English.pdf (дата звернення: 15.06.2026).
23. Tok E., Koç M., D'Alessandro C. Entrepreneurship in a transformative and resource-rich state: The case of Qatar. *The Extractive Industries and Society*. 2020. Vol. 8, № 2. P. 2. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.exis.2020.04.002>.
24. Top 100 Largest Sovereign Wealth Fund Rankings by Total Assets. *Sovereign Wealth Fund Institute* : веб-сайт. URL: <https://www.swfinstitute.org/fund-rankings/sovereign-wealth-fund> (дата звернення: 11.06.2026).
25. World Competitiveness Ranking. *IMD World Competitiveness Center* : веб-сайт. URL: <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness-ranking/> (дата звернення: 08.06.2026).
26. Worldometer GDP by Country. *Worldometer* : веб-сайт. URL: <https://www.worldometers.info/gdp/gdp-by-country/?metric=nominal&region=worldwide&source=imf&year=2025> (дата звернення: 11.06.2026).
27. World Investment Report 2025: International investment in the digital economy. *UN Trade and Development*. URL: https://unctad.org/system/files/non-official-document/wir_fs_qa_en.pdf (дата звернення: 17.06.2026).

28. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ : Наш формат, 2019. 472 с.

29. Кілгаллен Д. Дракони і змії: еволюція ворогів Заходу та майбутні загрози / пер. з англ. О. Михельсона. Київ : Наш формат, 2025. 360 с.

30. Кіссинджер Г. Дипломатія / пер. з англ. М. Гоцацюка, В. Горбатька. Київ : КМ-БУКС, 2023. 864 с.

31. Сегеда О. Інституційний дизайн систем публічної дипломатії країн-членів Ради співробітництва арабських держав Затоки. *Empirio*. 2026. Т. 3, № 2. С. 52–71. DOI: <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2026.3.2.52-71>.

Information about the author:

Seheda Olha Olehivna,

PhD in Political Science,

Senior Lecturer at the Department of Interdisciplinary Education
Kyiv-Mohyla School of Professional and Continuing Education of
National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine
12/4, Voloska str., Kyiv, 04070, Ukraine

СИНЕРГЕТИЧНИЙ СВІТОГЛЯД: ВІД СТАРОДАВНЬОГО СВІТОВІДЧУТТЯ ДО СУЧАСНОГО НЕЛІНІЙНОГО РОЗУМІННЯ СВІТУ

Снегірьов І. О.

ВСТУП

Історія філософської думки сповнена спроб знайти, описати і втілити у життя соціальні моделі альтернативного характеру, що пояснюють зміни у соціальному житті. Перед філософією та методологією науки стоїть непросте запитання, яке вимагає відповіді: куди рухається людське суспільство, звідки ми прийшли, в якому напрямку розвиваємося, чи є в історії ціль і вищий зміст?

На це непросте запитання в контексті сучасної постнекласичної науки намагається дати відповідь синергетична парадигма з її міждисциплінарним понятійно-категоріальним апаратом та універсальною науково-філософською методологією. В рамках цього концепта акцентуалізація уваги робиться на біфуркаційні фази розвитку, як природи, так і суспільства та пояснюється саме механізм еволюційного стрибка, який, в свою чергу, характеризується складними, нелінійними, нестійкими ознаками. Саме ці властивості притаманні сучасному світу.

Але виникає питання: як розвивалася сучасне синергетичне світо-розуміння та його основні патерни: нелінійність, нестійкість, складність та нестабільність? Чому саме діалектика хаосу-порядку в рамках цієї картини світу стає джерелом прогресивного розвитку та при яких умовах це працює? Як методологія синергетики вплинула на розуміння розвитку соціальних систем? На ці та інші запитання ми будемо намагатися дати відповідь в цьому розділі.

Необхідно відзначити, що в контексті даного концептуального дискурсу в термін «синергетичне» вкладається не стільки науковий, скільки світоглядний зміст, зважаючи на те, що, починаючи з давнини ідеї самоорганізації містилися в зародковій формі і виступали, як правило, принципами світоупорядкування. У постнекласичній картині світу ці ідеї отримали природниче обґрунтування і подальший розвиток у світоглядному, універсальному сенсі.

1. Діалектика порядку та хаосу в стародавньому світосприйнятті

Дослідження розвитку уявлень про взаємозв'язок випадковості та необхідності, можливості та реальності, впорядкованості та хаосу, треба почати з давніх часів, оскільки саме космогонічні вчення, завдяки

своїй цілісності та синкретичності містили в собі основи осмислення самоорганізації світу.

У найдавніших космологіях хаос розглядався як первинний стан світу, що був перед виникненням Космосу. Більшість теокосмогонічних трактатів включають описи боротьби між початком порядку і хаосу. При цьому образ Герой уподібнюється до Космосу (незмінність, стабільність, необхідність, дійсність), тоді як образ Зла – прирівнюється до Хаосу (випадковість, нестійкість, невизначеність). В результаті, переходи між безладом та порядком у вміщували діалектику випадковості та необхідності, можливості та дійсності, бо «хаос висуває на перший план випадковість, оскільки саме в періоди хаосу на перший план виходить випадок. Істини, що здавалися остаточними, починають рухатися, неможливе стає можливим, випадок конструє необхідність, необхідність поступається місцем можливості¹. При цьому Хаос не зникає зовсім, він як «нездійснена дійсність», «реальність у потенційній формі» стає залишковим хаосом і сприймається як щось «відпрацьоване» порядком або Космосом, що є загрозою для світобудови. Таким чином, хаос передував зародженню порядку і оскільки кожен елемент об'єктивного світу був все-таки створений з «великої безодні» він вже спочатку містить тенденцію до деградації, розпаду (елемент нестабільності) і тому час від часу повинен не тільки підтримуватися, але і перестворюватися. Саме «випущені сили Хаосу дозволяють розпочати світовий цикл заново, тим самим циркулюючи священну космічну енергію»².

Таким чином випадок та хаос не можуть бути постійними. Це необхідні складові у прогресі будь-якого процесу, але не тільки періоди, які проходять в кризі минулих форм існування, а й цілий процес у цілому. Пізніше у безладі та випадковості з'являються сполучні сили, які стають початком організації дійсності. «І тільки там, де є могили, є і воскресіння»³.

Платон у своїх вченнях ототожнює Хаос з існуванням матерії, який ще не зазнав божественного провидіння. Філософ нарікає його одночасно і Кормилицею, і Восприємником⁴, цим виділяє двозначну сутність цього стану, який одночасно народжує та вигодовує майбутній світ, і в той самий момент вбиває цей устрій. Також зазначається суперечлива роль хаосу у впорядкуванні світу, водночас розпад та розвиток.

¹ Еліаде М. Пошуки. Історія та смисл в релігії : монографія. Київ : Дух і Літера, 2018. С. 112.

² Дріккер О. Інформаційний ключ до історії (індивід та суспільство) : монографія. Київ : Rabulum, 2018. С. 97.

³ Ніцше Ф. Так казав Заратустра : монографія. Тернопіль : Навчальна книга «Богдан», 2021. С. 81.

⁴ Платон. Діалоги : монографія. Харків : «ФОЛІО», 2022. С. 38.

Аналогічна двоїстість зустрічається майже у всіх напрямках античної філософії. Образ Хаосу в них набуває вигляду «дволикого Януса». Таким чином, через різні зміни, з космологічних вчень утворюються головні ознаки діалектичного розуміння Хаосу, де химерно співіснують засади загального зародження, так і засади загального занепаду та розпаду. Хаос стосовно впорядкованих структур Космосу являється, як конструктивним, так і руйнівним началом. У його глибинах є потенціал для появи та розвитку всіх майбутніх форм світового укладу, а поряд із деструктивним початком він містить і творчий, потенціал⁵.

Отже, для античної філософії та давніх космологій було характерним переконання, що всім процесам у створенні світу, також і суспільному розвитку, притаманна постійна зміна порядку та хаосу, тому зміни можуть бути лише повторювані та циклічні. Згідно з цим «сама природа стає моделлю для розвитку суспільства, а не розвиток суспільства – моделлю для природи»⁶.

Деякі частини з праць Геракліта, Демокріта, Епікура, Анаксагора, Емпедокла чи Лукреція деколи здаються античними прикладами еволюційного бачення світу⁷. Однак при детальнішому аналізі виявляється, що майже жоден філософ давніх часів не прагнув сформувати повну ідею незворотного поступального розвитку. Аналогічні ідеї діалектики (у Геракліта), концепція природного відбору (у Емпедокла), вчення соціального розвитку (у Лукреція), з'єднуються із уявленням про неминучі етапи деградації чи майбутнього руйнування світу. В античному світогляді виникнення та розвиток Універсуму постає, як взаємозмінний цикл протилежних станів. Такий цикл пояснювався тим, що початковий стан як потенція руху вже містить в собі протилежність. Так цікаво відображає цю взаємодію протилежностей «Дао де цзін»: «щоб щось стиснути, необхідно спершу розширити його, щоб щось послабити, потрібно спершу зміцнити його, щоб щось знищити, необхідно спершу дати йому розцвісти... Це називається глибокою істиною»⁸. Переходи від одного стану в інший, як правило, відбуваються самостійно.

В стародавніх державах було відсутнє поняття незворотного та послідовного процесу зміни подій. Однак наявність таких знань не могло остаточно змінити суть справи. Так, у греків «час позбавлений гомогенності та історичної послідовності і, подібно до простору,

⁵ Крисаченко В. С. Людина і біосфера : монографія. Київ : Заповіт, 1998. С. 156.

⁶ Осьмачко В. І. Початок космічної філософії : монографія. Київ : Наш формат, 2019. С. 85.

⁷ Шама О. І. Історія Стародавньої Греції : монографія. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 18.

⁸ Лао-Цзи. Дао Де Цзін : монографія. Київ : Арій, 2022. С. 53.

не став ще абстракцією. Світ сприймається і переживається древніми греками не в категоріях змін та розвитку, а як перебування у спокої чи обертання у великому колі, події, які у світі не унікальні, змінюють одна одну, епохи повторюються, і люди, що колись існували, і події знову повертаються після закінчення «великого року – піфагорійської ери»⁹. З цим пов'язаний аісторизм античної філософії, на який звертав увагу А. Бергсон¹⁰.

2. Детермінізм та стохастичність: еволюція концептів від середньовіччя до сучасності

На відміну від грецьких філософів Стародавньої Греції та раннього Риму, представники пізньоримської історичної думки частіше розглядали час як послідовний і спрямований процес. Значною мірою така зміна світогляду була пов'язана з поширенням християнства, яке перейняло ідею лінійного розвитку історії з юдейської традиції. Водночас питання походження цього уявлення залишається дискусійним: одні дослідники вважають його власним надбанням іудаїзму, інші вбачають його витоки у вченні Заратуштри. Засновник зороастризму не лише наголошував на свободі морального вибору людини та її особистій відповідальності за власні вчинки, а й пропонував бачення світової історії як процесу, що рухається до остаточної перемоги добра над злом. Саме тому Заратуштру іноді розглядають як одного з перших мислителів, у чиїх ідеях можна знайти ранні передумови концепції історичного прогресу, хоча таке трактування потребує певних застережень.

Отці християнської церкви рішуче відкидали поширені в античній греко-римській думці уявлення про циклічний характер історичного розвитку та вічне повторення суспільних процесів. Натомість вони сформулювали концепцію провіденціалізму, згідно з якою перебіг історії визначається божественною волею. Водночас було утверджено бачення Всесвіту як такого, що розвивається за лінійною траєкторією, прямуючи до визначеної мети відповідно до Божого задуму.

Попри виразно теологічний характер вчення Августина, саме в його працях уперше було висловлено думку про внутрішній зв'язок і послідовність історичних подій, що відкривало можливість осмислювати всесвітню історію як закономірний процес. Деякі дослідники навіть вбачають у його концепції зародки ідеї історичного прогресу та розглядають Августина як одного з основоположників філософії

⁹ Бойченко І. Філософія історії : монографія. Харків : «Прапор», 2005. С. 36 с.

¹⁰ Бергсон А. Два джерела моралі та релігії : монографія. Харків : Преміум, 2019. С. 65.

історії, хоча сама назва цієї дисципліни з'явилася значно пізніше – лише у XVIII столітті. Запропоноване ним релігійне тлумачення історичного розвитку залишалося панівним протягом усього Середньовіччя, зберігаючи свій вплив до доби Просвітництва. Водночас окремі елементи такого підходу продовжують існувати й у сучасних концепціях осмислення історичного процесу.

У середньовічному християнському світогляді час набув рис лінійності та незворотності, хоча таке розуміння мало свої особливості. Історія людства осмислювалася через низку ключових подій – від створення світу та гріхопадіння до пришествя Христа, майбутнього Страшного суду й завершення земного буття. Саме ця послідовність надавала історичному процесу спрямованості та певної внутрішньої логіки. Водночас християнська концепція часу не відмовилася повністю від елементів циклічного бачення¹¹. На відміну від античних уявлень про безкінечне повторення подій, циклічність отримала нове тлумачення. Історія розглядалася як лінійний рух від акту творення до завершення світу, проте в ширшому метафізичному вимірі цей шлях утворював своєрідне коло: усе створене повертається до свого першоджерела. Тому, хоча розвиток суспільства й Всесвіту поставав як послідовний процес, обмежений початком і кінцем, його кінцевою точкою вважалося повернення людини до Бога, а часу – до вічності¹².

Світогляд епохи Відродження був спрямований не стільки на ідею поступального руху в майбутнє, скільки на відновлення культурних і духовних надбань античного світу, який розглядався як взірць досконалості після тривалого періоду середньовічного занепаду. За таких умов уявлення про циклічність історичних процесів зберігали свою актуальність і поєднувалися з переконанням у загальній незмінності світового порядку¹³.

Показово, що пізніше Галілей, заперечуючи вчення Арістотеля про незмінність небесної сфери, водночас обстоював ідею сталості законів земної природи. Мотиви повторюваності та циклічного розвитку простежуються також у політичній думці Макіавеллі. На його думку, держави проходять закономірні етапи розвитку, переходячи від упорядкованості до занепаду, а згодом від безладу – до встановлення нового порядку.

¹¹ Вульф де М. Середньовічна філософія та цивілізація : монографія. Київ : Наш формат, 2022. С. 153.

¹² Добронравова І. С. Причинність у синергетиці: спонтанне виникнення чинної причини : монографія. Київ : Центр практичної філософії, 2005. С. 21.

¹³ Макіавеллі Н. Державотворець : монографія. Київ : Арії, 2014. С. 61.

Уявлення про суспільний і природний розвиток як про незворотний процес, що веде від менш досконалих форм до більш складних і впорядкованих, є характерною ознакою Нового часу. Етнографічні спостереження свідчать, що представникам первісних культур складно осягнути абстракцію майбутнього, зокрема логіку відкладеної дії, наприклад необхідність засівати зерно замість негайного його споживання. Водночас їхнє мислення часто виявляється більш гнучким у сфері абстрактних моделей, ніж це прийнято в європейській традиції: складні концепти, подібні до фізичної ідеї простору-часу, можуть сприйматися без потреби у жорсткому розмежуванні просторових і часових категорій. Це пояснюється особливостями синкретичного мислення та мовних структур, у яких просторові й часові уявлення легко взаємоперетворюються, що є типовою рисою міфологічної свідомості¹⁴.

Передвісником еволюційного типу світосприйняття можна вважати погляди Д. Манетті, який у XV столітті підкреслював, що світ і його краса, створені всемогутнім Богом, у процесі людської діяльності набули ще більшої довершеності, витонченості та естетичної вишуканості¹⁵. Така ідея стала важливим кроком у формуванні нового рівня філософсько-історичного мислення. У подальшому еволюціонізм почав розглядатися як принцип поступального розвитку, що ґрунтується на уявленні про саморух матерії, зумовлений внутрішніми взаємодіями її елементів¹⁶.

Р. Декарт, розмірковуючи про природу, вводить поняття законів природи як таких, що є достатніми для того, аби забезпечити «розплутування» частин матерії та їх подальше впорядкування¹⁷. Хоча ця формулювання має певну концептуальну розмитість, загальний зміст полягає в тому, що самі по собі закони не виступають рушійною силою руху. Рух і зміни у матеріальному світі зумовлюються дією сил або взаємодій, закономірності яких Декарт і визначає як закони природи.

Подібні ідеї простежуються також у концепціях І. Ньютона, І. Канта та П. Лапласа. У їхній основі лежить припущення про причинно-наслідковий зв'язок, згідно з яким кожне явище має визначену причину, а за відомих початкових умов поведінка об'єкта може бути однозначно передбачена¹⁸. У такому контексті розвиток як живої, так і неживої природи постає як лінійно детермінований процес.

¹⁴ Фаулз Д. Арістос : монографія. Київ : Форс, 2021. С. 254.

¹⁵ Хилько М. І. Екологічна політика : монографія. Київ : Абрис, 2005. С. 35.

¹⁶ Крисаченко В. С. Філософський аналіз еволюціонізму : монографія. Київ : Наукова думка, 2005. С. 94.

¹⁷ Декарт Р. Метафізичні твори : монографія. Харків : «ФОЛІО», 2022. С. 135.

¹⁸ Чуйко В. Л. Рефлексія основоположень методології філософії науки : монографія. Київ : Центр практичної філософії, 2008. С. 87.

Першою історичною формою подібного підходу стала класична механіка Ньютона, яка заклала фундамент формування класичної картини світу.

Що ж становить собою класична картина світу та в чому полягає сутність ньютонівської парадигми? Передусім, класичне розуміння Універсуму передбачає панування механістичного детермінізму, за якого Всесвіт постає як неживий і пасивний об'єкт-механізм, відокремлений від суб'єкта пізнання – людини. Такий підхід ґрунтується на принципі редукціонізму, що передбачає зведення складних явищ до простих механічних закономірностей і розповсюдження механістичних характеристик на всі рівні буття.

У межах цієї моделі історичний розвиток суспільства та науки інтерпретується як лінійний і однозначно зумовлений процес, у якому альтернативні траєкторії або відсутні, або не мають принципового значення, оскільки «з точки зору класичної концепції істини остання є відповідність наших знань про світ самого світу, зліпок з об'єкта пізнання у знанні»¹⁹. Відповідно, оскільки наслідок жорстко визначається причиною, а роль випадковості фактично не враховується, вплив окремої особистості на макросоціальні процеси зводиться до мінімуму. У такому контексті індивід постає як «гвинтик» суспільного механізму²⁰.

Важливою ознакою ньютонівської картини світу є уявлення про тривимірний простір, що описується в межах класичної евклідової геометрії та розглядається як незмінна й стабільна структура, підпорядкована жорсткому детермінізму. У цій системі чітко розрізняються матерія і порожній простір, які не зливаються між собою і мають різну онтологічну природу.

Одним із найважливіших внесків у формування наукової картини світу XVII століття стала радикальна концепція онтологічної дуальності мислячої субстанції (*res cogitans*) і протяжної матерії (*res extensa*). Її наслідком було утвердження переконання, що матеріальний світ може бути описаний об'єктивно, без необхідності звернення до суб'єкта спостереження, що значною мірою сприяло швидкому розвитку природничих наук²¹. Декарт також виходив із припущення про об'єктивне існування світу, незалежного від людини-спостерігача, що закріпило один із ключових постулатів класичної науки – принципову дихотомію суб'єкта й об'єкта пізнання.

¹⁹ Сичкін І. К. Актуальні проблеми філософії науки : монографія. Київ : Наш Формат, 2019. С. 37.

²⁰ Аль-Халілі Д. Світ очима фізика : монографія. Київ : Фабула, 2022. С. 53.

²¹ Завгородній С. О. Становлення класичної парадигми в науці : монографія. Чернівці : Літера, 2015. С. 65.

Водночас у його філософії ця об'єктивність обґрунтовувалася через присутність Бога як гаранта істинності світоустрою. Засновники класичної механіки та математичного природознавства – Декарт, Ньютон, Лейбніц, Ейлер – залишалися релігійними мислителями й не заперечували ролі божественного начала. Однак у подальшій традиції, зокрема у французьких просвітителів, відбувається поступова заміна теоцентричної інтерпретації культом розуму.

Природничі науки, сформовані під впливом ідей Ньютона та Декарта, поступово вибудували уявлення про Всесвіт як про сукупність механічних систем – своєрідний великий агрегат, що складається з пасивної та інертної матерії і функціонує без участі свідомості чи творчого начала. У межах класичної наукової парадигми основна увага приділялася станам рівноваги та відносно стабільним, «спокійним» періодам розвитку систем, тоді як їхня динаміка переважно інтерпретувалася як оборотна.

Уявлення про розвиток, що сформувалися в межах класичної фізики, є настільки редукованими, що не відображають низку фундаментальних характеристик самого процесу розвитку. В основі ньютонівської механістичної парадигми лежить уявлення про впорядкований, однорідний і передбачуваний механізм, який у подальшому було екстрапольовано як на суспільні явища, так і на світобудову загалом. «Світ класичної фізики – світ атемпоральний, позбавлений часу»²². У цьому сенсі такий світ можна розглядати як «ні що інше, як грандіозна тавтологія»²³.

Ілюстрацією перенесення природничо-наукової картини світу на соціально-філософську теорію може слугувати концепція держави-«Левіафана» Т. Гоббса²⁴. У його моделі соціальний порядок не постає як процес еволюційного розвитку; натомість він не містить розгорнутого уявлення про історичну динаміку суспільства і радше має характер раціонально сконструйованої, логіко-математичної схеми. Суттєвий прогрес у розумінні законів соціальної організації став можливим значно пізніше – у контексті розвитку уявлень про динаміку фізичних процесів і біологічну еволюцію, що знайшло своє вираження в термодинаміці та дарвінізмі. Водночас передумови для появи еволюційних концепцій значною мірою були підготовлені саме в межах ньютонівської парадигми, для якої характерні певні базові мисленнєві установки. У чому ж полягає їхня сутність?

²² Завгородній С. О. Становлення класичної парадигми в науці : монографія. Чернівці : Літера, 2015. С. 54.

²³ Гроф С. Психологія майбутнього : монографія. Львів : Terra incognita, 2018. С. 25.

²⁴ Гоббс Т. Левіафан : монографія. Київ : Дух і Літера, 2000. С. 176.

1. Наукове пізнання насамперед орієнтується на виявлення загального та повторюваного. У соціальному контексті це положення часто інтерпретується як мінімізація ролі індивідуальності у макро-соціальних процесах. Випадковість, носієм якої виступає окрема особистість, розглядається як другорядний чинник або як наслідок неповноти знання про досліджувані явища.

2. Наукове знання має відповідати критеріям точності та бути вираженим у формалізованій, зокрема математичній, формі. Саме до такого стандарту прагнуть усі галузі науки. У межах наукового підходу переважають кількісні методи та експериментальна перевірка, а складні системи пояснюються як похідні від взаємодії їхніх складових елементів.

3. Нерівноважні та нестабільні стани системи традиційно розглядаються як небажані або деструктивні. Відповідно, науковий пошук спрямовується на виявлення законів стійкого й рівноважного розвитку як природи, так і суспільства. Нестійкість та відхилення від рівноваги трактуються як тимчасові явища, що зникають у міру поглиблення знання. Звідси впливає акцент на детермінізмі, за якого порушення причинно-наслідкових зв'язків пояснюється неповнотою інформації про систему.

4. Процеси, що відбуваються у світі, у межах класичної моделі вважаються оборотними в часі, а отже, як минулі, так і майбутні стани системи можуть бути принципово передбачені на будь-якому часовому горизонті.

5. Розвиток систем мислиться як лінійний, поступальний і позбавлений альтернативних траєкторій. Можливі відхилення від основної лінії інтерпретуються як тимчасові та такі, що зрештою поглинаються домінуючим процесом. Звідси впливає поширення лінійних моделей управління, у яких керівний вплив прямо породжує очікуваний результат.

6. Оскільки в межах класичної наукової парадигми розвиток систем у принципі вважається обчислюваним у прямому та зворотному напрямках часу, виникає уявлення про можливість цілеспрямованого конструювання траєкторій їхнього розвитку.

Отже, узагальнивши ключові характеристики класичної науки, можна поставити питання про те, яким чином ці інтелектуальні установки вплинули на інтерпретацію соціального розвитку. Йдеться насамперед про базові постулати класичної моделі, перенесені на суспільство:

- постулат раціональності, відповідно до якого світ у своїй основі впорядкований і пронизаний розумним началом. При цьому

інтерпретація цього принципу може суттєво варіюватися: розумний порядок може розглядатися як даний Богом, як іманентна характеристика буття або ж як властивість людської природи;

- постулат прогресу, згідно з яким завдяки розуму та внутрішній активності людина здатна до безмежного індивідуального й суспільного вдосконалення. У цьому контексті історичний процес розглядається як безперервне покращення соціальних відносин та інституцій;

- постулат антропоцентризму, за яким людина постає не лише як розумна й здатна до розвитку істота, а й як центральна фігура природного світу – його вершина та смисловий центр, носій свободи й осередок духовного начала.

Подальший розвиток наукової думки в XIX столітті, пов'язаний із формуванням термодинаміки та теорії еволюції Дарвіна, зумовив появу якісно нової моделі осмислення світоустрою. Водночас уже на цьому етапі проявилось фундаментальне протиріччя між фізичною (термодинамічною) та біологічною (еволюційною) моделями організації світу. У межах термодинаміки, зокрема в контексті принципу Карно–Клаузіуса, передбачається неминуха тенденція до зростання ентропії, що означає поступову дезорганізацію систем і руйнування їхньої початкової впорядкованості. У крайній інтерпретації це веде до концепції «теплової смерті» Всесвіту²⁵.

Еволюційна теорія Дарвіна пропонує принципово інше бачення розвитку світобудови, згідно з яким еволюційний процес спрямований від простіших форм до більш складних, від нижчих рівнів організації життя до вищих, а також від недиференційованих структур до дедалі більш спеціалізованих. Така динаміка пояснюється здатністю біологічних систем адаптуватися до змін зовнішнього середовища, з яким вони перебувають у стані постійної відкритості взаємодії. У межах цього підходу зростання складності організації живих систем не має наперед визначеного завершення²⁶.

Поняття незворотності вважається одним із ключових внесків термодинаміки у розвиток природознавства²⁷. Якщо класична механіка стала теоретичною основою для формування соціальної моделі «Левіафана» Т. Гоббса, то відкриття в біології (дарвінізм) і фізиці

²⁵ Гроф С. Психологія майбутнього : монографія. Львів : Terra incognita, 2018. С. 163.

²⁶ Добронравова І. С. Причинність у синергетиці: спонтанне виникнення чинної причини : монографія. Київ : Центр практичної філософії, 2005. С. 180.

²⁷ Денбіг К. Про ентропію, хаос та дезорганізацію : монографія. Харків : Обрії, 2007. С. 45.

(термодинаміка) виявили фундаментальну суперечність у розумінні спрямованості еволюційних процесів, що суттєво вплинуло на подальший розвиток соціальних теорій.

Представники ранньої наукової соціології не змогли повністю уникнути цієї антиномії у трактуванні соціальної еволюції, яка постала в результаті зіставлення дарвіністського та термодинамічного підходів. Еволюційно-біологічна модель, розвинена в працях О. Конта, Е. Дюркгейма та Г. Спенсера, стала підґрунтям для розуміння суспільства як організму, що означало певний відхід від механістичної інтерпретації соціуму, характерної для Гоббса.

Описуючи розвиток соціальних систем через категорії рівноваги, стабільності та гомеостазу, соціологи XIX – початку XX століття не змогли послідовно інтегрувати у своїх теоретичних побудовах ані фізичну, ані біологічну моделі еволюції. Водночас у межах різних теоретичних підходів того часу все ж були присутні уявлення про взаємні переходи порядку і хаосу, рівноваги і нерівноважності, стабільності та нестабільності, що відображало загальний стан розвитку наукового знання про природу соціальних процесів. До основних обмежень класичних соціальних теорій можна віднести такі положення

- абсолютизацію принципу механістичного детермінізму;
- домінування лінійної моделі розвитку, яка виключає випадковість як фактор, що впливає на формування як соціальних, так і історичних процесів загалом;
- зосередженість класичного підходу на категорії «сталого буття», тоді як процес становлення і незавершеності системи залишався поза увагою.

У основі такого підходу лежить припущення про існування надсоціального та надісторичного (трансцендентного) універсуму як ідеального зразка, прототипу або першообразу порядку й гармонії, відповідно до якого мають вибудовуватися людські спільноти. З цього випливають два ключові наслідки. По-перше, відбувається принципова об'єктивація соціального знання, що передбачає позицію зовнішнього спостерігача та чітке розмежування суб'єкта й об'єкта пізнання. По-друге, у соціально-теоретичному аналізі переважає інтерес до проблем стабільності та рівноваги як основних характеристик суспільного устрою.

На наш погляд, у концепціях прогресивного еволюціонізму простежується інтуїтивне передбачення можливості синтезу та взаємодоповнення біологічної й фізичної моделей еволюції світобудови. У цьому контексті традиційні підходи до інтерпретації соціального розвитку потребують суттєвого перегляду та концептуальної трансформації

щонайменше у двох аспектах. По-перше, слід відмовитися від абсолютизації довготривалої детермінації історичного процесу та від уявлення про його жорстку закономірність і неминучість. По-друге, необхідно переосмислити сам принцип лінійності розвитку соціальних систем і історії загалом.

Перехід до неklasичного типу соціального мислення наприкінці XIX – на початку XX століття був пов'язаний із становленням таких інтелектуальних напрямів, як філософія життя, феноменологія, а також із відродженням інтересу до герменевтики в її соціально-філософській інтерпретації (зокрема у працях Г.-Г. Гадамера)²⁸. Історично та змістовно цей зсув збігся з кризою природничих наук і певною мірою став її методологічним відображенням.

Зазначена криза у загальнофілософському та методологічному вимірі стимулювала посилений інтерес до проблем становлення, незворотності розвитку (включно з можливістю регресивних процесів), а також до динаміки організації та дезорганізації систем²⁹. Водночас найбільш суттєвим результатом цього повороту став перегляд епістемологічних засад класичної науки, що супроводжувався зміщенням акценту в бік суб'єктивної інтерпретації, релятивізму та визнання багатовимірності істини.

Потреба відходу від класичного детерміністичного підходу в природознавстві стала очевидною після усвідомлення того, що динамічні закони не є ані універсальними, ані єдино можливими формами опису природних процесів. Було встановлено, що більш фундаментальний рівень закономірностей становлять статистичні закони, які активно розроблялися вже в другій половині XIX століття. Особливо це стало очевидним після відкриття ймовірнісного характеру закономірностей мікросвіту, сформульованих у межах квантової механіки.

Динамічна картина світу XIX століття поступово трансформується у статистичну модель, характерну для науки XX століття. У межах природознавства формується принципово нова онтологічна парадигма, яка переосмислює уявлення про випадковість, природу систем та механізми розвитку. Хоча ця нова онтологія виникає безпосередньо в контексті сучасного природничо-наукового знання, її концептуальне узагальнення та осмислення можливе передусім у межах філософської рефлексії. Імовірнісна парадигма історично формувалася «згори» – первинні уявлення про випадковість і незалежність виникали в процесі аналізу соціальних явищ. Водночас як цілісна наукова модель вона

²⁸ Гадамер Х. Г. Істина та метод : монографія. Харків : «ФОЛІО», 2021. С. 434.

²⁹ Майнцер К. Складносистемне мислення: матерія, розум, людство : монографія. Київ : Ліброком, 2015. С. 36.

набула справжньої сили лише тоді, коли була підкріплена теоретичними конструкціями фундаментальної фізики³⁰.

Формування статистичної фізики спричинило радикальну трансформацію наукових уявлень про фундаментальні засади матеріального світу. Унаслідок цього зазнала змін і внутрішня логічна структура наукових теорій, які почали включати зв'язки та відношення, що у філософському плані інтерпретуються як випадкові. Поняття ймовірності та випадковості поступово набули статусу взаємопов'язаних і взаємозумовлених категорій у науковому мисленні.

Переважала точка зору, згідно з якою звернення до статистичних теорій зумовлене передусім неповнотою нашого знання про досліджувані системи та неможливістю отримати їх вичерпний опис. Вважалося також, що в міру накопичення наукової інформації стане можливим дедалі повніше відтворення структури об'єктів, у результаті чого категорія випадковості буде поступово елімінована з теоретичних побудов. Показовим у цьому контексті є позиція А. Ейнштейна, який, попри визначальний внесок у становлення квантової фізики, до кінця життя не визнавав фундаментального статусу ймовірності та випадковості в природі. Його ставлення до цієї проблеми відоме у формі афоризму: «Бог не грає в кістки»³¹.

Розвиток статистичного підходу сприяв переосмисленню законів термодинаміки та поглибленню їхнього теоретичного тлумачення. У цьому контексті поняття незворотності почало безпосередньо пов'язуватися з імовірністю та випадковістю. Згідно зі статистичною інтерпретацією реальності, зростання ентропії відображає тенденцію системи переходити до дедалі більш імовірнісних станів, причому гранично ймовірним із них є стан термодинамічної рівноваги. У такому випадку випадкові флуктуації в процесах термодинамічних змін виступають чинником деструктивних і незворотних трансформацій систем. Світоглядним підсумком такої інтерпретації стало визнання незворотності матеріальних процесів як фундаментальної властивості природи. Загалом концептуальна перебудова природничих наук, пов'язана з розвитком статистичних теорій, ґрунтується на усвідомленні випадковості як самостійного принципу організації світу, його структури та еволюції. Випадковість почала розглядатися у зв'язку з такими характеристиками, як незалежність, неоднозначність, невизначеність, спонтанність і, у ширшому сенсі, хаотичність. У результаті

³⁰ Капра Ф. Дао фізики : монографія. Київ : Софія, 2005. С. 75.

³¹ Кайку М. Майбутнє фізики : монографія. Київ : Літопис. 2019. С. 35.

підвалини світобудови почали інтерпретуватися як динамічні та нестійкі, такі, що перебувають у постійному процесі змін і перетворень³².

Розвиток статистичного підходу зумовив переосмислення термодинамічних законів і поглиблення їхнього теоретичного статусу. У цьому контексті незворотність почала інтерпретуватися через категорії ймовірності та випадковості. З позицій статистичного розуміння реальності зростання ентропії характеризує спрямованість системи до дедалі більш імовірних станів, серед яких граничним виступає стан термодинамічної рівноваги. За такого підходу випадкові флуктуації в процесах термодинамічної еволюції розглядаються як чинник, що визначає незворотний характер змін у системах. Загальна концептуальна трансформація природничих наук, пов'язана зі становленням статистичних теорій, ґрунтується на визнанні випадковості як самостійного принципу організації світу, його структури та еволюції. Випадковість починає осмислюватися через такі категорії, як незалежність, багатозначність, невизначеність, спонтанність і, ширше, хаотичність. У результаті онтологічні основи світобудови постають як динамічні та нестійкі, такі, що перебувають у безперервному процесі змін і трансформацій³³.

Квантова фізика продовжила розвиток наукової картини Всесвіту, яка суттєво відрізняється від класичної фізичної моделі. На субатомному рівні уявлення про світ як сукупність твердих матеріальних об'єктів поступово трансформувалося у складну структуру хвиль ймовірності³⁴. Детальний аналіз процесу спостереження засвідчив, що субатомні частинки не можуть розглядатися як самостійні сутності; їхній зміст розкривається лише через відношення між умовами підготовки експерименту та результатами вимірювань.

Для розуміння квантової фізики істотним є те, що використовувані в цій теорії фізичні величини, які описують мікрооб'єкти атомного масштабу, поділяються на два класи, що відрізняються своєю логіко-епістемологічною природою. До першого класу належать так звані безпосередньо спостережувані величини (наприклад, координата та імпульс), які в межах теорії трактуються як випадкові у ймовірнісно-статистичному сенсі. Другу групу становлять квантові числа, тобто специфічні квантові параметри систем. Різниця між цими класами

³² Бевзенко Л. Д. Соціальна самоорганізація : монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 2005. С. 276.

³³ Швачко І. С. Принцип системності в філософії та науці : монографія. Харків : Основа, 2015. С. 67.

³⁴ Савченко Ю. О. Детермінізм і стохастичність : монографія. Київ : Проспект, 2018. С. 85.

полягає передусім у ступені їхньої безпосередньої даності в межах фізичного досвіду³⁵.

Важливою є також відмінність у логічній природі цих двох класів понять, яка проявляється у специфіці зв'язків і залежностей між ними. На рівні безпосередньо спостережуваних величин прямі детерміновані залежності між значеннями фактично відсутні, що відповідає імовірнісному характеру опису мікросвіту. Натомість на рівні узагальнених, власне квантових величин залежності набувають більш упорядкованого й однозначного характеру. Взаємозв'язки між параметрами, що належать до різних рівнів опису, характеризуються поєднанням визначеності та невизначеності.

Філософські узагальнення, що випливають із концептуальної структури квантової теорії, виходять із положення про те, що осмислення природи випадковості тісно пов'язане з категорією рівнів організації реальності. Випадковість як така не може розглядатися у відриві від необхідності, оскільки будь-який матеріальний процес в Універсумі містить у собі їхню діалектичну єдність, а також динаміку взаємопереходів між цими станами. Водночас для розуміння механізмів їх взаємодії принципове значення має те, що необхідність і випадковість проявляються на різних рівнях організації об'єктів і систем. Їх адекватний аналіз потребує цілісного, холістичного підходу, який дозволяє враховувати багаторівневу структуру процесів і явищ.

Дослідження ймовірнісних процесів у фізиці – як у класичній, так і в квантовій – тісно пов'язане з аналізом внутрішньої структури відповідних систем. У цьому контексті особливе значення мають моделі газового типу, які є одними з найбільш репрезентативних для опису статистичних закономірностей. Саме на основі газових моделей формується базове уявлення про природу випадковості та її прояви у фізичних системах. У широкому сенсі такі моделі можна розглядати як найпростішу форму імовірнісної парадигми.

У міру розвитку науки та поглиблення досліджень складних систем дедалі очевиднішою ставала недостатність суто статистичної парадигми для адекватного опису процесів розвитку. З часом утвердилася думка, що повноцінне розуміння випадковості можливе лише в межах її інтерпретації в контексті не лише фізичних, а й еволюційних процесів. У цьому зв'язку, відповідно до дарвіністського підходу, для їх опису може бути застосована «мова дарвінівської тріади: мінливість, спадковість, відбір»³⁶.

³⁵ Жізан Н. Квантова випадковість : монографія. Київ : Альпіна-нон-фікшн, 2018. С. 112.

³⁶ Хилько М. І. Екологічна політика : монографія. Київ : Абрис, 2005. С. 125.

У загальному вигляді розвиток будь-якої системи пов'язаний із зростанням кількості та різноманітності її організаційних форм або структурних елементів. Минуле тією чи іншою мірою визначає параметри сучасного стану системи та її можливі майбутні траєкторії, тоді як завершальною фазою еволюційного процесу виступає відбір, що ґрунтується не лише на законах фізики й хімії, а й на інших критеріях. Серед них важливу роль відіграє критерій стабільності (у біологічному контексті – гомеостазу).

Творча роль випадковості в дарвінівській моделі еволюційного розвитку є загальновизнаною. Випадковість у цьому контексті відображає багатоманітність матеріального світу та виступає джерелом варіативності. Водночас її інтерпретація нерідко зводиться до наслідку суто статистичного підходу, що обмежує розуміння її еволюційної ролі. У межах такого тлумачення висувається припущення, що поява первинних форм життя могла бути результатом випадкових зіткнень атомів у хаотичному середовищі. Однак подібна інтерпретація викликає сумніви, оскільки, якщо виходити з уявлення про виникнення життя як наслідок суто випадкових атомарних взаємодій, це можна порівняти з твердженням, «...що ураган, що пронісся крізь гігантський смітник, випадково збере «Боїнг-747»».

Недостатність статистичної парадигми для пояснення еволюційних змін і процесів виникнення життя зумовлена низкою концептуальних обмежень.

1. Перш за все, проблемним є сценарій послідовності станів типу «хаос – порядок – хаос», оскільки така інтерпретація передбачає надмірну увагу до механізмів підтримання впорядкованості через зовнішні керуючі структури значної складності. Натомість модель «порядок – хаос – порядок» краще узгоджується з уявленнями про самоорганізацію, за якої системи еволюціонують без зовнішнього примусу та без придушення власних внутрішніх тенденцій розвитку.

2. Простий статистичний підхід не враховує того, що будь-які еволюційні процеси містять у собі як незворотність, так і спрямованість, а сам розвиток виступає фундаментальною властивістю матеріальних систем. У цьому контексті випадковість не визначає напрям еволюції, а радше формує її варіативність і забезпечує унікальність перебігу процесів.

3. У межах еволюційного підходу переосмислюється сама природа спрямованості змін: вона набуває адаптаційного характеру, пов'язаного з функціонуванням і розвитком живих систем.

Революційний характер проаналізованих наукових змін спричинив істотні корекції у категоріальному апараті наукового мислення, включно

з фундаментальними філософськими інтерпретаціями таких понять, як субстанція, матерія та простір-час. Як зазначається, «Лапласовська форма жорсткого однозначного детермінізму поступила різноманіттю форм «слабкої» детермінації, ймовірності, стохастичності»³⁷.

Стохастичний підхід сприяв формуванню уявлення про випадковість як про пластичний, динамічний принцип організації світу. У межах складних процесів і систем починає визнаватися поєднання двох засад – імовірнісної (гнучкої) та детермінованої (жорсткої), що знаходить вираження в концепції автономності систем. Некласична картина реальності, сформована під впливом релятивістської та квантової фізики, істотно звузила сферу дії класичного детермінізму. Водночас слід зауважити, що соціальне пізнання доби індустріалізму здебільшого елімінує зі свого методологічного інструментарію принцип індивідуальної суб'єктивності та унікальності людської особистості. Духовні процеси в такій перспективі або ігноруються, або розглядаються в утилітарно-прагматичному ключі як допоміжні механізми організації інших, «більш значущих» суспільних процесів – економічних, політичних тощо³⁸.

Принципи незворотності, імовірнісного характеру процесів, автономності та індетермінізму набули подальшого розвитку в межах нелінійної біфуркаційної картини світу, становлення якої пов'язане з формуванням синергетики. У нерівноважних і нестабільних станах навіть незначні впливи здатні спричиняти непропорційно великі наслідки, що відображає ключову особливість таких систем. Це положення має також певний метафізичний вимір, оскільки передбачає децентралізацію світобудови: світ утрачає ідею єдиного привілейованого центру. У цьому контексті постає уявлення про відсутність універсальних законів, здатних повністю вичерпати можливості пізнання як у класичній, так і в некласичній традиції. Разом із тим такі базові категорії, як простір, час і маса, зазнали суттєвого переосмислення й більше не є безпосередньо зіставними у своїх класичних формулюваннях. Ньютонівська механіка залишається дієвою доти, доки застосовується у межах обмежених швидкостей і не претендує на абсолютну точність прогнозування.

Водночас саме криза класичної науки сприяла становленню нових дослідницьких напрямів – квантової фізики, теорії систем, кібернетики, теорії поля, гештальт-підходів, трансперсональної психології та синергетики.

³⁷ Савченко Ю. О. Детермінізм і стохастичність : монографія. Київ : Проспект, 2018. С. 35.

³⁸ Князевич Г. Синергетика як концепція суспільного розвитку : монографія. Тернопіль : «Джура», 2018. С. 124.

3. Синергетичне світорозуміння в соціальному пізнанні

У цілому до найбільш фундаментальних емпіричних узагальнень, що формують потенціал постнекласичної науки (М. В. Попович, В. С. Лук'янець, В. О. Цикін), безперечно належить принцип самоорганізації. Він відповідає сучасним науковим уявленням про світ, оскільки дозволяє розглядати природу і суспільство як системи, здатні до самопорядкування та внутрішньої організації.

Самоорганізація має виразно діалектичний характер, оскільки відображає одночасну присутність у природних і соціальних процесах протилежних тенденцій: детермінізму й індетермінізму, випадковості й необхідності, оборотності й незворотності, рівноважності й нерівноважності, лінійності й нелінійності. У цьому сенсі синергетика, яка виступає найбільш адекватним вираженням зазначених узагальнень як у методологічному, так і у світоглядному вимірах, не заперечує свого діалектичного підґрунтя. Навпаки, вона все більшою мірою осмислюється як сучасна форма актуалізації діалектичних принципів, адаптована до нової наукової мови, ритмів соціального буття, його проблем і смислових структур.

Синергетичні концепції, що описують нерівноважні та нелінійні процеси в складних відкритих системах, які здатні до самоорганізації, а також ідеї про взаємні переходи порядку і хаосу, у контексті соціального пізнання істотно переосмислюють уявлення про співвідношення випадковості та детермінізму в історії. Вони також розширюють розуміння багатфакторності та полідетермінованості соціальних процесів, проблеми альтернативності та нерівномірності історичного розвитку, а також особливої ролі перехідних історичних епох.

Узагальнюючи принципи соціального пізнання, сформовані в межах еволюційно-синергетичної парадигми, слід підкреслити, що вони поєднують підходи до опису як динамічних, мінливих процесів суспільного розвитку, так і відносно стабільних інваріантів соціального буття, які були концептуалізовані в класичній, некласичній та постнекласичній традиціях соціальної гносеології. У цьому контексті буття і становлення доцільно розглядати не як взаємовиключні та протиставлені категорії, а як взаємопов'язані та взаємодоповнювальні аспекти єдиної реальності.

У такому контексті синергетичний тип мислення та відповідна йому методологія соціального пізнання сприяють формуванню теоретичної моделі суспільного розвитку, в межах якої суспільство постає як еволюціонуюча цілісна система, якій притаманні одночасно детермінованість і випадковість, стійкість і нестійкість, організованість і дезорганізація, а також взаємні переходи порядку і хаосу на мікро- та

макрорівнях. Таким чином, синергетичний підхід відкриває нові можливості для переосмислення принципів соціального управління та його інструментарію.

Біфуркаційність, кризові процеси, глобальні виклики сучасності, а також взаємовідносини людини і світу належать до ключових тематичних напрямів сучасних соціогуманітарних досліджень. Еволюційно-синергетичний вимір сучасного буття людини знаходить своє відображення у низці концептуальних підходів, зокрема в ідеях «повстання мас» (Х. Ортега-і-Гассет), «зіткнення цивілізацій» (А. Тойнбі, С. Гантінгтон), «цивілізаційних розломів» (М.М. Моїсєєв), «суспільства опосередкування» (Ж.-П. Кантен), а також у філософських рефлексіях щодо техніки та її нерозуміння людиною (М. Гайдеггер, К. Ясперс) тощо.

Філософське осмислення соціальних систем крізь призму теорії самоорганізації дозволяє сформулювати низку ключових положень.

- Синергетичний підхід до інтерпретації соціальних систем поєднує риси постнекласичного мислення з елементами класичної наукової традиції, для якої характерною була домінанта організаційних патернів. У цьому контексті обґрунтовується ідея кореляції між причинно-наслідковими зв'язками та стохастичними процесами.

- Еволюція соціальної системи визначається взаємодією двох протилежно спрямованих тенденцій – ентропійної та негентропійної, які зумовлюють як біфуркаційні переходи, так і загальну траєкторію розвитку соціуму.

- Зростання диференційованості, тобто внутрішньої неоднорідності системи, підвищує її негентропійний потенціал як суб'єкта управління, що, у свою чергу, сприяє більш ефективному регулюванню соціальних процесів.

- Механізми біфуркаційних переходів визначають специфічне співвідношення необхідності та випадковості в історичному процесі: необхідність домінує на етапах відносно стабільного еволюційного розвитку, тоді як випадковість набуває визначальної ролі в точках біфуркації, коли відбувається трансформація структур і перебудова соціальних сил.

- Синергетична інтерпретація соціального розвитку заперечує існування єдиного універсального ідеального порядку, натомість визнаючи наявність загальних закономірностей і тенденцій, що визначають виникнення, стабілізацію або руйнування соціальних структур.

- Філософсько-світоглядна рефлексія над теорією самоорганізації відкриває можливість осмислення альтернативності історичного процесу, оскільки в критичних (біфуркаційних) точках розвитку історії

завдяки активності суб'єктів відбувається вибір із множини потенційних сценаріїв.

Доцільно звернути увагу на ті перспективи, які відкриває теорія самоорганізації в інтерпретації закономірностей соціального розвитку. У межах цього підходу соціальна реальність може бути осмислена як система, що підпорядковується універсальним принципам самоорганізації. Основні положення цього підходу можна сформулювати таким чином.

1. Соціум постає як відкрита система, стабільність якої постійно порушується під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх факторів, що виступають джерелами її саморозвитку. До зовнішніх впливів належать природні катастрофи глобального чи регіонального масштабу, різкі кліматичні зміни тощо. Внутрішні чинники включають появу нових соціально-економічних і політико-організаційних ідей, зокрема інституційного характеру. Розгляд суспільства як відкритої системи дозволяє по-новому інтерпретувати нерівномірність розвитку цивілізацій та механізми соціальної самоорганізації, які здатні ініціювати процеси ускладнення та прискорення еволюції системи. У цьому контексті хаос набуває конструктивного значення як середовище, в якому соціальна система здатна трансформувати потенціал історичних флуктуацій у нові форми організації.

2. Розвиток соціальної системи визначається взаємодією двох протилежних тенденцій – ентропійної (руйнівної) та негентропійної (творчої), які формують відповідно біфуркаційні та еволюційні траєкторії її розвитку. Механізм біфуркаційних переходів відображає специфічне співвідношення необхідності та випадковості в історичному процесі: необхідність домінує в періоди відносної стабільності, тоді як випадковість стає визначальною у точках біфуркації, коли відбувається трансформація соціальних структур і перегрупування сил.

3. Формування стійких режимів соціальної організації пов'язане з порушенням вихідної просторово-часової симетрії. З одного боку, виникає часова неоднорідність, за якої один із можливих історичних сценаріїв набуває переваги. З іншого – формується просторова неоднорідність, що проявляється у виникненні нових ієрархічних структур, у межах яких пріоритет отримують найбільш активні та життєздатні елементи. Попередні соціальні домінанти при цьому можуть витіснятися на периферію або зазнавати трансформації.

4. Упорядкування соціальних систем здійснюється через проходження станів нестійкості («динамічного хаосу»), який забезпечує різноманітність потенційних конфігурацій майбутнього розвитку. Така модель передбачає циклічне чергування режимів народження порядку

та його збереження. Водночас ці цикли не є замкнутими в класичному сенсі, оскільки їх розімкнутість забезпечується біфуркаціями, які визначають непередбачуваність переходів у межах обмеженого спектра можливостей.

5. Співвідношення стійкості та нестійкості, однорідності та різноманітності зумовлює формування двох взаємопов'язаних типів соціальних систем: відкритих динамічних систем зі складною структурою та відносно замкнутих, статичних систем зі спрощеною організацією. Кожному типу відповідає специфічне інформаційне середовище – орієнтоване або на творчі, або на пасивні модуси взаємодії.

6. Синергетичне трактування соціального розвитку ставить під сумнів можливість існування єдиного універсального соціального порядку. Натомість визнається наявність загальних закономірностей-тенденцій, що визначають процеси виникнення, стабілізації або руйнування соціальних структур.

7. Принцип нелінійності соціальної динаміки виступає пояснювальним чинником різноманітності історичних траєкторій як у цивілізаційному вимірі (співіснування систем із різним рівнем розвитку), так і в культурному (багатоманітність систем зі схожими еволюційними характеристиками).

8. Теорія самоорганізації дозволяє осмислити альтернативність історичного процесу, оскільки в біфуркаційних точках відбувається вибір між кількома можливими сценаріями розвитку, який залежить від поєднання об'єктивних умов і суб'єктивної дії історичних акторів.

9. Нелінійний характер історичного розвитку, що передбачає нерівномірність і стохастичність, вимагає переосмислення ролі соціального управління як виключно цілеспрямованого конструювання системи. Натомість слід враховувати здатність суспільства до саморозгортання відповідно до власних внутрішніх закономірностей. У цьому контексті непередбачуваність постає не як недолік пізнання, а як фундаментальна властивість складних систем.

ВИСНОВКИ

Отже, роблячи висновки, варто зазначити, що елементи синергетичного світосприйняття вже були присутні в уявленнях давнього світу, зокрема в міфологічній ідеї виникнення Космосу з первісного Хаосу, де підкреслювалася конструктивна роль хаотичного начала та неможливість існування впорядкованості без певних залишкових проявів неупорядкованості.

В античній традиції уявлення про самоорганізацію реалізовувалися через циклічні моделі переходу від неупорядкованих станів (хаосу, випадковості) до впорядкованих форм (порядку, необхідності,

державних структур). Водночас витоки уявлень про лінійний і незворотний розвиток, характерних для класичної картини світу, починають формуватися в епоху Середньовіччя, зокрема в межах есхатологічної схеми «від творіння світу до приходу Христа і встановлення Царства Божого».

У Новий час ці уявлення сприяли становленню концепції кумулятивного історичного розвитку, що інтерпретувався як поступальний і механістично зумовлений процес, у якому мінімізується роль випадковості.

Стохастична модель спричинила якісне переосмислення уявлень про соціальний розвиток: поряд із принципом необхідності визнається значуща роль випадковості, лінійні уявлення доповнюються нелінійними, а оборотність процесів – їхньою незворотністю. Водночас частково знімається жорстке протиставлення суб'єкта й об'єкта пізнання.

Некласична наука відмовляється від класичного об'єктивізму, тобто від уявлення про реальність як незалежну від засобів її пізнання. Натомість акцент переноситься на аналіз взаємозв'язку між знанням про об'єкт, а також методами й засобами його дослідження. У такому підході мікрокосм і макрокосм постають як два взаємопов'язані аспекти єдиного еволюційного процесу.

За цих умов життя вже не розглядається як явище, ізольоване в межах неживого Всесвіту, натомість сам Всесвіт інтерпретується як система, що набуває ознак процесуальності та «життєподібної» організації. У сучасній фізичній картині світу він дедалі частіше постає радше як система інформаційно-структурних процесів, ніж як механістичний годинниковий пристрій.

Водночас зазначені принципи тривалий час мали фрагментарний і латентний характер і лише з появою теорії самоорганізації набули концептуальної цілісності в межах нової наукової парадигми. У цьому контексті соціальні системи розглядаються як такі, що розвиваються відповідно до загальних, але не жорстко детермінованих закономірностей.

У середині XX століття відбулася наукова революція, значення якої ще потребує повного осмислення та оцінки. Як зазначається, «якщо до цього часу наука була здатна пояснювати переважно тенденції деградації, що визначаються другим законом термодинаміки, то з 1950-х років, із розвитком нерівноважної термодинаміки, теорії інформації та синергетики, почали виявлятися механізми взаємодії, які забезпечують процеси самоорганізації в системах різної природи».

Виникнення біфуркаційної моделі розвитку, пов'язаної із синергетикою, є доволі показовим явищем, оскільки воно інтегрує низку

гіпотез і теоретичних підходів, об'єднаних спільним переконанням: механістична картина Всесвіту, сформована в рамках ньютонівської традиції, більше не може розглядатися як повністю адекватна й остаточно встановлена модель реальності.

Уявлення про Космос як про своєрідну «супермашину», складену з множини окремих і автономних об'єктів, виявляється недостатнім як для повсякденного інтуїтивного розуміння, так і для науково-філософського осмислення. Натомість інтегративний підхід інтерпретує Всесвіт як єдину, цілісну та взаємопов'язану мережу подій і відносин, де окремі елементи виступають різними проявами єдиного складного процесу самоорганізації. Така модель розвитку поєднує як випадкові, так і необхідні фази еволюції систем.

АНОТАЦІЯ

У розділі здійснено комплексний історико-філософський та методологічний аналіз становлення синергетичного світогляду як фундаментальної парадигми сучасної науки й культури. Автор осмислює еволюцію людського мислення: від архаїчного, міфологічного та натур-філософського світосприйняття, з притаманними їм специфічними рисами, де інтуїтивно вгадувалися єдність і циклічність космосу, діалектика порядку-хаосу до формування новітнього нелінійного світорозуміння з індетермінізмом, принциповою складністю та тривалою біфуркацією.

Автор акцентує увагу на трансформації уявлень про взаємозв'язок порядку і хаосу, стабільності та нестабільності, випадковості й необхідності. На основі ідей самоорганізації (Г. Хакен, І. Пригожин) обґрунтовано, що синергетична парадигма не просто міждисциплінарна теорія, а цілісний світоглядний концепт та методологічна основа сучасної наукової картини світу. Таке світорозуміння долає обмеження класичної та неklasичної науки та пропонує новий погляд на розвиток складних природних, соціальних і духовних систем.

Особливу увагу приділено методологічному дискурсу, який виник в рамках фізичної картини світу (термодинаміки) та біологічної (дарвінізму).

Розділ має свою спрямованість на аудиторію філософів, науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться сучасними тенденціями розвитку наукового пізнання і прагне побудувати цілісну картину сучасного світу.

Література

1. Аль-Халілі Д. Квант : монографія. Київ : Фабула, 2019. 214 с.
2. Аль-Халілі Д. Світ очима фізика : монографія. Київ : Фабула, 2022. 192 с.

3. Бевзенко Л. Д. Соціальна самоорганізація : монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 2005. 438 с.
4. Бергсон А. Два джерела моралі та релігії : монографія. Харків : Преміум, 2019. 384 с.
5. Бойченко І. Філософія історії : монографія. Харків : «Прапор», 2005. 656 с.
6. Вульф де М. Середньовічна філософія та цивілізація : монографія. Київ : Наш формат, 2022. 254 с.
7. Гадамер Х. Г. Істина та метод : монографія. Харків : «ФОЛІО», 2021. 704 с.
8. Гоббс Т. Левіафан : монографія. Київ : Дух і Літера, 2000. 606 с.
9. Горохов В. В. Наноетика : монографія. Харків : Прапор, 2003. 224 с.
10. Гроф С. Психологія майбутнього : монографія. Львів : Terra incognita, 2018. 400 с.
11. Декарт Р. Метафізичні твори : монографія. Харків : «ФОЛІО», 2022. 218 с.
12. Денбіг К. Про ентропію, хаос та дезорганізацію : монографія. Харків : Обрії, 2007. 128 с.
13. Добронравова І. С. Причинність у синергетиці: спонтанне виникнення чинної причини : монографія. Київ : Центр практичної філософії, 2005. 224 с.
14. Дріккер О. Інформаційний ключ до історії (індивід та суспільство) : монографія. Київ : Rabulum, 2018. 246 с.
15. Еліаде М. Пошуки. Історія та смисл в релігії : монографія. Київ : Дух і Літера, 2018. 256 с.
16. Жізан Н. Квантова випадковість : монографія. Київ : Альпіна-нон-фикшн, 2018. 202 с.
17. Завгородній С. О. Становлення класичної парадигми в науці : монографія. Чернівці : Літера, 2015. 254 с.
18. Кайку М. Майбутнє фізики : монографія. Київ : Літопис. 2019. 408 с.
19. Капра Ф. Дао фізики : монографія. Київ : Софія, 2005. 284 с.
20. Князевич Г. Синергетика як концепція суспільного розвитку : монографія. Тернопіль : «Джура», 2018. 124 с.
21. Крисаченко В. С. Людина і біосфера : монографія. Київ : Заповіт, 1998. 688 с.
22. Крисаченко В. С. Філософський аналіз еволюціонізму : монографія. Київ : Наукова думка, 2005. 216 с.
23. Лао-Цзи. Дао Де Цзін : монографія. Київ : Арій, 2022. 96 с.
24. Майнцер К. Складносистемне мислення: матерія, розум, людство : монографія. Київ : Ліброком, 2015. 464 с.

25. Макиавеллі Н. Державотворець : монографія. Київ : Арій, 2014. 224 с.
26. Ніцше Ф. Так казав Заратустра : монографія. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2021. 352 с.
27. Осьмачко В. І. Початок космічної філософії : монографія. Київ : Наш формат, 2019. 264 с.
28. Пахомов Б. Я. Становлення сучасної фізичної картини світу : монографія. Дніпро : Сучасність, 2022. 164 с.
29. Платон. Діалоги : монографія. Харків : «ФОЛІО», 2022. 468 с.
30. Поппер К. Злиденність історизму : монографія. Харків : Абрис, 1994. 192 с.
31. Пригожин І. Філософія нестабільності : монографія. Київ : Центр практичної філософії, 2005. 146 с.
32. Савченко Ю. О. Детермінізм і стохастичність : монографія. Київ : Проспект, 2018. 112 с.
33. Сичкін І. К. Актуальні проблеми філософії науки : монографія. Київ : Наш Формат, 2019. 336 с.
34. Фаулз Д. Арістос : монографія. Київ : Форс, 2021. 348 с.
35. Хилько М. І. Екологічна політика : монографія. Київ : Абрис, 2005. 363 с.
36. Чуйко В. Л. Рефлексія основоположень методології філософії науки : монографія. Київ : Центр практичної філософії, 2008. 252 с.
37. Шама О. І. Історія Стародавньої Греції : монографія. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 256 с.
38. Швачко І. С. Принцип системності в філософії та науці : монографія. Харків : Основа, 2015. 264 с.

Information about the author:

Sniehirov Ihor Oleksandrovych,

Candidate of Philosophical Sciences,

Associate Professor at the Department of World History, International

Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines

Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko

87, Romenska st., Sumy, 40002, Ukraine

СТАТУСНА КРИСТАЛІЗАЦІЯ ТА ПОЛІТИЧНА ЗАЛУЧЕНІСТЬ ГРОМАДЯН: КРОСНАЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Ташенко А. Ю., Горобчук Б. Д., Федоренко О. О.

ВСТУП

Соціологічна наука прагне глибшого розуміння взаємозв'язку між соціальною стратифікацією та політичною поведінкою громадян у суспільствах, що переживають масштабні соціальні потрясіння. Ми переконані, що дедалі більшої уваги потребуватимуть ситуації статусної неконсистентності, коли різні компоненти загального соціального статусу особи (освіта, дохід, престиж, влада тощо) не збігаються між собою та формують підстави для специфічних – і не завжди приємних – досвідів соціальної (дез)інтеграції. Тривалі дисбаланси здатні впливати і на життєві шанси, і на політичні орієнтації, і на рівень довіри до інститутів, і на готовність до громадянської участі та підтримки певних ідеологічних позицій.

Особливої ваги ця тематика набуває в умовах тривалих криз, що супроводжуються руйнуванням усталеної соціальної структури та переглядом механізмів соціальної мобільності. Україна протягом останніх десятиліть пережила низку всеохопних трансформацій, пов'язаних із розпадом Радянського Союзу, економічними реформами, пандемією COVID-19, військовою агресією РФ тощо. Подібні виклики, хоча й у власних історичних контекстах, переживали також Філіппіни та Ірак. У кожному з цих суспільств кризи створювали умови для зміни співвідношення між освітою та матеріальним становищем населення, що, своєю чергою, могло позначатися на політичній активності та ідеологічних уподобаннях громадян.

Наше дослідження поєднує класичну теорію статусної кристалізації Г. Ленські з аналізом політичних змінних зі Світового дослідження цінностей. Ми прагнемо з'ясувати, наскільки соціоструктурні закономірності, виявлені в середині ХХ ст., зберігають пояснювальний потенціал у сучасних умовах глобальних ризиків, культурних травм і прискорених соціальних змін. Постановка нашого дослідницького питання пов'язана з бажанням зробити легшою роботу фахівців із прогнозування політичних настроїв різних соціальних груп, розробки ефективної державної політики у сфері соціальної інтеграції та формування механізмів громадянської участі. Виявлення особливостей політичної поведінки статусно консистентних і неконсистентних категорій населення сприятиме кращому розумінню джерел політичної мобілізації,

соціальної солідарності та потенційних конфліктів у періоди масштабних суспільних трансформацій.

Емпіричну базу нашого дослідження складає об'єднаний масив даних з усіх хвиль Світового дослідження цінностей (WVS)¹, що дає змогу зіставити політичні орієнтації статусних груп у різних країнах і часових зрізах, тож наші узагальнення в основному тексті слід читати як інтерпретацію розрахунків за відповідними хвилями WVS. Для забезпечення академічної прозорості наш аналіз спирається на вже апробовану класифікацію комбінованих статусних категорій² та стандартизовані політичні змінні, що вимірюють: особисту значущість політики в житті респондента, інтерес до політики, частоту політичних дискусій, інституційну залученість через членство в політичних партіях та ідеологічне самопозиціонування за шкалою «ліві – праві». Фокус нашої уваги спрямовано на те, як ці характеристики переломлюються крізь призму соціальної стратифікації, тобто чи може статусна неконсистентність – зокрема дисбаланс між високою освітою та низьким доходом – бути пов'язаною з політичним спротивом, конформізмом або ідеологічною поляризацією. Ми продовжуємо класичну лінію аналізу статусної кристалізації, у межах якої невідповідність між окремими статусними вимірами розглядається як потенційне джерело соціальної напруги та специфічних форм громадянської участі.

У всіх наведених у розділі таблицях використано офіційний переклад запитань українською від фахівців Світового дослідження цінностей і наш авторський переклад альтернатив відповідей із зазначенням їхньої базової англійської версії. У першому рядку напроти кожної категорії комбінованого статусу наведено частоти (кількість респондентів), у другому – частки (% респондентів), бо інколи частка здається досить суттєвою, проте її дає дуже мала кількість осіб. Підсумки за сукупні періоди по кожній країні ми наводимо з метою проілюструвати наявність або відсутність структурно стабільних відмінностей між статусними типами – уточнимо, що мова йде не про сталість самих поглядів, а про сталість відмінностей між виокремленими типами респондентів. Напів жирним в усіх таблицях виділено найбільші частки.

¹ World Values Survey Time-Series (1981-2022) Cross-National Data-Set / C. Haerpfer et al. WVSA – World Values Survey Association. URL: <https://doi.org/10.14281/18241.17> (date of access: 18.06.2026).

² Ташенко, А. Ю., Федоренко, О. О., & Горобчук, Б. Д. (2026). Релігійне знання та релігійна поведінка жителів України з різними комбінаціями освіти та доходу. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, (2), 148–158. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2026.2.17>

1. Трансформації постраждалих: Україна, Філіппіни та Ірак

Дані по Україні опинилися у змішаному контексті: з одного боку, війна з боку РФ почалася за шість років до сьомої хвилі Світового дослідження цінностей, тож у 2020 р. виключати її вплив було би абсурдним; з іншого боку, на цей рік нашаровується і вплив пандемії COVID-19, тож вважати очікувані зміни суто воєнними ми не можемо; також суттєвим екзистенційним ударом був початок повномасштабного російського вторгнення, що відбувся вже після сьомої хвилі WVS, тому дійсне соціально-структурне потрясіння в Україні ми зможемо обґрунтовано оцінити у більшій повноті лише ретроспективно – після завершення восьмої хвилі міжнародного опитування. Наразі наші загальні спостереження за п'ятьма комбінованими статусними типами в Україні (див. Таблицю 1, відмінність між наведеними роками значуща на рівні 0,001) пояснюються дуже просто. «Заготовка» середнього класу (середні консистентні статуси не вичерпують його повністю, однак згідно з функціоналістським баченням суспільства складають суттєву його частину) почуватися найкомфортніше у період відсутності системних криз, якому у Світовому дослідженні цінностей відповідають 2006 та 2011 рр. – після розпаду Радянського Союзу вже пройшло достатньо часу, щоб підлаштуватися під нову логіку економіки, а великі фізичні небезпеки ще не настали. Оскільки згідно з результатами соціологічних досліджень відчуття щастя у жителів України найсильніше прив'язано до стану здоров'я та матеріального благополуччя^{3 4 5}, відсутність масових загроз життю та здоров'ю і спонукало, і сприяло прагненню досягнути золотої середини соціальної структури.

Водночас прохід через найкритичніший проміжок часу (від 1 до 5 років) після кардинальних перетворень соціального порядку перш за все призводить до помітного примноження частки людей на найменш ринково вигідних позиціях: або у неосвіченій бідності (як це

³ Паніотто В., Сахно Ю., Пясковська А. Динаміка рівня щастя і його детермінанти. Україна 2001–2017. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 1. С. 84–102. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2018-1/10.pdf> (дата звернення: 18.06.2026).

⁴ Мельник А., Гринів Дз., Петринка Х. Віднайти щастя: визначення ключових факторів задоволеності життям серед українців. *Вокс Україна*. URL: <https://voxukraine.org/vidnajty-shhastya-vyznachennya-klyuchovyh-faktoriv-zadovolenosti-zhyttjam-sered-ukrayintsiv> (дата звернення: 18.06.2026).

⁵ Паніотто В. Прес-релізи та звіти – Динаміка самооцінки щастя населення України з 2001 до 2024 року. *Домашня сторінка КМІС*. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1508&page=1&t=7#_ftn1 (дата звернення: 18.06.2026).

сталося у 1996 р.), коли у новоствореній незалежній країні було важко зорієнтуватися у соціальних нормах і погодитися з новими правилами гри на ринку, часто просякнутими недоброчесними практиками, або у «непотрібній» освіченості (як це сталося у 2020 р.), коли поруч із вимушеним загальнонаціональним переходом на дистанційний режим роботи стали очевидними наслідки тривалого інерційного ставлення до освіти – насамперед вищої – як до особистого статусного атрибуту («чим вище, тим краще»), а не практичного інструменту розбудови добробуту. Але є і тиха тенденція, якій не можна дати однозначну моральну оцінку з точки зору суспільства – вона теж цілком логічно супутня різким трансформаціям, в результаті яких на підступах до верхівки соціальної структури з'являються нечисленні дуже успішні пристосуванці (не тільки в негативному сенсі цього терміну): після найкризовіших років в Україні трошки – майже непомітно – збільшується представленість статусної категорії, у якої освіта конвертується у прибуток непропорційно вигідно. Як показує досвід, це може бути і результатом готовності її представників до інтенсивного контекстуального (ситуативного) заробітчанства та супутніх цьому матеріальних витрат, і продуманим ланцюжком махінацій. Говорячи у термінах М. Вебера, в цій статусній категорії опиняються і успішні раціональні капіталісти, які закривають потребу у дефіцитній внаслідок суспільних змін праці, і успішні авантюристські капіталісти, які будують власне «краще життя» за рахунок соціальної відповідальності та сталого розвитку^{6 7}, і вочевидь, гібридний капіталістичний тип також (табл. 1).

Особиста важливість політики набуває в Україні соціально-структурної виразності теж у ранньоперехідні періоди після всеохопних криз. Якщо дивитися лише на загальну накопичувальну картину з 1996 по 2020 рр. (що також має свою цінність заради розуміння повторюваних соціоструктурних рис), закономірність тяжіє до лінійної: чим нижчий рівень, на якому відбулася кристалізація соціального статусу, тим менше особистого інтересу до політики, тобто справи «великих дядьків» мають для вас непересічне значення лише тоді, коли ви або бачите позитивну результативність їхніх політичних дій на власному прикладі, або маєте резерв пережити всі їхні експерименти з покращення життя нації, або самі плануєте політичну

⁶ Вебер М. Аскетичний протестантизм і капіталістичний дух. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ, 1998. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbs13.htm> (дата звернення: 18.06.2026).

⁷ Вебер М. «Дух» капіталізму. *Протестантська етика і дух протестантизму*. Київ, 1994. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbr04.htm#par2> (дата звернення: 18.06.2026).

Таблиця 1

**Динаміка статусної (не)консистентності в Україні згідно
з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)**

Рік участі України у WVS	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів				
	Низькі консистентні статуси	Середні консистентні статуси	Високі консистентні статуси	Неконсистентність на користь освіти	Неконсистентність на користь доходу
1996	265	566	73	1211	151
	11,7%	25%	3,2%	53,4%	6,7%
2006	23	335	27	557	22
	2,4%	34,8%	2,8%	57,8%	2,3%
2011	43	535	45	819	58
	2,9%	35,7%	3%	54,6%	3,9%
2020	63	161	49	881	73
	5,1%	13,1%	4%	71,8%	5,9%

Джерело: побудовано авторами

кар'єру. Аналогічне вже відомо на прикладах із досліджень ставлення громадян до реформ, зазвичай обумовленого дуже добрим відчуттям потенційної загрози цих реформ собі особисто⁸. Але, як завжди, є нюанси: через п'ять років після розпаду СРСР в Україні помітно менше переймалися політикою саме ті статусні категорії, які згідно з Г. Ленські мають підтримувати радикальні політичні та економічні зміни⁹, а через рік після початку ковіду плюс шість років після початку гібридної російської війни на помітніше політичне виснаження пішов уже наш умовний середній клас (див. Таблицю 2).

⁸ Проценко В. Економіка страждань і несправедливості: як українці перетворилися на «ліву» націю. *Вокс Україна*. URL: <https://voxukraine.org/ekonomika-strazhdan-i-nespravedlivosti-yak-ukrayintsi-peretvorilisya-na-livu-natsiyu> (дата звернення: 18.06.2026).

⁹ Lenski G. E. Status crystallization: a non-vertical dimension of social status. *American sociological review*. 1954. Vol. 19, no. 4. P. 405. URL: <https://doi.org/10.2307/2087459> (date of access: 18.06.2026).

Таблиця 2

Особиста важливість політики для різних комбінованих статусних категорій в Україні згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Скажіть, будь-ласка, наскільки важливо для Вас те, що я зараз назву? Політика»			
		Дуже важлива (Very important)	Скоріше важлива (Rather important)	Не дуже важлива (Not very important)	Зовсім не важлива (Not at all important)
1996	Низькі консистентні статуси	9	37	90	106
		3,7%	15,3%	37,2%	43,8%
	Середні консистентні статуси	36	136	229	132
		6,8%	25,5%	43%	24,8%
	Високі консистентні статуси	8	24	22	16
		11,4%	34,3%	31,4%	22,9%
	Неконсистентність на користь освіти	80	287	506	285
		6,9%	24,8%	43,7%	24,6%
2006	Низькі консистентні статуси	9	35	60	41
		6,2%	24,1%	41,4%	28,3%
	Середні консистентні статуси	0	10	7	5
		0%	45,5%	31,8%	22,7%
	Високі консистентні статуси	26	95	130	74
		8%	29,2%	40%	22,8%
	Неконсистентність на користь освіти	3	11	7	6
		11,1%	40,7%	25,9%	22,2%
2011	Низькі консистентні статуси	56	162	188	141
		10,2%	29,6%	34,4%	25,8%
	Середні консистентні статуси	3	4	7	7
		14,3%	19%	33,3%	33,3%
	Високі консистентні статуси	5	8	15	15
		11,6%	18,6%	34,9%	34,9%
	Неконсистентність на користь освіти	39	97	243	156
		7,3%	18,1%	45,4%	29,2%
Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	6	9	22	8
		13,3%	20%	48,9%	17,8%
	Середні консистентні статуси	59	187	326	247
		7,2%	22,8%	39,8%	30,2%
	Високі консистентні статуси	2	14	24	18
		3,4%	24,1%	41,4%	31%
	Неконсистентність на користь освіти				
	Неконсистентність на користь доходу				

Продовження таблиці 2

2020 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	4	12	33	14
		6,3%	19%	52,4%	22,2%
	Середні консистентні статуси	8	29	50	67
		5,2%	18,8%	32,5%	43,5%
	Високі консистентні статуси	8	20	10	10
		16,7%	41,7%	20,8%	20,8%
	Неконсистентність на користь освіти	77	186	270	313
		9,1%	22%	31,9%	37%
1996–2020 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	7	19	20	21
		10,4%	28,4%	29,9%	31,3%
	Середні консистентні статуси	18	67	145	140
		4,9%	18,1%	39,2%	37,8%
	Середні консистентні статуси	109	357	652	429
		7%	23,1%	42,1%	27,7%
	Високі консистентні статуси	25	64	61	40
		13,2%	33,7%	32,1%	21,1%
2020 Відмінності значущі на рівні 0,001	Неконсистентність на користь освіти	272	822	1290	986
		8,1%	24,4%	38,3%	29,3%
	Неконсистентність на користь доходу	21	72	111	87
		7,2%	24,7%	38,1%	29,9%
1996–2020 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	4	12	33	14
		6,3%	19%	52,4%	22,2%
	Середні консистентні статуси	8	29	50	67
		5,2%	18,8%	32,5%	43,5%
	Високі консистентні статуси	8	20	10	10
		16,7%	41,7%	20,8%	20,8%
	Неконсистентність на користь освіти	77	186	270	313
		9,1%	22%	31,9%	37%
1996–2020 Відмінності значущі на рівні 0,001	Неконсистентність на користь доходу	7	19	20	21
		10,4%	28,4%	29,9%	31,3%
	Низькі консистентні статуси	18	67	145	140
		4,9%	18,1%	39,2%	37,8%
	Середні консистентні статуси	109	357	652	429
		7%	23,1%	42,1%	27,7%
	Високі консистентні статуси	25	64	61	40
		13,2%	33,7%	32,1%	21,1%
2020 Відмінності значущі на рівні 0,001	Неконсистентність на користь освіти	272	822	1290	986
		8,1%	24,4%	38,3%	29,3%
	Неконсистентність на користь доходу	21	72	111	87
		7,2%	24,7%	38,1%	29,9%

Джерело: побудовано авторами

Зазначені нюанси краще пояснити у зв'язку з іншою дотичною змінною – цікавістю до політики (див. Таблицю 3). Громадяни з високими консистентними статусами мають політику і серед своїх життєвих пріоритетів, і серед своїх пізнавальних прагнень. Фактично вони перебирають на себе функціональний обов'язок середнього класу, ранні уявлення про який і полягали в тому, що саме цей клас має всі підстави (помірну власну забезпеченість усім необхідним, що не втягує у крайнощі похадливості та образи) піклуватися про інтереси співгромадян¹⁰; сучасний комплексний підхід у класовому аналізі теж стоїть на тому, що середній клас є активною громадянською опорою всього суспільства^{11 12}. Проте в Україні цей засадничий принцип систематично порушується, і «достатньою умовою» для політичної залученості стає тільки дуже високий збалансований рівень доходу й освіти, що з творчим використанням термінів А. Гранта дозволяє назвати українське суспільство у кращому випадку специфічним «суспільством урівнювачів», які дбають про успіх інших і безкорисно діляться різноманітними благами лише тоді, коли досягнуть свого власного успіху і відчують за спиною фінансову подушку безпеки¹³, от тільки ця подушка має бути дуже велика, і відповідний світогляд має сягати корінням в українську культуру далеко назад за 1996 р.

Ще одна вигідна комбінована статусна категорія – представники неконсистентності на користь доходу – мають не стільки індиферентність до політики, скільки чітку диференціацію кризових ситуацій: якщо розвалилася ціла країна, політика їм не дуже важлива і цікава – ймовірно, через розчарування, переконаність в універсальності і масштабності вад будь-якої влади (показовим є те, що, наприклад, корупція найнегативніше сприймається українцями саме на рівні політичної верхівки, а не в побуті, і більший контраст у цьому сприйнятті не на користь політиків – саме у підприємців¹⁴) і, отже,

¹⁰ Ташенко А. Штучний інтелект і соціологія в «країні невивчених уроків». *Сучасне та майбутнє в глобальних і локальних проекціях: Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної*. Київ, 2018. С. 177–186.

¹¹ Центр Разумкова. Середній клас в Україні: уявлення і реалії. Київ : Заповіт, 2016. 258 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf (дата звернення: 18.06.2026).

¹² Лисюк Н. Р. Середній клас як активний суб'єкт соціальних трансформацій в Україні. *Український соціум*. 2006. Т. 2006, № 1. С. 65–72. URL: <https://doi.org/10.15407/socium2006.01.065> (дата звернення: 18.06.2026).

¹³ Грант А. М. Давати і брати. Прихована соціальна динаміка успіху / пер. О. Олійник ; дизайнер Ю. Барабаш. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 432 с.

¹⁴ Info Sapiens. Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність. 2025. 62 с. URL: https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/333/NACP_presentation_report_2024_UKR.pdf (дата звернення: 18.06.2026).

перехід у автономний режим виживання; якщо ж дає збій лише окрема сфера (як-то національна безпека або охорона здоров'я), але країна залишається зібраною – показник важливості політики різко не падає, бо її окремі допоміжні акції все ще можна передбачувано використовувати (і для раціоналізації, і для авантюри), а от загальний інтерес до неї зникає. У свою чергу, найдепривованіша категорія населення, яка має низькі консистентні статуси, частіше відчуває себе повними маргіналами у справі контролю політичного ціледосягнення суспільства, лише 2020 р. парадоксально дає трохи більше надії на пробудження їхньої громадянської чутливості – ми припускаємо, що це пов'язано насамперед із вирівнювальним впливом ковідних ризиків (згідно з У. Беком, це відповідає ситуації «нового» класового поділу, ґрунтованого на обізнаності про вихід із зони небезпеки¹⁵) і широкою доступністю політизованої інформації різного ґатунку про пандемію, а також із необхідністю особистої політичної визначеності щодо АТО й ООС для визначення подальшої власної життєвої траєкторії.

На жаль, інші статусні категорії – база середнього класу (середні консистентні статуси) і найпопулярніша цільова аудиторія популістів (неконсистентність на користь освіти) – не проявили свій характер порівняно з іншими, за виключенням хіба що частішої ранньої пострадянської аполітичності громадян із диспропорційно високою освітою і ранньоковідної аполітичності громадян із статусною кристалізацією на середньому структурному рівні. Неконсистентність, як припускав Г. Ленські, має спонукати до позитивної реакції на ліву політику внаслідок суб'єктивно актуального запиту на зміну існуючого несправедливого ладу; на початку 90-х рр. відбувається протилежне – актуалізуються суспільні запити на демократію, національну незалежність та перехід до ринкової економіки через нездатність комуністичної системи задовольнити базові потреби населення, що й призвело до руйнування СРСР. Нових подібних і більших змін у 1996 р. очікувати вже не доводилося, однак засади для відчуття несправедливості життя у своїй країні залишилися, що, на нашу думку, і демотивувало «перевосвічених» людей цінувати політику при, тим не менш, збереженні цікавості до неї в силу усвідомлення власної спроможності розбиратися у політичному ладі. Що ж стосується нашого умовного середнього класу у 2020 р., то у 90-х рр. він якраз міг плекати більше надій

¹⁵ Кононов І. Ідеї Ульріха Бека в контексті сучасних методологічних пошуків у світовій соціології. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2019. № 42. URL: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2019-42-02> (дата звернення: 18.06.2026).

на забезпечене їм керманичами країни комфортне споживацьке майбутнє за західним зразком, але пандемія COVID-19 остаточно показала, що між західним середнім класом і нашим – прірва у видах зайнятості, доходах, стилі життя та суспільній повазі, індикатором чого зокрема є регулярні науково-популярні розвідки в жанрі «пошуки середнього класу в Україні»^{16 17 18}, що дають корисну аналітику, але міцно закріплюють меншовартісні настрої. Більш того, завдяки популістичним повідомленням політиків середній клас став асоціюватися саме зі статусною неконсистентністю (найчастіше експлуатований для політичної (само)реклами абстрактний образ – вчителі та лікарі, яким треба нарешті підвищити зарплату, і які по факту так досі і не дочекалися обіцяного «гідного рівня»). Відповідно, ті, хто зберігав пропорційно середні рівні освіти і доходу, втрачали підстави сподіватися, що про їхні потреби політики в Україні пам'ятають і що пам'ятають вони саме про їхні потреби, тож переважила реальна посилена турбота про соціальне самозбереження (як правило, у самозайнятості чи у приватному секторі), а до політики залишилися тільки посередня цікавість (Таблиця 3).

Попри зневагу до її практичних результатів, політика залишалася нормальним приводом для розмов між близькими за духом людьми (див. Таблицю 4, дані по 2006 та 2011 рр. відсутні). Структурні відмінності зберігаються майже ідентично: найвигідніша статусна кристалізація частіше вводить політичні питання у повсякдення як стабільну тему для обміну інформацією та квазіекспертного оцінювання, бо на цій позиції ви стоїте найвище, впевнені у завтраньому дні найміцніше і з огляду на свої знання бачите найдалше, а найслабша – навпаки відштовхує від політики у дружніх обговореннях. Чому? Згідно з попередніми дослідженнями реальної суб'єктивної медіа грамотності у 2020 р., низькі рівні освіти та матеріального забезпечення нарізно майже завжди були супутні продовженню перебування під потенційним впливом (про)російських наративів (у законодавчо

¹⁶ Поскробок Ю. Середній клас «по-українськи»: чи існує він та хто до нього належить. 24 Канал. URL: https://24tv.ua/economy/seredniy-klas-ukrayini-2020-hto-nalezhit-novini-ekonomiki-ukrayini_n1410016 (дата звернення: 18.06.2026).

¹⁷ Супівська Є. Середній клас в Україні – хто до нього належить, головні критерії та доходи. *Novyny.LIVE*. URL: <https://novyny.live/ekonomi/chi-ie-v-ukrayini-serednii-klas-i-khto-mozhe-do-nogo-nalezhati-231564.html> (дата звернення: 18.06.2026).

¹⁸ Рейн Н., Яремчик Б. Дохід середнього класу – скільки заробляють та де працюють в Україні та Польщі. *Novyny.LIVE*. URL: <https://novyny.live/ekonomi/serednii-klas-v-ukrayini-ta-polshchi-skilki-potribno-zarobliati-285185.html> (дата звернення: 18.06.2026).

Таблиця 3

**Цікавість до політики у різних комбінованих статусних категорій
в Україні згідно з даними WVS (метод Монте-Карло)**

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Скажіть, будь-ласка, наскільки Ви цікавитесь політикою?»			
		Дуже цікавлюся (Very interested)	Певною мірою цікавлюся (Somewhat interested)	Не дуже цікавлюся (Not very interested)	Зовсім не цікавлюся (Not at all interested)
1996 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	9	43	114	90
		3,5%	16,8%	44,5%	35,2%
	Середні консистентні статуси	33	206	224	89
		6%	37,3%	40,6%	16,1%
	Високі консистентні статуси	7	31	28	7
		9,6%	42,5%	38,4%	9,6%
	Неконсистентність на користь освіти	93	443	474	179
		7,8%	37,3%	39,9%	15,1%
2006 Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	1	10	5	6
		4,5%	45,5%	22,7%	27,3%
	Середні консистентні статуси	30	126	121	46
		9,3%	39%	37,5%	14,2%
	Високі консистентні статуси	5	9	7	5
		19,2%	34,6%	26,9%	19,2%
	Неконсистентність на користь освіти	78	218	157	82
		14,6%	40,7%	29,3%	15,3%
2011 Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	5	10	12	16
		11,6%	23,3%	27,9%	37,2%
	Середні консистентні статуси	43	124	251	117
		8%	23,2%	46,9%	21,9%
	Високі консистентні статуси	6	10	20	8
		13,6%	22,7%	45,5%	18,2%
	Неконсистентність на користь освіти	66	222	354	177
		8,1%	27,1%	43,2%	21,6%
Неконсистентність на користь доходу		2	13	33	11
		3,4%	22%	55,9%	18,6%

2020 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	3	14	31	15
		4,8%	22,2%	49,2%	23,8%
	Середні консистентні статуси	9	48	63	38
		5,7%	30,4%	39,9%	24,1%
	Високі консистентні статуси	4	19	22	3
		8,3%	39,6%	45,8%	6,3%
	Неконсистентність на користь освіти	42	264	354	204
		4,9%	30,6%	41%	23,6%
	Неконсистентність на користь доходу	3	19	29	21
		4,2%	26,4%	40,3%	29,2%
1996–2020 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	18	77	162	127
		4,7%	20,1%	42,2%	33,1%
	Середні консистентні статуси	115	504	659	290
		7,3%	32,1%	42%	18,5%
	Високі консистентні статуси	22	69	77	23
		11,5%	36,1%	40,3%	12%
	Неконсистентність на користь освіти	279	1147	1339	642
		8,2%	33,7%	39,3%	18,8%
	Неконсистентність на користь доходу	17	91	136	59
		5,6%	30%	44,9%	19,5%

Джерело: побудовано авторами

заборонених російських соцмережах або у слабо модерзованому соцмедійному середовищі з високою ймовірністю проросійського впливу)¹⁹, а ще низький рівень освіти був пов'язаний із вищою довірою візуально-образним матеріалам як доказам правдивості у суспільно-політичних новинах²⁰, а цими матеріалами легше непомітно маніпулювати громадською думкою в умовах невизначеності. Тож у максимально депривованому соціальному середовищі дискусії на політичну тему очікувалися зазвичай малоприємні: або не до кінця щирі, або навпаки занадто емоційно прямі, не нюансовані й залежні від того, контент якого інфлюенсера / експерта ви постійно дивитесь. Тому й

¹⁹ Забродіна Д. О., Ташенко А. Ю. Пропаганда і соціальні мережі: воля до (не)захисності напередодні повномасштабного вторгнення. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2024. № 2(62). С. 16–25. URL: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.2\(62\).310929](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.2(62).310929) (дата звернення: 18.06.2026).

²⁰ Ташенко А. Ю., Забродіна Д. О. Стосується не кожного: потенційна соціально-мережева аудиторія білої пропаганди в Україні. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. № 48. С. 159–166. URL: <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.25> (дата звернення: 18.06.2026).

не настільки, як у інших, прийняті у дружньому колі, виняток – лише розпал пандемії, коли частіше сумнівалися, а хто ж правий, бо від цього відчутно залежало життя і здоров'я (Таблиця 4).

Таблиця 4

Політичні дискусії з друзями у різних комбінованих статусних категорій в Україні згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Коли ви збираєтесь разом з друзями, ви обговорюєте політичні питання...?»		
		Часто (Frequently)	Час від часу (Occasionally)	Ніколи (Never)
1996 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	12	95	138
		4,9%	38,8%	56,3%
	Середні консистентні статуси	66	325	137
		12,5%	61,6%	25,9%
	Високі консистентні статуси	18	39	15
		25%	54,2%	20,8%
	Неконсистентність на користь освіти	151	697	298
		13,2%	60,8%	26%
2020 Відмінності значущі на рівні 0,05	Низькі консистентні статуси	15	84	42
		10,6%	59,6%	29,8%
	Середні консистентні статуси	9	28	24
		14,8%	45,9%	39,3%
	Високі консистентні статуси	14	86	54
		9,1%	55,8%	35,1%
	Неконсистентність на користь освіти	7	33	8
		14,6%	68,8%	16,7%
1996–2020 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	63	542	241
		7,4%	64,1%	28,5%
	Середні консистентні статуси	5	40	22
		7,5%	59,7%	32,8%
	Високі консистентні статуси	21	123	162
		6,9%	40,2%	52,9%
	Неконсистентність на користь освіти	80	411	191
		11,7%	60,3%	28%
1996–2020 Відмінності значущі на рівні 0,001	Високі консистентні статуси	25	72	23
		20,8%	60%	19,2%
	Неконсистентність на користь освіти	214	1239	539
		10,7%	62,2%	27,1%
	Неконсистентність на користь доходу	20	124	64
		9,6%	59,6%	30,8%

Джерело: побудовано авторами

Враховуючи написане вище, цікаву ситуацію маємо з членством у політичних партіях (див. Таблицю 5). Ось тут теорія Г. Ленські починає почасти знаходити підтвердження: говорити про широку практику вирішення суспільних та індивідуальних проблем через входження до поля боротьби за владу в Україні не доводиться, однак ті малесенькі значущі відмінності, що наявні у частках неактивних та активних членів політичних партій серед п'яти статусних категорій у нашому розгляді, свідчать про сприйняття такої політичної залученості як ресурсу для покращення становища, у тому числі несправедливого на вході. Найвищі показники афілійованості цілком логічно мають найбільш політично небайдужі, однак їх наздоганяють представники обох неконсистентних статусних категорій, причому інерцією радянського світогляду це не пояснити, бо в останній хвилі WVS ці показники більше, ніж незадоволю після зникнення СРСР – отже, партійний квиток є обіцянкою чогось корисного, і навряд чи його цінність суто партизанська – щоб мати повний доступ до інформації про фінансову та політичну діяльність певної організації. Як стверджують фахівці з цього питання^{21 22}, якщо дивитися оптимістично, то це є ознакою сприйняття партійного будівництва як привабливого європейського (зі знаком рівності до «цивілізованого») способу впливати на державні процеси після двох потужних громадянських революцій, а якщо песимістично – членство у політичній партії відкриває можливість і легальних, і «неформальних» заробітків під час виборчої кампанії (робота у штабах, агітація, представництво у виборчих комісіях тощо), що дозволяє «розумним, але бідним» надолужити втрачені на ринку праці винагороди за здобуту освіту, а «суто практикам» – вважати себе ще й розумними по факту оплачуваного виконання ексклюзивної престижної праці і доступу до закритих для широкого загалу знань про фахову роботу з його ж свідомістю (Таблиця 5).

Апогеєм у констатації оригінальності архітектури політичного самобудування жителів України є соціоструктурна картина коливань в ідеологічних поглядах (див. Таблицю 6). Двадцять років після проголошення незалежності України вона – попри всі зауважені нами вище значущі відмінності за іншими індикаторами – не складалася

²¹ Гонюкова Л. Політичні партії України: сучасність та перспективи розвитку. Київ : ФОП І.П. Артюшенко, 2014. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/1239786620645824a04cf5c0.89531755.pdf> (дата звернення: 18.06.2026).

²² Марущак Я. С. Історія політичних партій незалежної України та чому нашій державі потрібна двопартійна система. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Т. 1, № 89. С. 115–120. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.14> (дата звернення: 18.06.2026).

Таблиця 5

Членство в політичних партіях у різних комбінованих статусних категорій в Україні згідно з даними WVS (метод Монте-Карло)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Зараз я зачитаю список громадських організацій. Скажіть, по кожній з них, Ви є активним членом цих організацій, неактивним членом організацій або не є членом цих організацій? Політичні партії»		
		Не є членом (Not a member)	Неактивний член (Inactive member)	Активний член (Active member)
1996 Відмінності значущі на рівні 0,05	Низькі консистентні статуси	265	0	0
		100%	0%	0%
	Середні консистентні статуси	565	1	0
		99,8%	0,2%	0%
	Високі консистентні статуси	70	2	1
		95,9%	2,7%	1,4%
	Неконсистентність на користь освіти	1179	20	12
		97,4%	1,7%	1%
2006 Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	149	1	1
		98,7%	0,7%	0,7%
	Середні консистентні статуси	23	0	0
		100%	0%	0%
	Високі консистентні статуси	315	10	5
		95,5%	3%	1,5%
	Неконсистентність на користь освіти	24	2	2
		85,7%	7,1%	7,1%
2011 Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	512	30	14
		92,1%	5,4%	2,5%
	Середні консистентні статуси	21	1	1
		91,3%	4,3%	4,3%
	Високі консистентні статуси	42	1	0
		97,7%	2,3%	0%
	Неконсистентність на користь освіти	519	10	6
		97%	1,9%	1,1%
2011 Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	45	0	0
		100%	0%	0%
	Середні консистентні статуси	773	37	9
		94,4%	4,5%	1,1%
	Високі консистентні статуси	52	3	2
		91,2%	5,3%	3,5%
	Неконсистентність на користь доходу	52	3	2
		91,2%	5,3%	3,5%

Продовження таблиці 5

2020 Відмінності значущі на рівні 0,01	Низькі консистентні статуси	60	2	1
		95,2%	3,2%	1,6%
	Середні консистентні статуси	149	6	2
		94,9%	3,8%	1,3%
	Високі консистентні статуси	35	8	5
		72,9%	16,7%	10,4%
	Неконсистентність на користь освіти	784	55	19
		91,4%	6,4%	2,2%
1996–2020 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	390	3	1
		99%	0,8%	0,3%
	Середні консистентні статуси	1548	27	13
		97,5%	1,7%	0,8%
	Високі консистентні статуси	174	12	8
		89,7%	6,2%	4,1%
	Неконсистентність на користь освіти	3248	142	54
		94,3%	4,1%	1,6%
	Неконсистентність на користь доходу	286	9	6
		95%	3%	2%

Джерело: побудовано авторами

у щось бодай трохи диференційоване, і навіть Помаранчева революція цьому не сприяла, бо українці пізнавали політику скоріше посередництвом заяв окремих яскравих політичних постатей, ніж ретельним ознайомленням із засадничими положеннями лівизни, правизни та центрizmu – в окремих випадках про їхню різницю вже дорослим українцям можна було почути лише у західних фільмах чи серіалах, де герої з різними поглядами дискутували про права людини, роль держави та суспільну безпеку (питання податків, абортів, зброї, свободи жінок, толерантності до етнічних меншин тощо). З одного боку це умовно добре, бо після втоми від панівної зобов’язуючої радянської ідеології і повного розкриття очей на супутні номенклатурні зловживання нематеріальні інструменти агресивного захисту власних матеріальних надбань не перезапустилися на повну силу, небезпека чого існувала для України як «молодого організму, який перебуває у розквіті сил, але з дитинства важко хворів» (неокласична метафора від Є. Головахи²³).

²³ Скороход О. В Україні зі свободою менше проблем, ніж з відповідальністю. Свободу ми так чи інакше собі забезпечили, – Євген Головаха. *Цензор.NET*. URL: https://censor.net/ua/resonance/3284246/v_ukrayini_zi_svobodoyu_menshe_problem_nij_z_vidpovidalnistyu_svobodu_my_tak_chy_inakshe_sobi_zabezpechyly (дата звернення: 18.06.2026).

І зараз, на п'ятому році повномасштабної війни, відсутність акцентів на різності внутрішньосупільних інтересів вбачається позитивним аспектом воєнного співжиття – наприклад, Н. Соболева констатує, що «спостерігається навіть певне зниження рівня (але не зникнення) суперечностей між представниками різних груп і спільнот усередині суспільства, тоді як почуття національної єдності та ідентичності, належності до спільної культури, історії та мови значно посилюються, сприяючи досягненню цілей у боротьбі із зовнішньою агресією та зростанню солідаризаційного потенціалу для відновлення країни після війни»²⁴. З іншого боку – на цьому підґрунті може постати відома проблема кризи представництва, яку у світі згадують у зв'язку з деградацією політичних систем, штучно створеними культурними війнами, пустими обіцянками «всеохопних партій» (англ. «catch-all parties»), ризиками авторитаризму з простими рішеннями для всіх замість складних системних рішень для конкретних груп населення та постійною зміною політичного курсу, що заважає довгостроковому плануванню і залученню інвестицій^{25 26 27}.

У 2011 р. українське суспільство в цьому сенсі починає «одужувати» за очікуваними правилами: збалансованість освітніх витрат і грошових винагород на середньому та високому рівні частіше спонукає до збереження зайнятих місць чи хоча би до поміркованості, а незбалансованість та депривованість – до ініціювання перерозподілу благ. У 2020 р. депривована статусна категорія та вигідна неконсистентна категорія (з перевагою доходу над освітою) раптом качнулися вправо, а середньостатусна консистентна – трохи вліво, хоча загальна тенденція за 1996–2020 рр. свідчить про наближення до класичного соціоструктурного

²⁴ Соболева Н. Соціальна солідарність: концептуальні засади та виклики війни. *Солідарні суспільні взаємодії в Україні в період війни та в повоєнній перспективі: соціологічний вимір: монографія* / ред. В. Степаненко. Київ, 2026. С. 15–37. URL: https://drive.google.com/file/d/191w-yF97lQUWshPZSjNmR-rYby1CCQV/view?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAYnJpZBEyY3JsdTE3ZnMwY0Q5ZWllR3NydGMGYXBwX2lkEDlYmJAzOTE3ODgyMDA4OTIAAR4fE3_OqUlxqXFzXjdOfNNtTXqnCTc_p1VcMlaJDB_zvOjn46pVZfAqP1KY8g_aem_lvXV7X77tNOmXmZHfJ0T7Q (дата звернення: 18.06.2026).

²⁵ Hooghe L., Marks G. Cleavage theory meets Europe's crises: Lipset, Rokkan, and the transnational cleavage. *Journal of European public policy*. 2017. Vol. 25, no. 1. P. 109–135. URL: <https://doi.org/10.1080/13501763.2017.1310279> (date of access: 18.06.2026).

²⁶ Krouwel A. Otto Kirchheimer and the catch-all party. *West European politics*. 2003. Vol. 26, no. 2. P. 23–40. URL: <https://doi.org/10.1080/01402380512331341091> (date of access: 18.06.2026).

²⁷ Соціологічна асоціація України. Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством (заключний звіт). Харків, 2018. 277 с. URL: https://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/ZVIT_SOCZIALNI-NERIVNOSTI_2018_.pdf (дата звернення: 18.06.2026).

розподілу ідеологічних прихильностей: «несправедливість» у вигляді неконсистентності незалежно від характеру свого кращого статусу підштовхує до підтримки лівих, «справедливість» у вигляді консистентності – до підтримки правих, але у випадку України це працює переважно для високих консистентних статусів, бо середні консистентні тяжіють до центрizmu, а низькі консистентні – до правизни. Більш того, попереднє дослідження на основі даних опитування громадської думки «Українське «покоління Z»: цінності та орієнтири» 2017 р., що стосувалося молоді від 14 до 29 років, показало тільки більшу частоту центристських поглядів (за рахунок зменшення частки правих поглядів) серед низькостатусної консистентної категорії²⁸. Зауважимо, що віковий розподіл потребує окремого дослідження і узгодження кодування статусних категорій, як попередню гіпотезу можна висунути припущення, що в молодому віці депривація і диспропорційність статусів може здаватися тимчасовою і легкоздоланною.

Що ж стосовно загальновікового правого ухилу низькостатусної консистентної та вищедохідної неконсистентної категорій і лівого ухилу середньостатусної консистентної категорії у сьомій хвилі WVS, то спираючись на уроки інших країн згідно з низкою тематичних наукових публікацій^{29 30 31 32 33 34} та даними Spring 2025 Global

²⁸ Tashchenko A. I., Iakovenko A. K., Iakovenko I. I. Status consistency and political views of Ukrainian youth. *Norwegian journal of development of the international science*. 2020. Vol. 4, no. 39. P. 58–67.

²⁹ Populism in the Post-COVID-19 World / T. Besley et al. *The London School of Economics and Political Science*. URL: <https://www.lse.ac.uk/lse-player/populism-in-the-post-covid-19-world> (date of access: 18.06.2026).

³⁰ Mazzoleni O., Ivaldi G. Right-Wing populism and the trade-off between health and the economy during the COVID-19 pandemic: a comparison between Western Europe and the United States. *Populism and science in Europe*. Cham, 2022. P. 255–284. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-97535-7_12 (date of access: 18.06.2026).

³¹ Magnus K. D. Right-Wing populism, social identity theory, and resistance to public health measures during the COVID-19 pandemic. *International journal of public health*. 2022. Vol. 67. URL: <https://doi.org/10.3389/ijph.2022.1604812> (date of access: 18.06.2026).

³² Schraff D., Pontusson J. Falling behind whom? Economic geographies of right-wing populism in Europe. *Journal of European public policy*. 2023. P. 1–29. URL: <https://doi.org/10.1080/13501763.2023.2278647> (date of access: 18.06.2026).

³³ Volk S., de Jonge L., Rensmann L. Populism and the pandemic: the politicization of COVID-19 and cleavage agency among populist radical right parties. 2023. URL: <https://www.cidob.org/sites/default/files/2024-11/REGROUP%20research%20paper%20no.%207.pdf> (date of access: 18.06.2026).

³⁴ Funke M., Trebesch C., Schularick M. The economic consequences of populism. *TYPO3 Exception*. URL: <https://www.kielinstitut.de/publications/kiel-focus/the-economic-consequences-of-populism/> (date of access: 18.06.2026).

Attitudes Survey³⁵ це можна пояснити наступним чином. Малозабезпечені та малоосвічені верстви населення в принципі часто зайняті у сферах, які важко перевести на «дистанційку» (рутинна фізична праця у сфері послуг, роздрібній торгівлі, на будівництві, у перевезеннях тощо). Карантинне перекриття державою людинопотоків до цих сфер фактично загрожувало їм позбавленням засобів до існування. Тож праві ідеологічні сили, які виступали проти карантину, за «відкриття» економіки та мінімізацію втручання держави, вбачалися рятівним політичним голосом, що вимагав повернути їм право працювати і заробляти. Також варто пам'ятати, що в моменти глибоких криз ми всі буваємо схильні шукати простих ворогів, а найбільш незахищені категорії – найбільше. Праві популісти використовували націоналістичну та антиглобалістську риторику, звинувачуючи у пандемії зовнішні сили (Китай, мігрантів, світові еліти, ВООЗ тощо), і це приваблювало депривованих, бо давало їм чітке обмежене бачення зовнішніх об'єктів для виплескування агресії та страху, і підживлювало вже помічену раніше схильність до простих конспірологічних пошуків винних. До того ж, офіційні заклики лівих та центристів носити маски і вакцинуватися сприймалися як диктатура, а праві активно підхопили антивакцинаторський рух, апелюючи до «природних прав людини», що також відгукувалося серед цієї аудиторії.

Слід підкреслити, що більшою мірою саме міжнародний досвід допоміг нам сформулювати дане пояснення щодо впливу кристалізованих низьких статусів за освітою і доходом, оскільки згідно висновками представників Інституту соціології НАН України, які розглядали вплив рівня освіти і рівня матеріального забезпечення на політичні погляди під час ковіду нарізно та послуговувалися дещо іншими смисловими опозиціями, «[т]вердження, що рівень життя мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни, більше притаманні громадянам, які є більш освіченими, заможними, не зазнали матеріальних труднощів внаслідок пандемії, а також покладаються лише на самих себе. Патерналістська позиція поширена серед людей старшого віку, менш освічених, матеріально зuboжілих»³⁶.

³⁵ Pew Research Center. People with less education express more positive views about right-wing populist parties. *Pew Research Center*. URL: <https://www.pewresearch.org/chart/people-with-less-education-express-more-positive-views-about-right-wing-populist-parties/> (date of access: 18.06.2026).

³⁶ Суспільно-політичні наслідки пандемії COVID-19 як виклики легітимності соціального порядку в Україні. *Пандемія COVID-19 в Україні: соціальні наслідки* / ред. В. Степаненко. Київ, 2021. С. 72–135. URL: <https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2021/covid.socialni-naslidki-fin-2021.pdf> (дата звернення: 18.06.2026).

Серед громадян, у яких дохід був вищим за рівень освіти, більш імовірною причиною ситуативної правизни виглядає відчуття, що урядові програми допомоги (виплати безробітним, субсидії) під час пандемії фінансуються з їхніх податків, і класична права ідея «держава забирає мої гроші, щоб роздати тим, хто не працює» стала для них більш близькою, тому що люди з непропорційно високим щодо освіти рівнем доходу і в спокійних передбачуваних умовах часто мають високу самооцінку через свій фінансовий успіх – «я всього досяг(ла) сам(а), без дипломів», а соціалістичні методи підтримки населення на це особливо відчутно посягають саме в критичні збиткові часи. Цей нюанс із висновками Інституту соціології частково співпадає: «[І]ндивідуалістське твердження щодо забезпечення рівня життя зумовлюється переважно соціально-економічним становищем або соціально-психологічними особливостями респондентів. Підтримка цього твердження зростає серед тих, хто вважає, що перебіг їхнього життя залежить здебільшого від них самих, та заможних громадян, які не зазнали погіршення матеріального становища під час пандемії»³⁷. Плюс коли державні чиновники, науковці та лікарі почали диктувати, як вести бізнеси, коли закривати робочі приміщення і де скільки знаходитися, це, скоріше за все, викликало сильний внутрішній протест і пошук розуміння у гаслах правих про те, що державні регуляції та бюрократи знищують свободу. Також для цієї статусної категорії була актуальною паніка, що тривалий карантин знищить їхні бізнеси й реалізація лівої ідеї сильної держави, яка контролює всіх заради загального блага, скине їх в низи соціальної структури – праві ж пропонували індивідуалізм і збереження ринкових позицій за будь-яку ціну.

Середні консистентні статуси, як підказує світова практика, теж спонукають думати про захист гаманця та конкурентного соціального розташування, однак праві заклики «просто все відкрити» лякали середній клас ризиком хаосу, а патерналізм, як ми можемо розсудити з огляду на міжнародний досвід прислухання до лівих закликів під час пандемії, гарантував стабільність особистого доходу в тодішньому поточному моменту, доступність державної лікувальної й освітньої інфраструктури для їхніх сімей та обґрунтованість жорстких колективних правил заради стабілізації всієї економічної активності

³⁷ Суспільно-політичні наслідки пандемії COVID-19 як виклики легітимності соціального порядку в Україні. *Пандемія COVID-19 в Україні: соціальні наслідки* / ред. В. Степаненко. Київ, 2021. С. 72–135. URL: <https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2021/covid.socialni-naslidki-fin-2021.pdf> (дата звернення: 18.06.2026).

в майбутньому^{38 39 40}. Проте варто відзначити, що в Україні ще у 2011 р. злегка відмітився більш несподіваний тренд – коли громадяни із кристалізованими високою освітою та високими доходами підтримують ліві погляди. Так, під час ковідної небезпеки у інших країнах високоосвічені і заможні громадяни теж були опорою лівих та центристських урядів у питанні жорсткого дотримання карантину, колективної безпеки та посилення ролі держави. Їх «нагороджували» різними вигадливими метафорами – зокрема називали «брахманськими лівими»⁴¹, «дипломним розколом»⁴², «ноутбучним класом»⁴³ тощо, – але навіть поза пандемією поява альтруїстичних багатих і розумних громадян глобально вже не сприймається як дивина. Це частково передбачали й широковідомі П. Норріс та Р. Інглеарт, доводячи, що фінансова безпека дозволяє людям фокусуватися на постматеріальних цінностях⁴⁴. Як доповнення наразі можна розглядати висновки інших авторів про кореляцію і високого рівня інтелекту та освіти з вищим рівнем соціального лібералізму, альтруїзму та емпатії до незнайомих людей^{45 46}.

³⁸ Bröning M. A revival of the left in the age of coronavirus?. *Berlin Policy Journal – Blog*. URL: <https://berlinpolicyjournal.com/a-revival-of-the-left-in-the-age-of-coronavirus/> (date of access: 18.06.2026).

³⁹ Reeves R. V., Rothwell J. Class and COVID: how the less affluent face double risks. *Brookings*. URL: <https://www.brookings.edu/articles/class-and-covid-how-the-less-affluent-face-double-risks/> (date of access: 18.06.2026).

⁴⁰ Mellon J., Bailey J., Prosser C. How do coronavirus attitudes fit into Britain's ideological landscape?. *Parliamentary affairs*. 2021. Vol. 74, no. 3. P. 597–616. URL: <https://doi.org/10.1093/pa/gsab030> (date of access: 18.06.2026).

⁴¹ Gethin A., Martínez-Toledano C., Piketty T. Brahmin left versus Merchant right: changing political cleavages in 21 Western democracies, 1948–2020. *The quarterly journal of economics*. 2021. Vol. 137, no. 1. P. 1–48. URL: <https://doi.org/10.1093/qje/qjab036> (date of access: 18.06.2026).

⁴² Grossmann M., Hopkins D. A. Introduction: changing parties in a changing world. *Polarized by degrees*. 2024. P. 1–32. URL: <https://doi.org/10.1017/9781009057141.001> (date of access: 18.06.2026).

⁴³ Gray P. The pandemic created a perceived new class division: the laptop class vs. everyone else. *TechRepublic*. URL: <https://www.techrepublic.com/article/the-pandemic-created-a-perceived-new-class-division-the-laptop-class-vs-everyone-else/> (date of access: 18.06.2026).

⁴⁴ Inglehart R., Norris P. Cultural backlash: Trump, Brexit, and authoritarian populism. Cambridge University Press, 2019.

⁴⁵ Solon I. S. How intelligence mediates liberalism and prosociality. *Intelligence*. 2014. Vol. 47. P. 44–53. URL: <https://doi.org/10.1016/j.intell.2014.08.009> (date of access: 18.06.2026).

⁴⁶ Consensus. Are smart people more liberal?. URL: <https://consensus.app/home/blog/are-smart-people-more-liberal/> (date of access: 18.06.2026).

Вочевидь, нашим жителям із високими консистентними статусами впевнено переключитися на відповідні якості перешкоджає багатий національний досвід культурних травм, які зараз активно проговорюються у публічному просторі і нагадують не тільки про велич видатних українців, а й про те, що вони терпіли, втрачали і проходили заради становлення та визнання української культури і державності – не кожен багатий та розумний громадянин готовий пройти аналогічний шлях, тим більше, що в ситуації повномасштабної війни українці взагалі, за словами О. Антиповича, «проголошують одне, а насправді прагнуть трохи іншого»⁴⁷. Водночас О. Резнік пропонує поміркувати над тією обставиною, що «післявоєнні соціуми більше схильються до підтримання лівих політичних ідей», тож це може відобразитися і на кристалізації високих статусів за доходом та освітою; він же, доречі, зауважив, що російська агресія 2014–2021 рр. не призвела до зростання підтримки націоналістичної ідеології, натомість «посилення самоідентифікації на підставі національно-громадянської ідентичності» відбулося з 2021 по 2024 рр.⁴⁸ – саме тому ми попередньо пояснювали сплески правизни у двох статусних категорій у 2020 р. пандемією COVID-19, а не гібридною війною. Тим не менш, небезпідставним виглядає припущення, що низькі консистентні статуси і неконсистентність на користь доходу могли запустити прискорений процес самоототожнення з ідеологічною базою націонал-демократів та націоналістів, і війна таким чином також мала вплив – цілком імовірно, що депривовані громадяни швидше «збагатилися» національною ідеєю, бо їм було легше і потрібніше увійти у це нематеріальне багатство як альтернативу матеріальним злидням і зневазі, а громадяни з непропорційно більшим доходом бачили у її підтримці та просуванні через власні бізнеси можливість власного інтелектуального та духовного самоствердження (Таблиця 6).

⁴⁷ Антипович О. Ефект розщепленого мозку. Про Зеленського, міграцію та війну. NV. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/ukrajinske-suspilstvo-2026-rozshcheplena-kolektivna-svidomist-i-vnutrishni-superechnosti-sociologiya-50615444.html> (дата звернення: 18.06.2026).

⁴⁸ Резнік О. Солідарні взаємодії та політичні переконання громадян під час війни. *Солідарні суспільні взаємодії в Україні в період війни та в повоєнній перспективі: соціологічний вимір: монографія* / ред. В. Степаненко. Київ, 2026. С. 167–185. URL: https://drive.google.com/file/d/191w-yF97lQUWshPZSsjNmR-rYby1CCQV/view?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAYnJpZBEyY3JsdTE3ZnMwY0Q5ZWllR3NyYdGMGYXBwX2lkEDlYmJAzOTE3ODgyMDA0OTIAAR4FE3_QqUlqzXFzXjdOfNNTTXqnCTc_p1VcMlaJDB_zvOjn46pVZfAqP1KY8g_aem_lvXV7X77tNOmXMzHfJ0T7Q (дата звернення: 18.06.2026).

Таблиця 6

Ідеологічне самопозиціонування різних комбінованих статусних категорій в Україні згідно з даними WVS (метод Монте-Карло)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Вибір згідно з 10-бальною шкалою за питанням «Обговорюючи політичні питання, люди використовують слова “лівий” і “правий”. Виходячи з цього, як Ви визначили б свої погляди, орієнтуючись на цю шкалу»									
		Ліві погляди (Left)	2	3	4	5	6	7	8	9	Праві погляди (Right)
1996	Низькі консистентні статуси	4	9	7	8	36	9	9	9	4	11
		3,8%	8,5%	6,6%	7,5%	34%	8,5%	8,5%	8,5%	3,8%	10,4%
	Середні консистентні статуси	11	12	26	26	119	36	20	25	12	19
		3,6%	3,9%	8,5%	8,5%	38,9%	11,8%	6,5%	8,2%	3,9%	6,2%
	Високі консистентні статуси	1	0	3	5	20	3	2	5	4	0
		2,3%	0%	7%	11,6%	46,5%	7%	4,7%	11,6%	9,3%	0%
	Неконсистентні ість на користь освіти	34	34	66	57	296	66	50	62	19	18
		4,8%	4,8%	9,4%	8,1%	42,2%	9,4%	7,1%	8,8%	2,7%	2,6%
	Неконсистентні ість на користь доходу	5	3	9	11	25	8	5	6	4	4
		6,3%	3,8%	11,3%	13,8%	31,3%	10%	6,3%	7,5%	5%	5%
2006	Низькі консистентні статуси	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0
		0%	0%	0%	0%	100%	0%	0%	0%	0%	0%
	Середні консистентні статуси	2	4	10	15	96	35	24	18	6	6
		0,9%	1,9%	4,6%	6,9%	44,4%	16,2%	11,1%	8,3%	2,8%	2,8%
	Високі консистентні статуси	1	1	2	2	5	3	2	1	3	1
		4,8%	4,8%	9,5%	9,5%	23,8%	14,3%	9,5%	4,8%	14,3%	4,8%
	Неконсистентні ість на користь освіти	16	11	26	16	114	53	20	38	15	15
		4,9%	3,4%	8%	4,9%	35,2%	16,4%	6,2%	11,7%	4,6%	4,6%
	Неконсистентні ість на користь доходу	1	0	1	2	5	0	1	1	2	0
		7,7%	0%	7,7%	15,4%	38,5%	0%	7,7%	7,7%	15,4%	0%

Продовження таблиці 6

2011	Низькі консистентні статуси	3	1	5	1	27	5	1	0	1	0
		6,8%	2,3%	11,4%	2,3%	61,4%	11,4%	2,3%	0%	2,3%	0%
	Середні консистентні статуси	16	16	17	32	231	116	28	30	29	22
		3%	3%	3,2%	6%	43%	21,6%	5,2%	5,6%	5,4%	4,1%
	Високі консистентні статуси	0	2	1	2	8	18	3	5	2	3
		0%	4,5%	2,3%	4,5%	18,2%	40,9%	6,8%	11,4%	4,5%	6,8%
	Неконсистентні ість на користь освіти	37	26	52	44	339	144	50	60	21	47
		4,5%	3,2%	6,3%	5,4%	41,3%	17,6%	6,1%	7,3%	2,6%	5,7%
	Неконсистентні ість на користь доходу	3	0	3	3	21	15	4	4	2	2
		5,3%	0%	5,3%	5,3%	36,8%	26,3%	7%	7%	3,5%	3,5%
2020	Низькі консистентні статуси	2	3	1	4	7	1	0	2	2	5
		7,4%	11,1%	3,7%	14,8%	25,9%	3,7%	0%	7,4%	7,4%	18,5%
	Середні консистентні статуси	3	1	5	6	31	12	9	6	1	4
		3,8%	1,3%	6,4%	7,7%	39,7%	15,4%	11,5%	7,7%	1,3%	5,1%
	Високі консистентні статуси	0	0	1	2	8	3	9	6	1	5
		0%	0%	2,9%	5,7%	22,9%	8,6%	25,7%	17,1%	2,9%	14,3%
	Неконсистентні ість на користь освіти	15	9	26	33	193	69	67	34	11	33
		3,1%	1,8%	5,3%	6,7%	39,4%	14,1%	13,7%	6,9%	2,2%	6,7%
	Неконсистентні ість на користь доходу	3	0	0	3	15	4	4	6	2	6
		7%	0%	0%	7%	34,9%	9,3%	9,3%	14%	4,7%	14%
1996–2020	Низькі консистентні статуси	9	13	13	13	73	15	10	11	7	16
		5%	7,2%	7,2%	7,2%	40,6%	8,3%	5,6%	6,1%	3,9%	8,9%
	Середні консистентні статуси	32	33	58	79	477	199	81	79	48	51
		2,8%	2,9%	5,1%	6,9%	42%	17,5%	7,1%	6,9%	4,2%	4,5%
	Високі консистентні статуси	2	3	7	11	41	27	16	17	10	9
		1,4%	2,1%	4,9%	7,7%	28,7%	18,9%	11,2%	11,9%	7%	6,3%
	Неконсистентні ість на користь освіти	102	80	170	150	942	332	187	194	66	113
		4,4%	3,4%	7,3%	6,4%	40,3%	14,2%	8%	8,3%	2,8%	4,8%
	Неконсистентні ість на користь доходу	12	3	13	19	66	27	14	17	10	12
		6,2%	1,6%	6,7%	9,8%	34,2%	14%	7,3%	8,8%	5,2%	6,2%

Джерело: побудовано авторами

Тепер давайте поглянемо на іншу країну – Філіппіни, динаміку трансформацій якої крізь призму концепції статусної (не)консистентності на даних Світового дослідження цінностей ми можемо відстежити з 2001 по 2019 рр. У цей період у Філіппінах не було великої війни на рівні міждержавного конфлікту, але країна постійно жила у стані внутрішніх збройних протистоянь із сепаратистами, ісламістськими угрупованнями та комуністичними партизанами. У 2000–2003 рр. була інтенсивна війна з ісламістськими угрупованнями на Мінданао, що означало активні бої з «Абу Сайяф» та «Ісламським визвольним фронтом моро» (MILF), викрадення заручників, напади на військові бази та масштабні операції армії. З 2002 по 2014 рр. тривала операція «Нескорена свобода – Філіппіни», це був довготривалий період інтенсивних анти-терористичних дій, коли США надали військову допомогу Манілі у боротьбі з терористами після 11 вересня і були проведені спільні операції проти «Абу Сайяф» та «Джемаа Ісламія». У 2013 р. сталася битва за Замбоангу, коли повстанці з Фронту національного визволення моро (MNLF) захопили частину міста Замбоанга – армія вела бої протягом трьох тижнів, загинули сотні людей. У 2017 р. послідувала битва за Мараві – найбільший сучасний збройний конфлікт на Філіппінах: угруповання «Мауте» та «Абу Сайяф», пов'язані з ІДІЛ, захопили місто Мараві на Мінданао; бої тривали 5 місяців (травень–жовтень 2017 р.), загинули понад 1 000 людей, десятки тисяч стали біженцями. Це був пік воєнної інтенсивності у 2001–2019 рр.⁴⁹ Також Філіппіни неодноразово переживали культурні травми, пов'язані з колоніалізмом, війнами, диктатурою та природними катастрофами, що радикально змінювало колективну ідентичність, культурні практики та – що важливо в контексті нашого дослідження – соціальну структуру.

Крім переважно політичних індикаторів культурної травми – коли у політичній культурі залишаються травматичні наративи з колективної пам'яті війни та диктатури, внаслідок колоніалізму та авторитарних режимів формується соціальна недовіра, а швидкі зміни часто сприймаються як нав'язані ззовні, що дорівнює культурному відставанню

⁴⁹ Учасники проєктів Вікімедіа. Операція «Нескорена свобода» – Філіппіни. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Операція_«Нескорена_свобода»_–_Філіппіни (дата звернення: 18.06.2026).

та напрузі^{50 51 52}, – для Філіппін гострим питанням є поєднання азійських традицій із західними впливами, що створює відчуття культурної подвійності та загрожує кризою ідентичності. Однак іспанська колонізація (1565–1898 рр.), що призвела до релігійних змін, американська окупація (1898–1946 рр.), коли власне через впровадження англійської мови та західної моделі освіти й заклалися підвалини вищезгаданої подвійної ідентичності, японська окупація під час Другої світової війни (1942–1945 рр.) з масовими вбивствами, руйнуванням Маніли і насильство проти цивільного населення, а також диктатура Фердинанда Маркоса (1972–1986 рр.) за актуальністю на доступний нам період у WVS поступилися, крім внутрішніх збройних протистоянь, природним катастрофам – зокрема тайфуну Хайян у 2013 р., що приніс масові руйнування, загибель десятків тисяч людей і втрати – домівок, культурних центрів, соціальної стабільності тощо. Відповідно, за сукупністю цих обставин найвиснаженішою соціальною структурою і політичною залученістю у Філіппінах має постати саме у 2019 р., що ми зараз і перевіряємо.

Загалом видно, що ця країна дійсно настраждалася: острівцем відносного соціоструктурного розквіту був лише проведений під безпековою парасолькою США 2012 р., коли умовний середній клас (середні консистентні статуси) набрав помітно більшу вагу, однак все одно значно поступався невідповідній неконсистентній категорії з не(до)-монетизованою освітою. В інші роки ми спостерігаємо ненормальні сплески статусної неконсистентності протилежної природи (див. Таблицю 7, відмінність між роками значуща на рівні 0,001).

⁵⁰ Sztompka P. Cultural trauma. *European journal of social theory*. 2000. Vol. 3, № 4. P. 449–466. URL: <https://doi.org/10.1177/136843100003004004> (date of access: 18.06.2026).

⁵¹ Рева Т. Культурна травма у концепції соціальних змін Пйотра Штомпки. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2022. № 2. URL: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.2.2022.262207> (дата звернення: 18.06.2026).

⁵² Міхно Н. К. Проекції культурної травми в просторі повсякденності: до питання візуальної презентації дискурсу війни в міському просторі. *Габітус*. 2020. № 11. С. 61–66. URL: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.10> (дата звернення: 18.06.2026).

**Динаміка статусної (не)консистентності у Філіппінах
згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)**

Рік участі Філіппін у WVS	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів				
	Низькі консистентні статуси	Середні консистентні статуси	Високі консистентні статуси	Неконсистентність на користь освіти	Неконсистентність на користь доходу
2001	147	65	80	678	221
	12,3%	5,5%	6,7%	56,9%	18,6%
2012	199	248	51	483	219
	16,6%	20,7%	4,3%	40,3%	18,3%
2019	359	95	16	188	542
	29,9%	7,9%	1,3%	15,7%	45,2%

Джерело: побудовано авторами

Як можна дізнатися з низки аналітичних оцінок^{53 54 55 56 57 58}, у Філіппінах освіта традиційно виступала головним рушієм капіталу і була найважливішим чинником нерівності в доходах. Станом на 2001 р. ринок праці пропонував стабільно високу надбавку до зарплати для власників бакалаврських дипломів (так званий «skilled wage premium»). Внутрішній ринок створював мало нових висококваліфікованих робочих місць, пропозиція випускників елітних університетів зростала

⁵³ Gonzalez A. Higher education, brain drain and overseas employment in the Philippines: towards a differentiated set of solutions. *Higher education*. 1992. Vol. 23, no. 1. P. 21–31. URL: <https://doi.org/10.1007/bf00141142> (date of access: 18.06.2026).

⁵⁴ Alburo F. A., Abella D. I. Skilled labour migration from developing countries : study on the Philippines. Geneva : International Migration Programme, International Labour Office, 2002. 29 p. URL: <https://www.ilo.org/media/304926/download> (date of access: 18.06.2026).

⁵⁵ Ngayan A. The paradox of education, population and economic growth in the Philippines. *Pilipino Express News Magazine*. URL: <https://pilipino-express.com/features-sp-1157189368/anak/1204-the-paradox-of-education-population-and-economic-growth-in-the-philippines.html> (date of access: 18.06.2026).

⁵⁶ Valavanidis A. Migration of Skilled and University Educated Scientists and Engineers. The "brain drain" phenomenon and inverse "brain drain". 2017. URL: https://www.researchgate.net/publication/320947791_Migration_of_Skilled_and_University_Educated_Scientists_and_Engineers_The_brain_drain_phenomenon_and_inverse_brain_drain (date of access: 18.06.2026).

⁵⁷ Yee K. M. R. Raising the floor while lowering the ceiling: Reduced inequities in education returns in the Philippines. *International journal of educational development*. 2023. Vol. 101. P. 102815. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2023.102815> (date of access: 18.06.2026).

⁵⁸ Belghith N. B. H., Fernandez F. C., Lavin B. A. Inequality, education, and occupational change in the Philippines. Washington, DC: World Bank, 2025. URL: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-11163> (date of access: 18.06.2026).

повільно, що штучно утримувало доходи дипломованих фахівців на високому рівні порівняно з некваліфікованими працівниками. Однак при цьому Філіппіни – один із найбільших експортерів робочої сили у світі. На початку 2000-х рр. спостерігався масовий виїзд за кордон висококваліфікованих кадрів (лікарів, медсестер, інженерів, вчителів тощо). Особи з вищою освітою їхали в США, країни Близького Сходу або Європу, де отримували значно вищі зарплати, і завдяки валютним переказам їхні родини у Філіппінах автоматично потрапляли до категорії з високим рівнем доходу. Разом із тим, саме на початку 2000-х рр. у Філіппінах розпочався стрімкий розвиток сектору міжнародного аутсорсингу (кол-центри, IT-послуги, фінансовий аутсорсинг). Ця галузь вимагала виключно людей із вищою освітою та бездоганим знанням англійської мови. Робота у ВРО-секторі забезпечувала молодим філіппінським спеціалістам доходи, що значно перевищували середні показники по країні. Але доступ до якісної вищої освіти тривалий час був елітарним через високу вартість навчання та обмежений бюджет державних програм (родини з низьким доходом було вкрай важко оплатити коледж). Як наслідок – вищу освіту здобували переважно представники середнього та вищого класів, і люди з вищою освітою та високим доходом належали до закритої еліти.

У 2012 р. формування більш чисельного прошарку населення із середніми консистентними статусами було зумовлене стрімким економічним зростанням країни, розвитком масового сектору послуг і значним розширенням доступності середньої освіти. Якщо у 2001 р. сфера міжнародного аутсорсингу лише зароджувалася й шукала випускників елітних ВНЗ, то до 2012 р. вона перетворилася на гігантську індустрію, і завдяки спрощенню багатьох процесів компанії почали масово наймати молодь із базовою середньою або незакінченою вищою освітою – головною вимогою стало володіння англійською мовою, а не університетський диплом, а рівень заробітних плат у цьому секторі дозволяв дотягнутися до середнього доходу. В свою чергу, уряд Філіппін активно інвестував у доступність шкіл – стартувала масштабна освітня реформа «K-to-12» (перехід на обов'язкову 12-річну систему), і показники охоплення середньою освітою досягли історичного максимуму. Диплом про закінчення середньої школи став базою для робочої сили, яка виходила на урбанізований ринок праці. Завдяки загальному зростанню економіки та стабільній низькій інфляції межа між бідністю та середнім доходом стала більш проникною для сімей, де дорослі мали середню освіту та працювали в містах. Ритейл, туризм, телекомунікації, логістика та внутрішня торгівля масово поглинали працівників із середньою освітою,

пропонуючи їм стабільну офіційну зайнятість та заробітну плату, що відповідала ознакам середнього класу. Потік грошей від філіппінців, які працювали за кордоном (OFWs), у 2012 р. теж продовжував залишатися «паливом» для споживчого попиту всередині країни, однак структура мігрантів змінилася – значну частку стали складати представники сфери послуг, будівництва та технічного персоналу. Маючи середню освіту, вони заробляли за кордоном кошти, які і їхнім сім'ям на Філіппінах забезпечували середній рівень достатку. Про зазначене багато писали у Світовому банку^{59 60 61} та Філіппінському інституті досліджень розвитку (PIDS)^{62 63 64 65 66}, Японському центрі

⁵⁹ World Bank. Philippines quarterly update, March 2012: from stability to prosperity for all. *Open Knowledge Repository*. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/b37f91e9-da31-5a19-a2ba-0562eb956956> (date of access: 18.06.2026).

⁶⁰ World Bank. Investing in inclusive growth amid global uncertainty. 2012. URL: <https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/Philippine%20Quarterly%20Update%20July%202012.pdf> (date of access: 18.06.2026).

⁶¹ World Bank. Philippine economic update: accelerating reforms to sustain growth. 2012. URL: https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/ph_Philippine_Economic_Update_Dec2012.pdf (date of access: 18.06.2026).

⁶² PIDS. The Philippine economy in 2012 and prospects for 2013. URL: <https://www.pids.gov.ph/details/the-philippine-economy-in-2012-and-prospects-for-2013> (date of access: 18.06.2026).

⁶³ PIDS 2012 economic policy monitor. Regional economic integration and inclusive growth: engaging nations, embracing people / R. M. Aldaba et al. The Philippines : Philippine Institute for Development Studies, 2013. 130 p. URL: <https://pidswebs.pids.gov.ph/CDN/PUBLICATIONS/pidsepm2012.pdf> (date of access: 18.06.2026).

⁶⁴ Albert J. R. G., Gaspar R. E., Raymundo M. J. M. Why we should pay attention to the middle class. *PIDS policy notes*. 2015. No. 13. P. 1–10. URL: https://www.researchgate.net/publication/293028459_Why_We_should_have_pay_attention_to_the_middle_class (date of access: 18.06.2026).

⁶⁵ Albert J. R. G., Santos A. G. F., Vizmanos J. F. V. Profile and determinants of the middle-income class in the Philippines. Philippine institute for development studies, 2018. 56 p. URL: <https://pidswebs.pids.gov.ph/CDN/PUBLICATIONS/pidsdps1820.pdf> (date of access: 18.06.2026).

⁶⁶ Albert J. R. G., Santos A. G. F., Vizmanos J. F. V. Unmasking the middle-class: profile and determinants. Philippine institute for development studies. URL: <https://psa.gov.ph/sites/default/files/ncs-manuscripts-powerpoint/1.1.3%20Unmasking%20the%20Middle%20Class%20in%20the%20Philippines%20-%20Aspirations%2C%20Lifestyles%2C%20and%20Prospects%20for%20Sustainable%20Consumption.pdf> (date of access: 18.06.2026).

економічних досліджень (JCER)⁶⁷, Департаменті економіки університету Атенео⁶⁸ і в науково-технологічних публікаціях^{69 70}.

Попри роки стабільного зростання ВВП, у 2019 р. значна частина філіппінців застрягла у бідності через нерівномірну модернізацію економіки, ознакою чого були пастка низькокваліфікованих професій, криза в аграрному секторі та хронічне безробіття серед молоді без кваліфікації. Згідно з даними Управління статистики Філіппін (PSA), у 2019 р. найбільшу частку серед зайнятого населення становили робітники найпростіших професій (кур'єри, прибиральники, дрібні торговці тощо). Сільське господарство Філіппін зазнало суттєвих втрат робочих місць, і масові сезонні втрати заробітку та відсутність альтернатив у селі утримували цілі родини на межі бідності. До того ж, багато молодих філіппінців у 2019 р. перебували у статусі «NEET» (не навчалися, не працювали і не мали професійних навичок), що у кращому випадку давало випадкові підробітки з низьким доходом^{71 72 73 74 75}.

⁶⁷ Suzuki Y. Philippines: the challenge of sustaining high growth – formulation of effective medium to long-term plan is essential. "Asia research" report. 2013. P. 76–89. URL: https://www.jcer.or.jp/eng/pdf/2013asia_chapter6.pdf (date of access: 18.06.2026).

⁶⁸ Ducanes G. Examining the inclusiveness of Philippine growth from 1991 to 2015: the role of household human capital inequality and source of growth. *DLSU business and economics review*. 2023. No. 33(1). P. 69–87. URL: <https://archium.ateneo.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1202&context=economics-faculty-pubs> (date of access: 18.06.2026).

⁶⁹ R. Cabauatan R., A. Manalo R., Uy C. Analysing the effects of selected economic indicators on education and on the causality between education and economic growth of the Philippines. *Science and technology development journal*. 2016. Vol. 19, no. 3. P. 57–69. URL: <https://doi.org/10.32508/stdj.v19i3.479> (date of access: 18.06.2026).

⁷⁰ Мінфін. Як Філіппіни пожертвували середнім класом заради розвитку ІІІ. *Мінфін – все про фінанси: новини, курси валют, банки*. URL: <https://minfin.com.ua/invest/articles/kak-filippiny-pozhertvovali-srednim-klassom-radi-razvitiya-ii/> (дата звернення: 18.06.2026).

⁷¹ Mapa C. D. S. Employment situation in July 2019. *The Philippine Statistics Authority*. URL: <https://psa.gov.ph/content/employment-situation-july-2019> (date of access: 18.06.2026).

⁷² Mapa C. D. S. Employment rate in January 2020 is estimated at 94.7 percent. Labor Force Survey press release. *The Philippine Statistics Authority*. URL: <https://psa.gov.ph/statistics/labor-force-survey/press-release/node/160246> (date of access: 18.06.2026).

⁷³ Melchor M. Surveying the extent and wage consequences of education-job mismatches in the Philippine labor market. *Philippine journal of development*. 2022. Vol. 46, no. 1. URL: <https://doi.org/10.62986/pjd2022.46.1d> (date of access: 18.06.2026).

⁷⁴ T. Libo-on J. Socioeconomic determinants of unemployment and skills mismatch in rural coastal community: basis for proposed technical livelihood program. *International journal of social science and human research*. 2026. Vol. 09, no. 01. URL: <https://doi.org/10.47191/ijssshr/v9-i1-89> (date of access: 18.06.2026).

Але паралельно у 2019 р. на Філіппінах ринок праці почав щедро винагороджувати за реальні технічні та практичні навички і відбулася девальвація класичних університетських дипломів. Економічні дослідження зафіксували унікальний тренд: прибутковість вищої освіти для випускників впала на більш ніж третину порівняно з минулими десятиліттями, ринок перенаситився дипломованими гуманітаріями, які часто не знаходили роботи за фахом. Натомість доходи людей фізичної і технічної праці почали стрімко наздоганяти та випереджати заробітки офісних працівників^{76 77}.

Місце політики у життєвих пріоритетах філіппінців підтверджує гіпотезу соціоструктурного виснаження політичної залученості у 2019 р. і демонструє нам дещо інакшу парадоксальну дійсність у розподілі очікувань боротьби за справедливість – найбільш зацікавленими стабільно виглядають громадяни депривовані і громадяни з вигідною позицією на ринку, в той час як високі кристалізовані статуси теж сприяють вважанню політики важливою для себе, однак відповідна статусна категорія почуває себе більш розслаблено (див. Таблицю 8).

Водночас цікавість до політичного порядку дня з початку нового тисячоліття до передковідного року не згасає – ми знову переконалися, що найбільш залежними від політики є жителі Філіппін з кристалізованими низькими статусами і з непропорційно вищими щодо освіти доходами; високі консистентні статуси є мотиватором до пізнання політичного ладу рівно доти, доки забезпечують відчуття справжньої ексклюзивності та елітарності своєї соціальної приналежності – як тільки двері до знань і грошей у країні відкриваються ширше, інтерес до політики на збалансованому високому рівні кристалізації статусів залишається дійсним, але втрачає інтенсивність (див. Таблицю 9).

⁷⁵ Philippine Institute for Development Studies. Tech-voc grads show strong outcomes–but skills gaps remain. URL: <https://www.pids.gov.ph/details/news/press-releases/skills-alignment-not-credentials-alone-key-to-workforce-readiness-says-pids-study> (date of access: 18.06.2026).

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Mapa C. D. S. Preliminary results of the 2019 annual estimates of Labor Force Survey (LFS). *The Philippine Statistics Authority*. URL: <https://psa.gov.ph/content/employment-situation-july-2019> (date of access: 18.06.2026).

Таблиця 8

Особиста важливість політики для різних комбінованих статусних категорій у Філіппінах згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Скажіть, будь-ласка, наскільки важливо для Вас те, що я зараз назву? Політика»			
		Дуже важлива (Very important)	Скоріше важлива (Rather important)	Не дуже важлива (Not very important)	Зовсім не важлива (Not at all important)
2001 Відмінності значущі на рівні 0,01	Низькі консистентні статуси	39	45	34	28
		26,7%	30,8%	23,3%	19,2%
	Середні консистентні статуси	6	19	30	9
		9,4%	29,7%	46,9%	14,1%
	Високі консистентні статуси	18	36	20	7
		22,2%	44,4%	24,7%	8,6%
	Неконсистентність на користь освіти	138	224	209	107
		20,4%	33%	30,8%	15,8%
	Неконсистентність на користь доходу	59	70	65	25
		26,9%	32%	29,7%	11,4%
2012 Відмінності значущі на рівні 0,05	Низькі консистентні статуси	55	83	30	31
		27,6%	41,7%	15,1%	15,6%
	Середні консистентні статуси	60	98	49	40
		24,3%	39,7%	19,8%	16,2%
	Високі консистентні статуси	8	16	18	8
		16%	32%	36%	16%
	Неконсистентність на користь освіти	103	192	111	72
		21,5%	40,2%	23,2%	15,1%
	Неконсистентність на користь доходу	65	83	34	36
		29,8%	38,1%	15,6%	16,5%
2019 Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	148	133	53	24
		41,3%	37,2%	14,8%	6,7%
	Середні консистентні статуси	39	32	14	9
		41,5%	34%	14,9%	9,6%
	Високі консистентні статуси	5	8	2	1
		31,3%	50%	12,5%	6,3%
	Неконсистентність на користь освіти	55	70	43	20
		29,3%	37,2%	22,9%	10,6%
	Неконсистентність на користь доходу	225	209	78	30
		41,5%	38,6%	14,4%	5,5%

Продовження таблиці 8

2001–2019 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	242	261	117	83
		34,4%	37,1%	16,6%	11,8%
	Середні консистентні статуси	105	149	93	58
		25,9%	36,8%	23%	14,3%
	Високі консистентні статуси	31	60	40	16
		21,1%	40,8%	27,2%	10,9%
	Неконсистентність на користь освіти	296	486	363	199
		22%	36,2%	27%	14,8%
	Неконсистентність на користь доходу	349	362	177	91
		35,6%	37%	18,1%	9,3%

Джерело: побудовано авторами

Таблиця 9

Цікавість до політики у різних комбінованих статусних категорій у Філіппінах згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Скажіть, будь-ласка, наскільки Ви цікавитесь політикою?»			
		Дуже цікавлюся (Very interested)	Певною мірою цікавлюся (Somewhat interested)	Не дуже цікавлюся (Not very interested)	Зовсім не цікавлюся (Not at all interested)
2001 Відмінності значущі на рівні 0,05	Низькі консистентні статуси	12	57	54	23
		8,2%	39%	37%	15,8%
	Середні консистентні статуси	4	18	32	11
		6,2%	27,7%	49,2%	16,9%
	Високі консистентні статуси	17	38	20	6
		21%	46,9%	24,7%	7,4%
	Неконсистентність на користь освіти	84	259	256	78
		12,4%	38,3%	37,8%	11,5%
2012 Відмінності значущі на рівні 0,01	Низькі консистентні статуси	27	78	90	24
		12,3%	35,6%	41,1%	11%
	Середні консистентні статуси	45	76	50	28
		22,6%	38,2%	25,1%	14,1%
	Високі консистентні статуси	52	81	89	25
		21,1%	32,8%	36%	10,1%
	Неконсистентність на користь освіти	12	14	13	12
		23,5%	27,5%	25,5%	23,5%
2012 Відмінності значущі на рівні 0,01	Неконсистентність на користь доходу	75	214	132	62
		15,5%	44,3%	27,3%	12,8%
	Неконсистентність на користь доходу	49	85	52	32
		22,5%	39%	23,9%	14,7%

Продовження таблиці 9

2019	Низькі консистентні статуси	114	162	58	25
		31,8%	45,1%	16,2%	7%
	Середні консистентні статуси	16	51	16	12
		16,8%	53,7%	16,8%	12,6%
	Високі консистентні статуси	2	11	2	1
		12,5%	68,8%	12,5%	6,3%
	Неконсистентність на користь освіти	44	79	44	21
		23,4%	42%	23,4%	11,2%
Відмінності значущі на рівні 0,01	Неконсистентність на користь доходу	176	229	107	31
		32,4%	42,2%	19,7%	5,7%
2001–2019	Низькі консистентні статуси	171	295	162	76
		24,3%	41,9%	23%	10,8%
	Середні консистентні статуси	72	150	137	48
		17,7%	36,9%	33,7%	11,8%
	Високі консистентні статуси	31	63	35	19
		20,9%	42,6%	23,6%	12,8%
	Неконсистентність на користь освіти	203	552	432	161
		15,1%	40,9%	32%	11,9%
Відмінності значущі на рівні 0,001	Неконсистентність на користь доходу	252	392	249	87
		25,7%	40%	25,4%	8,9%

Джерело: побудовано авторами

Філіппінці-друзі інших жителів Філіппін також мали різні шанси проводити вільний час із близькими за духом людьми у політичних дискусіях: неоднорідність бажання говорити про турботи в контексті політичного ціледосягнення з'являється лише після незначної перевишки від внутрішніх війн та стихійних лих і знову насамперед у тих, хто розкиданий по різних полюсах соціальної успішності (Таблиця 10).

При цьому політична афілійованість виглядає скоріше як тест на соціальну впевненість – на жаль, за 2001 р. немає про що говорити, але згідно з доступними даними у наступні роки у Філіппінах до членства у політичних партіях частіше тяжіли громадяни тільки з консистентними статусами, і тут яскраво видно два боки монети: або вступ до їхніх лав був дуже ефективним, але закритим механізмом покращення свого суспільного функціонування, і це було причиною вирівнювання провідних для ринкової економіки соціальних статусів освіти та доходу, або на оформлення політичної афіліації наважувалися тільки ті, хто за нагоди міг бути виправданим у своїх досягненнях в очах інших членів партії і почуватися спокійно, бо твоя освіта конвертувалася у дохід пропорційно твоєму особистому і сімейному рівню (див. Таблицю 11). Насправді, ймовірно, діяли обидві причини.

Таблиця 10

Політичні дискусії з друзями у різних комбінованих статусних категорій у Філіппінах згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Коли ви збираєтесь разом з друзями, ви обговорюєте політичні питання...?»		
		Часто (Frequently)	Час від часу (Occasionally)	Ніколи (Never)
2001 Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	9	103	34
		6,2%	70,5%	23,3%
	Середні консистентні статуси	4	40	20
		6,3%	62,5%	31,3%
	Високі консистентні статуси	7	55	18
		8,8%	68,8%	22,5%
2019 Відмінності значущі на рівні 0,05	Низькі консистентні статуси	38	492	149
		5,6%	72,5%	21,9%
	Середні консистентні статуси	15	144	61
		6,8%	65,5%	27,7%
	Високі консистентні статуси	46	248	65
		12,8%	69,1%	18,1%
2001–2019 Відмінності значущі на рівні 0,01	Низькі консистентні статуси	6	65	24
		6,3%	68,4%	25,3%
	Середні консистентні статуси	1	13	1
		6,7%	86,7%	6,7%
	Високі консистентні статуси	16	149	22
		8,6%	79,7%	11,8%
2001–2019 Відмінності значущі на рівні 0,01	Низькі консистентні статуси	70	386	86
		12,9%	71,2%	15,9%
	Середні консистентні статуси	55	351	99
		10,9%	69,5%	19,6%
	Високі консистентні статуси	10	105	44
		6,3%	66%	27,7%
2001–2019 Відмінності значущі на рівні 0,01	Низькі консистентні статуси	8	68	19
		8,4%	71,6%	20%
	Середні консистентні статуси	54	641	171
		6,2%	74%	19,7%
	Високі консистентні статуси	85	530	147
		11,2%	69,6%	19,3%

Джерело: побудовано авторами

Членство в політичних партіях у різних комбінованих статусних категорій у Філіппінах згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Зараз я зачитаю список громадських організацій. Скажіть, по кожній з них, Ви є активним членом цих організацій, неактивним членом організації або не є членом цих організацій? Політичні партії»		
		Не є членом (Not a member)	Неактивний член (Inactive member)	Активний член (Active member)
2012 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	159	18	21
		80,3%	9,1%	10,6%
	Середні консистентні статуси	193	29	26
		77,8%	11,7%	10,5%
	Високі консистентні статуси	33	16	2
		64,7%	31,4%	3,9%
	Неконсистентність на користь освіти	386	59	37
2019 Відмінності значущі на рівні 0,05	Низькі консистентні статуси	306	16	36
		85,5%	4,5%	10,1%
	Середні консистентні статуси	86	6	4
		89,6%	6,3%	4,2%
	Високі консистентні статуси	11	3	2
		68,8%	18,8%	12,5%
	Неконсистентність на користь освіти	165	14	8
2012–2019 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	465	34	57
		83,6%	6,1%	10,3%
	Середні консистентні статуси	279	35	30
		81,1%	10,2%	8,7%
	Високі консистентні статуси	44	19	4
		65,7%	28,4%	6%
	Неконсистентність на користь освіти	551	73	45
	Неконсистентність на користь доходу	629	70	62
		82,7%	9,2%	8,1%

Джерело: побудовано авторами

Найскладніша картина, як і в Україні, у філіппінців з ідеологічним самобаченням. Як ми згадували на початку розгляду їхньої країни, громадян постійно струшували і фізичні, і нематеріальні фактори, чого вартує одна лише історія з ісламістами, де через довгу традицію збройного спротиву немає чітко визначених винуватців і жертв. Мусульманські громади на півдні (Мінданао, Сулу) чинили опір ще за іспанської колонізації колонізаторам. У часи незалежності Філіппін уряд у Манілі, будучи переважно християнським, намагався інтегрувати південні мусульманські регіони. Проблема була у тому, що це часто робилося всупереч засадам християнства – насильницькими методами, саме тому в 60–70-х рр. XX ст. виникли мусульманські повстанські рухи: «Фронт національного визволення моро» (MNLF) і згодом «Ісламський визвольний фронт моро» (MILF), які боролися за автономію або незалежність Мінданао. Уряд відповів військовими кампаніями у 1970-х рр., що й перетворило локальні повстання на затяжну війну між державою та ісламістами. Тож формально першими до збройної боротьби вдалися мусульманські повстанці, які створили свої армії (MNLF, MILF, пізніше «Абу Сайяф»), однак їхня поява була реакцією на невдачу державну політику інтеграції: дискримінацію мусульман, не продумане належним чином переселення на південь християн і відсутність розвитку регіону. З одного боку, держава заклала нематеріальні причини того, що ісламістські угруповання почали застосовувати фізичне знищення співгромадян, бо політика центральної влади виглядала історичною несправедливістю, а з іншого боку – ісламісти заклали фізичні причини того, що уряд Філіппін відповідав на їхні дії як перших, хто підняв зброю, масштабними військовими операціями. В результаті у Філіппінах розгорівся такий великий воєнний конфлікт між центром і маргіналізованим регіоном, що у різних формах триває і сьогодні, зачіпаючи долю всіх жителів та поглиблюючи культурну травму. Тому в соціоструктурних профілях ідеологічного самосприйняття філіппінців важко знайти чітко виписані симпатії – що правизна, що лівизна були ситуативно притаманні і консистентним, і неконсистентним статусам, і якщо в Україні багато відмінних часток наближалися до крайніх позицій ідеологічної шкали, то у Філіппінах вони навпаки спрямовані до центризму (Таблиця 12).

Найпоследовніше виділяють своїх носіїв серед інших тільки високі консистентні статуси, де можна логічно очікувати універсального прагматичного бажання «законсервувати» свої ринкові переваги і специфічного культурного бажання зберегти «традиційні азійські цінності» без комплексу меншовартості перед США. З низькими консистентними статусами одним частіше радикально хочеться

допомоги від держави, іншим – виправдовувати номінацію «азійського тигру». З середніми консистентними статусами життя загалом виглядає ідеологічно найспокійнішим, хоча до 2019 р. в момент формування середнього класу воно схилялося трохи ближче до запиту на підтримку і справедливість, а в 2019 р. по факту збільшення кількості неблагополучних громадян – до запиту на автономію та національну гордість. У свою чергу, неконсистентність статусів в узагальнюючому соціоструктурному наближенні частіше супутня розмитості та непередбачуваності ідеологічного автопортрету, що є дещо тривожним сигналом з огляду на підвищену необхідність для філіппінських громадян без кристалізації статусів імунітету проти маніпулятивних соціально-технологічних повідомлень.

Таблиця 12

Ідеологічне самопозиціонування різних комбінованих статусних категорій у Філіппінах згідно з даними WVS (метод Монте-Карло)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Вибір згідно з 10-бальною шкалою за питанням «Обговорюючи політичні питання, люди використовують слова “лівий” і “правий”. Виходячи з цього, як Ви визначили б свої погляди, орієнтуючись на цю шкалу»									
		Ліві погляди (Left)	2	3	4	5	6	7	8	9	Праві погляди (Right)
2001	Низькі консистентні статуси	7	2	0	9	40	21	15	9	8	29
		5%	1,4%	0%	6,4%	28,6%	15%	10,7%	6,4%	5,7%	20,7%
	Середні консистентні статуси	2	0	2	2	18	20	2	7	1	11
		3,1%	0%	3,1%	3,1%	27,7%	30,8%	3,1%	10,8%	1,5%	16,9%
	Високі консистентні статуси	3	2	2	3	16	19	13	7	6	9
		3,8%	2,5%	2,5%	3,8%	20%	23,8%	16,3%	8,8%	7,5%	11,3%
	Неконсистентність на користь освіти	32	6	11	25	203	117	63	57	34	97
		5%	0,9%	1,7%	3,9%	31,5%	18,1%	9,8%	8,8%	5,3%	15%
	Неконсистентність на користь доходу	1	2	3	8	67	34	22	30	5	43
		0,5%	0,9%	1,4%	3,7%	31,2%	15,8%	10,2%	14%	2,3%	20%

Продовження таблиці 12

2012	Низькі консистентні статуси	21	2	3	5	25	19	9	10	3	101
		10,6%	1%	1,5%	2,5%	12,6%	9,6%	4,5%	5,1%	1,5%	51%
	Середні консистентні статуси	13	2	7	13	83	33	21	16	10	48
		5,3%	0,8%	2,8%	5,3%	33,7%	13,4%	8,5%	6,5%	4,1%	19,5%
	Високі консистентні статуси	3	0	1	0	9	7	4	9	3	12
		6,3%	0%	2,1%	0%	18,8%	14,6%	8,3%	18,8%	6,3%	25%
	Неконсис- тентність на користь освіти	36	6	6	13	142	53	26	35	22	143
		7,5%	1,2%	1,2%	2,7%	29,5%	11%	5,4%	7,3%	4,6%	29,7%
	Неконсис- тентність на користь доходу	12	1	3	6	63	21	10	21	15	66
		5,5%	0,5%	1,4%	2,8%	28,9%	9,6%	4,6%	9,6%	6,9%	30,3%
2019	Низькі консистентні статуси	37	16	17	6	74	30	18	41	29	90
		10,3%	4,5%	4,7%	1,7%	20,7%	8,4%	5%	11,5%	8,1%	25,1%
	Середні консистентні статуси	1	3	1	3	20	17	8	10	4	28
		1,1%	3,2%	1,1%	3,2%	21,1%	17,9%	8,4%	10,5%	4,2%	29,5%
	Високі консистентні статуси	0	0	0	1	2	0	3	3	5	2
		0%	0%	0%	6,3%	12,5%	0%	18,8%	18,8%	31,3%	12,5%
	Неконсис- тентність на користь освіти	4	1	3	7	40	28	18	38	14	33
		2,2%	0,5%	1,6%	3,8%	21,5%	15,1%	9,7%	20,4%	7,5%	17,7%
	Неконсис- тентність на користь доходу	24	13	14	19	145	71	55	60	53	88
		4,4%	2,4%	2,6%	3,5%	26,8%	13,1%	10,1%	11,1%	9,8%	16,2%
2001–2019	Низькі консистентні статуси	65	20	20	20	139	70	42	60	40	220
		9,3%	2,9%	2,9%	2,9%	20%	10,1%	6%	8,6%	5,7%	31,6%
	Середні консистентні статуси	16	5	10	18	121	70	31	33	15	87
		3,9%	1,2%	2,5%	4,4%	29,8%	17,2%	7,6%	8,1%	3,7%	21,4%
	Високі консистентні статуси	6	2	3	4	27	26	20	19	14	23
		4,2%	1,4%	2,1%	2,8%	18,8%	18,1%	13,9%	13,2%	9,7%	16%
	Неконсис- тентність на користь освіти	72	13	20	45	385	198	107	130	70	273
		5,5%	1%	1,5%	3,4%	29,3%	15,1%	8,1%	9,9%	5,3%	20,8%
	Неконсис- тентність на користь доходу	37	16	20	33	275	126	87	111	73	197
		3,8%	1,6%	2,1%	3,4%	28,2%	12,9%	8,9%	11,4%	7,5%	20,2%

Джерело: побудовано авторами

Найсуперечливішу постраждалу країну ми, звісно, залишили для заключного аналізу. В новітній історії світу Ірак двічі був явним агресором – у 1980 р. проти Ірану (війна тривала 8 років і завершилася без змін кордонів, але з величезними втратами) та у 1990 р. проти Кувейту (вторгнення стало причиною війни у Перській затоці 1990–1991 р., коли США та міжнародна коаліція вигнали іракські війська з Кувейту). А у 2003 р. Ірак сам стає об'єктом вторгнення США та союзників – одна з найбільш суперечливих воєнних кампаній початку ХХІ ст., озвучувані офіційні та реальні причини часто відрізнялися, що викликало величезні дискусії у світі^{78 79}, – за чим послідували повалення режиму Саддама Хусейна, затяжна окупація і громадянська війна. З 2003 по 2017 рр. Ірак пережив боротьбу з повстанцями, сунітськими екстремістами, шіїтськими міліціями, захоплення значної частини (Мосул, Тікріт, Фаллуджа тощо) «Ісламською державою». У 2017 р. урядові війська за підтримки міжнародної коаліції відновили контроль, але Ірак залишався нестабільним через теракти, протистояння між шіїтськими угрупованнями і втручання Ірану та США. 2004–2008 рр. були періодом масових терактів, етнічних чисток і найбільших втрат серед цивільного населення після падіння режиму Саддама Хусейна: битви за Фаллуджу у 2004 р. назвали найжорстокішими боями між американськими військами та повстанцями; після вибуху шіїтської мечеті в Самаррі (2006 р.) – громадянська війна між сунітами та шіїтами; лише у 2007–2008 рр. завдяки посиленню американських військ рівень насильства поступово знизився. У 2011 р. США офіційно завершили бойову місію і вивели війська, але у 2014 р. в Іраку починається війна проти ІДІЛ, і зокрема битва за Мосул (жовтень 2016 – липень 2017 рр.) стала однією з найбільших міських битв ХХІ ст. із величезними втратами серед військових та цивільних⁸⁰.

Відповідно, війна та насильство стали у колективній пам'яті Іраку частиною національного наративу; інші травматичні симптоми проявилися через демографічні зміни (масові міграції, біженство,

⁷⁸ Учасники проєктів Вікімедіа. Вторгнення США та їх союзників до Іраку (2003). *Вікіпедія*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Вторгнення_США_та_їх_союзників_до_Іраку_\(2003\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Вторгнення_США_та_їх_союзників_до_Іраку_(2003)) (дата звернення: 18.06.2026).

⁷⁹ Шевченко О. Провали розвідки США як причина війни в Іраку: все, що нам відомо. *ФОКУС*. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/557899-provali-rozvidki-ssha-yak-prichina-viyni-v-iraku-vse-shcho-nam-vidomo> (дата звернення: 18.06.2026).

⁸⁰ Учасники проєктів Вікімедіа. Ірано-іракська війна. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ірано-іракська_війна (дата звернення: 18.06.2026).

зменшення етнічної різноманітності)⁸¹, культурні втрати (знищені пам'ятки, бібліотеки, архіви)⁸² і, звісно, соціальну апатію та недовіру до держави та її інституцій⁸³. Отже, з доступних для аналізу років участі Іраку у WVS лише 2013-й (умовне затишшя) і 2018-й (малоймовірно, але можливо на контрасті з попереднім суспільним напруженням) мали би продемонструвати ознаки сприятливого середовища для соціоструктурного процвітання і політичної залученості. Так і вийшло: депривація і нереалізованість освіти у жителів Іраку примножилися саме після першого великого «бумерангу» агресії, а середні консистентні та високі консистентні статуси – після дворічного перепочинку суспільства всередині періоду постійних воєнних викликів. Одночасно через рік після завершення цього періоду іракці мали найбільшу частку практично орієнтованих громадян, хоча усвідомлення вигідності винагороди за відповідну орієнтацію насправді поступово наростало навіть протягом активних бойових дій (див. Таблицю 13, відмінність між роками значуща на рівні 0,001).

Таблиця 13

Динаміка статусної (не)консистентності в Іраку згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі Іраку в WVS	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів				
	Низькі консистентні статуси	Середні консистентні статуси	Високі консистентні статуси	Неконсистентність на користь освіти	Неконсистентність на користь доходу
2004	525	175	61	888	609
	23,3%	7,8%	2,7%	39,3%	27%
2006	523	584	18	633	804
	20,4%	22,8%	0,7%	24,7%	31,4%
2013	126	333	54	276	400
	10,6%	28%	4,5%	23,2%	33,6%
2018	219	180	36	335	427
	18,3%	15%	3%	28%	35,7%

Джерело: побудовано авторами

⁸¹ Ненасильницькі сили миру. Ірак. URL: <https://nonviolentpeaceforce.org/uk/where-we-work/iraq/> (дата звернення: 18.06.2026).

⁸² Dawood A. K., Aboudi A. R. World heritage sites in Iraq. Hatra-Ashur – Samarra. State of conservation reports. Baghdad : Republic of Iraq, Ministry of Culture, State Board of Antiquities & Heritage, 2018. 11 p. URL: <https://whc.unesco.org/document/165520> (date of access: 18.06.2026).

⁸³ Wimmer A. Democracy and ethno-religious conflict in Iraq. *Survival*. 2003. Vol. 45, no. 4. P. 111–134. URL: <https://doi.org/10.1080/00396330312331343606> (date of access: 18.06.2026).

Суспільне потрясіння від переходу до ролі жертви у 2003 р. було настільки потужним, що соціоструктурні передумови для нерівномірної пріоритетності політики в Іраку тимчасово зникли з поля зору, проте неunikна рутинізація війни знову розставила всіх за полицями, і що показово та цікаво – соціальний порядок працював за схемою, відмінною від української та філіппінської: поки тривали безпекові кризи, розбиратися у політичній ситуації, вживатися у неї частіше воліли насамперед люди з середнім рівнем або надлишком освіти (як у теорії і має працювати середній клас чи його «заготовка»), у той час як високі консистентні статуси і надлишок доходу йшли за класичним трагічним передбаченням класового аналізу щодо багатіїв – головне «зберегти що є і хапнути ще», і навіть затишшя 2013 р. це не змінило (мабуть, через передчуття нових криз). Тільки після офіційного проголошення перемоги над ІДІЛ серед них відбувається різкий розворот: образно кажучи, власники найпривабливіших гаманців раптом починають помічати непересічну важливість політики, а власники найкритичнішого розуму від цього відмовляються – припускаємо, що перші думали про минувші небезпеки для своїх капіталів, а другі – про майбутні небезпеки переписування історії для всіх (див. Таблицю 14). Також примітною є тиха тенденція до цінування політики серед депривованих іракців, що свідчить про покладання на її представників великих надій у плані відновлення справедливості та миру, особливо після відчуття остаточного завершення війн.

Таблиця 14

Особиста важливість політики для різних комбінованих статусних категорій в Іраку згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Скажіть, будь-ласка, наскільки важливо для Вас те, що я зараз назву? Політика»			
		Дуже важлива (Very important)	Скоріше важлива (Rather important)	Не дуже важлива (Not very important)	Зовсім не важлива (Not at all important)
2004 Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	135	133	123	107
		27,1%	26,7%	24,7%	21,5%
	Середні консистентні статуси	41	56	42	31
		24,1%	32,9%	24,7%	18,2%
	Високі консистентні статуси	18	23	6	13
		30%	38,3%	10%	21,7%

Продовження таблиці 14

	Неконсистентність на користь освіти	237	254	225	148
		27,4%	29,4%	26%	17,1%
	Неконсистентність на користь доходу	146	158	146	128
		25,3%	27,3%	25,3%	22,1%
2006 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	185	130	87	82
		38,2%	26,9%	18%	16,9%
	Середні консистентні статуси	197	179	99	96
		34,5%	31,3%	17,3%	16,8%
	Високі консистентні статуси	6	5	4	3
		33,3%	27,8%	22,2%	16,7%
	Неконсистентність на користь освіти	282	172	83	80
		45,7%	27,9%	13,5%	13%
	Неконсистентність на користь доходу	243	212	190	125
		31,6%	27,5%	24,7%	16,2%
2013 Відмінності значущі на рівні 0,01	Низькі консистентні статуси	12	39	37	37
		9,6%	31,2%	29,6%	29,6%
	Середні консистентні статуси	41	101	104	85
		12,4%	30,5%	31,4%	25,7%
	Високі консистентні статуси	8	11	17	18
		14,8%	20,4%	31,5%	33,3%
	Неконсистентність на користь освіти	39	104	75	53
		14,4%	38,4%	27,7%	19,6%
	Неконсистентність на користь доходу	45	103	110	139
		11,3%	25,9%	27,7%	35%
2018 Відмінності значущі на рівні 0,05	Низькі консистентні статуси	39	41	59	71
		18,6%	19,5%	28,1%	33,8%
	Середні консистентні статуси	21	39	43	68
		12,3%	22,8%	25,1%	39,8%
	Високі консистентні статуси	6	11	6	13
		16,7%	30,6%	16,7%	36,1%
	Неконсистентність на користь освіти	56	83	108	84
		16,9%	25,1%	32,6%	25,4%
	Неконсистентність на користь доходу	89	83	117	131
		21,2%	19,8%	27,9%	31,2%

Продовження таблиці 14

2004–2018 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	371	343	306	297
		28,2%	26%	23,2%	22,6%
	Середні консистентні статуси	300	375	288	280
		24,1%	30,2%	23,2%	22,5%
	Високі консистентні статуси	38	50	33	47
		22,6%	29,8%	19,6%	28%
	Неконсистентність на користь освіти	614	613	491	365
		29,5%	29,4%	23,6%	17,5%
	Неконсистентність на користь доходу	523	556	563	523
		24,2%	25,7%	26%	24,2%

Джерело: побудовано авторами

Також привертає увагу додаткове підтвердження посткризової прагматизації іракського суспільства: після усіх пережитих війн цікавість до політичних знань і новин втрачає ознаки інструменту соціального самоствердження, тобто політика перестає бути відверто «нашою» або «їхньою» сферою, де одні подумки переносяться у простір дії сильних та впливових лідерів і поділяють його з ними, а інші не відчувають своєї достатності (реальної причетності, вповноваженості, обізнаності тощо) для аналогічного буття. В процесі війн і в перерві між ними ситуація була інакшою, і стратегії воєнно-часового суміщення політики як цінності і політики як об'єкту пізнання у різних комбінованих статусних категорій можна описати наступним чином: 1) кристалізація і низьких, і високих статусів давала хитру суміш уявлень на кшталт «для мене це важливо, але хай воно якось само існує» (депривовані) та «для мене це неважливо, але я все одно буду моніторити це» (освічено-багаті); 2) кристалізація середніх статусів і переважання освіти над доходом формували послідовні поведінкові лінії «це для мене важливо і я приділяю цьому увагу», а переважання доходу над освітою – протилежну послідовність «це для мене неважливо і увагу цьому я не приділяю» (див. Таблицю 15).

Таблиця 15

**Цікавість до політики у різних комбінованих статусних категорій
в Іраку згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)**

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Скажіть, будь-ласка, наскільки Ви цікавитеся політикою?»			
		Дуже цікавлюся (Very interested)	Певною мірою цікавлюся (Somewhat interested)	Не дуже цікавлюся (Not very interested)	Зовсім не цікавлюся (Not at all interested)
2004 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	94	148	101	153
		19%	29,8%	20,4%	30,8%
	Середні консистентні статуси	19	77	41	36
		11%	44,5%	23,7%	20,8%
	Високі консистентні статуси	13	28	13	7
		21,3%	45,9%	21,3%	11,5%
	Неконсистентність на користь освіти	187	325	175	179
		21,6%	37,5%	20,2%	20,7%
2006 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	81	202	132	180
		13,6%	33,9%	22,2%	30,3%
	Середні консистентні статуси	124	177	79	110
		25,3%	36,1%	16,1%	22,4%
	Високі консистентні статуси	142	223	85	108
		25,4%	40%	15,2%	19,4%
	Неконсистентність на користь освіти	6	4	7	1
		33,3%	22,2%	38,9%	5,6%
2013 Відмінності значущі на рівні 0,01	Низькі консистентні статуси	207	240	83	90
		33,4%	38,7%	13,4%	14,5%
	Середні консистентні статуси	176	247	167	159
		23,5%	33%	22,3%	21,2%
	Високі консистентні статуси	10	42	43	28
		8,1%	34,1%	35%	22,8%
	Неконсистентність на користь освіти	20	142	112	54
		6,1%	43,3%	34,1%	16,5%
2013 Відмінності значущі на рівні 0,01	Неконсистентність на користь доходу	6	14	20	14
		11,1%	25,9%	37%	25,9%
	Неконсистентність на користь освіти	32	121	78	38
		11,9%	45%	29%	14,1%
	Неконсистентність на користь доходу	32	134	137	90
		8,1%	34,1%	34,9%	22,9%

Продовження таблиці 15

2018	Низькі консистентні статуси	20	66	70	62
		9,2%	30,3%	32,1%	28,4%
	Середні консистентні статуси	16	55	50	56
		9%	31,1%	28,2%	31,6%
	Високі консистентні статуси	0	16	8	12
		0%	44,4%	22,2%	33,3%
	Неконсистентність на користь освіти	25	123	86	93
		7,6%	37,6%	26,3%	28,4%
Відмінності не значущі	Неконсистентність на користь доходу	36	130	115	141
		8,5%	30,8%	27,3%	33,4%
2004–2018	Низькі консистентні статуси	248	433	293	353
		18,7%	32,6%	22,1%	26,6%
	Середні консистентні статуси	197	497	288	254
		15,9%	40,2%	23,3%	20,6%
	Високі консистентні статуси	25	62	48	34
		14,8%	36,7%	28,4%	20,1%
	Неконсистентність на користь освіти	451	809	422	400
		21,7%	38,9%	20,3%	19,2%
	Неконсистентність на користь доходу	325	713	551	570
		15,1%	33%	25,5%	26,4%
Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	248	433	293	353
		18,7%	32,6%	22,1%	26,6%
	Середні консистентні статуси	197	497	288	254
		15,9%	40,2%	23,3%	20,6%
	Високі консистентні статуси	25	62	48	34
		14,8%	36,7%	28,4%	20,1%
	Неконсистентність на користь освіти	451	809	422	400
		21,7%	38,9%	20,3%	19,2%
	Неконсистентність на користь доходу	325	713	551	570
		15,1%	33%	25,5%	26,4%

Джерело: побудовано авторами

Соціоструктурна забарвленість присутності політичних дискусій у повсякденному спілкуванні в Іраку вносить ще цікавіші корективи у наші уявлення про різні комбіновані статусні категорії. Депривовані громадяни, вочевидь, дійсно очікували, щоб політика «просто працювала» і приносила позитивні результати у покращенні суспільного життя, а з друзями обговорювали мікросправи. Умовний середній клас і «практики» були не проти ділитися з друзями власними політичними міркуваннями, однак налаштовані вони були «дипломатично» у сенсі розуміння цієї риси для спілкування звичайних людей – отже, мали розвинутий емоційний інтелект і могли уникати висловлення своїх думок у невідповідних умовах. Натомість диспропорційність статусів на користь освіти сприяла претензійності – ми бачимо індикатори переконання «я / ми у політиці як риба у воді», що навіть могло спричиняти спроби навіяти чи нав'язати свою думку своїм близьким. Представники ж умовного вищого класу, як ми побоюємося, були «зірками», які яскраво світять, але не гріють, тобто

здатними справляти враження серед друзів своєю різнобічною політичною підкованістю за відсутності справжнього гарячого інтересу до політики та доль залежних від неї співгромадян (див. Таблицю 16).

Таблиця 16

Політичні дискусії з друзями у різних комбінованих статусних категорій в Іраку згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Коли ви збираєтесь разом з друзями, ви обговорюєте політичні питання...?»		
		Часто (Frequently)	Час від часу (Occasionally)	Ніколи (Never)
2004 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	101	188	218
		19,9%	37,1%	43%
	Середні консистентні статуси	40	73	60
		23,1%	42,2%	34,7%
	Високі консистентні статуси	23	24	14
		37,7%	39,3%	23%
2018 Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	232	394	249
		26,5%	45%	28,5%
	Середні консистентні статуси	97	273	222
		16,4%	46,1%	37,5%
	Високі консистентні статуси	22	82	113
		10,1%	37,8%	52,1%
2004–2018 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	16	88	74
		9%	49,4%	41,6%
	Середні консистентні статуси	4	14	18
		11,1%	38,9%	50%
	Високі консистентні статуси	38	154	129
		11,8%	48%	40,2%
2004–2018 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	39	171	195
		9,6%	42,2%	48,1%
	Середні консистентні статуси	123	270	331
		17%	37,3%	45,7%
	Високі консистентні статуси	56	161	134
		16%	45,9%	38,2%
2004–2018 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	27	38	32
		27,8%	39,2%	33%
	Середні консистентні статуси	270	548	378
		22,6%	45,8%	31,6%
	Високі консистентні статуси	136	444	417
		13,6%	44,5%	41,8%

Джерело: побудовано авторами

Дані WVS щодо політичної афілійованості підтверджують, що якщо іракське суспільство і має на когось опиратися та сподіватися, то це його освітньо-дохідна середина і матеріально потерпаючий освітній резерв (див. Таблицю 17). З точки зору жителів України трохи сумно констатувати, але якщо в аналогічних таблицях щодо України та Філіппін дивитися не на об'єм часток, а на домінуючі у них акценти (тобто на напрямок самовизначення), то прошарки, які мають бути середнім класом або наближаються до нього, декларували більш систематичну відповідність очікуваням від їхнього соціоструктурного місця громадянським функціям не у «високоосвіченій» Україні і не в одному з «азійських тигрів», а саме у «неблагополучному» Іраку (під його неблагополуччям ми, звісно, маємо на увазі не факт наявності нафти, а статус «гарячої точки» через її наявність).

На жаль, у нас немає можливості повноцінно охарактеризувати ідеологічну динаміку самовизначення різних комбінованих статусних категорій в Іраку через відсутність у WVS релевантних даних за всі розглянуті роки, крім 2013-го. Але те, що ми можемо проаналізувати, здатне частково реабілітувати носіїв високих консистентних статусів. Всі, крім них, йшли в ухил у праві погляди (див. Таблицю 18), що цілком зрозуміло в умовах вивченої необхідності захищатися: режим Хусейна позиціював себе як захисник арабського та ісламського світу від «західного імперіалізму» на чолі зі США⁸⁴ ⁸⁵; нашіміле розслідування тортур американських військових над іракцями у в'язниці «Абу-Грейб»⁸⁶ теж формувало стійку відразу щодо західних чужинців; релігійні війни змушували політичні сили Іраку радикалізуватися до жорстких релігійно забарвлених ультраправих та фундаменталістських форм націоналізму⁸⁷. У таких критичних умовах прогресивність у сенсі емпатії, терпимості, поваги, милосердя і турботи про інших, вміння розпізнати демонізацію «ворога» і відкритість

⁸⁴ Alamiri Y. S. Before the 2003 invasion, what did Iraq look like? *CGTN America*. URL: <https://america.cgtn.com/2017/03/30/before-the-2003-invasion-what-did-iraq-look-like/> (date of access: 18.06.2026).

⁸⁵ Ozavci O. Iraq war 20 years on: how the role of empire and imperialism in the Middle East has been misconstrued. *The Conversation*. URL: <https://theconversation.com/iraq-war-20-years-on-how-the-role-of-empire-and-imperialism-in-the-middle-east-has-been-misconstrued-201118> (date of access: 18.06.2026).

⁸⁶ Зілгалов В. 10 років від початку війни в Іраку: міф про ядерну бомбу... *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24932366.html> (дата звернення: 18.06.2026).

⁸⁷ Голос Америки. Чи релігійні протистояння є причиною насилля в Іраку?. *Голос Америки Українською*. URL: <https://www.holosameryky.com/a/a-49-2007-03-13-voa4-86824057/218966.html> (дата звернення: 18.06.2026).

до гуманізованого сприйняття відмінних від тебе людей – навіть якщо більшість із них поводить себе далеко не по-людськи – з більшою ймовірністю закріпилися би у свідомості тих, хто відчував себе у більшій безпеці.

Таблиця 17

Членство в політичних партіях у різних комбінованих статусних категорій в Іраку згідно з даними WVS (метод Монте-Карло)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Зараз я зачитаю список громадських організацій. Скажіть, по кожній з них, Ви є активним членом цих організацій, неактивним членом організації або не є членом цих організацій? Політичні партії»		
		Не є членом (Not a member)	Неактивний член (Inactive member)	Активний член (Active member)
2013 Відмінності значущі на рівні 0,05	Низькі консистентні статуси	126	0	0
		100%	0%	0%
	Середні консистентні статуси	317	4	12
		95,2%	1,2%	3,6%
	Високі консистентні статуси	52	2	0
		96,3%	3,7%	0%
	Неконсистентність на користь освіти	265	5	6
		96%	1,8%	2,2%
2018 Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	393	2	5
		98,3%	0,5%	1,3%
	Середні консистентні статуси	180	24	3
		87%	11,6%	1,4%
	Високі консистентні статуси	159	9	6
		91,4%	5,2%	3,4%
	Неконсистентність на користь освіти	34	1	1
		94,4%	2,8%	2,8%
	Неконсистентність на користь освіти	301	21	10
		90,7%	6,3%	3%
	Неконсистентність на користь доходу	391	22	9
		92,7%	5,2%	2,1%

Продовження таблиці 17

2013–2018 Відмінності значущі на рівні 0,01	Низькі консистентні статуси	306	24	3
		91,9%	7,2%	0,9%
	Середні консистентні статуси	476	13	18
		93,9%	2,6%	3,6%
	Високі консистентні статуси	86	3	1
		95,6%	3,3%	1,1%
	Неконсистентність на користь освіти	566	26	16
		93,1%	4,3%	2,6%
	Неконсистентність на користь доходу	784	24	14
		95,4%	2,9%	1,7%

Джерело: побудовано авторами

Таблиця 18

Ідеологічне самопозиціонування різних комбінованих статусних категорій в Іраку згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Вибір згідно з 10-бальною шкалою за питанням «Обговорюючи політичні питання, люди використовують слова “лівий” і “правий”. Виходячи з цього, як Ви визначили б свої погляди, орієнтуючись на цю шкалу»									
		Ліві погляди (Left)	2	3	4	5	6	7	8	9	Праві погляди (Right)
2013 Відмінності значущі на рівні 0,01	Низькі консистентні статуси	2	6	7	2	17	11	17	13	25	3
		1,9%	5,8%	6,8%	1,9%	16,5%	10,7%	16,5%	12,6%	24,3%	2,9%
	Середні консистентні статуси	13	15	20	27	45	27	47	45	31	9
		4,7%	5,4%	7,2%	9,7%	16,1%	9,7%	16,8%	16,1%	11,1%	3,2%
	Високі консистентні статуси	2	6	4	7	4	1	7	8	4	5
		4,2%	12,5%	8,3%	14,6%	8,3%	2,1%	14,6%	16,7%	8,3%	10,4%
	Неконсистентність на користь освіти	5	15	22	21	40	21	39	36	25	13
		2,1%	6,3%	9,3%	8,9%	16,9%	8,9%	16,5%	15,2%	10,5%	5,5%
	Неконсистентність на користь доходу	11	12	23	13	35	40	51	48	48	26
		3,6%	3,9%	7,5%	4,2%	11,4%	13%	16,6%	15,6%	15,6%	8,5%

Джерело: побудовано авторами

Високі рівні освіти і доходу прекрасно підходять під критерії наявності невидимої безпекової подушки згідно з уже згадуваним раніше положенням теорії постмодернізації цінностей (Р. Інгларт), підтверджуючи те ж саме, що і кейс України – інколи для справжнього суспільствотворення недостатньо лише масового зростання рівня доходу чи освіти, у тому числі – в умовах систематичної культурної травмизації – інколи довго недостатньо і наявних середніх рівнів.

2. Трансформації агресорів: РФ, Іран та США

Другий аналітичний кластер нашого дослідження зосереджений на суспільствах, держави яких у різний спосіб і з різним міжнародно-правовим статусом системно застосовують військову силу або проксі-інструменти за межами власної території – від прямих інтервенцій до гібридних форм впливу та підтримки союзних збройних акторів. Сполучені Штати Америки, Російська Федерація та Ісламська Республіка Іран репрезентують три відмінні типи політичних режимів: інституційно розвинену демократію, персоналістську автократію та авторитарну теократію відповідно. Попри інституційну гетерогенність, їх об'єднує спільна для цього кластеру характеристика – тривалий досвід екстериторіального застосування сили, гібридного впливу або участі у проксі-війнах.

Включення цих країн до окремого кластеру зумовлене необхідністю з'ясувати, яким чином досвід екстериторіальної військово-політичної активності може бути пов'язаний із внутрішньою політичною динамікою. Дослідницьке питання полягає в тому, чи може такий досвід супроводжуватися політичною мобілізацією суспільства, чи, навпаки, бути пов'язаним із соціальним ескапізмом, зниженням політичної суб'єктності та феноменом «завченої безпорадності». Ми виходимо з припущення, що тривале екстериторіальне застосування сили та експансивні зовнішньополітичні практики можуть бути пов'язані з формуванням специфічних режимів колективної напруги й культурної травмизації всередині таких суспільств. Поняття «культурної травми» ми тут використовуємо в сенсі способу описати колективно інтерпретований досвід різкого руйнування звичних символічних порядків.

Аналіз емпіричних даних щодо РФ охоплює хвилі WVS з 1995 по 2017 рр. Цей часовий період включає ключові фази кристалізації російського реваншизму: чеченські війни (1994–1996 рр. та офіційно 1999–2009 рр.), військову агресію проти Грузії (2008 р.) та розгортання збройної агресії проти України (з 2014 р.), що перехресно наклалося на соціально-структурні проблеми їхнього власного населення (див.

Таблицю 19, відмінність між роками значуща на рівні 0,001). Саме тому російський кейс є важливим як приклад держави, що послідовно застосовує військову силу, і водночас як приклад суспільства, у якому зовнішня агресія не супроводжується виразним зростанням внутрішньої політичної мобілізації. Навпаки, у цьому випадку можна говорити про поступове звуження простору політичної суб'єктності, коли війна стає справою держави, її пропагандистської машини, утім, дедалі меншою мірою – предметом особистого обговорення.

Таблиця 19

**Динаміка статусної (не)консистентності у РФ згідно з даними WVS
(критерій χ^2 Пірсона)**

Рік участі РФ у WVS	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів				
	Низькі консистентні статуси	Середні консистентні статуси	Високі консистентні статуси	Неконсистентність на користь освіти	Неконсистентність на користь доходу
1995	192	585	130	650	369
	10%	30,4%	6,7%	33,7%	19,2%
2006	31	642	237	493	286
	1,8%	38%	14%	29,2%	16,9%
2011	20	944	49	1352	49
	0,8%	39,1%	2%	56%	2%
2017	123	232	100	1148	135
	7,1%	13,3%	5,8%	66,1%	7,8%

Джерело: побудовано авторами

Особливо демотивованими сприймати політику як цінність були росіяни з кристалізацією низьких статусів, і додатково показник особистої значущості політики зафіксував зростання дистанціювання від політичної сфери у 2017 р. в умовного середнього класу і у категорії з диспропорційно вищою освітою (див. Таблицю 20). Така динаміка є показовою, оскільки категорія «освіта вище доходу» з точки зору класичної інтерпретації статусної неконсистентності могла би проявити себе якраз як група підвищеної фрустрації та потенційної політичної чутливості. Проте у випадку РФ дисбаланс між культурним капіталом і матеріальним становищем за наявними показниками не супроводжується помітнішою політичною активністю – він радше фіксує ситуацію розриву між здатністю розуміти соціально-політичну реальність і відсутністю дієвих каналів для впливу на неї.

Особиста важливість політики для різних комбінованих статусних категорій у РФ згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Скажіть, будь-ласка, наскільки важливо для Вас те, що я зараз назву? Політика»			
		Дуже важлива (Very important)	Скоріше важлива (Rather important)	Не дуже важлива (Not very important)	Зовсім не важлива (Not at all important)
1995 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	19	33	65	70
		10,2%	17,6%	34,8%	37,4%
	Середні консистентні статуси	42	103	270	164
		7,3%	17,8%	46,6%	28,3%
	Високі консистентні статуси	12	42	58	18
		9,2%	32,3%	44,6%	13,8%
	Неконсистентність на користь освіти	61	136	263	188
		9,4%	21%	40,6%	29%
	Неконсистентність на користь доходу	22	67	169	108
		6%	18,3%	46,2%	29,5%
2006 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	0	8	13	10
		0%	25,8%	41,9%	32,3%
	Середні консистентні статуси	44	153	278	152
		7%	24,4%	44,3%	24,2%
	Високі консистентні статуси	27	87	82	35
		11,7%	37,7%	35,5%	15,2%
	Неконсистентність на користь освіти	43	124	208	98
		9,1%	26,2%	44%	20,7%
	Неконсистентність на користь доходу	16	77	103	81
		5,8%	27,8%	37,2%	29,2%
2011 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	1	2	4	12
		5,3%	10,5%	21,1%	63,2%
	Середні консистентні статуси	53	171	393	303
		5,8%	18,6%	42,7%	32,9%
	Високі консистентні статуси	5	20	12	12
		10,2%	40,8%	24,5%	24,5%
	Неконсистентність на користь освіти	101	289	536	393
		7,7%	21,9%	40,6%	29,8%
	Неконсистентність на користь доходу	7	6	22	13
		14,6%	12,5%	45,8%	27,1%

Продовження таблиці 20

2017 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	13	21	47	42
		10,6%	17,1%	38,2%	34,1%
	Середні консистентні статуси	23	52	96	59
		10%	22,6%	41,7%	25,7%
	Високі консистентні статуси	20	34	31	14
		20,2%	34,3%	31,3%	14,1%
	Неконсистентність на користь освіти	139	297	460	244
		12,2%	26,1%	40,4%	21,4%
1995–2017 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	23	30	44	34
		17,6%	22,9%	33,6%	26%
	Середні консистентні статуси	33	64	129	134
		9,2%	17,8%	35,8%	37,2%
	Високі консистентні статуси	162	479	1037	678
		6,9%	20,3%	44%	28,8%
	Неконсистентність на користь освіти	64	183	183	79
		12,6%	36%	36%	15,5%
	Неконсистентність на користь доходу	344	846	1467	923
		9,6%	23,6%	41%	25,8%
		68	180	338	236
		8,3%	21,9%	41,1%	28,7%

Джерело: побудовано авторами

Спостереження за динамікою інтересу до політики дозволяє ще впевненіше виокремлювати тенденцію до послаблення політичної залученості середнього класу і розчарування депривованих громадян РФ на тлі ескалації зовнішніх конфліктів (див. Таблицю 21).

Ще більш симптоматичним є послаблення каналів неформальної комунікації. У 2017 р. показник частого обговорення політики з друзями для категорії з високими кристалізованими статусами впав порівняно з вихідним у 1995 р., а протилежний показник – відмови від такого обговорення – для категорії з неконсистентністю на користь освіти навпаки зріс; серед найменш забезпечених та найменш освічених верств (низькі консистентні статуси) міра виключення політики як теми близького міжособистісного спілкування взагалі критична (див. Таблицю 22). Отже, деполітизація суспільства РФ проявляється не просто через слабкість формальної участі – відбувається поступова ерозія повсякденної політичної комунікації.

Таблиця 21

**Цікавість до політики у різних комбінованих статусних категорій
у РФ згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)**

Продовження таблиці 21

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Скажіть, будь-ласка, наскільки Ви цікавитесь політикою?»			
		Дуже цікавлюся (Very interested)	Певною мірою цікавлюся (Somewhat interested)	Не дуже цікавлюся (Not very interested)	Зовсім не цікавлюся (Not at all interested)
1995	Низькі консистентні статуси	17	38	66	68
		9%	20,1%	34,9%	36%
	Середні консистентні статуси	48	149	304	83
		8,2%	25,5%	52,1%	14,2%
	Високі консистентні статуси	25	43	53	9
		19,2%	33,1%	40,8%	6,9%
	Неконсистентність на користь освіти	74	167	295	110
		11,5%	25,9%	45,7%	17%
2006	Низькі консистентні статуси	23	91	183	72
		6,2%	24,7%	49,6%	19,5%
	Середні консистентні статуси	1	10	15	6
		3,1%	31,3%	46,9%	18,8%
	Високі консистентні статуси	39	183	275	136
		6,2%	28,9%	43,4%	21,5%
	Неконсистентність на користь освіти	25	97	85	25
		10,8%	41,8%	36,6%	10,8%
2011	Низькі консистентні статуси	37	154	202	96
		7,6%	31,5%	41,3%	19,6%
	Середні консистентні статуси	16	96	110	60
		5,7%	34%	39%	21,3%
	Високі консистентні статуси	0	2	7	11
		0%	10%	35%	55%
	Неконсистентність на користь освіти	37	215	456	220
		4%	23,2%	49,1%	23,7%
Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	3	16	23	5
		6,4%	34%	48,9%	10,6%
	Середні консистентні статуси	70	429	584	244
		5,3%	32,3%	44%	18,4%
	Високі консистентні статуси	4	15	12	16
		8,5%	31,9%	25,5%	34%
	Неконсистентність на користь освіти	4	15	12	16
		8,5%	31,9%	25,5%	34%

Продовження таблиці 21

Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	12	26	41	43
		9,8%	21,3%	33,6%	35,2%
	Середні консистентні статуси	11	81	104	37
		4,7%	34,8%	44,6%	15,9%
	Високі консистентні статуси	12	43	37	9
		11,9%	42,6%	36,6%	8,9%
	Неконсистентність на користь освіти	97	421	458	169
		8,5%	36,8%	40%	14,8%
	Неконсистентність на користь доходу	14	51	46	24
		10,4%	37,8%	34,1%	17,8%
Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	30	76	129	128
		8,3%	20,9%	35,5%	35,3%
	Середні консистентні статуси	135	628	1139	476
		5,7%	26,4%	47,9%	20%
	Високі консистентні статуси	65	199	198	48
		12,7%	39%	38,8%	9,4%
	Неконсистентність на користь освіти	278	1171	1539	619
		7,7%	32,5%	42,7%	17,2%
	Неконсистентність на користь доходу	57	253	351	172
		6,8%	30,4%	42,1%	20,6%

Джерело: побудовано авторами

Таблиця 22

Політичні дискусії з друзями у різних комбінованих статусних категорій у РФ згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Продовження таблиці 22

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Коли ви збираєтесь разом з друзями, ви обговорюєте політичні питання...?»		
		Часто (Frequently)	Час від часу (Occasionally)	Ніколи (Never)
Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	30	79	80
		15,9%	41,8%	42,3%
	Середні консистентні статуси	109	351	122
		18,7%	60,3%	21%
	Високі консистентні статуси	36	87	7
		27,7%	66,9%	5,4%
	Неконсистентність на користь освіти	147	354	142
		22,9%	55,1%	22,1%
	Неконсистентність на користь доходу	61	212	93
		16,7%	57,9%	25,4%

2017 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	13	47	60
		10,8%	39,2%	50%
	Середні консистентні статуси	13	137	77
		5,7%	60,4%	33,9%
	Високі консистентні статуси	16	55	27
		16,3%	56,1%	27,6%
1995–2017 Відмінності значущі на рівні 0,001	Неконсистентність на користь освіти	123	675	329
		10,9%	59,9%	29,2%
	Неконсистентність на користь доходу	16	71	47
		11,9%	53%	35,1%
	Низькі консистентні статуси	43	126	140
		13,9%	40,8%	45,3%
1995–2017 Відмінності значущі на рівні 0,001	Середні консистентні статуси	122	488	199
		15,1%	60,3%	24,6%
	Високі консистентні статуси	52	142	34
		22,8%	62,3%	14,9%
	Неконсистентність на користь освіти	270	1029	471
		15,3%	58,1%	26,6%
1995–2017 Відмінності значущі на рівні 0,001	Неконсистентність на користь доходу	77	283	140
		15,4%	56,6%	28%

Джерело: побудовано авторами

Практичний вимір участі підтверджує тенденцію до соціального ескапізму (див. Таблицю 23). При аналізі окремих річних вибірок статистично значущих відмінностей між категоріями населення не виявлено, проте після об'єднання даних за чотири роки відмінності стали статистично значущими, що, ймовірно, пов'язано зі збільшенням обсягу вибірки та відповідним зростанням статистичної потужності аналізу. Сукупна вибірка дозволила виявити невеликий, але стабільний соціоструктурний ефект, тому що у кожному окремому році могли бути випадкові коливання, зміни складу вибірки та похибки вимірювання, а при об'єднанні даних ці випадкові коливання частково компенсувалися, і проявилася загальна тенденція. Відсутня значущість може бути частково зумовлена саме змінами структури вибірки між роками. Отож, інституційна залученість до політичних партій у РФ залишається стабільно маргіальною, що, на нашу думку, найбільш деструктивно позначається на суспільному житті через неучасть (не є членами партій) та неактивність (не є активними членами) представників категорії «освіта вище доходу» і кристалізації відповідних статусів на середньому рівні. Зауважимо однак, що для української соціологічної традиції важливо розрізняти формальну участь і ширші практики громадянської (або

політичної) включеності, оскільки слабкість показника партійного членства не завжди означає відсутність політичних орієнтацій або потенціалу до дії^{88 89}. Також обнадійливим є те, що принаймні високі консистентні статуси спонукають росіян до частішої політичної активності у вигляді оформлення і підтримки афіліації з конкретними силами (навіть якщо це походить із корисливих міркувань, теж непогано – є хоча б такий старт), а не повному замкненню у своєму добробуті і «вирішенні питань» поза політичною залученістю.

Таблиця 23

Членство в політичних партіях у різних комбінованих статусних категорій у РФ згідно з даними WVS (метод Монте-Карло)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Зараз я зачитаю список громадських організацій. Скажіть, по кожній з них, Ви є активним членом цих організацій, неактивним членом організацій або не є членом цих організацій? Політичні партії»		
		Не є членом (Not a member)	Неактивний член (Inactive member)	Активний член (Active member)
1995 Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	190	1	1
		99%	0,5%	0,5%
	Середні консистентні статуси	571	8	6
		97,6%	1,4%	1%
	Високі консистентні статуси	125	2	3
		96,2%	1,5%	2,3%
	Неконсистентність на користь освіти	635	10	5
		97,7%	1,5%	0,8%
	Неконсистентність на користь доходу	368	0	1
		99,7%	0%	0,3%
2006 Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	28	2	0
		93,3%	6,7%	0%
	Середні консистентні статуси	619	14	7
		96,7%	2,2%	1,1%
	Високі консистентні статуси	218	15	2
		92,8%	6,4%	0,9%

⁸⁸ Климончук В. Й. Політична участь громадян України як вияв антропологічного виміру свободи. *Політичний менеджмент*. 2012. Вип. 4–5. С. 72–80.

⁸⁹ Резнік О. С. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. Київ : Інститут соціології НАН України, 2003. 101 с.

Продовження таблиці 23

	Неконсистентність на користь освіти	463	22	4
		94,7%	4,5%	0,8%
	Неконсистентність на користь доходу	262	20	2
		92,3%	7%	0,7%
2011 Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	20	0	0
		100%	0%	0%
	Середні консистентні статуси	922	18	1
		98%	1,9%	0,1%
	Високі консистентні статуси	48	1	0
		98%	2%	0%
	Неконсистентність на користь освіти	1297	34	11
		96,6%	2,5%	0,8%
2017 Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	46	2	0
		95,8%	4,2%	0%
	Середні консистентні статуси	118	1	0
		99,2%	0,8%	0%
	Середні консистентні статуси	226	3	3
		97,4%	1,3%	1,3%
	Високі консистентні статуси	93	4	2
		93,9%	4%	2%
1995–2017 Відмінності значущі на рівні 0,01	Неконсистентність на користь освіти	1086	36	11
		95,9%	3,2%	1%
	Неконсистентність на користь доходу	132	2	0
		98,5%	1,5%	0%
	Низькі консистентні статуси	356	4	1
		98,6%	1,1%	0,3%
	Середні консистентні статуси	2338	43	17
		97,5%	1,8%	0,7%
	Високі консистентні статуси	484	22	7
		94,3%	4,3%	1,4%
	Неконсистентність на користь освіти	3481	102	31
		96,3%	2,8%	0,9%
	Неконсистентність на користь доходу	808	24	3
		96,8%	2,9%	0,4%

Джерело: побудовано авторами

Ідеологічне самопозиціонування росіян йшло шляхом від соціо-структурної неспецифічності поглядів до формування конформістського «центру» (прихильність до вибору позицій «5» і «6») серед обох статусно неконсистентних категорій, переважно правого ухилу депривованих (низькі консистентні статуси) та впевненого правого

ухилу ресурсних (високі консистентні статуси) громадян. І типаж «освіта+, дохід–», і типаж «дохід+, освіта–» опинилися під впливом прихованої ескапістської установки («ми помірковані і за все хороше»), що опосередковано сприяє збереженню домінування режиму в політичному полі, і тільки диспропорція на користь освіти породжує трохи більшу частку потенційних активістів-бунтарів (див. Таблицю 24). Ці результати можна інтерпретувати як ознаку того, що зовнішньополітична мобілізація не супроводжується у РФ зростанням автономної політичної суб'єктності. Ситуація може бути описана через аналітичну аналогію із феноменом «завченої безпорадності»: повторюваний досвід неконтрольованості політичних рішень може знижувати готовність до дії навіть серед груп, потенційно здатних до критичного осмислення соціальної реальності⁹⁰. Показовою також є сама сутність ідеологічного «центрування», адже у російському контексті воно найімовірніше є радше індикатором уникання ідеологічного самовизначення – респондент не стільки свідомо обирає центр, скільки уникає як правого, так і лівого країв, що вимагають більш виразної політичної позиції.

Відтак кейс РФ демонструє, що статусна неконсистентність за умов авторитарного звуження політичного поля може суттєво втрачати свій протестний потенціал і перетворюватися на один із проявів ширшої пасивізації суспільства.

Кейс наступної країни, що була відомим агресором у новітній історії – Ірану (у Світовому дослідженні представлений за 2000, 2007 та 2020 рр.) – дозволяє дослідити суспільство, яке перманентно перебуває в стані ведення проксі-війн за умови жорсткого зовнішнього, передовсім санкційного тиску. На відміну від РФ, де воєнна та імперська мобілізація супроводжується внутрішньою деполітизацією, ситуація в Ірані є складнішою. Тут зовнішня ізоляція та санкційний тиск з одного боку та релігійно-ідеологічний контроль і тривала участь у регіональних конфліктах з іншого боку не знімають політичної напруги, а радше накопичують її в окремих соціальних прошарках. З приводу останніх, доречі, бачимо, що найгірші статусні позиції в Ірані дійсно накопичуються – саме на час останньої хвилі WVS його соціальна структура викривилася найплачевніше (див. Таблицю 25, відмінність між роками значуща на рівні 0,001).

⁹⁰ Abramson L. Y., Seligman M. E., Teasdale J. D. Learned helplessness in humans: critique and reformulation. *Journal of abnormal psychology*. 1978. Vol. 87, no. 1. P. 49–74. URL: <https://doi.org/10.1037/0021-843x.87.1.49> (date of access: 18.06.2026).

Ідеологічне самопозиціонування різних комбінованих статусних категорій у РФ згідно з даними WVS (метод Монте-Карло)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Вибір згідно з 10-бальною шкалою за питанням «Обговорюючи політичні питання, люди використовують слова“лівий” і “правий”. Виходячи з цього, як Ви визначили б свої погляди, орієнтуючись на цю шкалу»										
		Ліві погляди (Left)	2	3	4	5	6	7	8	9	Праві погляди (Right)	
1995	Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	2	2	8	4	18	5	2	2	0	5
			4,2%	4,2%	16,7%	8,3%	37,5%	10,4%	4,2%	4,2%	0%	10,4%
	Відмінності не значущі	Середні консистентні статуси	24	9	24	29	152	43	11	10	6	10
			7,5%	2,8%	7,5%	9,1%	47,8%	13,5%	3,5%	3,1%	1,9%	3,1%
	Відмінності не значущі	Високі консистентні статуси	7	2	7	7	41	13	8	5	1	3
			7,4%	2,1%	7,4%	7,4%	43,6%	13,8%	8,5%	5,3%	1,1%	3,2%
	Відмінності не значущі	Неконсистентність на користь освіти	38	7	32	37	190	39	19	16	5	11
			9,6%	1,8%	8,1%	9,4%	48,2%	9,9%	4,8%	4,1%	1,3%	2,8%
	Відмінності не значущі	Неконсистентність на користь доходу	12	6	11	14	111	15	13	5	4	8
			6%	3%	5,5%	7%	55,8%	7,5%	6,5%	2,5%	2%	4%
2011	Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	1	0	0	0	4	0	1	0	1	0
			14,3%	0%	0%	0%	57,1%	0%	14,3%	0%	14,3%	0%
	Відмінності не значущі	Середні консистентні статуси	34	14	29	22	202	86	50	57	31	19
			6,3%	2,6%	5,3%	4%	37,1%	15,8%	9,2%	10,5%	5,7%	3,5%
	Відмінності не значущі	Високі консистентні статуси	1	0	1	2	5	9	6	9	1	1
			2,9%	0%	2,9%	5,7%	14,3%	25,7%	17,1%	25,7%	2,9%	2,9%
	Відмінності не значущі	Неконсистентність на користь освіти	59	36	57	45	259	152	69	82	22	37
			7,2%	4,4%	7%	5,5%	31,7%	18,6%	8,4%	10%	2,7%	4,5%
	Відмінності не значущі	Неконсистентність на користь доходу	1	1	2	1	14	8	3	1	1	1
			3%	3%	6,1%	3%	42,4%	24,2%	9,1%	3%	3%	3%

Продовження таблиці 24

2017	Відмінності значущі на рівні 0,05	Низькі консистентні статуси	1	0	5	2	18	12	3	7	4	13
			1,5%	0%	7,7%	3,1%	27,7%	18,5%	4,6%	10,8%	6,2%	20%
	Середні консистентні статуси		4	3	3	13	52	36	21	21	2	14
			2,4%	1,8%	1,8%	7,7%	30,8%	21,3%	12,4%	12,4%	1,2%	8,3%
	Високі консистентні статуси		1	0	1	3	22	13	14	13	5	8
			1,3%	0%	1,3%	3,8%	27,5%	16,3%	17,5%	16,3%	6,3%	10%
	Неконсистент- ність на користь освіти		17	16	32	37	265	162	99	80	18	57
			2,2%	2%	4,1%	4,7%	33,8%	20,7%	12,6%	10,2%	2,3%	7,3%
	Неконсистент- ність на користь доходу		2	2	4	5	28	15	7	9	1	16
			2,2%	2,2%	4,5%	5,6%	31,5%	16,9%	7,9%	10,1%	1,1%	18%
1995–2017	Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	4	2	13	6	40	17	6	9	5	18
			3,3%	1,7%	10,8%	5%	33,3%	14,2%	5%	7,5%	4,2%	15%
	Середні консистентні статуси		62	26	56	64	406	165	82	88	39	43
			6%	2,5%	5,4%	6,2%	39,4%	16%	8%	8,5%	3,8%	4,2%
	Високі консистентні статуси		9	2	9	12	68	35	28	27	7	12
			4,3%	1%	4,3%	5,7%	32,5%	16,7%	13,4%	12,9%	3,3%	5,7%
	Неконсистент- ність на користь освіти		114	59	121	119	714	353	187	178	45	105
			5,7%	3%	6,1%	6%	35,8%	17,7%	9,4%	8,9%	2,3%	5,3%
	Неконсистент- ність на користь доходу		15	9	17	20	153	38	23	15	6	25
			4,7%	2,8%	5,3%	6,2%	47,7%	11,8%	7,2%	4,7%	1,9%	7,8%

Джерело: побудовано авторами

Таблиця 25

**Динаміка статусної (не)консистентності в Ірані згідно
з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)**

Рік участі Ірану у WVS	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів				
	Низькі консистентні статуси	Середні консистентні статуси	Високі консистентні статуси	Неконсистентність на користь освіти	Неконсистентність на користь доходу
2000	140	206	123	1266	423
	6,5%	9,5%	5,7%	58,7%	19,6%
2007	288	800	73	831	639
	10,9%	30,4%	2,8%	31,6%	24,3%
2020	240	298	49	730	160
	16,2%	20,2%	3,3%	49,4%	10,8%

Джерело: побудовано авторами

На противагу РФ, іранське суспільство – а точніше, його статусні категорії, що мають бути «драйвовими», – зберігає суттєву міру зацікавленості щодо політичних процесів (важливість політики + цікавість до політики). У плані важливості політики різні статусні категорії часто мають дуже малі відриви між частками як у згоді з цим, так і у незгоді, й загалом середній клас та «наздоганяючий» середній клас (перевага освіти над доходом) не мають внутрішньої однорідності у поглядах, але підтягуються доволі близько до міри залученості, супутньої кристалізації високих статусів (див. Таблицю 26).

Таблиця 26

**Особиста важливість політики для різних комбінованих статусних
категорій в Ірані згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)**

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Скажіть, будь-ласка, наскільки важливо для Вас те, що я зараз назву? Політика»			
		Дуже важлива (Very important)	Скоріше важлива (Rather important)	Не дуже важлива (Not very important)	Зовсім не важлива (Not at all important)
2000 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	10	16	55	39
		8,3%	13,3%	45,8%	32,5%
	Середні консистентні статуси	35	66	64	32
		17,8%	33,5%	32,5%	16,2%

Продовження таблиці 26

	Високі консистентні статуси	26	34	34	21
		22,6%	29,6%	29,6%	18,3%
	Неконсистентність на користь освіти	246	332	401	220
		20,5%	27,7%	33,4%	18,3%
2007 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	63	61	78	85
		22%	21,3%	27,2%	29,6%
	Середні консистентні статуси	154	232	258	151
		19,4%	29,2%	32,5%	19%
	Високі консистентні статуси	15	29	15	14
		20,5%	39,7%	20,5%	19,2%
	Неконсистентність на користь освіти	172	278	231	144
		20,8%	33,7%	28%	17,5%
	Неконсистентність на користь доходу	122	177	188	147
		19,2%	27,9%	29,7%	23,2%
2020 Відмінності значущі на рівні 0,05	Низькі консистентні статуси	58	81	37	61
		24,5%	34,2%	15,6%	25,7%
	Середні консистентні статуси	62	104	50	82
		20,8%	34,9%	16,8%	27,5%
	Високі консистентні статуси	15	20	9	5
		30,6%	40,8%	18,4%	10,2%
	Неконсистентність на користь освіти	154	274	161	140
		21,1%	37,6%	22,1%	19,2%
	Неконсистентність на користь доходу	44	48	28	39
		27,7%	30,2%	17,6%	24,5%
2000–2020 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	131	158	170	185
		20,3%	24,5%	26,4%	28,7%
	Середні консистентні статуси	251	402	372	265
		19,5%	31,2%	28,8%	20,5%
	Високі консистентні статуси	56	83	58	40
		23,6%	35%	24,5%	16,9%
	Неконсистентність на користь освіти	572	884	793	504
		20,8%	32,1%	28,8%	18,3%
	Неконсистентність на користь доходу	206	293	346	327
		17,6%	25%	29,5%	27,9%

Джерело: побудовано авторами

Високий інтерес до політики серед представників статусної категорії «освіта вище доходу» попри суперечливість всередині неї можна інтерпретувати як прояв соціальної фрустрації, що ще не набула політичної інституціоналізації в Ірані, але вже є політично значущою (див. Таблицю 27). Ця категорія – високоосвічені громадяни, які на тлі санкційного тиску та внутрішніх обмежень не завжди можуть конвертувати культурний капітал у відповідний рівень доходу – є потенційно однією з найбільш незадоволеною поточним порядком, і тут радше йдеться про структурну невідповідність між очікуваннями, сформованими освітою, та реальними можливостями соціального просування. Така невідповідність посилює політичну чутливість цієї верстви, тому що особисте матеріальне обмеження цілком доречно сприймається як наслідок ширшого політико-економічного порядку. Середній клас (середні консистентні статуси) в Ірані теж виглядає по-громадянськи перспективно, однак у нього частіше спостерігається внутрішній поділ на тих, «кому треба» і «кому не треба».

Таблиця 27

Цікавість до політики у різних комбінованих статусних категорій в Ірані згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Скажіть, будь-ласка, наскільки Ви цікавитеся політикою?»			
		Дуже цікавлюся (Very interested)	Певною мірою цікавлюся (Somewhat interested)	Не дуже цікавлюся (Not very interested)	Зовсім не цікавлюся (Not at all interested)
2000 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	17	33	29	55
		12,7%	24,6%	21,6%	41%
	Середні консистентні статуси	30	89	51	29
		15,1%	44,7%	25,6%	14,6%
	Високі консистентні статуси	32	46	24	18
		26,7%	38,3%	20%	15%
	Неконсистентність на користь освіти	225	541	312	158
		18,2%	43,8%	25,2%	12,8%
	Неконсистентність на користь доходу	50	100	107	142
		12,5%	25,1%	26,8%	35,6%

Продовження таблиці 27

2007	Низькі консистентні статуси	17	91	112	66
		5,9%	31,8%	39,2%	23,1%
	Середні консистентні статуси	45	314	310	130
		5,6%	39,3%	38,8%	16,3%
	Високі консистентні статуси	5	32	28	7
		6,9%	44,4%	38,9%	9,7%
	Неконсистентність на користь освіти	65	364	287	114
		7,8%	43,9%	34,6%	13,7%
2020	Низькі консистентні статуси	34	231	266	105
		5,3%	36,3%	41,8%	16,5%
	Середні консистентні статуси	44	76	40	78
		18,5%	31,9%	16,8%	32,8%
	Високі консистентні статуси	36	124	83	54
		12,1%	41,8%	27,9%	18,2%
	Неконсистентність на користь освіти	8	20	14	7
		16,3%	40,8%	28,6%	14,3%
2000–2020	Низькі консистентні статуси	90	305	210	125
		12,3%	41,8%	28,8%	17,1%
	Середні консистентні статуси	31	59	34	36
		19,4%	36,9%	21,3%	22,5%
	Високі консистентні статуси	78	200	181	199
		11,9%	30,4%	27,5%	30,2%
	Неконсистентність на користь доходу	111	527	444	213
		8,6%	40,7%	34,3%	16,4%
Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	45	98	66	32
		18,7%	40,7%	27,4%	13,3%
	Середні консистентні статуси	380	1210	809	397
		13,6%	43,3%	28,9%	14,2%
	Високі консистентні статуси	115	390	407	283
		9,6%	32,6%	34,1%	23,7%
	Неконсистентність на користь освіти	115	390	407	283
		9,6%	32,6%	34,1%	23,7%

Джерело: побудовано авторами

Попри те, що інституційні механізми участі істотно обмежені й контрольовані, частина політичної залученості може зміщуватися в неформальні комунікативні практики – зокрема у часте або хоча би час від часу повторюване обговорення політики з друзями. Таким чином у Ірані політичний дискурс тяж зберігався на побутовому рівні

за вже встановленим порядком першості різних суб'єктів: провідними «політизаторами» були ресурсні громадяни, а їхньою підтримкою – представники середніх збалансованих рівнів освіти і доходу та представники неконсистентного типу «освіта+, дохід–» (див. Таблицю 28). Наявність неформальної політизації добре узгоджується з підходами, що описують політичну дію у близькосхідних суспільствах через повсякденні практики та приватні мережі⁹¹.

Таблиця 28

Політичні дискусії з друзями у різних комбінованих статусних категорій в Ірані згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Коли ви збираєтесь разом з друзями, ви обговорюєте політичні питання...?»		
		Часто (Frequently)	Час від часу (Occasionally)	Ніколи (Never)
2000 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	10	48	77
		7,4%	35,6%	57%
	Середні консистентні статуси	34	126	37
		17,3%	64%	18,8%
	Високі консистентні статуси	27	60	27
		23,7%	52,6%	23,7%
	Неконсистентність на користь освіти	232	687	296
		19,1%	56,5%	24,4%
2020 Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	41	153	194
		10,6%	39,4%	50%
	Середні консистентні статуси	43	108	89
		17,9%	45%	37,1%
	Високі консистентні статуси	48	149	100
		16,2%	50,2%	33,7%
	Неконсистентність на користь освіти	11	25	13
		22,4%	51%	26,5%
2020 Відмінності не значущі	Неконсистентність на користь освіти	107	394	229
		14,7%	54%	31,4%
	Неконсистентність на користь доходу	34	69	57
		21,3%	43,1%	35,6%

⁹¹ Bayat A. Life as politics: how ordinary people change the Middle East. Amsterdam University Press, 2010.

2000–2020 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	53	156	166
		14,1%	41,6%	44,3%
	Середні консистентні статуси	82	275	137
		16,6%	55,7%	27,7%
	Високі консистентні статуси	38	85	40
		23,3%	52,1%	24,5%
	Неконсистентність на користь освіти	339	1081	525
		17,4%	55,6%	27%
	Неконсистентність на користь доходу	75	222	251
		13,7%	40,5%	45,8%

Джерело: побудовано авторами

Розрив між слабкою інституційною участю та відносно високою комунікативною активністю є важливим для розуміння іранського кейсу. Він показує, що низьке членство в партіях серед громадян Ірану – особливо тих, які не досягли кристалізації освіти та доходу на високому рівні (див. Таблицю 29), – не слід автоматично трактувати як аполітичність. В умовах авторитарних режимів формальна участь може бути обмеженою, або й недоступною, тоді як обговорення політики у приватних мережах залишається способом підтримання політичної свідомості.

Порівняння того, як різні типи статусної (не)консистентності співвідносяться із політичним самовизначенням респондентів у контексті Ірану, було обмеженим через наявність релевантних даних тільки у сьомій хвилі WVS. Тож його основна цінність у тому, що у найкритичнішому для соціальної структури році було зафіксовано відсутність значущих ідеологічних відмінностей у самовизначенні поміж усіма типами статусної (не)консистентності (див. Таблицю 30). Це доводить, що в іранському суспільстві критичніше ставлення до чинного порядку розподілу ресурсів на противагу більшій зацікавленості у збереженні наявних ієрархій не варто автоматично тлумачити у західному значенні шкали «ліві – праві». Невдовзі переходячи до аналізу США, хочемо поділитися міркуванням, що загалом Іран демонструє проміжну модель між російською деполітизацією та американською інституційною політизацією. Її можна визначити як модель латентної політизації – політична суб'єктність за таких обставин може не проявлятися інституційно, але зберігається у статусних очікуваннях і повсякденних комунікаціях щодо політики.

Членство в політичних партіях у різних комбінованих статусних категорій в Ірані згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Зараз я зачитаю список громадських організацій. Скажіть, по кожній з них, Ви є активним членом цих організацій, неактивним членом організації або не є членом цих організацій? Політичні партії»		
		Не є членом (Not a member)	Неактивний член (Inactive member)	Активний член (Active member)
2007 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	277	5	5
		96,5%	1,7%	1,7%
	Середні консистентні статуси	730	51	11
		92,2%	6,4%	1,4%
	Високі консистентні статуси	64	5	4
		87,7%	6,8%	5,5%
	Неконсистентність на користь освіти	725	74	23
		88,2%	9%	2,8%
2020 Відмінності значущі на рівні 0,01	Низькі консистентні статуси	592	35	8
		93,2%	5,5%	1,3%
	Середні консистентні статуси	212	10	16
		89,1%	4,2%	6,7%
	Високі консистентні статуси	272	5	21
		91,3%	1,7%	7%
	Неконсистентність на користь освіти	38	7	4
		77,6%	14,3%	8,2%
2007–2020 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	664	18	47
		91,1%	2,5%	6,4%
	Середні консистентні статуси	143	6	10
		89,9%	3,8%	6,3%
	Високі консистентні статуси	489	15	21
		93,1%	2,9%	4%
	Неконсистентність на користь освіти	1002	56	32
		91,9%	5,1%	2,9%
2007–2020 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	102	12	8
		83,6%	9,8%	6,6%
	Середні консистентні статуси	1389	92	70
		89,6%	5,9%	4,5%
	Високі консистентні статуси	735	41	18
		92,6%	5,2%	2,3%

Джерело: побудовано авторами

Ідеологічне самопозиціонування різних комбінованих статусних категорій в Ірані згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Вибір згідно з 10-бальною шкалою за питанням «Обговорюючи політичні питання, люди використовують слова “лівий” і “правий”. Виходячи з цього, як Ви визначили б свої погляди, орієнтуючись на цю шкалу»									
		Ліві погляди (Left)	2	3	4	5	6	7	8	9	Праві погляди (Right)
2020	Низькі консистентні статуси	5	3	5	3	18	9	6	4	2	3
		8,6%	5,2%	8,6%	5,2%	31%	15,5%	10,3%	6,9%	3,4%	5,2%
	Середні консистентні статуси	10	9	16	16	55	8	13	5	3	6
		7,1%	6,4%	11,3%	11,3%	39%	5,7%	9,2%	3,5%	2,1%	4,3%
	Високі консистентні статуси	10	8	15	4	19	8	6	3	6	3
		12,2%	9,8%	18,3%	4,9%	23,2%	9,8%	7,3%	3,7%	7,3%	3,7%
	Неконсистентність на користь освіти	108	59	108	73	244	70	67	28	28	40
		13,1%	7,2%	13,1%	8,8%	29,6%	8,5%	8,1%	3,4%	3,4%	4,8%
Відмінності не значущі	Неконсистентність на користь доходу	13	7	9	14	56	21	11	6	8	12
		8,3%	4,5%	5,7%	8,9%	35,7%	13,4%	7%	3,8%	5,1%	7,6%

Джерело: побудовано авторами

Аналіз емпіричних даних щодо США (період 1995–2017 рр.) дає змогу перевірити соціоструктурні умови політичної залученості в інституційно розвиненій демократії, що пережила культурні травми від терактів 11 вересня та затяжних кампаній в Іраку й Афганістані. Американський кейс демонструє, як подібний за зовнішньополітичною логікою досвід – тривале ведення воєн за межами власної території – може давати інші наслідки в умовах відкритішої політичної системи. Якщо у розглянутих вище авторитарних режимах політична енергія блокується або витісняється у приватну сферу, то у США вона значною мірою входить у публічні канали через такі інструменти, як вибори, партійна конкуренція, політичні та соціальні кампанії, взаємна двопартійна напруга та її медійні вияви, повсякденне обговорення політики тощо. У цьому випадку політична участь може бути

попередньо окреслена через оптику так званої «ресурсної моделі»: освіта, навички, соціальні мережі та доступ до інституційних каналів підвищують імовірність того, що статусна фрустрація, якої у США також не бракувало (див. Таблицю 31, відмінність між роками значуща на рівні 0,001) буде виражена не через політичний ескапізм, а навпаки – через активну участь у політичних процесах⁹².

Таблиця 31

**Динаміка статусної (не)консистентності у США
згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)**

Рік участі США у WVS	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів				
	Низькі консистентні статуси	Середні консистентні статуси	Високі консистентні статуси	Неконсистентність на користь освіти	Неконсистентність на користь доходу
1995	48	325	330	391	291
	3,5%	23,5%	23,8%	28,2%	21%
1999	68	102	247	581	130
	6%	9%	21,9%	51,5%	11,5%
2006	13	696	20	334	84
	1,1%	60,7%	1,7%	29,1%	7,3%
2011	17	559	122	1379	92
	0,8%	25,8%	5,6%	63,6%	4,2%
2017	32	919	134	1318	114
	1,3%	36,5%	5,3%	52,4%	4,5%

Джерело: побудовано авторами

Замість соціальної апатії американське суспільство дійсно демонструє інтенсифікацію політичної залученості в періоди криз. Ствердні показники особистої значущості політики досягають високого загального рівня, не маючи при цьому стабільного лідера серед комбінованих статусних категорій по окремих роках, але в загальній картині ми вперше бачимо оформлення позитивної лідерської тенденції на користь більшої гіпотетичної громадянської активності серед носіїв низьких консистентних статусів без компаньйонів з інших статусних категорій (див. Таблицю 32). Таким чином, американці мають реакцію, кардинально відмінну від громадян авторитарних держав.

⁹² Brady H. E., Verba S., Schlozman K. L. Beyond SES: a resource model of political participation. *American political science review*. 1995. Vol. 89, no. 2. P. 271–294. URL: <https://doi.org/10.2307/2082425> (date of access: 18.06.2026).

Особиста важливість політики для різних комбінованих статусних категорій у США згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Скажіть, будь-ласка, наскільки важливо для Вас, що я зараз назву? Політика»			
		Дуже важлива (Very important)	Скоріше важлива (Rather important)	Не дуже важлива (Not very important)	Зовсім не важлива (Not at all important)
1995 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	8	10	20	10
		16,7%	20,8%	41,7%	20,8%
	Середні консистентні статуси	52	122	114	33
		16,2%	38%	35,5%	10,3%
	Високі консистентні статуси	75	157	83	14
		22,8%	47,7%	25,2%	4,3%
	Неконсистентність на користь освіти	61	158	134	36
		15,7%	40,6%	34,4%	9,3%
1999 Відмінності не значущі	Низькі консистентні статуси	15	25	19	8
		22,4%	37,3%	28,4%	11,9%
	Середні консистентні статуси	14	43	35	10
		13,7%	42,2%	34,3%	9,8%
	Високі консистентні статуси	44	109	87	7
		17,8%	44,1%	35,2%	2,8%
	Неконсистентність на користь освіти	86	244	203	46
		14,9%	42,1%	35,1%	7,9%
2006 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	7	1	5	0
		53,8%	7,7%	38,5%	0%
	Середні консистентні статуси	63	280	284	63
		9,1%	40,6%	41,2%	9,1%
	Високі консистентні статуси	2	15	2	0
		10,5%	78,9%	10,5%	0%
	Неконсистентність на користь освіти	43	137	127	24
		13%	41,4%	38,4%	7,3%
Неконсистентність на користь доходу		10	26	40	8
		11,9%	31%	47,6%	9,5%

Продовження таблиці 32

2011	Низькі консистентні статуси	5	6	1	5
		29,4%	35,3%	5,9%	29,4%
	Середні консистентні статуси	53	225	207	69
		9,6%	40,6%	37,4%	12,5%
	Високі консистентні статуси	21	56	33	9
		17,6%	47,1%	27,7%	7,6%
Відмінності значущі на рівні 0,001	Неконсистентність на користь освіти	150	589	488	146
		10,9%	42,9%	35,5%	10,6%
	Неконсистентність на користь доходу	17	36	29	8
		18,9%	40%	32,2%	8,9%
2017	Низькі консистентні статуси	6	11	11	5
		18,2%	33,3%	33,3%	15,2%
	Середні консистентні статуси	117	366	350	72
		12,9%	40,4%	38,7%	8%
	Високі консистентні статуси	24	65	41	3
		18%	48,9%	30,8%	2,3%
Відмінності значущі на рівні 0,001	Неконсистентність на користь освіти	199	576	450	82
		15,2%	44,1%	34,4%	6,3%
	Неконсистентність на користь доходу	32	36	34	11
		28,3%	31,9%	30,1%	9,7%
1995–2017	Низькі консистентні статуси	41	53	56	28
		23%	29,8%	31,5%	15,7%
	Середні консистентні статуси	299	1036	990	247
		11,6%	40,3%	38,5%	9,6%
	Високі консистентні статуси	166	402	246	33
		19,6%	47,5%	29%	3,9%
Відмінності значущі на рівні 0,001	Неконсистентність на користь освіти	539	1704	1402	334
		13,5%	42,8%	35,2%	8,4%
	Неконсистентність на користь доходу	130	261	248	65
		18,5%	37,1%	35,2%	9,2%

Джерело: побудовано авторами

Однак показник інтересу до політики у США залишається помітніше пов'язаним з максимальними статусними ресурсами – поєднанням значних обсягів і освітнього, і грошового капіталу. Високостатусна консистентна категорія, яка має і те, і інше, демонструє найвищу політичну включеність, оскільки володіє і компетенціями, і матеріальними можливостями для участі – схоже, це явище у результатах нашого аналізу набуває універсального значення. Водночас типаж «освіта вище доходу» реалізує хвилеподібний

характер декларованої когнітивної політичної залученості, оскільки розрив між освітніми очікуваннями та матеріальним становищем посилює її увагу до питань представництва й інституційної справедливості (див. Таблицю 33). Припускаємо, що у 1999 р. це посилення могло бути наслідком попередніх змін у законодавстві США, зокрема розширення програми «Stafford Loan» у 1992–1993 рр., що дозволили брати студентські кредити всім без винятку, незалежно від фінансового стану, і це спровокувало масове затягування молоді у боргову залежність та, відповідно, у складнощі з доходами⁹³, а у 2011 р. причина була в тому, що американці зіткнулися з наслідками Світової економічної кризи 2008 р. – зруйнованою ринковою цінністю багатьох дипломів, підвищенням рівня безробіття та невідповідною працею серед молодих фахівців^{94 95 96}.

Таблиця 33

Цікавість до політики у різних комбінованих статусних категорій у США згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Скажіть, будь-ласка, наскільки Ви цікавитесь політикою?»			
		Дуже цікавлюся (Very interested)	Певною мірою цікавлюся (Somewhat interested)	Не дуже цікавлюся (Not very interested)	Зовсім не цікавлюся (Not at all interested)
1995 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	2	14	14	18
		4,2%	29,2%	29,2%	37,5%
	Середні консистентні статуси	43	134	99	50
		13,2%	41,1%	30,4%	15,3%
	Високі консистентні статуси	90	175	45	20
		27,3%	53%	13,6%	6,1%

⁹³ Baum S. The evolution of student debt in the United States. *Student loans and the dynamics of debt*. 2015. P. 11–36. URL: <https://doi.org/10.17848/9780880994873.ch2> (date of access: 18.06.2026).

⁹⁴ Valletta R. Recent flattening in the higher education wage premium: polarization, skill downgrading, or both?. Cambridge, MA : National Bureau of Economic Research, 2016. URL: <https://doi.org/10.3386/w22935> (date of access: 18.06.2026).

⁹⁵ Edwards K. A., Shierholz H. The class of 2011. *Economic Policy Institute*. URL: <https://www.epi.org/publication/bp306-class-of-2011/> (date of access: 18.06.2026).

⁹⁶ Abel J. R., Deitz R. Underemployment in the early careers of college graduates following the Great recession. *Education, skills, and technical change: implications for future US GDP growth*. 2017. P. 149–181. URL: https://www.newyorkfed.org/medialibrary/media/research/staff_reports/sr749.pdf?la=en (date of access: 18.06.2026).

Продовження таблиці 33

	Неконсистентність на користь освіти	79	158	104	51
		20,2%	40,3%	26,5%	13%
	Неконсистентність на користь доходу	45	142	71	33
		15,5%	48,8%	24,4%	11,3%
1999	Низькі консистентні статуси	11	28	18	11
		16,2%	41,2%	26,5%	16,2%
	Середні консистентні статуси	13	50	25	15
		12,6%	48,5%	24,3%	14,6%
	Високі консистентні статуси	61	118	56	12
		24,7%	47,8%	22,7%	4,9%
	Неконсистентність на користь освіти	110	280	128	61
		19%	48,4%	22,1%	10,5%
2006	Неконсистентність на користь доходу	13	56	39	22
		10%	43,1%	30%	16,9%
	Низькі консистентні статуси	1	8	1	2
		8,3%	66,7%	8,3%	16,7%
	Середні консистентні статуси	85	319	193	97
		12,2%	46%	27,8%	14%
	Високі консистентні статуси	12	5	2	0
		63,2%	26,3%	10,5%	0%
2011	Неконсистентність на користь освіти	48	155	82	50
		14,3%	46,3%	24,5%	14,9%
	Неконсистентність на користь доходу	12	39	22	11
		14,3%	46,4%	26,2%	13,1%
	Низькі консистентні статуси	3	3	6	5
		17,6%	17,6%	35,3%	29,4%
	Середні консистентні статуси	81	210	151	117
		14,5%	37,6%	27%	20,9%
2017	Високі консистентні статуси	33	59	20	9
		27,3%	48,8%	16,5%	7,4%
	Неконсистентність на користь освіти	255	606	343	167
		18,6%	44,2%	25%	12,2%
	Неконсистентність на користь доходу	14	32	28	18
		15,2%	34,8%	30,4%	19,6%
	Низькі консистентні статуси	4	15	8	5
		12,5%	46,9%	25%	15,6%
Відмінності значущі на рівні 0,001	Середні консистентні статуси	146	398	258	114
		15,9%	43,4%	28,2%	12,4%
	Високі консистентні статуси	54	51	22	7
		40,3%	38,1%	16,4%	5,2%

	Неконсистентність на користь освіти	320	582	290	123
		24,3%	44,3%	22,1%	9,4%
	Неконсистентність на користь доходу	17	48	30	14
		15,6%	44%	27,5%	12,8%
1995–2017 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	21	68	47	41
		11,9%	38,4%	26,6%	23,2%
	Середні консистентні статуси	368	1111	726	393
		14,2%	42,8%	27,9%	15,1%
	Високі консистентні статуси	250	408	145	48
		29,4%	47,9%	17%	5,6%
	Неконсистентність на користь освіти	812	1781	947	452
		20,3%	44,6%	23,7%	11,3%
	Неконсистентність на користь доходу	101	317	190	98
		14,3%	44,9%	26,9%	13,9%

Джерело: побудовано авторами

Соціоструктурна специфіка політичної залученості США рельєфно проявляється і у практичній площині – показники повсякденної політичної комунікації свідчать про вкрай інтенсивні дружні обговорення політики насамперед у гармонійно високостатусних респондентів та респондентів зі статусною неконсистентністю обох типів (див. Таблицю 34). Тож на відміну від РФ, де політика поступово вилучається з повсякденного спілкування, у США вона залишається одним із досить популярних сюжетів побутових розмов у близькому колі. Цей кейс демонструє, що статусна неконсистентність за умов інституційної відкритості може виступати стимулом для політичної артикуляції, проте ця артикуляція не обов'язково веде до консенсусу. Навпаки, вона може посилювати ідеологічну диференціацію та конфліктність публічної дискусії, оскільки різні типи неконсистентності тяжіють до різних відповідей на політичну кризу. Війни, терористичні загрози, питання безпеки, зовнішньополітичні рішення, внутрішні наслідки цих рішень тощо стають предметом завзятої, але інституційно допустимої дискусії, і таким чином культурна травма не замикається у приватній комунікації, а отримує публічну артикуляцію.

Таблиця 34

Політичні дискусії з друзями у різних комбінованих статусних категорій у США згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Коли ви збираєтесь разом з друзями, ви обговорюєте політичні питання...?»		
		Часто (Frequently)	Час від часу (Occasionally)	Ніколи (Never)
1995 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	3	17	26
		6,5%	37%	56,5%
	Середні консистентні статуси	30	187	100
		9,5%	59%	31,5%
	Високі консистентні статуси	87	191	51
		26,4%	58,1%	15,5%
1999 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	54	221	111
		14%	57,3%	28,8%
	Неконсистентність на користь освіти	34	176	74
		12%	62%	26,1%
	Неконсистентність на користь доходу	6	36	25
		9%	53,7%	37,3%
2017 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	14	51	36
		13,9%	50,5%	35,6%
	Середні консистентні статуси	57	154	35
		23,2%	62,6%	14,2%
	Високі консистентні статуси	93	344	141
		16,1%	59,5%	24,4%
2017 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	16	66	48
		12,3%	50,8%	36,9%
	Середні консистентні статуси	12	13	7
		37,5%	40,6%	21,9%
	Високі консистентні статуси	563	245	102
		61,9%	26,9%	11,2%
2017 Відмінності значущі на рівні 0,001	Неконсистентність на користь освіти	109	17	7
		82%	12,8%	5,3%
	Неконсистентність на користь доходу	1001	214	97
		76,3%	16,3%	7,4%
	Неконсистентність на користь доходу	57	34	21
		50,9%	30,4%	18,8%

Продовження таблиці 34

1995–2017 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	21	66	58
		14,5%	45,5%	40%
	Середні консистентні статуси	607	483	238
		45,7%	36,4%	17,9%
	Високі консистентні статуси	253	362	93
		35,7%	51,1%	13,1%
	Неконсистентність на користь освіти	1148	779	349
		50,4%	34,2%	15,3%
	Неконсистентність на користь доходу	107	276	143
		20,3%	52,5%	27,2%

Джерело: побудовано авторами

Показники активного членства у політичних партіях теж є суттєво вищими, ніж у двох попередніх розглянутих кейсах країн, що були агресорами у війнах. Індивідуальні та колективні переваги політичної афілійованості частіше очевидніші для представників високих кристалізованих статусів освіти та доходу, рідше – для депривованих громадян, і найрідше – для «практиків» (див. Таблицю 35). За таких умов статусна фрустрація не витісняється з політичного поля, але і не набуває повноцінної участі у формальних політичних механізмах.

Таблиця 35

Членство в політичних партіях у різних комбінованих статусних категоріях у США згідно з даними WVS (критерій χ^2 Пірсона)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Альтернативи відповіді на запитання «Зараз я зачитаю список громадських організацій. Скажіть, по кожній з них, Ви є активним членом цих організацій, неактивним членом організації або не є членом цих організацій? Політичні партії»		
		Не є членом (Not a member)	Неактивний член (Inactive member)	Активний член (Active member)
1995 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	35	7	5
		74,5%	14,9%	10,6%
	Середні консистентні статуси	180	84	55
		56,4%	26,3%	17,2%
	Високі консистентні статуси	116	120	91
		35,5%	36,7%	27,8%
	Неконсистентність на користь освіти	198	113	78
		50,9%	29%	20,1%

Продовження таблиці 35

	Неконсистентність на користь доходу	146 50,3%	81 27,9%	63 21,7%
2006	Низькі консистентні статуси	7 53,8%	4 30,8%	2 15,4%
	Середні консистентні статуси	365 52,7%	223 32,2%	104 15%
	Високі консистентні статуси	4 21,1%	9 47,4%	6 31,6%
	Неконсистентність на користь освіти	171 51,2%	111 33,2%	52 15,6%
	Неконсистентність на користь доходу	47 56%	18 21,4%	19 22,6%
	Низькі консистентні статуси	13 72,2%	1 5,6%	4 22,2%
	Середні консистентні статуси	332 59,5%	153 27,4%	73 13,1%
2011	Високі консистентні статуси	37 30,6%	56 46,3%	28 23,1%
	Неконсистентність на користь освіти	757 55,2%	408 29,7%	207 15,1%
	Неконсистентність на користь доходу	63 70,8%	19 21,3%	7 7,9%
	Низькі консистентні статуси	20 60,6%	5 15,2%	8 24,2%
	Середні консистентні статуси	471 51,5%	282 30,9%	161 17,6%
	Високі консистентні статуси	42 31,6%	57 42,9%	34 25,6%
	Неконсистентність на користь освіти	657 50,4%	391 30%	255 19,6%
2017	Неконсистентність на користь доходу	61 55,5%	35 31,8%	14 12,7%
	Низькі консистентні статуси	75 67,6%	17 15,3%	19 17,1%
	Середні консистентні статуси	1348 54,3%	742 29,9%	393 15,8%
	Високі консистентні статуси	199 33,2%	242 40,3%	159 26,5%
	Неконсистентність на користь освіти	1783 52,5%	1023 30,1%	592 17,4%
	Неконсистентність на користь доходу	317 55,3%	153 26,7%	103 18%
	Відмінності значущі на рівні 0,001			

Джерело: побудовано авторами

Ознаки статусно пов’язаної ідеологічної диференціації перш за все демонструють яскраві відмінності між вподобаннями протилежних типів статусної неконсистентності у США: статусна категорія «освіта+, дохід–» має помітніші частки лівих позицій, а статусна категорія «освіта–, дохід+» навпаки схиляється до правих. Натомість щодо ідеологічного самопозиціонування носіїв високих консистентних статусів доречно говорити про внутрішню ідеологічну поляризацію «і лівим, і правим» (див. Таблицю 36). Досвід відповідної колективної напруги може тривалий час повторюватися і навіть заохочуватися тому, що у відкритішому політичному середовищі негативні аспекти цієї напруги легше нівелювати завдяки загальній демократичності соціальних інститутів. Саме тому США створюють по-своєму унікальну модель – не деполітизацію, як у РФ, і не латентну політизацію, як в Ірані, а інституційно оформлену політизацію статусної (не)консистентності.

Таблиця 36

Ідеологічне самопозиціонування різних комбінованих статусних категорій у США згідно з даними WVS (метод Монте-Карло)

Рік участі у WVS та рівень значущості відмінностей у вказаному році	Консистентність освітнього і матеріального статусів респондентів	Вибір згідно з 10-бальною шкалою за питанням «Обговорюючи політичні питання, люди використовують слова “лівий” і “правий”. Виходячи з цього, як Ви визначили б свої погляди, орієнтуючись на цю шкалу»									
		Ліві погляди (Left)	2	3	4	5	6	7	8	9	Праві погляди (Right)
1995	Низькі консистентні статуси	1	0	3	2	14	5	1	3	2	5
		2,8%	0%	8,3%	5,6%	38,9%	13,9%	2,8%	8,3%	5,6%	13,9%
	Середні консистентні статуси	9	1	16	13	111	52	37	18	8	15
		3,2%	0,4%	5,7%	4,6%	39,6%	18,6%	13,2%	6,4%	2,9%	5,4%
	Високі консистентні статуси	9	9	31	29	92	41	35	43	11	12
		2,9%	2,9%	9,9%	9,3%	29,5%	13,1%	11,2%	13,8%	3,5%	3,8%
	Неконсистентність на користь освіти	5	13	23	22	121	67	48	25	17	10
		1,4%	3,7%	6,6%	6,3%	34,5%	19,1%	13,7%	7,1%	4,8%	2,8%
	Неконсистентність на користь доходу	2	5	14	10	96	52	18	36	16	13
		0,8%	1,9%	5,3%	3,8%	36,6%	19,8%	6,9%	13,7%	6,1%	5%

Продовження таблиці 36

1999	Відмінності значущі на рівні 0,01	Низькі консистентні статуси	4 6,6%	1 1,6%	3 4,9%	2 3,3%	16 26,2%	17 27,9%	5 8,2%	8 13,1%	1 1,6%	4 6,6%
		Середні консистентні статуси	0 0%	1 1%	2 2,1%	7 7,3%	35 36,5%	20 20,8%	7 7,3%	15 15,6%	3 3,1%	6 6,3%
		Високі консистентні статуси	4 1,7%	13 5,4%	12 5%	17 7,1%	53 22%	50 20,7%	36 14,9%	31 12,9%	15 6,2%	10 4,1%
		Неконсистентність на користь освіти	22 4%	4 0,7%	40 7,2%	39 7%	159 28,7%	112 20,2%	63 11,4%	61 11%	29 5,2%	25 4,5%
		Неконсистентність на користь доходу	6 5,1%	5 4,2%	9 7,6%	2 1,7%	39 33,1%	29 24,6%	14 11,9%	8 6,8%	4 3,4%	2 1,7%
	Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	0 0%	0 0%	3 23,1%	1 7,7%	5 38,5%	4 30,8%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%
		Середні консистентні статуси	10 1,5%	5 0,7%	28 4,1%	42 6,1%	253 36,7%	148 21,5%	85 12,3%	67 9,7%	26 3,8%	25 3,6%
		Високі консистентні статуси	3 16,7%	2 11,1%	5 27,8%	4 22,2%	0 0%	1 5,6%	0 0%	2 11,1%	0 0%	1 5,6%
		Неконсистентність на користь освіти	7 2,1%	8 2,4%	27 8,2%	39 11,9%	125 38%	57 17,3%	24 7,3%	25 7,6%	11 3,3%	6 1,8%
		Неконсистентність на користь доходу	0 0%	1 1,2%	4 4,8%	7 8,3%	20 23,8%	19 22,6%	15 17,9%	8 9,5%	2 2,4%	8 9,5%
2011	Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	1 5,9%	0 0%	0 0%	2 11,8%	0 0%	4 23,5%	4 23,5%	1 5,9%	0 0%	5 29,4%
		Середні консистентні статуси	3 0,6%	5 0,9%	21 3,9%	22 4,1%	242 44,7%	102 18,9%	54 10%	29 5,4%	31 5,7%	32 5,9%
		Високі консистентні статуси	2 1,7%	5 4,2%	11 9,2%	8 6,7%	19 15,8%	14 11,7%	18 15%	21 17,5%	15 12,5%	7 5,8%
		Неконсистентність на користь освіти	35 2,6%	53 3,9%	104 7,7%	120 8,9%	447 33,1%	214 15,8%	117 8,7%	138 10,2%	71 5,3%	53 3,9%
		Неконсистентність на користь доходу	1 1,1%	2 2,2%	2 2,2%	4 4,5%	18 20,2%	24 27%	4 4,5%	7 7,9%	8 9%	19 21,3%
	Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	5 16,1%	2 6,5%	2 6,5%	0 0%	10 32,3%	3 9,7%	3 9,7%	0 0%	0 0%	6 19,4%
		Середні консистентні статуси	73 8,1%	26 2,9%	64 7,1%	54 6%	304 33,6%	103 11,4%	61 6,7%	86 9,5%	52 5,7%	83 9,2%

Продовження таблиці 36

	Високі консистентні статуси	17	7	21	12	20	9	13	13	11	12
		12,6%	5,2%	15,6%	8,9%	14,8%	6,7%	9,6%	9,6%	8,1%	8,9%
	Неконсистентність на користь освіти	110	85	184	129	312	103	128	123	50	68
		8,5%	6,6%	14,2%	10%	24,1%	8%	9,9%	9,5%	3,9%	5,3%
1995–2017 Відмінності значущі на рівні 0,001	Низькі консистентні статуси	15	2	9	1	19	16	17	8	8	18
		13,3%	1,8%	8%	0,9%	16,8%	14,2%	15%	7,1%	7,1%	15,9%
	Середні консистентні статуси	11	3	11	7	45	33	13	12	3	20
		7%	1,9%	7%	4,4%	28,5%	20,9%	8,2%	7,6%	1,9%	12,7%
	Високі консистентні статуси	95	38	131	138	945	425	244	215	120	161
		3,8%	1,5%	5,2%	5,5%	37,6%	16,9%	9,7%	8,6%	4,8%	6,4%
	Неконсистентність на користь освіти	35	36	80	70	184	115	102	110	52	42
		4,2%	4,4%	9,7%	8,5%	22,3%	13,9%	12,3%	13,3%	6,3%	5,1%
	Неконсистентність на користь доходу	179	163	378	349	1164	553	380	372	178	162
		4,6%	4,2%	9,7%	9%	30%	14,3%	9,8%	9,6%	4,6%	4,2%
		24	15	38	24	192	140	68	67	38	60
		3,6%	2,3%	5,7%	3,6%	28,8%	21%	10,2%	10,1%	5,7%	9%

Джерело: побудовано авторами

ВИСНОВКИ

Таким чином, результати нашого дослідження засвідчили, що статусна неконсистентність залишається важливим чинником формування політичної поведінки, однак її вплив суттєво залежить від історичного контексту, характеру криз та специфіки соціального розвитку конкретної країни. Теоретичні положення Г. Ленські щодо політичної активізації груп із дисбалансом статусів отримали лише часткове підтвердження. У багатьох випадках статусна неконсистентність не породжувала прямої підтримки радикальних політичних змін, а проявлялася складнішими формами адаптації до соціальної невизначеності. Доцільність подальшого використання теорії статусної кристалізації для аналізу новітніх політичних процесів після воєнного досвіду та поствоєнного відновлення суспільств вважаємо підтвердженою.

Зокрема, для України характерним було поєднання відносно низького рівня інституційної політичної участі із збереженням інтересу до політичної сфери серед окремих статусних категорій. Найвищу політичну залученість демонстрували громадяни з високими консистентними статусами, тоді як найнижчі показники спостерігалися серед осіб із низькими консистентними статусами. Статусна

неконсистентність на користь освіти часто поєднувалася з критичним ставленням до існуючого соціального порядку, проте не завжди трансформувалася в активну політичну участь. Водночас періоди суспільних криз істотно змінювали політичні орієнтації різних соціальних груп, посилюючи вплив факторів безпеки, економічної стабільності та соціального самозбереження.

Політичні орієнтації в Україні та інших розглянутих нами країнах – Філіппінах, Іраку, РФ, Ірані та США – формувалися під впливом як об'єктивного соціального становища особи, так і ширшого історичного та культурного контексту. Статусна консистентність у них частіше була пов'язаною з більш передбачуваними моделями політичної участі та більш помітною прихильністю до існуючих порядків, якщо це стосується високих рівнів освіти та доходу, тоді як статусна неконсистентність залежно від умов культурних травм виступає або джерелом політичної мобілізації, як і має бути в теорії, або тихою підтримкою соціальної апатії та політичного ескапізму.

АНОТАЦІЯ

У розділі досліджено вплив статусної консистентності та неконсистентності на політичну залученість населення шістьох країн, що знаходяться в умовах масштабних суспільних трансформацій. Теоретичною основою дослідження виступає теорія статусної кристалізації Г. Ленські, відповідно до якої узгодженість або неузгодженість окремих компонентів соціального статусу може визначати особливості політичної поведінки та громадянської активності індивідів. На основі даних Світового дослідження цінностей (World Values Survey) проаналізовано взаємозв'язок між різними типами комбінацій освітнього і матеріального статусів респондентів та їхніми установками щодо політики, повсякденною політичною участю, членством у політичних партіях та ідеологічними уподобаннями. Увагу приділено порівнянню суспільств, що пережили тривалі воєнні потрясіння та кризи – України, Філіппін та Іраку, – і суспільств, держави яких здійснювали агресію у новітній історії світу – РФ, Ірану та США. Встановлено, що вплив статусної (не)консистентності на політичну поведінку є залежним від історичного, культурного та соціально-політичного контексту. Зокрема, в Україні високостатусні консистентні групи демонструють вищий рівень політичної залученості під впливом кризових подій, тоді як статусно депривовані категорії частіше характеризуються політичною дистанційованістю, тим не менш маючи потенційно протестний лівий ідеологічний ухил. Показано, що пандемія COVID-19 та наслідки воєнних конфліктів суттєво модифікували зв'язок між соціальним становищем і політичними поглядами. Теорія статусної

кристалізації зберігає евристичний потенціал для аналізу сучасних політичних процесів, якщо враховувати вплив різних кризових факторів, культурної травми та специфіки національного розвитку при інтерпретації політичних орієнтацій населення.

Література

1. Антипович О. Ефект розщепленого мозку. Про Зеленського, міграцію та війну. NV. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/ukrajinske-suspilstvo-2026-rozshcheplena-kolektivna-svidomist-i-vnutrishni-superechnosti-sociologiya-50615444.html> (дата звернення: 18.06.2026).

2. Вебер М. «Дух» капіталізму. *Протестантська етика і дух протестантизму*. Київ, 1994. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbr04.htm#par2> (дата звернення: 18.06.2026).

3. Вебер М. Аскетичний протестантизм і капіталістичний дух. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ, 1998. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbs13.htm> (дата звернення: 18.06.2026).

4. Голос Америки. Чи релігійні протистояння є причиною насилля в Іраку? *Голос Америки Українською*. URL: <https://www.holosameryky.com/a/a-49-2007-03-13-voa4-86824057/218966.html> (дата звернення: 18.06.2026).

5. Гонюкова Л. Політичні партії України: сучасність та перспективи розвитку. Київ : ФОП І.П.Артюшенко, 2014. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/1239786620645824a04cf5c0.89531755.pdf> (дата звернення: 18.06.2026).

6. Грант А. М. Давати і брати. Прихована соціальна динаміка успіху / пер. О. Олійник ; дизайнер Ю. Барабаш. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 432 с.

7. Забродіна Д. О., Ташенко А. Ю. Пропаганда і соціальні мережі: воля до (не)захищеності напередодні повномасштабного вторгнення. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2024. № 2(62). С. 16–25. URL: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.2\(62\).310929](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.2(62).310929) (дата звернення: 18.06.2026).

8. Зілгалов В. 10 років від початку війни в Іраку: міф про ядерну бомбу... *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24932366.html> (дата звернення: 18.06.2026).

9. Климончук В. Й. Політична участь громадян України як вияв антропологічного виміру свободи. *Політичний менеджмент*. 2012. Вип. 4–5. С. 72–80.

10. Кононов І. Ідеї Ульріха Бека в контексті сучасних методологічних пошуків у світовій соціології. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2019. № 42. URL: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2019-42-02> (дата звернення: 18.06.2026).

11. Лисюк Н. Р. Середній клас як активний суб'єкт соціальних трансформацій в Україні. *Український соціум*. 2006. Т. 2006, № 1. С. 65–72. URL: <https://doi.org/10.15407/socium2006.01.065> (дата звернення: 18.06.2026).

12. Марущак Я. С. Історія політичних партій незалежної України та чому нашій державі потрібна двопартійна система. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Т. 1, № 89. С. 115–120. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.14> (дата звернення: 18.06.2026).

13. Мельник А., Гринів Дз., Петринка Х. Віднайти щастя: визначення ключових факторів задоволеності життям серед українців. *Вокс Україна*. URL: <https://voxukraine.org/vidnajty-shhastyavyznachennya-klyuchovyh-faktoriv-zadovolenosti-zhyttyam-sered-ukrayintsiv> (дата звернення: 18.06.2026).

14. Мінфін. Як Філіппіни пожертвували середнім класом заради розвитку ІІІ. *Мінфін – все про фінанси: новини, курси валют, банки*. URL: <https://minfin.com.ua/ua/invest/articles/kak-filippiny-pozhertvovali-srednim-klassom-radi-razvitiya-ii/> (дата звернення: 18.06.2026).

15. Міхно Н. К. Проекції культурної травми в просторі повсякденності: до питання візуальної презентації дискурсу війни в міському просторі. *Габітус*. 2020. № 11. С. 61–66. URL: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.10> (дата звернення: 18.06.2026).

16. Ненасильницькі сили миру. Ірак. URL: <https://nonviolentpeaceforce.org/uk/where-we-work/iraq/> (дата звернення: 18.06.2026).

17. Паніотто В. Прес-релізи та звіти – Динаміка самооцінки щастя населення України з 2001 до 2024 року. *Домашня сторінка КМІС*. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1508&p age=1&t=7#_ftn1 (дата звернення: 18.06.2026).

18. Паніотто В., Сахно Ю., Пяковська А. Динаміка рівня щастя і його детермінанти. Україна 2001–2017. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 1. С. 84–102. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2018-1/10.pdf> (дата звернення: 18.06.2026).

19. Поскробок Ю. Середній клас "по-українськи": чи існує він та хто до нього належить. *24 Канал*. URL: https://24tv.ua/economy/seredniy-klas-ukrayini-2020-hto-nalezhit-novini-ekonomiki-ukrayini_n1410016 (дата звернення: 18.06.2026).

20. Проценко В. Економіка страждань і несправедливості: як українці перетворилися на «ліву» націю. *Вокс Україна*. URL: <https://voxukraine.org/ekonomika-strazhdan-i-nespravedlivosti-yak-ukrayintsy-peretvorilisya-na-livu-natsiyu> (дата звернення: 18.06.2026).

21. Рева Т. Культурна травма у концепції соціальних змін Пйотра Штомпки. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2022. № 2. URL: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.2.2022.262207> (дата звернення: 18.06.2026).

22. Резнік О. С. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. Київ : Інститут соціології НАН України, 2003. 101 с.

23. Резнік О. Солідарні взаємодії та політичні переконання громадян під час війни. *Солідарні суспільні взаємодії в Україні в період війни та в повоєнній перспективі: соціологічний вимір: монографія* / ред. В. Степаненко. Київ, 2026. С. 167–185. URL: https://drive.google.com/file/d/191w-yF97lQUWshPZSjNmR-rYby1CCQV/view?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAYnJpZBExY3JsdTE3ZnMwY0Q5ZWllR3NydGMGYXBwX2lkEDlYmJAzOTE3ODgyMDA4OTIAAR4fE3_OqUlqzXFzXjdOfNNTTXqnCTc_p1VcMlaJDB_zvOjn46pVZfAqP1KY8g_aem_lvXV7X77tNOmXMzHfJ0T7Q (дата звернення: 18.06.2026).

24. Рейн Н., Яремчик Б. Дохід середнього класу – скільки заробляють та де працюють в Україні та Польщі. *Novyny.LIVE*. URL: <https://novyny.live/ekonomi/serednii-klas-v-ukrayini-ta-polshchi-skilli-potribno-zarobliati-285185.html> (дата звернення: 18.06.2026).

25. Скороход О. В Україні зі свободою менше проблем, ніж з відповідальністю. Свободу ми так чи інакше собі забезпечили, – Євген Головаха. *Цензор.НЕТ*. URL: https://censor.net/ua/resonance/3284246/v_ukrayini_zi_svobodoyu_menshe_problem_nij_z_vidpovidalnisty_u_svobodu_my_tak_chy_inakshe_sobi_zabezpechyly (дата звернення: 18.06.2026).

26. Соболева Н. Соціальна солідарність: концептуальні засади та виклики війни. *Солідарні суспільні взаємодії в Україні в період війни та в повоєнній перспективі: соціологічний вимір: монографія* / ред. В. Степаненко. Київ, 2026. С. 15–37. URL: https://drive.google.com/file/d/191w-yF97lQUWshPZSjNmR-rYby1CCQV/view?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAYnJpZBExY3JsdTE3ZnMwY0Q5ZWllR3NydGMGYXBwX2lkEDlYmJAzOTE3ODgyMDA4OTIAAR4fE3_OqUlqzXFzXjdOfNNTTXqnCTc_p1VcMlaJDB_zvOjn46pVZfAqP1KY8g_aem_lvXV7X77tNOmXMzHfJ0T7Q (дата звернення: 18.06.2026).

27. Соціологічна асоціація України. Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством (заключний звіт). Харків, 2018. 277 с. URL: https://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/ZVIT_SOCZIALNI-NERIVNOSTI_2018_.pdf (дата звернення: 18.06.2026).

28. Супівська Є. Середній клас в Україні – хто до нього належить, головні критерії та доходи. *Novyny.LIVE*. URL: <https://novyny.live/>

ekonomi/chi-ie-v-ukrayini-serednii-klas-i-khto-mozhe-do-nogo-nalezhati-231564.html (дата звернення: 18.06.2026).

29. Суспільно-політичні наслідки пандемії COVID-19 як виклики легітимності соціального порядку в Україні. *Пандемія COVID-19 в Україні: соціальні наслідки* / ред. В. Степаненко. Київ, 2021. С. 72–135. URL: <https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2021/covid.socialni-naslidki-fin-2021.pdf> (дата звернення: 18.06.2026).

30. Ташенко А. Штучний інтелект і соціологія в «країні невивчених уроків». *Сучасне та майбутнє в глобальних і локальних проєкціях : Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної*. Київ, 2018. С. 177–186.

31. Ташенко А. Ю., Забродіна Д. О. Стосується не кожного: потенційна соціально-мережева аудиторія білої пропаганди в Україні. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. № 48. С. 159–166. URL: <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.25> (дата звернення: 18.06.2026).

32. Ташенко, А. Ю., Федоренко, О. О., & Горобчук, Б. Д. (2026). Релігійне знання та релігійна поведінка жителів України з різними комбінаціями освіти та доходу. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, (2), 148–158. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2026.2.17>

33. Учасники проєктів Вікімедіа. Вторгнення США та їх союзників до Іраку (2003). *Вікімедіа*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Вторгнення_США_та_їх_союзників_до_Іраку_\(2003\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Вторгнення_США_та_їх_союзників_до_Іраку_(2003)) (дата звернення: 18.06.2026).

34. Учасники проєктів Вікімедіа. Ірано-іракська війна. *Вікімедіа*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ірано-іракська_війна (дата звернення: 18.06.2026).

35. Учасники проєктів Вікімедіа. Операція «Нескорена свобода» – Філіппіни. *Вікімедіа*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Операція_«Нескорена_свобода»_—_Філіппіни (дата звернення: 18.06.2026).

36. Центр Разумкова. Середній клас в Україні: уявлення і реальності. Київ : Заповіт, 2016. 258 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf (дата звернення: 18.06.2026).

37. Шевченко О. Провали розвідки США як причина війни в Іраку: все, що нам відомо. *ФОКУС*. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/557899-provali-rozvidki-ssha-yak-prichina-viyni-v-iraku-vse-shcho-nam-vidomo> (дата звернення: 18.06.2026).

38. Abel J. R., Deitz R. Underemployment in the early careers of college graduates following the Great recession. *Education, skills, and technical change: implications for future US GDP growth*. 2017. P. 149–181. URL: https://www.newyorkfed.org/medialibrary/media/research/staff_reports/sr749.pdf?la=en (date of access: 18.06.2026).

39. Abramson L. Y., Seligman M. E., Teasdale J. D. Learned helplessness in humans: critique and reformulation. *Journal of abnormal psychology*. 1978. Vol. 87, no. 1. P. 49–74. URL: <https://doi.org/10.1037/0021-843x.87.1.49> (date of access: 18.06.2026).

40. Alamiri Y. S. Before the 2003 invasion, what did Iraq look like? *CGTN America*. URL: <https://america.cgtn.com/2017/03/30/before-the-2003-invasion-what-did-iraq-look-like/> (date of access: 18.06.2026).

41. Albert J. R. G., Gaspar R. E., Raymundo M. J. M. Why we should pay attention to the middle class. *PIDS policy notes*. 2015. No. 13. P. 1–10. URL: https://www.researchgate.net/publication/293028459_Why_We_should_have_pay_attention_to_the_middle_class (date of access: 18.06.2026).

42. Albert J. R. G., Santos A. G. F., Vizmanos J. F. V. Profile and determinants of the middle-income class in the Philippines. Philippine institute for development studies, 2018. 56 p. URL: <https://pidswebs.pids.gov.ph/CDN/PUBLICATIONS/pidsdps1820.pdf> (date of access: 18.06.2026).

43. Albert J. R. G., Santos A. G. F., Vizmanos J. F. V. Unmasking the middle-class: profile and determinants. Philippine institute for development studies. URL: <https://psa.gov.ph/sites/default/files/ncs-manuscripts-powerpoint/1.1.3%20Unmasking%20the%20Middle%20Class%20in%20the%20Philippine%20-%20Aspirations%2C%20Lifestyles%2C%20and%20Prospects%20for%20Sustainable%20Consumption.pdf> (date of access: 18.06.2026).

44. Alburo F. A., Abella D. I. Skilled labour migration from developing countries : study on the Philippines. Geneva : International Migration Programme, International Labour Office, 2002. 29 p. URL: <https://www.ilo.org/media/304926/download> (date of access: 18.06.2026).

45. Baum S. The evolution of student debt in the United States. *Student loans and the dynamics of debt*. 2015. P. 11–36. URL: <https://doi.org/10.17848/9780880994873.ch2> (date of access: 18.06.2026).

46. Bayat A. Life as politics: how ordinary people change the Middle East. Amsterdam University Press, 2010.

47. Belghith N. B. H., Fernandez F. C., Lavin B. A. Inequality, education, and occupational change in the Philippines. Washington, DC: World Bank, 2025. URL: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-11163> (date of access: 18.06.2026).

48. Brady H. E., Verba S., Schlozman K. L. Beyond SES: a resource model of political participation. *American political science review*. 1995. Vol. 89, no. 2. P. 271–294. URL: <https://doi.org/10.2307/2082425> (date of access: 18.06.2026).

49. Bröning M. A revival of the left in the age of coronavirus?. *Berlin Policy Journal – Blog*. URL: <https://berlinpolicyjournal.com/a-revival-of-the-left-in-the-age-of-coronavirus/> (date of access: 18.06.2026).

50. Consensus. Are smart people more liberal?. URL: <https://consensus.app/home/blog/are-smart-people-more-liberal/> (date of access: 18.06.2026).
51. Dawood A. K., Aboudi A. R. World heritage sites in Iraq. Hatra-Ashur – Samarra. State of conservation reports. Baghdad : Republic of Iraq, Ministry of Culture, State Board of Antiquities & Heritage, 2018. 11 p. URL: <https://whc.unesco.org/document/165520> (date of access: 18.06.2026).
52. Ducanes G. Examining the inclusiveness of Philippine growth from 1991 to 2015: the role of household human capital inequality and source of growth. *DLSU business and economics review*. 2023. No. 33(1). P. 69–87. URL: <https://archium.ateneo.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1202&context=economics-faculty-pubs> (date of access: 18.06.2026).
53. Edwards K. A., Shierholz H. The class of 2011. *Economic Policy Institute*. URL: <https://www.epi.org/publication/bp306-class-of-2011/> (date of access: 18.06.2026).
54. Funke M., Trebesch C., Schularick M. The economic consequences of populism. *TYPO3 Exception*. URL: <https://www.kielinstitut.de/publications/kiel-focus/the-economic-consequences-of-populism/> (date of access: 18.06.2026).
55. Gethin A., Martínez-Toledano C., Piketty T. Brahmin left versus Merchant right: changing political cleavages in 21 Western democracies, 1948–2020. *The quarterly journal of economics*. 2021. Vol. 137, no. 1. P. 1–48. URL: <https://doi.org/10.1093/qje/qjab036> (date of access: 18.06.2026).
56. Gonzalez A. Higher education, brain drain and overseas employment in the Philippines: towards a differentiated set of solutions. *Higher education*. 1992. Vol. 23, no. 1. P. 21–31. URL: <https://doi.org/10.1007/bf00141142> (date of access: 18.06.2026).
57. Gray P. The pandemic created a perceived new class division: the laptop class vs. everyone else. *TechRepublic*. URL: <https://www.techrepublic.com/article/the-pandemic-created-a-perceived-new-class-division-the-laptop-class-vs-everyone-else/> (date of access: 18.06.2026).
58. Grossmann M., Hopkins D. A. Introduction: changing parties in a changing world. *Polarized by degrees*. 2024. P. 1–32. URL: <https://doi.org/10.1017/9781009057141.001> (date of access: 18.06.2026).
59. Hooghe L., Marks G. Cleavage theory meets Europe’s crises: Lipset, Rokkan, and the transnational cleavage. *Journal of European public policy*. 2017. Vol. 25, no. 1. P. 109–135. URL: <https://doi.org/10.1080/13501763.2017.1310279> (date of access: 18.06.2026).
60. Info Sapiens. Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність. 2025. 62 с. URL: https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/333/NACP_presentation_report_2024_UKR.pdf (дата звернення: 18.06.2026).

61. Inglehart R., Norris P. Cultural backlash: Trump, Brexit, and authoritarian populism. Cambridge University Press, 2019.

62. Krouwel A. Otto Kirchheimer and the catch-all party. *West European politics*. 2003. Vol. 26, no. 2. P. 23–40. URL: <https://doi.org/10.1080/01402380512331341091> (date of access: 18.06.2026).

63. Lenski G. E. Status crystallization: a non-vertical dimension of social status. *American sociological review*. 1954. Vol. 19, no. 4. P. 405. URL: <https://doi.org/10.2307/2087459> (date of access: 18.06.2026).

64. Magnus K. D. Right-Wing populism, social identity theory, and resistance to public health measures during the COVID-19 pandemic. *International journal of public health*. 2022. Vol. 67. URL: <https://doi.org/10.3389/ijph.2022.1604812> (date of access: 18.06.2026).

65. Mapa C. D. S. Employment rate in January 2020 is estimated at 94.7 percent. Labor Force Survey press release. *The Philippine Statistics Authority*. URL: <https://psa.gov.ph/statistics/labor-force-survey/press-release/node/160246> (date of access: 18.06.2026).

66. Mapa C. D. S. Employment situation in July 2019. *The Philippine Statistics Authority*. URL: <https://psa.gov.ph/content/employment-situation-july-2019> (date of access: 18.06.2026).

67. Mapa C. D. S. Preliminary results of the 2019 annual estimates of Labor Force Survey (LFS). *The Philippine Statistics Authority*. URL: <https://psa.gov.ph/content/employment-situation-july-2019> (date of access: 18.06.2026).

68. Mazzoleni O., Ivaldi G. Right-Wing populism and the trade-off between health and the economy during the COVID-19 pandemic: a comparison between Western Europe and the United States. *Populism and science in Europe*. Cham, 2022. P. 255–284. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-97535-7_12 (date of access: 18.06.2026).

69. Melchor M. Surveying the extent and wage consequences of education-job mismatches in the Philippine labor market. *Philippine journal of development*. 2022. Vol. 46, no. 1. URL: <https://doi.org/10.62986/pjd2022.46.1d> (date of access: 18.06.2026).

70. Mellon J., Bailey J., Prosser C. How do coronavirus attitudes fit into Britain's ideological landscape?. *Parliamentary affairs*. 2021. Vol. 74, no. 3. P. 597–616. URL: <https://doi.org/10.1093/pa/gsab030> (date of access: 18.06.2026).

71. Ngayan A. The paradox of education, population and economic growth in the Philippines. *Pilipino Express News Magazine*. URL: <https://pilipino-express.com/features-sp-1157189368/anak/1204-the-paradox-of-education-population-and-economic-growth-in-the-philippines.html> (date of access: 18.06.2026).

72. Ozavci O. Iraq war 20 years on: how the role of empire and imperialism in the Middle East has been misconstrued. *The Conversation*.

URL: <https://theconversation.com/iraq-war-20-years-on-how-the-role-of-empire-and-imperialism-in-the-middle-east-has-been-misconstrued-201118> (date of access: 18.06.2026).

73. Pew Research Center. People with less education express more positive views about right-wing populist parties. *Pew Research Center*. URL: <https://www.pewresearch.org/chart/people-with-less-education-express-more-positive-views-about-right-wing-populist-parties/> (date of access: 18.06.2026).

74. Philippine Institute for Development Studies. Tech-voc grads show strong outcomes—but skills gaps remain. URL: <https://www.pids.gov.ph/details/news/press-releases/skills-alignment-not-credentials-alone-key-to-workforce-readiness-says-pids-study> (date of access: 18.06.2026).

75. PIDS 2012 economic policy monitor. Regional economic integration and inclusive growth: engaging nations, embracing people / R. M. Aldaba et al. The Philippines : Philippine Institute for Development Studies, 2013. 130 p. URL: <https://pidswebs.pids.gov.ph/CDN/PUBLICATIONS/pidsepm2012.pdf> (date of access: 18.06.2026).

76. PIDS. The Philippine economy in 2012 and prospects for 2013. URL: <https://www.pids.gov.ph/details/the-philippine-economy-in-2012-and-prospects-for-2013> (date of access: 18.06.2026).

77. Populism in the Post-COVID-19 world / T. Besley et al. *The London School of Economics and Political Science*. URL: <https://www.lse.ac.uk/lse-player/populism-in-the-post-covid-19-world> (date of access: 18.06.2026).

78. R. Cabauatan R., A. Manalo R., Uy C. Analysing the effects of selected economic indicators on education and on the causality between education and economic growth of the Philippines. *Science and technology development journal*. 2016. Vol. 19, no. 3. P. 57–69. URL: <https://doi.org/10.32508/stdj.v19i3.479> (date of access: 18.06.2026).

79. Reeves R. V., Rothwell J. Class and COVID: how the less affluent face double risks. *Brookings*. URL: <https://www.brookings.edu/articles/class-and-covid-how-the-less-affluent-face-double-risks/> (date of access: 18.06.2026).

80. Schraff D., Pontusson J. Falling behind whom? Economic geographies of right-wing populism in Europe. *Journal of European public policy*. 2023. P. 1–29. URL: <https://doi.org/10.1080/13501763.2023.2278647> (date of access: 18.06.2026).

81. Solon I. S. How intelligence mediates liberalism and prosociality. *Intelligence*. 2014. Vol. 47. P. 44–53. URL: <https://doi.org/10.1016/j.intell.2014.08.009> (date of access: 18.06.2026).

82. Suzuki Y. Philippines: the challenge of sustaining high growth – formulation of effective medium to long-term plan is essential. *"Asia research" report*. 2013. P. 76–89. URL: https://www.jcer.or.jp/eng/pdf/2013asia_chapter6.pdf (date of access: 18.06.2026).

83. Sztompka P. Cultural trauma. *European journal of social theory*. 2000. Vol. 3, no. 4. P. 449–466. URL: <https://doi.org/10.1177/136843100003004004> (date of access: 18.06.2026).

84. T. Libo-on J. Socioeconomic determinants of unemployment and skills mismatch in rural coastal community: basis for proposed technical livelihood program. *International journal of social science and human research*. 2026. Vol. 09, no. 01. URL: <https://doi.org/10.47191/ijsshr/v9-i1-89> (date of access: 18.06.2026).

85. Tashchenko A. I., Iakovenko A. K., Iakovenko I. I. Status consistency and political views of Ukrainian youth. *Norwegian journal of development of the international science*. 2020. Vol. 4, no. 39. P. 58–67.

86. Valavanidis A. Migration of Skilled and University Educated Scientists and Engineers. The "brain drain" phenomenon and inverse "brain drain". 2017. URL: https://www.researchgate.net/publication/320947791_Migration_of_Skilled_and_University_Educated_Scientists_and_Engineers_The_brain_drain_phenomenon_and_inverse_brain_drain (date of access: 18.06.2026).

87. Valletta R. Recent flattening in the higher education wage premium: polarization, skill downgrading, or both?. Cambridge, MA : National Bureau of Economic Research, 2016. URL: <https://doi.org/10.3386/w22935> (date of access: 18.06.2026).

88. Volk S., de Jonge L., Rensmann L. Populism and the pandemic: the politicization of COVID-19 and cleavage agency among populist radical right parties. 2023. URL: <https://www.cidob.org/sites/default/files/2024-11/REGROUP%20research%20paper%20no.%207.pdf> (date of access: 18.06.2026).

89. Wimmer A. Democracy and ethno-religious conflict in Iraq. *Survival*. 2003. Vol. 45, no. 4. P. 111–134. URL: <https://doi.org/10.1080/00396330312331343606> (date of access: 18.06.2026).

90. World Bank. Investing in inclusive growth amid global uncertainty. 2012. URL: <https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/Philippine%20Quarterly%20Update%20July%202012.pdf> (date of access: 18.06.2026).

91. World Bank. Philippine economic update: accelerating reforms to sustain growth. 2012. URL: https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/ph_Philippine_Economic_Update_Dec2012.pdf (date of access: 18.06.2026).

92. World Bank. Philippines quarterly update, March 2012: from stability to prosperity for all. *Open Knowledge Repository*. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/b37f91e9-da31-5a19-a2ba-0562eb956956> (date of access: 18.06.2026).

93. World Values Survey Time-Series (1981–2022) Cross-National Data-Set / C. Haerpfer et al. WVSA – *World Values Survey Association*. URL: <https://doi.org/10.14281/18241.17> (date of access: 18.06.2026).

94. Yee K. M. R. Raising the floor while lowering the ceiling: Reduced inequities in education returns in the Philippines. *International journal of educational development*. 2023. Vol. 101. P. 102815. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2023.102815> (date of access: 18.06.2026).

Information about the authors:

Tashchenko Anna Iuriivna,

Candidate of Sociological Sciences,
Associate Professor at the Department of Social Structures
and Social Relations
Taras Shevchenko National University of Kyiv
4D Hlushkova Ave., Kyiv, 03022, Ukraine
Associate Professor at the Department of Commercial Activity
and Logistics
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
54/1 Beresteysky Ave., Kyiv, 03057, Ukraine

Horobchuk Bohdan Dmytrovych,

Candidate of Sociological Sciences,
Assistant Professor at the Department of Social Structures
and Social Relations
Taras Shevchenko National University of Kyiv
4D Hlushkova Ave., Kyiv, 03022, Ukraine

Fedorenko Olha Oleksandrivna,

Candidate of Sociological Sciences,
Assistant Professor at the Department of Social Structures
and Social Relations
Taras Shevchenko National University of Kyiv
4D Hlushkova Ave., Kyiv, 03022, Ukraine

The project was implemented with the support of

The Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation is a non-governmental organization, which was established in 2010 with a view to ensuring the development of international science and education in Ukraine by organizing different scientific events for Ukrainian academic community.

The priority guidelines of the Centre for Ukrainian and European Scientific Cooperation

1. International scientific events in the EU

Assistance to Ukrainian scientists in participating in international scientific events that take place within the territory of the EU countries, in particular, participation in academic conferences and internships, elaboration of collective monographs.

2. Scientific analytical research

Implementation of scientific analytical research aimed at studying best practices of higher education establishments, research institutions, and subjects of public administration in the sphere of education and science of the EU countries towards the organization of educational process and scientific activities, as well as the state certification of academic staff.

3. International institutions study visits

The organisation of institutional visits for domestic students, postgraduates, young lecturers and scientists to international and European institutes, government authorities of the European Union countries.

4. International scientific events in Ukraine with the involvement of EU speakers

The organisation of academic conferences, trainings, workshops, and round tables in picturesque Ukrainian cities for domestic scholars with the involvement of leading scholars, coaches, government leaders of domestic and neighbouring EU countries as main speakers.

Contacts:

Head Office of the Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation:
88000, Uzhhorod, 25, Mytraka str.
+38 (099) 733 42 54
info@cuesc.org.ua

Izdevniecība “Baltija Publishing”
Avotu iela 8 k-1 – 25, Rīga, LV-1011
E-mail: office@baltijapublishing.lv

Iespiests tipogrāfijā SIA “Izdevniecība “Baltija Publishing”
Parakstīts iespiešanai: 2026. gada 31. jūlijā
Tirāža 150 eks.